

С. ТУРСУНОВ
Э. КОБИЛОВ
Т. ПАРДАЕВ
Б. МУРТАЗОЕВ



СУРХОНДАРЁ ТАРИХ КЎЗГҮСИДА



Термиз шаҳрининг 2500 йиллик
юбилейига бағишланади.

Salomiyat B.

КИРИШ

Тарих — халқ маънавиятининг асосидир.

И. А. КАРИМОВ

Тарих инсоният ҳаётининг шаклланиши, тараққий этиб бориши ва келажак учун зарурий эҳтиёжларни яратишга асос бўлиб хизмат қилиши билан биргаликда ўтмиш аждодларимизнинг босиб ўтган турмуш тарзини ҳалоллик, ҳаққонийлик ҳамда танқидий руҳда таҳлил қилишни ҳам ўз зиммасига юклайди.

Тарихни халқ яратди. Иқтисодий, сиёсий, маданий ва ижтимоий воқеийликда юз берган ҳодисаларнинг, воқеаларнинг баёнига қараб ҳар бир миллатнинг жаҳон тарихида тутган ўрнини белгилашда тарихнинг аҳамияти беқийсдир. Шунинг тариқа ҳар бир миллат ўз мавқеининг қай даражада эканини тарих орқали билади ҳамда бошқа элатлар ва халқлардан ажралиб туришини англайди. Хурматли Президентимиз И. А. Каримов «Тарихий хотирасиз келажак йўқ» асарида «Модомики, ўз тарихини билган, ундан руҳий қувват оладиган халқни енгиб бўлмас экан, биз ҳаққоний тарихимизни тиклашимиз, халқимизни, миллатимизни ана шу тарих билан кўролантиришимиз зарур» деб берган хулосалари тарихчи олимлар учун дастур бўлиб хизмат қилмоқда.

Ўзбекистон тарихини ўрганиш тарихшунослик фани учун муҳим масала бўлиб, мавжуд муаммоларни таҳлил этиш, тарихнинг жумбоқли томонларини ёритиш, энг аввало, мамлакатимиз ҳудудида дастлабки элатларнинг қай йўсинда шаклланганлиги, қадимги ўзбек давлатчилик тарихининг вужудга келиш омилларини ёритиш, алоҳида илмий изланишларни, етук тояларни мужассам этишни талаб этмоқда.

Ўзбекистон тарихининг ажралмас ва энг асосий мағзини ташкил этувчи Сурхондарё воҳаси тарихини ўрганиш ва илмий таҳлил этиш ҳам муҳим аҳамият ҳасб этади. Чунки Сурхондарё воҳасидаги ҳаётнинг қадимийли-

Kitob quyidagi ko'rsatilgan
muddatda topshirilishi shart

Oldingi foydalanishlar miqdori	

TERMIZ DAVLAT UNIVERSITETI

DENOV FILIALI ARIM

№ 4980

20 y

ти, у ерда жуда катта тарихий мероснинг мавжудлиги ҳозирга қадар кўплаб олимларни ўзига жалб этиб келмоқда. Бу диёрда инсониятнинг энг қадимий манзилгоҳлари, дастлабки давлатчилик манбалари, шаҳар маданиятини вужудга келиш асослари, илк деҳқончилик, қадимги сугориш иншоотлари, чорвачилик ҳамда хунармандчилик, санъат буюмлари, архитектура қолдиқлари топиб ўрганилди. Дунё олимларининг диққатини тортган зардуштийлик, моний, будда, ислом динларининг шаклланиш сабаблари, уларнинг дин сифатида намоён бўлишида Сурхон воҳаси маънавий маданиятининг салоҳиятли ўрни, термизийларнинг жаҳон маданияти фанида тутган обрў-эътиборини ўрганиш ниҳоятда долзарб масаладир. Айниқса, қадимий шаҳар маданиятини ўрганишда Сополитепа, Жаркўтон, Термиз харобалари, Далварзинтепа, Холчаёндаги ўтмишмиз тарихини археологлар диққат билан ўрганиб чиқмоқдалар. Ўзининг қадимий маданият ўчоги, иқтисодий, сиёсий, ҳарбий жиҳатдан катта эътиборга эга бўлганлиги билан ажралиб турган Термиз шаҳрининг 2500 йиллик тарихининг ЮНЕСКО томонидан тасдиқланиши ҳамда Ўзбекистон Вазирлар Маҳкамаси томонидан қарор чиқарилиб нишонланиши муҳим тарихий воқеадир.

Китобда Сурхон воҳасининг энг қадимги ва ўрта асрлар даври, унинг чоризм томонидан истило қилиниши, мустабид советлар тузумининг ўрнатилиши ва бунинг оқибатлари, совет ҳукумати даврида амалга оширилган ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаёт натижалари, Иккинчи жаҳон уруши йилларида воҳа халқининг турмуши, урушдаги иштироки, қаҳрамонлик намуналарига оид воқеа-ҳодисалар тарихий манбалар асосида ҳолисона таҳлил этилган. Шунингдек, Мустақиллик йилларида амалга оширилган улкан ишлар, халқимиз моддий турмуш даражасининг яхшиланишига оид масалалар ҳам ўз аксини топган.

Сурхондарё тарихини ўрганиш, уни умумлашган ҳолда китобхонларга тақдим этиш муаллифларнинг асосий мақсади бўлиб, китобни яратиш даврида воҳа тарихини илмий ўрганишга хизмат қилган олимларнинг, аллома ҳамда зиёлиларнинг, адабий-бадийи соҳада иш олиб борган ва бораётган меҳнаткаш, ўз халқини севадиган, ҳурмат қиладиган зукко ва заҳматкаш, садоқатли кишиларнинг нуфузли илмий-амалий ишларидан фойдаланилди.

Б и р и н ч и б ў л и м

Сурхондарё вилояти тарихининг энг қадимги даври

СУРХОН ВОҲАСИ ТОШ ДАВРИДА

Тарихий хотираси бор инсон, иродали инсон. Тақрор айтаман, иродали инсондир.

И. А. КАРИМОВ

Қадимий маданият маркази бўлган Сурхондарё воҳаси жаҳон фани ва илмий тадқиқотларида ўз эътиборини ва ўз ўрнини топган. Вилоят худудидан инсониятнинг энг қадимги ажодлари яшаганлигини тасдиқловчи археологик манзилгоҳлар топилган. 1938 йилда Бойсун тумани Мачай қишлоғи яқинидаги 400 м баландликда жойлашган Тешиктош горидан палеолит даврининг мустье даврига оид дастлабки одамлар яшаган манзилгоҳ аниқланди. Бу манзилгоҳни машҳур қадимшунос олим А. П. Окладников раҳбарлигидаги олимлар очиб ўрганишиб, горнинг ичи кенг, баландлиги 21 м эканлигини аниқлаб, бу ердан 8—9 ёшли неандерталь боланинг калла суягини топдилар. Бу тарихий археологик топилма бундан 100—40 минг йиллар олдин яшаган ажодларимизнинг белгиси эканлиги илмий жиҳатдан асослаб берилди.

Гор ичида гулхан излари, тошдан қилинган ўчоқнинг ўрни, тош ва суякдан ясалган меҳнат қуроллари, 3000 та тош буюм, 2,5 мингдан кўпроқ чақмоқ тош парчалари, ўн мингдан ортқ суяк синиқлари топилган. Қадимги Тешиктош гори одамлари асосан овчилик ва йиғувчилик билан шуғулланиб, қоплон, бугу, ёввойи от, айқ, айниқса тоғ эчкиларини кўплаб овлашган.

Тешиктош горини қазिश натижасида маълум бўлдики, ундаги кишиларнинг асосий ва муҳим касби ки-йик, архар, тоғ эчкиси ва бошқа ҳайвонларни овлаш

бўлган. Гордан топилган ҳайвонларнинг 667 та суягидан 649 таси кийик суягидир. Ов кўп одамлар иштирокини талаб қилганлиги сабабли у ибтидоий одамларни бирга ҳаракат қилишга жипслаштирган асосий омиллардан бири эди. Яраланган йиртқич ҳайвон билан олишувда кўпинча одамлар ҳалок бўлганлар. Улар кўлга киритилган ўлжани бирга баҳам кўрганлар. Аёллар йиғувчилик, яъни мева-чева териш, илдиэ қовлаш билан шуғулланган ва меҳнат қуроллари тайёрлаганлар.

Машхур антрополог олим ва ҳайкалтарош М. М. Герасимов боланинг қиёфасини яратди, боланинг бош суяги жуда сиқик, пешонаси яйдоқ, паст, қош-қовоғи осилиб туради. Чайнаш мускуллари бақувват, ияги текис, бош суягининг ҳолати ва букчайган қомати ўша вақт одамининг ҳали қаддини ростлаб юришга одатланмаганидан далолат беради. У ўз қиёфаси билан Европада яшаган неандерталь шаклидаги одамларга жуда ўхшайди. Унинг қабри атрофига қўйилган така шохлари болани гўё жинлардан ҳимоя қилган. Бу қуёш рамази бўлиб, диний аҳамиятга эга бўлганлигини тасдиқлайди. Қадимшунос олимларнинг фикри ва хулосасича, Тешиктош горидаги ҳаёт мезолит даврида ҳам давом этган. Маданий қатламнинг қалинлиги 40 м ча бўлиб, ундан тоғ эчкиси, айиқ ва тошбақа суяклари ҳамда чақмоқтош, оҳақтош, кумтош, яшма ва кварцитдан ишланган турли хил қуроллар топилди. Бу топилмалар туфайли вилоят аҳолисининг қадимги ҳаёти ва ҳўжалик соҳасидаги турмуш даражасини аниқлаш мумкин. Умуман, Сурхондарё воҳасидан қадимги одамлар яшаган 15 та юқори палеолит манзилгоҳлари топилган. Тешиктош ёдгорлиги Ўзбекистоннинг жанубий ҳудудидан топилган ўрта палеолит (мустье) даврига оид ёдгорликдир. Бу ердан неандерталь одамнинг суяклари, 3000 дан ортқ тош қуроллар ва ҳайвон суяклари топилиб тадқиқ этилди.

Вилоятдаги яна бир қадимий макон Мачай гори мезолит, яъни ўрта тош даврнинг йирик ёдгорлиги бўлиб, Бойсун тоғи этакларидаги Мачай сойининг юқорисида жойлашган. Мачай горида овчилар ва бақлиқчилар жамоаси яшаган. Мачай ёдгорлиги 1938—1942 йилларда Парфенов томонидан очиб ўрганилди. 1937 йилда Воронес ва Окладниковлар мустье даврига оид 2 та қатламни очиб илмий изланишлар олиб бордилар. Археолог У. Исломов 1970—1971 йилларда Мачай горини ўрганиб, унинг фақат мезолит даврига оид ёдгорлик эканлигини тасдиқловчи кўплаб да-

лилий ашёлар, яъни тош ва суякдан ясалган қуролларни кўлга киритди.

Мезолит босқичининг энг муҳим манзилгоҳларидан ҳисобланган Мачай гори ўрта тош даврнинг мизоддан аввалги VII—VI минг йилликларига оид бўлиб, бу манзилгоҳ юқори Мачай ва Куйи Мачай қишлоқлари ораллигида жойлашган. Археологик қазув ишлари натижасида бу ердан жуда кўплаб тошдан турли шаклда ясалган ов қуроллари ҳамда тош пичоқлар, шунингдек, суякдан ясалган бигиз, игна ва кўплаб миқдорда ҳайвон суяклари ҳамда инсон суяклари топиб ўрганилди. Антрополог олим Т. К. Хўжаевнинг фикрига кўра, Мачай горида яшаган одамлар антропологик жиҳатдан европоид ирқига мансубдир. Мачай горида яшаган ибтидоий одамлар, асосан, ўзлаштирувчи ҳўжаликнинг овчилик ва термачилик машғулоти билан шуғулланганлар. Қолаверса, шу даврда ёввойи ҳайвонларни хонақилаштириш жараёни ҳам айнан мустье даврида содир бўлиб, Мачай горидан топилган суяк қолдиқлари ҳам бу фикрни тўлиқ исботлайди.

Вилоят ҳудудида тош даври ёдгорликлари жуда кўп. Шундай ёдгорликлардан яна бири Амир Темури хисобланади. Бу гор Тешиктош горига анча яқин жойлашган бўлиб, асосан палеолит ва ўрта тош даврига оиддир. Амир Темури горидан топилган тош қуроллар Тешиктош горида топилган тош қуролларга анча ўхшашдир.

Амир Темури горида яшаган ибтидоий одамлар овчилик ва термачилик машғулоти билан шуғулланган. Горда олиб борилган археологик қазув ишлари натижасида бу ердан жуда кўплаб ҳайвон суякларининг топилиши юқоридаги фикрларнинг исботидир. Ўрта тош даврига келиб, иқлимнинг иситиши натижасида ибтидоий одамлар фақатгина горларда яшаб қолмасдан, балки пасттекисликлар ва водийларга кўчиб чиқиб макон кура бошлаганлар. Бу даврда улар ов ўлжалари изидан юриб, асосан дайди ҳаёт кечирганлар.

Вилоятнинг ўрта тош даврига оид пасттекисликларидан жойлашган археологик ёдгорликлар қаторига кўҳна Термиз атрофлари, Айритом ҳамда Тўполанг дарёси ҳавзаларидан топиб ўрганилган ибтидоий давр одамлари манзилгоҳларини ҳам мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Ушбу мазилгоҳлардан тошдан ва суякдан ясалган жуда кўплаб ов қуроллари топилиши ҳамда атрофлича таҳлил этилиб, тегишли хулосалар ўртага ташланди.

ТАСВИРИЙ САНЪАТНИНГ ПАЙДО БЎЛИШИ. ЗАРАУТСОЙ СИРИ

Ибтидоий тасвирий санъат ёдгорликлари мезолит даврига оиддир. Шеробод тумани Қизилломла қишлоғи яқинидаги Зараутсой бўйида тошга қизил кесак (бўёқ) билан солинган суратлар топилган. Унда чодир ёни-ниб, ўзига дум болаган ва ўқ-ёй кўтарган овчилар ит, ёввойи ҳайвонлар билан бирга тасвирланган. Афтидан, қадимги овчилар ов қилиниши лозим бўлган ҳайвон-ларни чўчитмаслик учун орқаларига дум боғлаб, чодир ёпиниб олган бўлсалар ажаб эмас. Бу дара Сурхондарё-нинг ўтиш ва бориш энг қийин, энг мушкул бўлган Кўҳтанг тоғлари этакларида жойлашган бўлиб, қадим-ги санъатнинг ажойиб ҳамда ноёб ёдгорликларидандир. Шундай қалтис жойни изчи-овчи И. Ф. Ломаев ўзи-нинг табиатга ҳавасмандлиги, довораклиги орқасида-гина топа билди. Бу воқеа 1940 йилда содир бўлган эди. Зараутсой суратлари орасида ёввойи бўқаларни ов-лаш манзараси тасвир этилган суратлар айниқса му-ҳимдир. Овчилар камон ва найзалар билан қуроллан-ган, бўқанинг кўкрагига найза санчилган, камондаги ўқ унга қаратилган. Одамларнинг баъзилари тери ёпин-ган ва думлари бор, бизга номасълум бўлган қандайдир афсонавий, эҳтимол, сеҳрий тасаввурлар билан боғ-лиқ ҳайвонлар сурати ҳам ўйилган.

Зараутсой суратлари асосида Шеробода инсоният-нинг илк босқичи яшаб ўтганлиги тўғрисида кўплаб қимматли материаллар илмий-археологик жиҳатдан тўла асослаб берилди. Зараутсой манзилгоҳида яшовчи иб-тидоий одамлар тасвирий санъатни бўлажак овнинг бароридан келишига ёрдам беради деб тушунганлар, инсонга бўйсунмайдиган кучларга таъсир этувчи воси-та деб билганлар ва тасвири туширилган ҳайвон юра-тига найза санчиб, ҳаётда ҳам овни голибона тамом-лаш мумкин деб ишонганлар. Зараутсой қоясининг текис жойларида қалпоқ кийган кишиларнинг шакли кўзга аниқ ташланали, улар ёввойи буқа ёнига яшири-ниб бориб унга найза отадилар. Овчиларнинг қандай-дир сеҳрли кийимлари ва маросимлари бўлган, улар ўзларига дум ёпиштириб олганлар, кўлларини кенг ёзиб кийимларининг этакларини қанот сингари силкитган-лар. Қоялардаги ҳайвонларнинг тасвири жуда жонли-чикқан.

Зараутсой қояларида чизилган 200 дан ортиқ ибти-

доий расмларнинг ҳаммаси бир вақтда чизилмаган. Баъзи тасвирларнинг бир-бирининг устига қалашиб кет-ганлиги ҳам буни тасдиқлайди. Зараутсойдаги дастлабки тасвирлар мезолит (ўрта тош) даврининг охирларига оид бўлиб, тахминан бундан 10 минг йиллар муқаддам чизилган. Қоялардаги кейинги тасвирлар бронза даврига оид бўлиб, миллоддан аввалги III—II минг йилликлар-нинг маҳсулидир. Зараутсойда топилган тасвирлар мам-лакатимиздаги энг қадимий расмлар мажмуасидир.

Одамлар ва ҳайвонларнинг ана шу расмларида ба-дий тасвир инсон меҳнати билан, унинг яшаш учун кураши билан боғланган. Бу санъат ибтидоий одам онг-ида вужудга келган қиёфаларни ўзининг ибтидоий тас-вирига, қонунларига эга бўлган асарга айлантириш ма-ҳоратига асосланган. Зараутсой мамлакатимизда биринчи марта санъатшунослик қўриқхонасига айлантирилган ноёб манба сифатида ҳам жуда ардоқлидир.

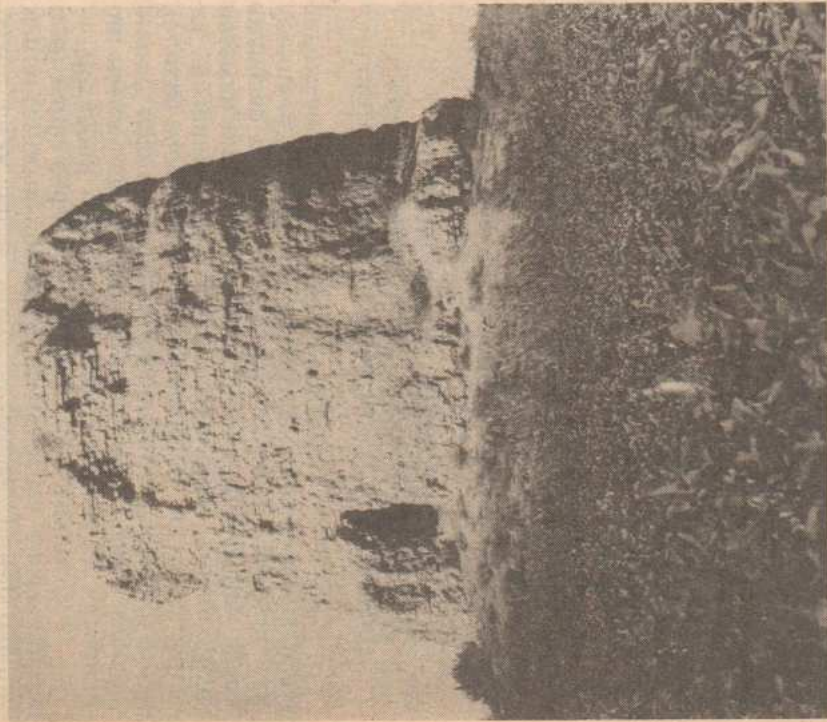
Ибтидоий одам томонидан миснинг ўзлаштирили-ши натижасида мисдан ясалган меҳнат ва ов қурола-рининг такомиллашувига йўл очилди. Дастлабки ўтқоқ-чиликка асосланган қишлоқларнинг, ертўла ва чайла-ли уйларнинг пайдо бўлишига имкон туғилди. Жуфт никоҳли оилаларнинг таркиб топиши туфайли авлод-аждодалар руҳини пок тутиш, руҳларга сизгиниш, деҳ-қончилик ва чорвачиликнинг алоҳида хўжалик бўлиб ривожланишига йўл очиб берилди.

ЖЕЗ ДАВРИДА СУРХОН ВОҲАСИ: СУҒОРМА ДЕҲҚОНЧИЛИК МАНЗИЛГОҲЛАРИ ВА ИЛК ШАҲАРЛАРНИНГ ШАКЛЛАНИШИ

Инсон ақл-заковатининг ўсиб бориши табиатга бўлган қизиқишни оширди. Одамлар эндиликда таби-атнинг сир-асрорларини ўрганди, натижада аста-се-кин табиатни ўзлаштиришга киришиб катта меҳнат му-ваффақиятларига эришди.

Хитой, Миср, Ҳиндистон, Бобил давлатлари каби қулай табиий иқлимга эга бўлган Сурхон воҳасида ҳам деҳқончиликни ривожлантириш учун ниҳоятда яхши имкониятлар мавжуд эди. Шу туфайли, тадқиқотчи-ларнинг таъкидлашларича, миллоддан аввалги III минг йиллик охири ва II минг йиллик бошларида бронза асрига доир меҳнат қуролининг такомиллашиб бо-риши туфайли Сурхондарёнинг деярли ҳамма жойла-рида зироатчилик ва чорвачилик яхши ривожланган.

Шеробод, Шўрчи, Бандихон туманлари худудларида ўтказилган археологик қазилар ишлари туфайли Сополитепа, Муллали, Жаркўтон каби ёдгорликларда уруғ жамоаси маконлари топилди. Сополитепа маданияти Жанубий Ўзбекистонда шаклланган ва сунъий суғоришга асосланган илк макон бўлиб, қадимшунос олимлар бу ердан зироатчиликка оид буғдой, арпа, сули, пахта уруғлари қолдиқларини, кулолчилик, чархни ишлатиш, хунаремандчилик турмушига доир ашёлар ва санъат манбалари қолдиқларини топдилар. Энг муҳими қабилани ташқи душман ҳамласидан ҳимоя қилиш мақсадида қурилган кўрғон уч қаторли мулоффа девори билан ўраб олинган. Кўрғоннинг умумий майдони бир гектарга яқин бўлиб, уйларда мўрили ўчоқ, айрим



Зўрмала ёдгорлиги.

хоналарда сандал ўрни, ганч сувоқ қолдиқлари топилди. Кулолчиликка оид 20 дан зиёд хумдонлар, сифатли нафис қадаҳ, кўза, хум, чойнак, лаган, мулоффа кулоллари, идишлар, кўзгу, тўқимачилик, ип ва ипак мато қолдиқлари топиб ўрганилди.

Сополитепада истиқомат қилган аждодларимиз бронза давридаёқ кўшни халқлар билан бевосита яқиндан алоқада бўлганлар. Хусусан, бу ердан топиб ўрғанилган кўпина буюмлар Жанубий Туркменистонда топишган буюмларга жуда ўхшашдир. Милоддан аввалги XVIII—XV асрлар оралиғида Сополитепа манзилгоҳида қизгин ҳаёт мавжуд бўлган, аммо милоддан аввалги XV асрда Ўланбулоқсой сувларининг куриши оқибатида сополитепалликлар бу манзилгоҳни тарк этиб, Шеробод дарёсининг қадимий ирмоғи ҳисобланган Бўстонсой қирғоқларига кўчиб ўтиб, бу ерда Жаркўтон номи билан маълум ва машҳур бўлган илк шаҳар маданиятини шакллантирганлар.

Жаркўтон ёдгорлиги ўрнидаги шаҳар маданияти милоддан аввалги XV асрда шакллана бошлаган. Ушбу ёдгорликда олиб борилган археологик тадқиқотлар жараёнида 3 мингта яқин қабр, сарой қалъа, олов ибодатхонаси ва 2 та қишлоқ-кўрғон топиб ўрганилди. Жаркўтон ёдгорлигининг умумий майдони 100 гектардан ошади. Жаркўтон манзилгоҳида яшаган аҳоли асосан сунъий суғоришга асосланган зироаткорлик, хунаремандчилик ва чорвачилик ҳўжалиги билан мунтазам шугулланган. Бу ердан топишган пахта, буғдой уруғларининг топилиши юқоридаги фикрнинг исботидир. Жаркўтонда яшаган аҳоли ўртасида мулкий табақаланиш ҳолатлари сополитепалликларга қараганда кучлироқ сезилади. Хусусан, бу ерда бронза даврининг охирида ижтимоий гуруҳларга ажралиш анча кучайганлиги ва жамият ҳаётида оқсоқоллар, ҳарбийлар, хунаремандлар, савдогарлар ҳамда зироаткор ва чорвадор аҳоли қатламларининг шаклланиши кузатилади. Аҳолининг ижтимоий қатламларга бўлиниши қабрлар ўртасидаги тафовутда ҳам ўз аксини топган.

Жаркўтон аста-секин сиёсий марказ сифатида аҳамият касб эта бошлайди. Жаркўтон ёдгорлигидан шаҳар, қабилла, уруғ оқсоқолларига тааллуқли муҳр ва тамгалар ҳамда бронзадан ясалган ҳокимлик асосининг топилиши ҳам бу ерда ижтимоий табақаланиш анча кучайганлигидан далолат беради.

Жаркўтон қалъаси 5 метр қалинликдаги ташқи му-

дофаа девори билан ихоталанган, яъни ўраб олинган. Қалъа ичкарасида асосан турар жойлар ва хунармандчилик устхоналари қад ростлаган. Шаҳарнинг асосий қисми бўлган шаҳристонда оқсоқоллар, ҳарбийлар ва аҳолининг мулкдор қатламлари истиқомат қилишган.

Жарқўтон хунармандчилик ҳўжалиги анча юксак ривожланганлигини алоҳида қайд этиш лозим. Археологик изланишлар жараёнида бу ердан мато қолдиқлари, турли хил ўчоқлар, уй-рўзгор буюмлари, сурмадон ва бронза ойналар, ҳар хил ҳажмдаги бронза ва сопол кўзачаларнинг топиллиши юқоридаги фикрнинг исботидир. Бундан 3600—3800 йиллар илгари ясалган сопол идишлар ўзининг нафислиги, жарандорлиги ва ясалиш услуби билан ҳали-ҳануз кишиларни лол қолдириб келмоқда. Энг қизиқарлиси шуки, ҳозирги куннинг энг машҳур кулоли ҳам бундай жозибадор сопол идишларни тайёрлаши анча мушкул.

Жарқўтонликлар руҳий ва маънавий камолот бора-сида ҳам ажлодларига нисбатан анча юксакликка эришганлар. Бу ерда олиб борилган археологик изланишлар жараёнида қабрлардан топилган турли хил ҳайвонлар ва паррандаларнинг тасвирлари туширилган муҳрлар ва белгилар жарқўтонликлар диний эътиқодида тотемистик тасаввурларнинг бир қадар илди эгганлиги, шунингдек, муғоналик одатларининг мавжуд эканлигидан далолат беради. Шунингдек, бу ердан олов ибодатхонаси ҳам топиб ўрганилди. Ушбу ибодатхона шаҳар майдонининг энг баланд жойида барпо этилган, бу эса Жарқўтоннинг нафақат сиёсий ва иқтисодий марказ, балки унинг айна шу минтақада ўша замон одамлари учун руҳий ва маънавий марказ бўлганлигининг ҳам бирдан-бир исботидир.

Жарқўтонлик ажлодларимиз ўзларининг шаҳар, қабила, уруғ оқсоқолига тааллуқли муҳр ва тамгаларига эга бўлиб, унда бургутнинг қанот қоқиб учаётган тасвири, тўрт хил илоннинг ҳаракатланиб туриши, ҳар хил парранда ва ҳайвонларнинг, тўқай мушуги, тоғ эчкиси, шер, чўқаларнинг сурати тасвирланган.

Археологлар милотдан аввалги II минг йилликларга оид зардуштийлик динининг пайдо бўлишини ҳам Жарқўтон мисолида тахмин қилдилар. Зардуштийлик дини одатларига кўра тўрт нарса муқаддас ҳисобланган: 1. Сув. 2. Тупроқ. 3. Ҳаво. 4. Олов. Зардуштийлик дини аъналарига кўра ўлган кишини дафн қилишда ана шу тўрт нарсага қаттиқ амал қилганлар:

1. Сувга ташлаш мумкин эмас, чунки сув муқаддас.
2. Тупроққа кўмиш мумкин эмас, чунки тупроқ муқаддас.
3. Ҳавога ташлаш мумкин эмас, чунки ҳаво муқаддас.
4. Оловга ташлаш мумкин эмас, чунки олов муқаддас.

Шунинг учун бу даврда ўлганларни тоғу тошларга, одам яшамайдиган жойларга олиб бориб махсус даҳмалар устига қўйиб, мурданинг тўштини йиртқишлар, қарғакўзгунларга едирганлар, мурданинг суякларини эса махсус идишларга, яъни оstdонларга солиб қўйганлар.

Зардуштийлик динининг муқаддас китоби «Авесто»ни археологлар милотдан аввалги I минг йилликларнинг ўрталарида пайдо бўлган деб ҳисоблайдилар. Бу диннинг ҳақиқий ватани қаердалигини белгилаш тўғрисида торттишувлар, баҳсу мунозаралар ва ноаниқликлар бор эди. Археологларнинг 1982 йилдан Шеробод туманидаги қадимги ёдгорликларда олиб борган илмий тадқиқот ишлари бу фикрларга анча аниқлик ва тузатишлар киритди. Баъзи олимлар бу диннинг ватани Хоразм деб ҳисобласа, иккинчи бир гуруҳи Эрон деб даъво қилар, учинчилари эса Бақтрия, тўртинчилари Сўд деб ҳисоблар эди. Хуллас, Жарқўтон ёдгорликларидан топилган топиалар зардуштийлик динининг дастлаб Бақтрия, яъни Бақтриянинг шимолий қисмида, ҳозирги Сурхондарё вилояти ҳудудида бронза даврида пайдо бўлганлигини исботлаб берди. Бу зардуштийлик дини пайдо бўлиши тарихини 500—600 йил, яъни бундан 2500—2600 йилга қадимийлаштириш имконини берди. Ҳумо деб аталган куш қиёфасидаги идишлар, оstdон деб аталган суякдонлар, зардуштийлик дини аъналарига мувофиқ кўмиш усулининг пайдо бўлиши ҳам ушбу фикрлар исботидир.

Археолог олим, академик А. А. Асқаров Сополитепа ва Жарқўтон қишлоқ харобаси ва қабристонини тўлиқ ўрганиб, ушбу ёдгорликлар кўҳна Бақтрия ҳудудидаги қадимги шарқ цивилизацияси ва маданиятининг бир босқичи эканлигини илмий жиҳатдан асослади. А. Асқаров ва унинг шогирдлари бутун манбаларни уч босқичга бўлиб, Сополитепанинг устки қатламларидан чиққан ашёларни «Сополли босқичи», Сополитепанинг устки қатламларидан ва Жарқўтоннинг остки қатламларидан чиққан ашёларни «Жарқўтон босқичи», Жарқўтоннинг юқори қатламидagi манбаларни «Муллали

босқичи» деб юритди. Археолог олим Б. Абдуллаев Жаркўтон қабристонни манбаларини синчиклаб ўрганиб, «Муллали босқичи»нинг икки давран: «Кўзали» ва «Муллали» даврларидан иборатлигини илмий асослади. Шундай қилиб, Сополли маданияти тўртта босқичга бўлиниб, унинг биринчи босқичи: «Сополли босқичи» — милoddан аввалги XVII—XV асрлар, иккинчи босқич — «Жаркўтон босқичи» милoddан аввалги XV—XIV асрлар, учинчи босқич — «Кўзали босқичи» милoddан аввалги XIV аср ўрталари ва XIII аср, тўртинчи босқич — «Муллали босқичи» милoddан аввалги XII—XI асрларга оид деб белгиланди.

Сополли маданияти даврида кулолчилик чархида тайёрланган идишлар шаклининг етуқлиги ва жарандорлигига ҳеч қайси бошқа сопол идиши тенглаша олмайди. Сополли маданиятининг барча босқичларида сополлар, гарчи бир-бирига ўхшаса-да, синчиклаб қаралса, уларнинг бир-биридан фарқи сезилади. Ўзининг нозиклиги ва шаклининг етуқлиги жиҳатидан «Сополли босқичи»нинг сополлари бошқа барча босқич сополларидан ўзининг услуби билан устун туради. Жаркўтон босқичи сополлари «Сополли босқичи» сополларига қараганда оғир ва анча кўпол ишланган. Ўзбекистоннинг жанубида бундай юқори сифатли кулолчилик буюмлари тайёрланишининг сабаби, аввало юксак деҳқончилик маданиятининг ривожланганлиги натижасидир. Сополлитепада кулолчилик ҳамда хунармандчиликнинг ушбу тури анча юксалганлигини мавжуд устакхоналар билан бирга бошқа йирик иншоотлар, яъни қалъалар, ибодатхоналар, маҳаллалар ҳам тасдиқлайди. Айниқса, Ўрта Осиё шаҳарларининг илк намунаси деб тан олинаётган Жаркўтон турар жой маконида бутун бир илк шаҳарнинг барча унсурлари топиб ўрганилди. Бу ердан ҳашаматли қилиб қурилган ибодатхона топилиб, у тўлиқ очилиб, тадқиқ этилди. Ибодатхона тўртбурчак шаклда қурилган бўлиб, бир неча қисмларга бўлинган эди. Ибодатхонада энг асосий саждагоҳ олов бўлиб, доимий олов ёниб турадиган оташгоҳ ибодатхонанинг бошқа қисмларига қараганда анча юқори-роқ ерда жойлаштирилган. А. А. Асқаров ҳамда Т. Ш. Шириновларнинг фикрича, ибодатхона Ўрта Осиё минтақасидаги энг қадимги ибодатхоналардан бўлиб, балки дастлабки зардуштийларга тегишлидир. Жаркўтонда шаҳар ҳокимининг қалъаси очиб ўрганилди ҳамда Сополлитепа ва Жаркўтон қабристонидан очиб ўрга-

нилган «бой» ва «камбағал» қабрларнинг мавжудлиги бронза давридаги жамоа орасида ижтимоий табақаланиш, шу каби маданий, иқтисодий муносабатларнинг ўзгаришини аниқлашга ёрдам берди.

1970 йилларнинг бошида республика археолог олимларидан бир гуруҳи Ўзбекистон Фанлар академиясининг академиги Аҳмадали Асқаров бошчилигида Шеробод туманидаги мавжуд ёдгорликларни археологик жиҳатдан ўрганишга киришди. Биз учун ҳали номаълум бўлган кўҳна тарихни ўрганиш туфайли ястаниб ётган тепаликлар бағридан ўлканинг ўтмиш маданий ҳаётини ва ҳўжалигини ўрганиш имкониятларини шакллантирилди. Сополлитепа ёдгорлигини беш йил давомида ўрганиш туфайли бронза даврига оид ушбу манзилгоҳда яшаган аҳолининг Жанубий Ўзбекистон худудларида сунъий сугоришга асосланган зироаткорлик ҳўжалиги маданиятини шакллантирганлиги илмий жиҳатдан исботланди. Қолаверса, бу ердан илк шаҳар шаклидаги мустаҳкам мулоффа деворлари билан ўралган истеҳком қўрғон топилди. У уч қатор мулоффа деворлари билан айлантириб олинган экан, унда саккизта маҳалла истиқомат қилган. Энг муҳими шундаки, юқоридаги ёдгорликда бундан 4000 йил олдин яшаган бобокалонларимиз сугориш иншоотларини қуриб, деҳқончилик ва чорвачилик ҳўжалиги билан жиддий шуғулланганликлари аниқланди.

Шаҳар деворлари сомонли лойдан тайёрланган гипсдан қурилган, қабрлар асосан уй ичида жойлаштирилган, чунки аҳоли марҳумлар у дунёда ҳам яшайди, деган тушунчада бўлган. Қабрларда эркалар ўнг биқирни (томони), аёллар чап биқирни билан, худди бола она қорнида ётган пайтагидек, гужанак ҳолда ётқизилиб дафн этилган. Ҳар бир қаторда 10 дан 50 тагача сопол ва қисман бронзадан ясалган идишлар, озиқ-овқат қўйилган. Бу сопол идишлар турлича бўлиб, улар хум ва хурмача, ваза, чойнак, косалар, кўзача ва ланглардан иборат. Идишлар шунчалик нафис ва жангдор қилиб ясалганки, бу ўша даврда кулолчилик жуда тараққий этганини аниқланиши мумкин. Қабристонни қазиб, унинг қабрлари ва жийда уруғларини топилиб, уларнинг асосини ҳам анча ривожланганлиги аниқланди.

Милoddан аввалги X асрга келиб бир қатор табиий ва ижтимоий ўзгаришлар Жаркўтонда ҳаёт тўхтади ва бронза даврининг илк шаҳри ҳисобланади.

Жарқутон сиёсий, иқтисодий ва маданий жиҳатдан марказ сифатидаги ўрнидан жудо бўлди ҳамда кўп йиллар мобайнида бу ерда қайнаб турган ҳаёт излари сўнди.

ИЛК ТЕМИР ДАВРИДА СУРХОНДАРЁ: ДАВЛАТЧИЛИКНИНГ ШАКЛЛАНИШИ

Сополли маданиятнинг инқирози натижасида воҳада янги бир маданият, яъни Кучуктепа маданияти шаклланди. Кучуктепа маданияти Сополли маданиятидан синфий муносабатларнинг янада кучаяви билан фарқланади. Кучуктепа маданиятида кўзга ташланадиган яна муҳим бир хусусият сунъий суғоришга асосланган анҳорнинг барпо қилинишидир. Чунки бронза даврида зироаткорлик ҳўжалиги асосан сой ва дарёларнинг бўйларига шаклланган бўлса, бу даврга келиб янги ерлар ўзлаштирилди ва анҳорлар қазилди. Ана шу хил суғориш манбалари асосида Шеробод, Бандихон, Шўрчи деҳқончилик марказлари шаклланди.

Ушбу деҳқончилик ўлкаларида Кучуктепа, Таллашқон, Жондавлаттепа, Қизилтепа, Ҳайитободтепа, Ғозмулла, Бандихонтепа каби истеҳкомли кўрғонлар қад ростлади. Милоддан аввалги I минг йилликнинг биринчи ярмидан бошлаб темирдан ясалган меҳнат қуролларининг кенг миқёсда ёйилиши жамият ҳаётида туб ўзгаришлар содир бўлишига олиб келди. Археологик тадқиқотлар натижасига кўра Сурхон воҳасида сўнгги бронза ва илк темир даврига оид қадимий маданият намуналари ниҳоятда кўп эканлиги аниқланди. Милоддан аввалги I минг йилликнинг биринчи ярмидан бошлаб воҳада темирдан меҳнат ва уруш қуроллари ясала бошлаганлиги илмий исботланди ва ишлаб чиқаришнинг ҳўжалик шакллари яна туркираб ривожланди. Шеробод, Бойсун, Жарқутон, Бандихон, Шўрчи туманларидан топилган тарихий-археологик манбаларга таяниб вилоят ҳудудида зироатчилик билан шуғулланиш усуллари ниҳоятда қадимий ва анъанавий эканлигини билиш мумкин. Сурхон воҳасида деҳқончиликнинг такомиллашиб борганлигини сунъий суғориш шахобчаларининг барпо қилиниши ва пахта, арпа, дон, зиғир, кунжут, қовун қўлдиқлари намуналарининг топилишидан ҳам аниқ. Аждодларимизнинг тинимсиз изланишларини исботловчи манбалар беқийс. Милоддан аввалги I—VI асрларга оид Бандихон воҳасида оид канал қўлдиқлари, мурак-

каб мудофаа иншоотлари, Бандихонтепа, Кучуктепа, Қизилжарттепа манбалари бунга мисол бўла олади. Шундай бой тарихий манбаларни ўрганиш ва уларни илмий тадқиқ этиш муҳим аҳамиятга молик ҳамда кечиктириб бўлмас вазифадир.

Сурхондарёдаги қадимги маданият жаҳон цивилизацияси ютуқларида ўз ўрни ҳамда салоҳияти билан ажраллиб туради. Ана шундай жойлардан бири Кучуктепа ёдгорлигидир. Воҳадаги археологик қазилмалар бой тарихий меросимизни ўрганишни янада мукаммаллаштириб, ўтмиш аждодларимиз турмуш тарзини ёритишга алоҳида ҳисса қўшмоқда. Кучуктепа ёдгорлиги милоддан аввалги IX—VIII асрлар (Музробод тумани)га оид бўлиб, бу ердан қўлда ясалиб, устига қизил бўёқда нақш солинган сополлар чиқди. Кучуктепанинг устки қатламларидан эса цилиндрконус шаклига эга бўлган ва кулчулчилик чархида жуда пухта қилиб ишланган идишлар чиқди. Академик А. Асқаров Кучуктепа мажмуаларини давраштириб, Кучук I мажмуасини милоддан аввалги XI—VIII асрлар ёки сўнгги бронза даври, Кучук II, III ва IV ларни эса милоддан аввалги VIII асрнинг иккинчи ярми ва V аср бошлари билан белгилашни қайд этди. Кучуктепа харобаларидан топилган хом гишт ва пахсалан бино қилинган истеҳкомлар, улар атрофидаги то ҳозирги кунгача сақланиб қолган суғориш ариқларининг қуруқ ўзанлари, сопол ва металл буюмлар сўнгги бронза ва илк темир даври маданиятини ўрганишга имкон беради.

Кучуктепа маданияти кейинчалик Бактрия маданияти учун асос бўлиб хизмат қилган. Сурхон воҳасида илк темир даврига оид ёдгорликлар ҳам анчагина бўлиб, бунга Жондавлаттепа, Қизилтепа, Таллашқонтепа, Бандихонтепа, Ғозмулла ва Ҳайитободтепа каби ёдгорликларни мисол сифатида келтириш мумкин.

Деҳқончилик майдонларининг кенгайиши, меҳнат қуролларининг такомиллашуви ва Бандихон воҳасида сунъий суғориш иншоотининг барпо этилиши натижасида меҳнат унумдорлиги ошиб, қўшимча маҳсулот ишлаб чиқарила бошлади. Ортиқча маҳсулотнинг найдо бўлиши эса ибтидоий жамоа турмушининг емирилишига сабаб бўлди.

Темир буюмларини ҳаётда кенг миқёсда қўллаш қишлоқлар тараққиётига ҳам ижобий таъсир кўрсатди. Қишлоқларнинг агрофлори мудофаа деворлари билан ўрналиб, ушбу манзилгоҳлар қалаларга айланиб борди.

Шу даврда ҳам деҳқончилик ўлкаси ўзининг бош шаҳрига, қишлоқ кўрғонларига, ҳарбий истеҳком ва ибодатхоналарига эга бўла бошлади. Археолог олимлاردан А. Асқаров, Л. И. Альбаум ва А. Садуллаевлар томонидан ушбу даврни ўрганиш борасидаги саъй-ҳаракатлар натижаси ўлароқ Қизилтепа ва Ҳайитободтепа шаҳарларининг умумий майдони 10—22 гектар атрофида эканлиги аниқланди. Ушбу шаҳарлар мудофаа иншоотлари билан ўралган бўлиб, асосан 2 қисм, яъни арки аъло ва шаҳристон қисмларидан иборатдир.

Шўрчи туманида жойлашган Қизилча ёдгорлиги ҳам қадимги Бақтрия уй-кўрғонларидан бири бўлиб, бу ердаги уй-жойлар пахса ва хом гиштдан барпо этилган. Бу ернинг аҳолиси ҳам сугорма деҳқончилик ва хунармандчилик хўжаликлари билан шуғулланган.

Милоддан аввалги II минг йиллик охири — I минг йиллиkning биринчи яримида воҳада ибтидоий муносабатларнинг тўлиқ емирилиб, синфий жамиятга ўтиш жараёни содир бўлади.

Сўнгги бронза ва илк темир даврида ўтроқ деҳқончилик билан шуғулланган аҳолининг маданий жиҳатдан чорвалор қабилаларга нисбатан анча устунлиги сезилади. Хуллас, Сурхондарё воҳасида сўнгги бронза даврига мансуб атрофи мудофаа деворлари билан ўралиб мустаҳкамланган қишлоқ харобаларининг топиб текширилиши бронза даври маданиятини ўрганишда жуда бой ва қимматли манбалар берди. Кейинги йилларда ўтказилган археологик текширишлар туфайли илк темир даврига оид бир қанча ажойиб маданият ёдгорликлари аниқланди.

Синфий табақаланиш кучайган сайин жамиятни бошқариш қийинлашади. Жамоа бойликларини тақсимлаш, жамоани бошқариш, сугориш иншоотларини барпо қилиш, хўжалик ишларини йўлга қўйиш, уруғ ва қабилаларо муносабатларни тартибга солиш, қўшни қабилалар ҳужумини бартараф этишни ташкил этиш давлат зиммасидаги муҳим вазифа эди. Хуллас, милоддан аввалги VIII—VII асрларда Сурхон воҳаси ҳудудларида давлатчилик муносабатларининг шаклланиши учун эҳтиёж туғилади ва шу зарурият асносида тарихи 2700 йилга бориб тақалалитган қадимги Бақтрия давлати қарор топади.

Қадимги Бақтрия давлати Эрон аҳамонийлари иштиросига қадар шаклланган давлат биришмаси эди. Қадимги Бақтрияни бошқарган сулолалар тўғрисида би-

рон-бир илмий хулосага келиш қийин. Бироқ аҳамонийлар саройида табиб бўлиб ишлаган юнон муаррихи Ктесий Бақтрия лаъли тўғрисида ҳамда Осеурия подшоши Ниннинг Бақтрияга қилган истилочилик юришлари ҳақида маълумот берган. Ктесийнинг маълумотларига кўра, ўша пайтда Бақтриянинг подшоши Оксиарт исмли киши бўлган. Ниннинг Бақтрия заминига жуда катта қўшин билан ҳужум қилганлигини инобатга оладиган бўлсак, ўша даврда Бақтриянинг ҳам ҳарбий қудрати анча юксак даражада эканини тахмин қилиш мумкин. Бу даврда Бақтрия аҳолисининг катта қисми зироаткорлик ва хунармандчилик билан шуғулланган. «Авесто»нинг «Видеват» китобида Бақтрия энг яхши мамлакатлар ва ўлкалардан бири сифатида эътироф этилади. Рим тарихчиси Курций Руф Бақтрия номи-нинг келиб чиқиши ҳақида тўхталиб, «Бақтрия дарёси номидан шаҳар ва вилоятнинг номи келиб чиққан» деб ҳисоблайди.

Милоддан аввалги 700—540 йиллар қадимги Бақтрия давлатининг ривожланган даври ҳисобланади. Бақтрия давлатининг бу қадар юксак даражада ривожига қудратли шаҳар ва қалъаларнинг ушбу давлатнинг марказий савдо йўллари устида жойлашганлиги, хунармандчилик ривожига ва бошқа омиллар сабаб бўлган.

Шундай қилиб Эрон аҳамонийлари иштиросига қадар ҳам Жанубий Ўзбекистон минтақасида қадимги Бақтрия давлати мавжуд эди. Ушбу давлатнинг истеҳкомли қалъа ва шаҳарлари сифатида Кучуктепа, Қизилтепа, Таллашқон ва Бандихон—2 манзилгоҳларини кўрсатиш мумкин. Буларнинг ҳар бири маҳаллий ҳокимларнинг ўрдаси ҳисобланган. Қадимги Бақтрия подшолиги эса ушбу туман ва вилоятларни бириштирувчи ҳарбий-демократик типдаги конфедерация эди.

БАКТРИЯ ЕРЛАРИ ЭРОН АҲАМОНИЙЛАРИ ВА ИСКАНДАР ЗУЛҚАРНАЙН САЛТАНАТИ ТАРКИБИДА

Беҳустун ёзувларида Эрон аҳамонийлари давлатига тобе ўлкалар сифатида Бақтрия ерлари ҳам қайд қилинган. Аммо Бақтриянинг қачон аҳамонийлар томонидан истило этилгани номаълум. Ксенофонт Бақтрия Кир томонидан босиб олинди дейди ва бу воқеаларнинг қачон содир бўлганини қайд этмайди. Лекин бу воқеаларнинг милоддан аввалги 545—540 йиллар оралиғида содир бўлгани анча аниқ ҳолга келган. Доро I даврида

ўтказилган маъмурий ислохотга биноан Бақтрия ерлари 12-вилоят сифатида қайд қилинади. Бу даврда Бақтрия сатраплигига Марғиёна ва Сўғдиёна ҳудудлари ҳам қиритилган. Буни Доро I нинг Бехустун қоя тошларига рақам қилдирган битикларидан ҳам билса бўлади. Доро I 522 йилда Марғиёнада кўтарилган Фрада кўзғолонининг Бақтрия сатрапи Додаршиш томонидан босирилиши ҳақида тўхталиб «мана, мен Бақтрия учун нималарни қилдим» деб таъкиллаши ҳам Марғиёнанинг Бақтрия таркибига кирганлигини билдиради. Бақтрия сатраплиги Эрон аҳамонийлари хазинасига йилига 36 талант кумуш (10 тонна) миқдорида йиллик солиқ тўлаган. Бундан ташқари, Сузадаги сарой курилишига Бақтриядан кўплаб миқдордаги ялтироқ тошлар ва ложувард жўнатилган. Эрондаги Персеполь саройидаги расмларда аҳамонийлар подшосига хирож келтириш маросими акс эттирилган. Ушбу расмда бақтрияликлар ўн бешинчи гуруҳда тасвирланган бўлиб, уларнинг беш вакили идишларни ва туяни олиб бораётганлиги акс эттирилган. Маълум даврлар ўтгач, бақтриялик йигитлар ҳам форслар қўшинида хизмат қилган. Геродот бақтрияликларнинг уст-боши ҳиндларнинг уст-бошига ўхшайди, улар ўқ-ёй ва қалта найзалар билан қуролланган, деб ёзди.

Қадимги юнон драматурги Эсхил ўзининг «Форслар» трагедиясида юнонлар билан эронийлар ўртасидаги милотдан аввалги 480 йилга Саламин жангида Эрон қўшини таркибида жанг қилган ҳамда ҳалок бўлган бақтриялик жангчилар Тенагон ва Аритомларнинг исмларини тилга олиб ўтади. Геродотнинг хабар беришича, Бақтрия чавондозларининг қуроллари пиёда аскарларнинг қуролларига ўхшар экан.

Бақтрия сатраплиги Аҳамонийлар давлатида қатта иқтисодий ва ҳарбий қимматга эга бўлиш билан бирга муҳим сиёсий аҳамиятга ҳам эга бўлган. Бақтрия сатраплигини идора қилган ҳокимлар аҳамонийлар оиласининг вакиллари бўлган. Шунинг учун ҳам Бақтрия ҳокимлари аҳамонийлар тахтини қўлга киритиш учун доимо курашиб келганлар. Жумладан, Бақтрия ҳокими Масист ўз акаси Ксерксга қарши кўзғолон кўтаришга ҳаракат қилган. Ёхуд кейинчалик Бақтрия сатрапи Бесснинг Доро III ни ўлдириб ўзини Артаксеркс IV номи билан подшо деб эълон қилиши ҳам бежиз эмас эди.

Бақтриянинг шаҳар марказлари ҳарбий аҳамият касб этиб қолмасдан ҳунармандчилик ва савдо-сотиқ марказлари ҳам эди. Бу шаҳарлар қалин ва мустаҳкам му-

дофаа деворлари билан ўраб олинган. Ктесийнинг «Персико» асарида Бақтриянинг жуда кўп истеҳкомлари ва қалъалари мавжудлиги қайд этилган. Сурхон воҳасида жойлашган. Қизилтепа, Таллашқон, Қизилча, Жондавлаттепа, Бешқўтон, Бўйрачи каби археологик ёдгорликлар ана шундай истеҳком қалъалар ҳисобланади.

Бу даврда Сурхон воҳасининг аҳолиси асосан сурорма зироаткорлик билан бир қаторда ҳунармандчиликнинг темирчилик, кулолчилик, тўқувчилик, тикувчилик, заргарлик ва бошқа соҳалари билан ҳам шуғулланган. Хуллас, Шимолий Бақтрия, яъни ҳозирги Сурхон воҳаси ҳудудлари милотдан аввалги VI—IV асрларда Эрон аҳамонийлари давлати таркибида бўлган.

Искандар истилоси

Эрон аҳамонийларига қарашли кўпгина ҳудудларни эгаллаган Искандар милотдан аввалги 329 йилда ўзининг азалий душмани Доро III ни ўлдиртирган Бақтрия сатрапи Бессдан «қасос» олишни баҳона қилиб Аракс (Амударё)дан кечиб ўтиб ҳозирги Сурхондарё ҳудудларига бостириб қиради. Искандар истилоси арафасида Бақтрия сатраплиги сиёсий, иқтисодий ва маданий жиҳатдан анча ривожланган ўлкалардан бири ҳисобланарди.

Машхур Рим тарихчиси Курций Руфнинг таъкидига асосланиб Бақтриядан Окс дарёси кечувигача бўлган масофани 400 стадий (75 км) деб ҳисобласак, Искандар аскарлари Термиз ва Калиф шаҳарлари оралигидаги кечувдан ўтганлиги маълум бўлади. Ушбу кечув жойи Термиздан ғарбда жойлашган Шўроб ва Чўққагузар кечуви бўлган. Бу пайтда Бесс ва унинг ҳамроҳлари Наутакага чекинган эди. Искандар ҳужумига дуртор бўлган илк маконлардан бири ҳозирги Шеробод тумани ҳудудида жойлашган Таллашқонтепа ўрнидаги Бранхийлар шаҳарчаси ҳисобланади. Искандарни Наутакага олиб борадиган асосий йўл ҳам айнан Шеробод воҳасидан ўтган бўлиб, бу йўл сув манбалари, озиқ-овқат маҳсулотларига бой маконлари билан қадимдан машхур эди. Шеробод воҳасида қадимий деҳқонларнинг қишлоқлари милотдан аввалги XVII—XV асрлардаёқ пайдо бўлиб, шунинг учун ҳам ушбу воҳада кўплаб кўргонлар жойлашган. Шеробод воҳасини кесиб ўтиб Сўғдиёнага элтувчи ушбу йўл македонлар учун жуда қулай бўлган.

Талашқонтепада олиб борилган қазилар қазилар ишлари на-
тижасида академик Э. В. Ртвеладзе бу тепада бир пайт-
лар бино бўлган шаҳарни юнон бранхийлари номи
билан боғлайди ва шу асосда ўз фаразларини илгари
сура бошлади. Юнон бранхийлари бу заминга Искан-
дар Зулкарнайн (365—323) юришларидан 150 йил бу-
рун келиб қолганлар. Бу воқеалар аҳамонийлар шоҳи
Ксеркснинг Юнонга юриши пайтида, яъни миллоддан
аввалги 480 йилда рўй беради. Кичик Осиё худудида
жойлашган Милет шаҳрида Бранх исмли нуфузли ко-
ҳин авлодлари бунёд этган Аполлон худоси шарафига
қурилган машҳур ибодатхона бўлиб, Эрон-Юнон уру-
ши вақтида шаҳар аҳолисининг беҳуда қирилиб кети-
шини истамаган қохинлар форс шоҳи Ксерксга иба-
датхона хазинасини топширадилар. Кейинчалик бран-
хийлар юнон халқининг газабидан қўқиб, интиқом-
дан чўчиб, енгилган форслар билан Эронга қочишга
мажбур бўладилар, чунки ибодатхона хазинаси муқад-
дас саналиб, у дахлсиз ҳисобланган. Манбаларнинг гу-
воҳлигича, милетликларни шоҳ Ксеркс юнонлар сира
етиб боролмайдиган шарқ томондаги вилоятлардан би-
рига қўчириб юборади. Курций Руфнинг айтишича,
бранхийлар Амударёнинг нариги томонидаги ерларда
кичик бир шаҳарчага асос солганлар. Оралдан 150 йил
ўтган бўлса ҳамки, бранхийлар, маҳаллий халқ анъа-
наларини қабул қилишган бўлсалар-да, ўзларининг
урф-одатлари, расм-русумларини ҳали эсдан чиқарма-
ган эдилар.

Искандар Окслан кечиб ўтади. Бу кечув жойи, Э. В.
Ртвеладзе ва А. Сагдуллаевлар фикрича, Шўроб қўрго-
ни (Туркондарё, яъни Шерободларёнинг давоми Қо-
расувнинг Амударёга қуйилиш жойи) орқали содир
бўлган, сабаби Бақтра (Балх)дан дарёнинг ўнг соҳили-
да жойлашган Шўроб қўргони (Парадагви)гача масофа
70 км, Калифгача бўлган масофа 90 км ни ташкил
этади. Қолаверса, Калифдан Наутақа(тоҳ) Ксениппа,
Қарши)га бориш қийин, чунки у ерлар чўл минтақа-
сига киради, Искандар эса ўз қўшинини зинҳор му-
қаррар ўлим чангалига ташламас эди. Демак, Бессни
таъқиб этган Искандарнинг Окс(Амударё)дан ўтган
жойи ҳар қалай Шўробқўргон бўлганлиги ҳақиқатга
яқин туради, қолаверса, манбаларнинг гувоҳлигича,
Бесс ўз ҳамроҳлари Спитамен ва бошқалар билан Тер-
миз орқали Окслан ўтади ҳамда кўприк вазифасини
ўтовчи ягона кемани ёндириб кетади. Бундан ташқари

Туркондарё (Шерободларё) соҳили бўйлаб Қаршига
бориш ва Мароқандга юриш анча қулай бўлиб, аҳоли
худди шу воқаларда яшар эди, бу эса озиқ-овқат му-
аммолари ва ем-хашак учун жуда муҳим эди. Қадимий
ипак йўли ҳам худди шу ҳудуддан ўтганлиги тахмин
этилади.

Энди яна бранхийлар масаласига қайтсак. Квинт
Курций Руф (милод. авв. I аср) жаҳон фотиҳи Искандар-
нинг Бақтрадан Сўғдиёнага юриши йўналишини қуйи-
даги шаклда беради: Хиндикуш тоғлари — Бақтра —
Окслан ўтиш — Бранхийлар шаҳарчаси — номаълум
тоғлар ёнбағри — Мароқанд. Ўғтибор берилса, Бранхий-
лар шаҳарчаси Окслан кечиб ўтгандан кейин берилмоқ-
да, бу Парадагви (Шўробқўргон — Чўчка гузар — Кам-
пиртепа, тоҳо манбаларда Шўрқўргон)дан 20 км ши-
молда жойлашган айни Талашқонтепанинг ўзидир.
Шаҳар аҳолиси, яъни бранхийлар узоқ ватандошларини
севиниб, шодиёна бир тарзда туз-нон билан қарши
оладилар, лекин Искандар уларни сотқинликда айблаб
ҳаммасини қириб ташлайди, ҳатто бешикдаги боласини
ҳам қолдирмайди, шаҳарни чинакамига вайронага ай-
лантиради. Шаҳар дунё юзидан буткул йўқолади, у ик-
кинчи марта қаддини тиклай олмаган.

Искандарнинг Шимолий Бақтрия ерларига ҳужуми
даврида бу ерда Кучуктепа, Бешқўтон, Таллашқон,
Жондавлар, Бандихон, Бўйрачи, Қизилча ва бошқа
кўллаб мустаҳкам қалъалар ва уй-қўргонлар бўлган. Сур-
хон воҳасининг маркази Қизилтепа бўлган, воҳанинг
аҳолиси суғорма зироаткорлик ҳўжалиги билан шуғул-
ланган. Юқорида номлари зикр қилинган археологик
манзилгоҳларда олиб борилган қазилар ишлари жараё-
нида кўллаб микдорда сопол идишлар, бронза ва те-
мирдан ясалган уруш ва меҳнат қуроллари, урчуқ тош-
лар, игна ва зеб-зийнат буюмларининг топиллиши бу
даврга қурилиш, хунармандчиликнинг темирчилик,
қулоччилик, тўқувчилик, тикувчилик ва заргарлик со-
ҳалари жиддий тараққий этганлигини билдиради. Ис-
кандарнинг ҳарбий юришлари туғрисида қалам тебрат-
ган Курций Руф Бақтрия ҳақида маълумот бериб, «Бақ-
триянинг табияти бой ва турли-тумандир. Баъзи жой-
ларда кўлдан-кўп дарахтзорлар ва тоқ новдаси ширин
ва мева сероб ҳосил қилади: унумдор ерларни кўп
санокли булоқ — дарёлар суғорадилар; ҳосилдор туپ-
роғида бугдой экилади, бошқа ерлар ўтлоқ учун қол-
дирилади» деб ёзади. Квинт Курций Руф Шимоли-

Ғарбий Бақтриядаги икки вилоят — Паретака ва Бубакенани тилга олган. Ушбу вилоятлардан бири Паретакага Шеробод воҳаси ва унга туташ тоғолди худудлари киради, Бубакенага эса Боботоғнинг ҳар иккала томони ҳам кирган.

Искандар Зарафшон ва Қашқадарё воҳаларини истило қилиб бўлгач, милoddан аввали 327 йилдан бошлаб тоғ қалъаларига бекинган аҳолини бўйсундиришни ўз олдига мақсад қилиб қўйган. Ана шундай тоғ қалъаларидан бири Хориен қалъаси бўлган. Курций Руфинг маълумотларига қараганда, Хориен қалъасининг баландлиги 20 стадий (3500—3700 м.т.кв), айланаси эса 60 стадий бўлиб, ҳамма томони нишабликдан иборат бўлган. Қояга ёлғизоёқ йўл олиб борган ва қоя атрофини чуқур жарлик қамраб олган. Айрим тарихчи олимларнинг фикрига кўра, Хориен қалъаси «Темир дарвоза» Бақтрия билан Сўғдиёна ўртасида чегара вазифасини ўтатган. Аррианнинг хабарига асослансак, Искандар Хориен қалъасини олишда жуда ҳам қаттиқ қаршиликка учраган.

Ана шундай оғир бир вазиятда Паретакада юнонларга қарши қўзғолон кўтарилган. Паретакадаги қўзғолонни бостириш учун Искандар Кратер исмли саркардаси бошлиқ қўшинни қолдириб, ўзи Амударёдан ўтиб Зариаспа (Балхнинг иккинчи бир номи) йўл олган. Паретакада кўтарилган қўзғолонга Катан ва Австан исмли жангчилар бошчилик қилишган. Қўзғолонни бостириш жараёнида Катан ва бир ярим минг бақтриялик қўзғолончилар ҳалок бўлган, Австан эса асирга тушган. Юнонларнинг Паретакадаги жанги Бақтрия тупроғидаги охириги жанг бўлган.

Искандарнинг истилоси даврида воҳа аҳолиси жуда катта йўқотишни бошидан кечиради. Хусусан, вилоятдаги Бақтрия маданиятига оид бўлган 36 та ёлғорликнинг 33 таси вайрон қилинади. Шаҳар ва қишлоқлар вайрон бўлиб, илгари аҳоли гавжум яшаган Музробод, Шеробод, Бандихон ва Миршоди воҳаларини одамлар ташлаб кетиб, бошқа жойларни макон тутди. Юнонлар билан бўлган жангда жуда кўплаб аҳоли қирилиб кетди. Хўжалик ҳаёти анча издан чиқади, қадимги Бақтрия даврига оид бўлган бой маданият инқирозга юз тутди.

Искандар вафотидан кейин Бақтрия ерлари Салавкийлар давлати таркибига киради. Салавкийлар суло-

ласининг асосчиси Салавка I Никатор милoddан аввали 311—302 йиллар оралигида бақтрияликлар устидан ҳам ўз ҳукмронлигини ўрнатади. Салавкийлар давлатида шарқий сатрапликлардан бири саналган Бақтриянинг ҳам ўрни жуда катта бўлган. Салавкийлар даврида Искандар истилоси пайтида вайрон бўлган шаҳар ва қишлоқлар қайта тикланади, хўжалик изга тушиб, савдо жонланади. Айнан шу даврда эллин маданияти билан маҳаллий маданиятнинг ўзаро аралашуви содир бўлади. Бақтрияда юнон ёзуви тарқалади. Янги-янги қароргоҳлар вужудга келади, савдо ривожланиши билан юнон тангалари ва юнон оғирлик ўлчови бирликлари тарқала бошлайди. Хусусан, бу давр меъморчилиги ва шаҳарсозлигида ҳам эллин анъаналарининг кенг миқёсда ёйилиши кузатилади. Кўпгина тарихчилар шу пайтгача Термиз шаҳрининг шаклланиши боғлиқлигида ҳам эллин маданиятининг таъсири мавжуд деб ҳисоблайди. Жумладан, Ҳофиз Абрў Термизга Искандар асос солган деса, айрим тарихчилар Термизнинг шаклланишини Юнон-Бақтрия подшоши Демитрийнинг номи билан боғлайдилар. Бу иккала фикр ҳам изоҳга муҳтож бўлиб, Термиз шаҳрининг шаклланиши жуда қадимга бориб тақалади. Термиз шаҳри бронза ва темир даврларида Шимолий Бақтрияда шаклланган Жаркўтон, Таллашқон, Жондават, Қизилча ва шунга ўхшаш шаҳар ва қўрғонларнинг тадрижий давомий бўлиб, Термиз шаҳрининг шаклланишида Шимолий Бақтрия урбанизация жараёнининг таъсири катта. Демак, Термизнинг шаклланиш жараёни юнон-македон истилосидан олдинги даврларга бориб тақалади.

Қадимги тарихий манбаларда катта қизиқиш билан тилга олинган Термиз ҳақида кўплаб илмий фикрлар тарихчилар томонидан ўрганилмоқда ҳамда янги тарихий ашёвий манбалар қайд этилмоқда. Кўҳна шаҳар ҳозирги Термиздан 8—9 км жануби-ғарбда Амударёнинг ўнг қирғоғида жойлашган бўлиб, қарийб 2500 йиллик тарихга эга. Қадимдан Термиз Марказий Осиёни Хитой-Миср билан боғловчи Буюк ипак йўлида жойлашган. Юнон-Бақтрия подшолиги даврида катта маданий босқични ўз бошидан кечирганлигини тасдиқловчи манбаларни қайд этиш зарур. Унинг топонимик келиб чиқишига эътибор берсак, Термиз Тарама-стха (бақтрча) («нариги соҳилдаги манзил»), Тарамата, Тарамаат, Та-ми, Тармит, Термиз, Термиз каби шаклларда учрайди. Шунингдек, шаҳар асосчиси—под-

ЮНОН-БАКТРИЯ ВА КУШОН ПОДШОЛИКЛАРИ ДАВРИДА СУРҲОН ВОҲАСИ

Милоддан аввалги III аср ўрталарида Бактрия сатрапчилигининг салавкийлар марказий ҳокимиятига нисбатан муҳолифати кучаяди. Милоддан аввалги 250 йилда Бактрия сатрапи Диодот Бактрия ерларини Салавкийлар давлатидан ажратиб, Юнон-Бактрия давлатига асос солади. Бу даврда Юнон-Бактрия давлатига нафақат Бактрия ерлари, балки Сўдиёна ва Маргиёна ерлари ҳам бўйсунган. Бактрия ерларининг Салавкийлар давлатидан ажралиб чиқиши аҳолига бир қадар енгиллик беради. Бу даврда Бактрия сатраплари, бир томондан, салавкийлар марказий ҳокимияти хуружларига қарши курашган бўлса, иккинчи томондан, Парфия подшо-лари тажовузига қарши кураш олиб боради. Мустақил-ликка эришган Бактрия Диодот I даврида қудратли давлатга айланади. Юнон-Бактрия подшоеси Евтидем даврида мамлакатнинг чегара худудларини мустаҳкам-лашга алоҳида эътибор берилади. Милоддан аввалги 206 йилдан бошлаб Бактрия ерларига Салавкийлар дав-латининг солиб турган хавфи йўқотилади. Бу даврда воҳада сунъий суғоришга асосланган зироатчилик ва ҳунармандчиликнинг қатор тармоқлари анча юксалади. Пировард-натижада кўйлаб шаҳарлар қад ростлайди, хусусан, Миршоди воҳасида яшаган аҳоли Далварзин-тепа ўрнидаги шаҳарга, Шеробод воҳасида яшаган аҳолининг бир қисми Жондавлаттепа ўрнидаги шаҳар-га, яна бир қисми эса Таллашқон II номи билан атал-ган манзилгоҳга, Шўрчи қишлоғи ўрнида эса Кофир-қалъа (Кампиртепа) сингари шаҳарларга асос солина-ди. Бу даврда Термиз (Тармита) шаҳрининг майдони бир неча гектарга кенгайди. Шунинг учун ҳам юнон муаррихлари ўз асарларида Бактрия хусусида тўғталиб: «Бактрия — минг шаҳарли мамлакатдир» деб таъкид-лаб ўтишлари бежиз эмас эди, албатта.

Бактрия ўша даврда жуда каттагина кўшинга ҳам эга бўлган, тез-тез бўлиб турадиган жангу жадаллар ҳам Бактрия тараққиётини тўхтата олмаган. Хўжалик-нинг турли соҳаларидаги ривож натижасида савдо-сотик ҳам анча камол топган. Бу даврда бактриялик савдогарлар Хитой, Ҳиндистон ва Эрон каби мамла-катлар билан иқтисодий алоқалар олиб борганлар. Бак-трия зироаткорлари етиштирган маҳсулотлар ҳақида юнон ва Хитой манбаларида ўта ҳаяжон билан сўз

шоҳ Демитрий номи асосида Демитрий, Дермита, Дар-мита номи билан кейинчалик Тармита, Термид, Х-асрдан бошлаб эса Термиз номи билан боғланади. Жум-ладан, Искандар Зулқарнайн Термиз шаҳрини мустаҳ-кам таянч қалъа сифатида мустаҳкамлаб, унга «Окс-буйи Александрияси» номини берганлиги инглиз оли-ми В. Тарин асарларида қайд этилган. Бироқ Искандар вафотидан сўнгги тахт талашилар Термизнинг ижти-моий ҳаётига салбий таъсир кўрсатиб шаҳарда бир-мунча вақт тараққиётнинг сустлашгани ҳақида архео-логик ва ёзма манбалар хабар беради. Шунинг учун бўлса керак А. Томашек Термизнинг энг биринчи ном-лари сифатида Антиохия, Тармита номларини келти-ради. Гарчи бу фикр тўлиқ исботланган бўлмаса-да, Термизнинг Антиохий деб номланиши тарихий ҳақиқат бўлиб, буни биз Қоратепа ёдгорлигидан топилган со-пол идиш парчасида мазкур номнинг учрашида ҳам кўришимиз мумкин. Шундан ҳам салавкийлар замона-да Шимоли-Ғарбий Бактрия ерларида бирмунча та-раққий этиш ҳолатлари намоён бўлганлигини кузатиш мумкин. Албатта, шаҳарнинг биринчи номи Термиз деб аталмаган. Термиз атамаси майдонга келгунга қадар маҳаллий халқлар, масалан, бактрияликлар шаҳарни Тарамасгха ёки Тарамата (нариги соҳил, дарёнинг у-бети ва ҳ. к.) каби номлар билан атаган бўлишлари мумкин.

Термизнинг қадимий эканлигини исботловчи архе-ологик моддий-тарихий ашёлар ниҳоятда кўп манба-ларни бермоқда. Термизни археологик-илмий ўрганишда профессорлар Б. П. Денике, М. Е. Массон, В. А. Шиш-кин, В. Д. Жуков, академиклар А. П. Окладников, Б. Б. Петровский, Л. И. Альбаум, Б. Я. Ставиский, А. Асқа-ров, археолог олимлардан доцент Ш. Пидяев, Т. Анна-ев кабилар ҳақида илиқ фикрлар айтиш мумкин. Са-лавкийлар давлатига кўчманчи қабилаларнинг тўхтов-сиз ҳужумлари бу давлатнинг шарқий сатрапликларда-ги обрўйига жиддий путур етказди. Салавкийларга қар-ши маҳаллий халқларнинг чиқишлари рўй бера бош-лайди. Танг аҳволда қолган Антиох маҳаллий аслада-ларга ён босиб, Бактрияда салавкийларнинг шарқий сатрапликлари учун пул зарб эта бошлайди.

Бактрияда Антиох номидан пул зарб қилиниши унинг мустақилликка бўлган интилишини янада ку-чайтириб, бу ўлкада салавкийлар таъсирининг тобора бўшашиб бораётганлигидан далолат беради.

юрителиди. Бақтриялик хунармандлар олтин, кумуш, кўрғошин, қалайи, мис ва бронзадан жуда нафис зебу зийнат буюмлари, уй-рўзгор ва ҳўжалик қуроллари ясаганлар. Бу даврда тўқувчилик, кўнчилик, қуролсозлик ва заргарлик хунарилари анча юксалади.

Бақтрия давлати подшо Демиртий (милод. авв. 199—167 йил.) даврида ўз тараққиётининг юқори чўққисига кўтарилди. У давлат бошқаруви соҳасида ислохот ўтказиб, давлатни майда ҳокимликларга бўлиб бошқаради. Демиртий даврида ҳарбий истеҳкомлар ва қалъалар қурилишига алоҳида эътибор берилди. Бу даврда Шимолий Ҳиндистон ерлари ҳам Юнон-Бақтрия давлатига бўйсундирилади ва давлат пойтахти Ҳиндистондаги Таксила шаҳрига кўчирилади. Милoddан аввалги 168 йилда Бақтрияда давлат тўнғариши содир бўлиб ҳокимият тепасига келган Евкратит ва унинг юнон ворисларининг замонидан Юнон-Бақтрия давлатида сиёсий танглик кучайиб, мамлакат инқрозга юз тутди. Милoddан аввалги 140—138 йиллар оралиғида Сўғд ерлари орқали Бақтрия ерларига кириб келган юз-чжи қабилаалари Юнон-Бақтрия давлатига барҳам беради.

Кушонлар давлати

Юз-чжи қабилаалари Бақтрия ерларида ўрнашгандан кейин ҳам маълум вақт ягона давлат барпо қила олмаган. Орадан анча йиллар ўтгач, гуйшуан қабиласи сардори Кудзула Кадфиз бешта қабилиани бирлаштириб Кушон давлатига асос солган. Кушон давлатининг дастлабки ўзатини Бақтрия ерлари ташкил этган. Кушонлар давлатининг дастлабки пойтахти ҳам Шўрчи тумани ҳудудида жойлашган Далварзинтепа ёдгорлиги ҳисобланади. Кушонлар давлатини ябғу унвонига сазовор бўлган ҳокими мутлақ подшо бошқарган. Подшонинг асосий таянчи яхши қуролланган ҳарбий қўшин бўлган. Кушонлар қўшини асосан отлик ва пиёда қисмлардан иборат бўлиб, қилич, ханжар, найза ва жанговар болта билан қуролланган. Кушонлар давлатида давлатни сатрапликларга бўлиб идора қилиш тартиби сақлаб қолинган.

Кушон подшоалари катта ва кучли қўшинга таяниб, мамлакат четараларини кенгайтириб борганлар. Олиб борилган истилочилик юришлари натижасида Шарқий Туркистон, Шимолий Ҳиндистон ва Марказий Осиёнинг каттагина қисми Кушонлар давлатига бўйсунди-

рилган. Кушонлар салтанати подшо Канишка даврида (78—123) ниҳоятда гуллаб-яшнади. Бу даврда Ҳитой, Рим, Парфия сингари ўша даврнинг нуфузли давлатлари билан савдо-сотик, иқтисодий ва расмий алоқалар йўлга қўйилади, маданий соҳадаги алоқалар ҳам анча кенгайди.

Кушонлар даври моддий ва маънавий маданиятини ўрганишда қадимшунос ва санъатшунос олимлардан В. М. Массон, Б. Я. Ставиский, Л. И. Альбаум, Г. А. Пугаченкова, Э. В. Ртвеладзе, Б. А. Тургунов, Т. В. Белов ҳамда Ш. Р. Пилаевларнинг илмий хизматлари беқийс даражада каттадир. Ушбу олимлар томонидан олиб берилган илмий изланишлар натижасида кушонлар даврида воҳа шаҳар ва қишлоқлари ҳамда аҳолисининг машғулоти, яшаш тарзи, маданияти, диний эътиқоди ва қўшни давлатлар билан олиб борилган савдо-сотик, маданий ҳамда дипломатик алоқалари ҳақида қимматли маълумотлар аниқланди. Кушон давлати ўрта Осиёнинг жануби-шарқий ва Ҳиндистоннинг шимоли-ғарбий ҳудудларини ўз ичига олган антик давлат эди. Унинг шимолий чегараси Дарбанднинг Кушон давридаги девори билан чегараланади. XX асрнинг 80-йилларида бу деворни академик Э. В. Ртвеладзе кашф этган.

Кушонлар подшолиги даврида Шимолий Бақтриянинг қадимги шаҳар маданияти анча равнақ топди. Кушонлар даврида Термиз шаҳрининг иқтисодий, маданий жиҳатдан ривожланганлигини хунармандчилик буюмлари, уй қуриш соҳасидаги меъморчилик санъати, суғориш иншоотлари, ишлаб чиқарган маҳсулотлари орқали ҳам билиб олиш мумкин. Бу даврда Термиз шаҳрининг майдони 350 гектар бўлиб, Дунётепа ва Чингизтепа харобалари ўрнида жойлашган. Чингизтепа ва Қоратепа орлиғида Амударёга қурилган чигириклар ёрдамида шаҳар марказига ичимлик суви чиқарилган. Суви чиқарилгач, Қоратепа ибодатхонасида маҳсус ҳовузлар ёрдамида сув тиндирилиб, кейин шаҳар ташқи деворининг шимолий томони бўйлаб қурилган ариқча орқали шаҳарга тақсимланган. Милодий II асрда подшо Канишка Қоратепа ёдгорлиги ўрнида Будда ибодатхонасини қурдилади. Мамлакатда қишлоқ жамоалари анча кенгайди. Бу даврда воҳада иккита йирик марказ мавжуд бўлиб, булардан бири: Амударё бўйидаги Тармита (Термиз) бўлса, иккинчиси эса Чағонруд (Сурхондарё) бўйидаги Далварзинтепа шаҳарлари эди. Бу шаҳарлар Кушонлар давлатининг сиёсий, иқтисодий,

маданий ва ҳарбий ҳаётида алоҳида ўринга эга бўлади. Бундан ташқари Кампиртепа, Зартена, Хайтободтепа каби шаҳарлар ҳам мавжуд бўлиб, ушбу шаҳарлар муҳофаа деворлари билан ўраб олинган.

Вилоят ҳудудида кушонлар даврига оид 130 та ёдгорлик мавжуд бўлиб, шундан 80 таси қишлоқлар кўринишидаги манзилгоҳлар ҳисобланади. Кушонлар даврида марказлашган давлатнинг қарор топиши ҳўжаликнинг раванқига сабаб бўлган. Бу даврда ҳам зироатчиликнинг ғаллачилик, пахтачилик, боғдорчилик ва полизчилик соҳалари жадал ривожланади. Тоғ ва тоғ олди ҳудудларида лалмикор деҳқончилик ҳўжалиги раванқ топади. Ерни қайта ишлаш, хусусан, алмашиб экиш борасида бой тажриба тўланади, янги-янги сугориш тизимлари бунёд қилинади. Чорвачилик ҳўжалигини ривожлантириш борасида ҳам улкан ишлар амалга оширилган. Айнан ана шу даврда хунармандчилик ҳўжалиги юксак даражада ривож топиб, ушбу соҳанинг кулолчилик, металлсозлик, куросозлик, тўқимачилик, шишасозлик каби турлари анча юксалган. Хатто Бақтрия шишасозлари 420 йилда Хитой пойтахтида турфа рандаги шишалар тайёрлаб хитойликларни лол қолдирган. Кушонлар даврида ҳўжаликнинг раванқи савдо-сотиқнинг ривожига ҳам туртки бўлади. Хусусан, шу даврда Бақтрия савдогарлари Парфия, Рим, Хитой ва Ҳиндистон мамлакатларига бориб савдо қилганлар. Римнинг Помпей шаҳри харобаларидан Кушон тангаларининг ёки Хайрободтепадан император Нерон тангаларининг топиллиши юқоридаги фикрнинг исботидир. Бу даврда Сурхон воҳаси савдо йўллари ўзаро туташган ҳудуд бўлиб, албатта, бу ҳолат ўлканинг иқтисодий ва маданий таъриқийга катта ижобий таъсир ўтказган.

Кушонлар даврида маданий ҳаёт ҳам юксаликка бўй чўзган. Подшо Канишка замонидан бошлаб бохтар тили давлат тили деб эълон қилинади. Кушонлар даврида меъморчилик анча юксалиб, турар жой бинолари, ибодатхоналар ва саройлар куриш анча авж олади. Иморатлари беэаш, нақш солиш борасида ҳам ўзига хос тажриба тўланади. Бу даврда маҳаллий маданият билан Ҳинд маданиятининг ўзаро аралашиб жараёни содир бўлади. Айниқса, Канишка замонида Будда динининг давлат дини деб эълон қилиниши натижасида буддавийлик эътиқоди билан боғлиқ равишда ҳайкалтарошлик санъати анча юксалади.

Кушонлар даврида будда динининг раванқига бақ-

триялик роҳиблар ҳам жуда катта ҳисса қўшади. Хитой, Тибет манбаларида буддавийлик дини тарғиботчилари қаторида тарғиботчи Дхармамитара ва тохаристонлик Гхошакаларнинг номлари ҳам қайд қилинган. Буддавийлик динининг йирик маҳаблари саналган Хинояна ва Махаяна йўналишлари ҳам айнан шу заминлар раванқ топади. Вилоят ҳудудида жойлашган кушонлар даврига оид археологик ёдгорликлар кенг миқёсда ўрганилган ва ушбу тадқиқотлар жараёнида Кушонлар салтанатига доир бой тарихий маълумотлар аниқланди. Бу маълумотларга асосланиб воҳада Кушон салтанати даврида ҳўжалик ва маданият юксак тараққий этганини кузатиш мумкин.

Мавжуд ёдгорликлар бу тўғрида жуда кўп тарихий маълумотлар беради. 1932 йилда Амударёда «Октябрь» катерида кетаётган чегарачилар Айритомга яқин жойда оқтош кўрганлар, бу ноғорачи тасвири уйиб солинган тош фриз эканлиги аниқланди. 1933 йилда бу топилмага профессор М. Е. Массон бошчилигида археологик экспедиция юборилди. Термиз шаҳридан 18 км шарқда баландлиги 2—2,5 метр, қалинлиги 1,5 метрли истеҳком деворлари билан ўралган I—II асрларга оид будда ибодатхонаси топилди. У оҳақтошдан ишланган ажойиб фриз билан безатилган эди. Айиқтовон барглари орасида бешта созанда сурати уйиб ишланган. Ноғорачи билан ранг-баранг кийимлардаги созанда аёллар сурати айниқса диққатга сазовордир. Бу созандалардан бири уд, яна биттаси арфа чалаятти, фризда кўлларида гулчамбараклар ҳамда чиройли идишлар кўтариб кетаётган қизлар тасвирланган.

Ибодатхонада будданинг ҳайкали ва бошқа ибодатхона қисмлари қаторида тошдан ясалган одам ҳайкаллари топилган. Улар мусиқа чалувчилар, ҳаёлар таълувчи эркак ва аёлларнинг ҳайкаллари бўлиб, ибодатхонанинг ташқи томони қарнизи шу ҳайкаллар билан безатилган. Ҳайкалларнинг қиёфаси ва кийимларида Ҳиндистонга хос белгилар ёрқин бўлиб, бу ажойиб санъат ёдгорлиги икки мамлакат ўртасидаги муносабатлар самарасидир.

II асрда Кушон давлати будда динини Ҳиндистондан ўрта Осиё ва Шарқий Туркистонга тарқатиб, уни давлат дини даражасига кўтарган. III асрда Эронда муносивийлик дини вужудга келади, лекин у Эронда узок тура олмайди, унинг тарафдорлари ўрта Осиё ва Шарқий Туркистонга қочиб ўтади, кўпроқ савдо йўли ус-

тидаги шаҳарларда бу динни тарқатадилар. Баъзи археолог олимлар Ўрта Осиёда топилган кўплаб сураткашлик ва ҳайкалтарошлик ёдгорликларидagi сюжетларнинг мураккаблигига қараб, уларни моний дини билан боғлашга ҳаракат қиладилар. Аслида бу ҳол Кушон империяси даври (I—III асрлар) қулдорлик тузумининг Ўрта Осиё шароитида энг ривожланган даври бўлганлиги билан боғлиқдир. Бу даврда, бир томондан, кўчманчи қабилаларнинг сугориладиган ерларда жойлашиши кучайган бўлса, иккинчидан, қулдор зодагон жамоалар ерини тортиб олиб, ўзлаштира бошлайди. Шу тарика жамоалар ўз ичидан бузилиб, бутун-бутун қишлоқлар қулдор зодагон деҳқонларга тобе бўлиб қолади.

1972 йили кушонлар даври маданиятининг машҳур ёдгорлиги Далварзинда 200 метр девор қолдиқлари топилди, унинг эни 4,6 м, баландлиги 2,5 м келади. Далварзинтепа атрофида девор билан ўралган арк халробаси бўлиб, арк деворининг узунлиги 130 м га, баландлиги эса 2,5 м га тенгдир. Далварзинтепанинг шарқий қисмида ҳатто 80 м масофада эни 4 метрлик тош йўл қовлаб очилди. Булардан ташқари, бу ерда бир неча тург бурчакли пахса деворли уйлар топилди. Далварзинтепада топилган 900 га яқин тош ўроқ, жез ўроқ, ёргичоқ, дон учун қовланган ўра ҳамда қуйиб кўмирга айланган арпа, бугдой, тарик, сўли донлари ва бошқа ашёлар қадимги далварзинликлар асосан деҳқончилик билан шуғулланганлигини кўрсатади. Археологик топилмалар: суякдан ясалган буюмлар, жез игна ва бигизларга қараб ҳукм қилганда, аҳолининг турмушида тўқувчилик ва тикувчилик кенг тараққий этганлигини кўрамыз. Далварзинликларда маҳаллий дегрезлик ва мискарлик анча тараққий қилган, чунки бу ёдгорликлардан жуда кўп темир буюмлар: жез, ўроқ, пона, пичоқ, камон ўқларининг пайконлари, найза учлари, зеб-зийнатлар, жез ойналар, биланкузуклар, исиргалар, чўмичлар, мунчоқлар ҳамда турли хил жез буюмлар қуйиладиган тош қолиплар, шунингдек, дегрезлик кўрасининг бешта қолдиқлари топилганлиги буларнинг яққол далилидир. Далварзинтепалдан топилган манбалар ичида энг ноёби сопол кўза бўлиб, унда 115 хил тилла қуйма ёмбилар, заргарлик буюмлари, биланкузуклар, исирга, эркак ва аёлларнинг тақинчоқ буюмлари бўлган. Бундан ташқари нафис ишланган маржонлар, Юнон-Бақтрия заргарлик санъатининг наму-

наси бўлмиш бўйинга тақиладиган шода ушлаб турган Гераклнинг бўртма тасвири туширилган буюмлар топилди.

Далварзинтепанинг чеккароқ жойидан I асрда тикланган Будда ибодатхонаси, шаҳристонидан Будданинг боши, Бодисатванинг маҳорат билан ишланган маҳобатли ҳайкали, фил суягидан тайёрланган шахматнинг икки донаси топилди. Будданинг боши лой ва гипедан ясалган бўлиб, баландлиги 39 см, эни 25 см келади. Бодисатванинг (ўша даврга оид) ҳайкали ҳам лой ва гипедан ясалиб, ранг билан бўялган. Унинг баландлиги 2 метр 18 см, эни 89 см. У бир пайтлар Будда бутхонасида турган ҳайкаллар гуруҳидан биридир. Бу кўҳна топилмалар бошқа ёдгорликлар билан биргаликда 1988 йили Япониянинг Нара шаҳридаги «Ипак йўли Нарага борали» деб номланган халқаро кўргазмада намойиш этилган эди. 1995 йили эса улар Париждаги муҳташам «Гранд-Палес» («Катта сарой»)нинг нодир галереясида муваффақият билан намойиш этилди.

Ўша даврга оид яна бир ёдгорлик Холчаён бўлиб, бу ёдгорлик Сурхондарё вилоятининг Денов туманида топилди. 1959 йилнинг баҳорида Холчаён жамоа хўжалигининг ремонт-техника таъмирлаш жойи кенгайтирилиётганда бульдозер кичик бир тепаликнинг четини қирққанида учта тош устун бўлакларини судраб чиқарган, топилган нарсалар тўғрисида археологларга хабар берилган. 1960 йилда санъатшунослик институтининг профессори Г. А. Пугаченкова раҳбарлигидаги Санъатшунослик институти экспедицияси Холчаён тепалигини текшира бошлади. Бу ердан топилган ёдгорликлар олимларнинг ҳар қандай тасавуридан ошиб тушди, фанга яна бир тарихий бойлик — Бақтрия бадий маданиятининг ажойиб ёдгорлиги кўшилди. Холчаён топилмаларини илмий текшириш жараёнида Хонақоҳтепа, Қоработтепа, Маслаҳаттепа каби тепаликлар очиб ўрганилди. Хонақоҳтепадаги сарой пойдевори тошдан, девори эса қалин (1,04—2,30 м) хом гиштдан ишланганлиги аниқланди.

Холчаёндаги текширишлар Бақтрия-Кушон замонининг бинокорлик техникаси тўғрисидаги маълум тасавурни янада кенгайтирди. Холчаён саройи архитектура жиҳатидан гоёат муҳимдир. Асосий залининг уч девори 3 м баландликда оқ ганч билан суवालган, ундан юқори қисмларда маҳобатли ҳайкаллар жойлаштирилган. Тўртинчи деворнинг тўқ қизил фонида оқ ганчдан

барг, гул, бир бош узум тасвирланиб, нақш солинган. Саройнинг асосий залидан чиқилган айвондаги нақшларда эркаклар сурати ҳам бор: эркаклардан бири бақтрияликка, яна бири мўғулга ўхшайди. Уч метр баландликдаги панель тепасидаги ҳайкал қизил ва қора ранг минерал бўёқ билан бўялган. Ҳайкални тўла тиклаш мумкин бўлмади, чунки унинг майда-майда бўлакларига сақланган. Ҳайкалларнинг катталиги одам бўйининг учдан икки қисмига тўғри келади. Археологлар бу бошни ердан эҳтиётлик билан қовлаб олганда уларга киприклар осилиб турган, салгина гилай қора кўзлар қараб тургандай кўринган. Топилган аёл ҳайкали ҳам диққатга сазовордир: юзи кенг, оқ дубулга тошда хурпайган сочлари аниқ кўриниб туради. Ҳайкал танасидан топилган парчада ҳайкал устидаги халат ёки ёпинғич сақланган, халат тагида тўқ қизил ранг кўйлак устидан белдан юқори оқ тасма боғланган. Бу ҳайкал танаси, вазияти, қўлларининг туриши, дубулга ва халатига қараганда маъбуда Афина ҳайкали бўлса керак. Ўрта Осиёга юнонлар маъбудасининг қиёфасини маъдониялик Искандар олиб келган, албатта. Холчаён ҳайкаллари орасида Митра, Ника ва бошқа маъбудаларнинг қиёфаларига яқин қиёфали ҳайкаллар ҳам бор. Ҳайкал парчалари орасида Холчаён созандалари ҳайкаллари парчаларини ҳам учратиш мумкин. Бақтрия-Кушон ёдгорликларининг юксак санъатида эллин ҳайкалтарошлиги билан Парфия санъати анъаналари кўринади. Холчаён ҳайкали ҳозиргача номаълум деса бўладиган қадимги Бақтрия санъатининг аллақачонлар унутилиб кетган сўқмоқ йўлидаги ёрқин изларидандир.

Эски Термизнинг қадимги маданияти замирида ҳам кушон даврига хос кўпгина ёдгорликлар бор. Улар шу даврнинг яққол намуналаридан, сопол буюмлардан ва моддий маданиятта доир бошқа нарсалардан иборат.

Тоҳаристон воҳаси Кушон империясининг гоёт катта марказий вилоятларидан бири бўлган. Тоҳаристон туپроғидан тоҳаристонликларнинг юксак маданиятидан далолат берувчи ёдгорликлар топилди. Ҳозирги Термиздан 10 км келадиган жойдаги Қоратепа горидан топилган ажойиб ёдгорлик ана шундай далиллардан биридир.

Қазини ишлари Кушон давлати маданияти тўғрисида гоёт қимматли ашёвий далиллар ва буюмли материаллар берди. Ёзма манбалардан маълумки, буддизм Ўрта

Осиёга азалдан кириб келган, археологлар ўтказган қазинида топилган нарсалар ҳам бундан далолат беради. Буддизмнинг Ўрта Осиёдаги кўплаб ўлкаларнинг маданияти ва санъат тарихида алоҳида ўрин тутганлиги тарихдан аниқ. Лекин бу ҳақда тасодифан топилган баъзи нарсаларга қараб тахминий фикрлар бор эди, хоёс. Кўпгина текширувчилар, гарчи буддизм Ўрта Осиёда тарқалган бўлса-да, жамият мафкуравий ҳаётида муҳим аҳамият ўйнаган эмас, деган фикрда эдилар. Аммо Қоратепа ёдгорликлари ўрганилгандан кейин бу фикрлар рад этилди: археологлар узил-кесил Қоратепа горлари будда дини билан боғлиқ иншоотдан бошқа нараса эмас деган фикрга келдилар. Бу қанақа иншоот ўзи? Амударё бурилиб оқадиган жойда Қоратепа тепалигини қазини натижасида мазкур иншоотда будда архитектураси қонунарига риоя қилинганлиги маълум бўлди: гор ичидаги ибодатхона тепасида очик ерга диний маросимлар ўтказиладиган бино қурилган. Бу бутун бошли иншоот Кушон Термизининг катта гор ичидаги ибодатхонаси бўлган, ундаги ертўла, ҳовли ва иккита гор ичидаги иншоот яхшироқ сақланган. Холчаённинг турт бурчак дейиш мумкин (20x18 м), ҳовлининг гарб томони кўмтош тепаликнинг уйилган «табiiй» девори билан тўсилган. Хуллас, гарб томондаги девори тамомилла кўмтошдан иборат, ҳовлининг шарқ томонидаги девори ҳам гиштдан иборат, ҳовлининг шарқ томонидаги девори ҳам гиштдан тикланган. Ҳовли деворлари бўйлаб усти ёпиқ, устулли айвон қурилган, девор қолдиқларига қараб ҳукм қилганда айвон қизил бўёққа бўялган. Иншоотнинг асосий биносига кираришда жануб томонидаги айвон деворлари бўйлаб ҳар икки томонда турли рангда, ўз катталигида ва тик турган кишиларнинг қоматлари тизилиб турибди. Ертагидаги бинога ҳовлининг жануб томонидан кириладиган бўлган, бинонинг деворлари ҳам гишдан тикрилган. Бинонинг ўзи унча катта эмас. У асосан катта хонадан иборат, унга уч томондан кириладиган йўлаклар бўлган ва ён томони битта кичикроқ мергел оҳак тошдан терилган. Остонанинг ҳар қайси томига қорачиқлар билан нилуфар сурати солинган. У гор ибодатхонасига кирадиган дарвоза тепалигининг кўмтош қатламида уйиб ишланган, дарвоза қуббали бўлган бўлса керак.

Қоратепада ганчдан ясалган ҳайкалларнинг парчалари топилди. Улар ичида галати бир вазиятда букла-

ниб турган тўртга бармоқ сақланган қўл парчаси диққатни ўзига тортади. Бу қўл парчаси катталигига қараганда киши бўйидан анча баланд ҳайкалники бўлса керак, албатта. Будда ва унга доир манбаларнинг ҳайкаллари ҳовли ўртасида жойлаштирилган бўлиши мумкин. Оқ мрамарга ўхшаган мергел оҳақтошдан ясалган архитектура безаклари (одам бошининг бареллефи, аканфа барги ва бошқалар) диққатга сазовордир. Булар Ҳиндистон, Покистон ва Афғонистондан топилган археологик ёдгорликларга жуда ўхшаб кетади. Йўлак ва айвондаги нақшларда ҳам худди шундай муштаракликлар борлиги сезиларли даражададир.

Қоратепа қазиларида ундан будда дини маросимларига оид буюмлар: тошдан ясалган соябон, қопқоқлар, нилуфар сурати ва бошқа кўплаб нарсалар топилди. Сопол буюмлар ва деворлардаги ёзувларнинг ҳам бу борадаги аҳамияти каттадир. Сопол буюмлардаги ёзувларнинг кўпи ҳиндча кахарошти ва брахма ёзувлари, аммо бинодан қушон ёзуви пополок ҳам топилди. Қушон ёзуви маҳаллий шарқий форс тилига мослаштирилиб, юнон алифбоси асосида тузилгани аниқланди.

Будда ибодатхонаси тўсатдан юз берган зилзиладан эмирилган бўлса ажаб эмас, чунки унинг кўпгина қисмлари шундай ағнаб ётибди. Бу билан археологлар Ўрта Осиё халқларининг маданий ҳаётини ўрганишда гоят қимматли ёдгорликка эга бўлдилар. Бундан ташқари, Қоратепадagi будда ёдгорлиги Ўрта Осиёдаги қадимги халқларнинг Ҳиндистон ва Хитой билан бўлган алоқаларини ўрганишга ҳам имкон беради. Ахир, Қоратепа ҳозирги Афғонистон ва Ҳиндистон, Ўрта Осиё, Шарқий Туркистон, Еттисув, Қошғар орқали Хитойга боғланган карвон йўлининг жуда қизгин, серқатнов жойида бўлган.

Қушонлар даврида Ўрта Осиёга кириб келган будда дини билан бирга қадимий маҳаллий аъёналар ҳам давом этаверган. Тохаристон туپроғидаги қадимги Қайқабодшох шаҳрида ўнг қўлида қандайдир идиш тутиб ўтирган хотин тасвирланган сопол ҳайкалча топилган эди. Тахминларга қараганда, бу Вахш дарёсидаги маъбуда бўлса керак. Душанба яқинидан топилган қадимги тўпхона қабриси маҳаллий диний эътиқод билан боғланган. У ерда ўликни қабрга орқаси билан чўзиб, бошини шимолга, оёғини жанубга қаратиб солганлар. Шуниси қизиқки, ўликнинг оғзига ёки кўкрагига қу-

муш танга пул қўйганлар. Қадимги эллин Юнистонда ва Яқин Шарқдаги эллин мамлакатлари худудида айни шундай одаг мавжуд бўлган. Бу одаг ва удумлар, расм-русумлар аста-секин қулдорлик давлатлари бўлиши Юнон-Бақтрия подшолиги билан Қушон империяси тарафларга ўтиб кела бошлаган. Қадимшунослар топган қумуш фалслар чамбараксимон рамка ичига олинган дўнг гардишдир. Ичига фил сурати солинган, устига тўрт бурчак ёмби қопланган, ундаги тасвирга кўра, бўйнида махсус калтак ушлаб фил ўргатувчи ёки фил ҳайдовчиси ўтирган. Фил ҳайдовчининг бошида салла, қулоғида исирға, фил устига ўрнатилган қулфнамо қандайдир нарса, жанг давом этмоқда, жанг пайти минора тепасида иккита жангчининг калласи кўриниб турибди. Бирининг бошида дубулға, қўлида найза, у ҳарбий бошлиқ бўлса керак, яна бири бош яланг, у ҳарбий аскар бўлса эҳтимол.

Юнон-Бақтрия пуллари аксар қумушдан, камдан-кам ҳолларда бронзадан зарб қилинган. Танга пулларнинг бир томонида подшо сурати солинган. Дўнг пешонаси, қирғий бурни, бўғтиб турган дағал ияги унинг қучли ирода эгаси эканлигидан далолат беради. Бошқа бир чақа пулнинг бир томонида Ҳиндистонни забт этган Димитрий подшонинг лаблари бир-бирига қаттиқ ёпишган, шидатли муҳр тасвири билан зарб қилинган, иккинчи томонида подшонинг юнонча унони ёзилган. Кенг кўламда олиб борилган археологик тадқиқотлар қадимги давр тарихини даврлаштириш масаласини илмий асосда қайта ҳал қилиш имконини берибгина қолмай, балки қулдорлик тузумини ҳамда бу даврда савдо ва хунармандчиликнинг маркази бўлган шаҳарлар маданиятини ўрганишда ҳам жуда бой манбалар берди. Археологик тадқиқотлар туфайли вилоят худудида қулдорлик даврига мансуб ажойиб тасвирий санъат обидалари очилди. Термиз яқинидаги Айритомда топилган тошга ўйилган бўғтма суратлар ҳайкаллар ва деворий расмлар ҳамда Деновдаги Холчаён ва Далларзинтепадан топилган лой ва ганчдан ясалган кўпдан-кўп турли ҳайкаллар Сурхон воҳасида қадимда ўзига хос юксак тасвирий санъат маданияти яратилганлигини кўрсатди. Сурхондарёда топилган қадимги санъат обидалари Ўрта Осиё халқлари маданияти билан Эрон, Ҳиндистон, Яқин Шарқ ва Кавказ халқлари маданиятининг бир-бирига таъсир кўрсатганидан ҳамда дунё халқлари маданиятининг яратилишида Ўрта Осиё халқ-

И к к и н ч и б ў л и м

Ўрта асрларда Сурхон воҳаси

ИЖТИМОИЙ-ИҚТИСОДИЙ ҲАЁТ

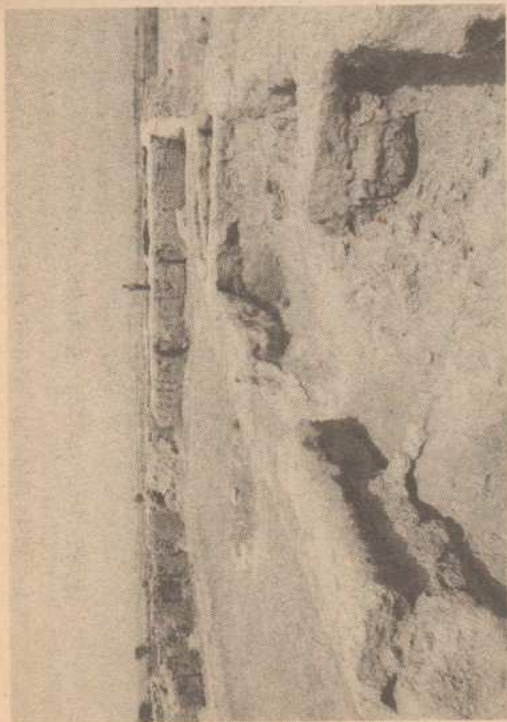
Асримизнинг I—IV асрларида ҳукмронлик қилган Кушон империяси даврида Сурхондарё воҳаси иқтисодий, маданий жиҳатдан тараққий этади. Аммо III асрнинг иккинчи ярмида салтанатда юз берган кучли тўқнашувлар, империяни ҳалоқат ёқасига олиб келади. Кушон салтанати Эрон сосонийлари қўшинлари томонидан маълумиятга учрагач, унинг ерларида босқинчиларга қарам вилоят ташкил этилади. Бу ерлар асосан Бактрия — Тохаристон ҳудудига тўғри келади, вилоятни асосан сосоний шахзодалар идора қилганлар.

IV асрнинг 60—70-йилларида Шопур II Марказий Осиё ерларига шимолдан кириб келган хионийлар билан кураш олиб боради ва иккинчи маротаба енгилади. Милодий 380 йилда хион қабилаларининг ҳаракати туфайли Шимолий Тохаристонда хион қабилаларининг мустақил вилояти вужудга келади. Шарқий Тохаристонда эса эфталлийлар уюшмасидан иборат бирлик ташкил топади.

Сосонийлар Эрони Тохаристон ерларини яна қайтариб олиш учун ҳарбий ҳаракатлар олиб боради. Хусусан, Ёздигард II даврида бу ҳаракатлар янада кучаяди. Арман тарихчиси Египше Варданетнинг ёзишича, сосонийлар шоҳи хоинийлар билан 2 йил кураш олиб бориб, уларни бўйсундира олмаган.

Шарқий Тохаристондаги бой берилган ерларни қайтариб олиш учун эфталлийлар билан сосонийлар ўртасидаги тўқнашувлар V асрнинг 30-йилларидаёқ содир бўлган эди. Арман тарихчиси Варданетнинг ёзишича, V асрнинг 50-йилларида эфталлийлар иттифоқининг кучайиб кетиши натижасида, улар жанубдаги ерларга қараб силжий бошлаганлар. Тахминан 457 йилда Вахшунвар бошчилигидаги эфталлийлар Чағониён, Тохаристон, Бадахшонда ўз ҳокимиятини ўрнатдилар.

Эфталлийлар VI асрнинг биринчи ярмида Марказий Осиёнинг бу катта қисмини бирлаштирган кучли давлат тузади. Қисқа вақтга бўлса-да, ўз давлатининг асосий ўзагини ташкил этган Тохаристон ерларини сосонийлар Эронига қарамликдан сақлаб қола олади. 563—



Фаёзтепа ёдгорлиги.

лари ҳам фаол қатнашганлигидан дарак беради. Қоратепадаги будда ибодатхоналаридан чиққан қимматбаҳо ҳайкаллар ва бошқа тасвирий санъат обидалари айниқса нодир ва ноёбдир. Бундай тасвирий санъат ва ҳайкалтарошлик ёдгорликлари ўз даврининг ҳаётий, мафкуравий ва диний эътиқодлари, маданий ва маиший ҳаёти тўғрисида маълумот берувчи қимматбаҳо манба ҳисобланади.

Умуман, кушонлар даврида воҳада иқтисодий-сиёсий ва маданий ҳаёт юксак даражада ривожланган. Кушон ҳукмдорларининг тинимсиз равишда олиб борган урушлари, кўчманчиларнинг ҳужумлари ҳамда бўйсундирилган ўлкаларда мустақиллик учун олиб борилган ҳаракатлар оқибатида кушонлар салтанати инқирозга учрайди. IV аср охириларида тохар қабилалари кушонлар салтанатига хотима беради.

567 йилларда турк хоқонлигининг хужуми туфайли эфталитлар мағлубиятга учрайди. Аммо эфталитлар ҳукмронлиги Чағонийенда сақланиб қолади.

Мазкур жараёнлар юз берган вақтда Сурхон воҳаси Тохаристоннинг шимоли-ғарбий қисмини ташкил этган. Хитой манбаларида (Сюан-Цзян, Хой-Чоо тафсилотларида, VII—VIII асрлар) Шимоли-Ғарбий Тохаристон ерларида Термиз ва Чағонийен мулкликлари мавжудлиги тилга олиб ўтилади. Термиз Амударёнинг ўнг қирғоғидаги ерларни ва ҳозирги Ангор, Жарқўргон туманларини ўз ичига олган. Чағонийен эса Чағонруд (Қизилдарё) дарёсининг юқори ҳавзасидаги ерларни, Ҳисор ва Боботоғ тоғ олди майдонларини ўз таркибига олган. Мулкчиликнинг марказий шахри Будратчела ўрнида жойлашган. Шунингдек, бу даврда Куфтан мулклиги ҳам бўлиб (бу археологик далилларга кура, Шеробод воҳасига тўғри келади), унинг пойтахти Хушвара деб аталган.

VII аср ўрталарида Хуросонни истило қилишни тугаллаган араблар Тохаристон ерларига ҳам ҳарбий ҳаракатларини бошлайдилар. 651 йилда араблар билан бўлган жангда чағонийенликлар ҳам иштирок этадилар. Бу жангнинг асосий лаҳзаси араб лашкарбошиси билан Чағонийен шохининг яккама-якка кураши саналади. 652 йил бошида Хуросон ноиб Абдуллоҳ ибн Амир Чағонийенни эгаллашга муваффақ бўлади. 676 йилда Хуросон ноиб Саид ибн Усмон Термизни босиб олиб, шахарни талон-торож қилади. Араблар томонидан олиб борилган бу ҳарбий ҳаракатлар вақтинчалик муваффақиятлар бўлиб, ҳали улар кенг миқёсдаги ҳаракатлар учун ҳозирлик кўрмоқда эдилар. 689 йилда арабларнинг исёнкор қайсит қабиласининг раҳбари Абдуллоҳ ибн Хозимнинг ўғли Мусо ибн Абдуллоҳ кичик ҳарбий гуруҳ билан Термизни қўлга олиб, Термизшоҳни шахардан қувиб чиқаради. Маҳаллий аҳоли орасида катта обрўга эга бўлган Собит ибн Қутба ал-Хузанининг Мусо ибн Абдуллоҳ томонига ўтиши ва уни қўллаб-қувватлаши натижасида Мусо араб халифаси учун солиқ йиғувчиларни Мовароуннаҳрдан ҳайдаб чиқаришга муваффақ бўлади. Бу йиғимларнинг, яъни олиқ-солиқларнинг Термизда тўпланиши натижасида шахар арабларнинг Мовароуннаҳрдаги марказига айланади. 704 йили араб лашкарбошиси Усмон ибн Масъуднинг сўд ҳукмдори ва Хутталон подшоси билан биргаликда амалга оширган юриши

натижасида Мусо ибн Абдуллоҳ бошлиқ исёнкорлар даф этилиб, Термиз эгалланади.

Араблар Мовароуннаҳр ерларини бутунлай босиб олишга халифа Абдумалик ибн Марвон (685—705) даврида киришадилар. Улар Тохаристон ерларининг майда-майда мулкликларга бўлингани ва улар ўртасида доимий адоват мавжудлигидан усталик билан фойдаланадилар. 704 йили Чағонхудо Тиш Талиқон (Шимолий Афғонистон худуди) шахрига олтин қалит ва совга-саломлар билан ташриф буюриб кўшни Шумон, Аҳарун мулкликларига қарши курашларда араблардан ёрдам сўраган. Чағонийен ҳукмдорлари арабларнинг ҳарбий юришларида иштирок этган. Масалан, 706 ва 709 йилларда Кутайба бин Муслимнинг Бухоро ва Пайканд юришлари бунга мисол бўла олади.

737 йилда араб лашкарбоши Асад ибн Абдуллоҳнинг Хутталон ва турк хоқонига қарши ҳарбий юришида ҳам чағонхудогадан бири ҳарбий ёрдам берган. Чағонийен ҳукмдори Муқанна бошчилигида кўтарилган кўзғолонга қарши позицияда турган. Шу сабабли 775—776 йилларда Муқанна лашкарбошилари Сарихамо ва Ғарича Термиз ва Чағонийенни бир ой давомида таллаганлар.

Бу даврда Чағонийен Тохаристоннинг йирик ва қудратли мулкларидан бири бўлган. Чағонийен ўзининг сулолавий династиясига эга бўлган. Мулкликда кўплаб шахар ва қишлоқлар бўлган, танга зарб этилган. Чағонийен шохининг кўплаб давлатлар билан дипломатик, диний ва сулолавий алоқалар олиб борганлиги баъзи манбаларда, жумладан, Афросиёбдаги девор суратларида ҳам акс этган. VIII асрнинг тўртинчи чорагида аббосийларнинг фаол ҳаракати туфайли Тохаристондаги барча сулолалар тугатилади.

Термиз ва Чағонийенда содир бўлган барча ижтимоий-иқтисодий жараёнлар Араб халифалиги таркибида бўлгани сабабли мусулмон дунёси мамлакатлари билан узвий боғлиқ ҳолда кечган. 806—810 йилларда аббосийларга қарши кўтарилган Рафи ибн Лайс кўзғолонини бостиришда Термиз ва Чағонийен халқлари иштирок этишган. IX асрдаги Термиз ва Чағонийеннинг сиёсий ҳаёти ҳақида маълумотлар кам сақланган. 821 йилдан бошлаб бу ўлкалар ҳам Тохирийлар давлати таркибида бўлган. Буни Абдуллоҳ ибн Тохир даврида ёзилган солиқ руйхатида Термиз ва Чағонийенни ҳам учрашидан билиш мумкин. Бунда Чағонийен араб хали-

фаси хазинасига йилига 48.500, Термиз эса 47.100 дир-хам тўлаб турган.

873 йилда тохирийлар сулоласининг саффорийлар томонидан ағдрилиши натижасида X аср бошида Чагониён Сомонийлар давлати таркибига кириди. Сомонийларга расман қарам бўлган Чагониёндаги ҳокимият амалда ал-Муҳтож асос солган муҳтожийлар сулоласига тегишли бўлган. Чагониён амирлари Абу Бакр Муҳаммад ибн Абу Саид Музаффар (930—939) ва Абу Али Аҳмад ибн Абу Бакр Муҳаммад (940—955) Сомонийлар давлатида катта нуфузга эга бўлганлар.

1005 йилга келиб Сомонийлар давлатининг кулаши натижасида Термиз ва Чагониён ўлкалари ҳам газнавийлар ва қорахонийлар ўртасидаги кураш майдонига айланади. Чунки иккала давлат ўртасидаги чегара Жайхун деб тан олинган эди. Аммо мазкур чегара иккала давлат томонидан ҳам тан олинмаган. Қорахонийлар дарёни кечиб Хуросонга юриш қилсалар, ўз навбатида газнавийлар Моваруннахрга жавоб юришини қилганлар. Бу иккала ҳолатда ҳам жабрни Термизда яшовчи халқ оммаси тортган. Одатда, уларнинг мол-мулки талон-торож қилинган, жумладан, 1006 йилда қорахонийларнинг Субош Тегин бошчилигидаги лашкари Термизни эгаллаб уни вайрон этган.

Термиз ўз навбатида қорахонийлар ва газнавийлар ўртасида бўлиб турадиган музокаралар ва расмий учрашувлар жойи ҳам бўлган. Шундай расмий учрашувлардан бири 1025 йилда бўлиб ўтган. Тарихчи Гардизийнинг ёзишича, 1025 йили Султон Маҳмуд Газнавий катта қўшин билан Балх шаҳрига келган. Бу ерда Моваруннахрдан келган одамлар Бухоро ва Самарқанд ҳокими Али Тегин устидан амирга шикоят қиладилар. Моваруннахрни кўриш ниятида бўлган Маҳмуд Газнавий бундан фойдаланмоқчи бўлган. У катта қўшин билан Балхдан Амударё томон йўл олади. Сурхондарё устига вақтинчалик кўприк қуришга буйруқ беради. Афсуски, Гардизийни қайд қилмаган.

1008 йилда Балх ёнидаги жангда газнавийлар қорахонийлар лашкарини тор-мор этганларидан сўнг, Термиз Газнавийлар давлати таркибига батамом киритилган. Термиз Газнавийлар давлатида нафақат йирик савдо маркази, балки мамлакатнинг шимолий чегараларини қорахонийлар ҳужумидан ҳимоя қилувчи қалъа вазифасини ҳам ўтаган.

Худди шу даврда Чагониён қорахонийлар ва газнавийлар ўртасидаги ўзаро кураш вазиятини тўғри баҳолаб ўз мустақиллигини сақлаб қола олган. Хусусан, қудратли Газнавийлар давлатига қўшни бўлса-да, Чагониён амирлари Музаффар Қия ва Фахр ад-Давла Аҳмад ибн Муҳаммад ўзларини қорахонийлар вассали деб ҳисоблаганлар.

Чагониён давлатининг сиёсий ҳаётини ўша даврда таъриб этилган ва археолог олимлар томонидан қазиб топилган тангалар орқали билишимиз мумкин Тангалар шундан далолат берадики, 1025—1027 йилларда Чагониён Қорахонийлар давлати таркибига бўлган, 1027—1039 йилларда эса мустақил давлат сифатида фаолият юритган. 1038—1039 ва 1042—1043 йилларда Чагониён ўз мустақиллигидан маҳрум бўлиб, уни қорахоний Бўритатин идора қилган.

1056 бошлаб Термиз ва Чагониён Салжуқийлар давлати таркибига қўшиб олинади. 1063 йилда Чагониённи тўла бўйсундириш учун салжуқийлар султони Алп Арслон ҳарбий юриш уюштиришга мажбур бўлади. Ибн ал-Асир берган маълумотларга қараганда, салжуқийларга бўйсунишни истамеган Чагониён ҳокими Мусо салжуқийлар қўшинининг Чагониён шаҳрига яқинлашиб келётганини кўргандан сўнг, кўп бўлмаган жасур кишилардан иборат отряди билан Сина қишлоғидаги баланд тоғда жойлашган Қизқўрғон қалъасига ўрнашиб олиб, қаршилик кўрсатган. Аммо катта қўшинга эга бўлган Алп Арслон қалъани қўлга олиб, Мусони қатл этади ва бутун вилоятни ўз давлати таркибига қўшиб олади.

1065 йили Чагониён ва Термизни Алп Арслон укаси Илсга иқто сифатида беради. Термизнинг стратегик мавқеи қорахонийларни мазкур шаҳарни эгаллаш орусидан бир кун ҳам воз кечтирмаган. 1072 йилда қорахоний Шамс ал-Мулуқ Термизни эгаллайди ва келаси йили салжуқийларнинг шаҳарни эгаллаш учун қилган ҳарбий ҳаракатини қайтаради. 1073—1074 йилларда шаҳарни салжуқий султон Маликшоҳ қорахонийлардан қайтариб олади ва шаҳарнинг муҳофаа иншоотлари мустаҳкамланади.

XI аср охирида Термиз яна Қорахонийлар давлати таркибига бўлади. 1056 йили яна салжуқийлар қўл остига ўтади. Султон Саодат 1029/1030 йилда Термизни газнавий Баҳромшоҳга топширади. XII асрнинг иккинчи ярмида Салжуқийлар давлати кулагандан сўнг Термиз ва Чагониён қорлуқлар қўл остига ўтади.

Хуллас, XIII аср бошларига қадар Термиз ва Чағониён навбатма-навбат қорлуқлар, гуриллар, қорахонийлар қўл остида бўлади. 1206 йилда Гуриллар давлати таркибида бўлган Термизни қорахитойлар ва қорахонийлар билан ихтилофда бўлган Муҳаммад Хоразмшоҳ эгаллайди, Чағониён ҳам унинг улкан давлати таркибида бўлган.

Термиз ва Чағониён Хоразмшоҳлар давлатида муҳим ўрин эгаллаган. Термизда олтин динар, Чағониёнда кумуш дирҳам пулларнинг зарб этилиши шундан далолат беради. Муҳаммад Хоразмшоҳнинг улкан сиёсий режаларида Термиз саййидлари катта роль ўйнайдди, ҳатто улардан бири Ало ал-Мулуқ мусулмонларнинг янги халифаси деб эълон қилинган.

1220 йилнинг кузида мўғул қўшинлари Термиз ва Чағониён ерларини эгаллаш учун юриш бошлайди. Термиз — Балх ва Ҳиндистон йўлларидаги кечув жойи эди. Шаҳар аҳли ўзининг Амударё билан чегараланган қалъаларига таяниб, Чингизхонга қаршилик кўрсатади. 11 кунлик жангу жадалдан сўнг Термиз мўғуллар томонидан забт этилади. Шаҳар аҳолиси ўлдириш учун аскарларга тақсимлаб берилади. Жувайний шундай деб ёзади: «Бир хотин ўлиши олдида ўзининг қотилидан шафқат сўраб, ялиниб ёлворган. Ўзининг фидо қилиб, ютган қимматли дуридан берган. Мўғул шу дамда аёл қорнини ёриб унинг ичидан дур топан, шундан сўнг ҳамма хотинларнинг қоринларини ёриб қарашга фармон берилган».

Чингизхонга қаттиқ қаршилик кўрсатган Термиз Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асарида «Мадина ур-рижол» («Мардлар шаҳри») деб тилга олинади. Мўғул истилоси натижасида қадимий Термиз ба-тамом вайронага айланган эди.

Мўғуллар истилосидан сўнг шаҳар ўзини қайта тик-лай олмай, унинг ўрнини вайрона бўлган ташландиқ тепалар эгаллайди. Чунки, биринчидан, омон қолган халқ мўғул хукми туфайли ҳалок бўлган қариндошлари руҳини безовта қилгиси келмайди, иккинчидан, узоқ давом этган жанг халқнинг тинка-мадорини қуритган эди. Янгидан бунёд бўлаётган шаҳар эса жанубий йўна-лишда дарё бўйлаб жойлашиб, ўзининг қаддини тез ростлай бошлайди, лекин у йирик ҳимоя деворлари билан ўраб олинмайди, қурилиш ишлари суस्त олиб борилади. Термиз шаҳрини бошқариш, бутун Чағони-ён худудини назорат қилиш Чигатойнинг невараси Есун Тува ихтиёрига берилади.

Термиз тарихини тадқиқ қилишда ўрта аср ёзма ёдгорлиқларнинг аҳамияти каттадир. Ҳозирги замон тарихнавислари шаҳар тарихи ва маданий тараққиёти манзараларини тиклашда, унинг янгилиш саҳифалари-ни ҳақиқат қўли билан тузатишда ўша манбаларга тая-надилар.

Буёқ араб сайёҳи Ибн Баттута (1304—1372) ҳаёти-нинг 28 йилини сафарга бағишлаб Шимолий ва Ғар-бий Африка, Арабистон ярим ороли, Туркия ва Эрон, Ўрта Осиё ва Ҳиндистон, Шарқий Европа ва Испа-ния, Афғонистон ва Хитойнинг кўплаб шаҳарларини зиёрат қилади. Қолган умрини ўз таассуротларини ба-тафсил баён қилишга бағишлайди. Сайёҳ Ўрта Осиёга 1333 йилда келади. Бу даврда Термиз Чигатой улуси тасарруфида бўлиб, мамлакатда мўғул хонлари ораси-да биринчи бўлиб исломни қабул қилган Аловуддин Тармаширин (1326—1334) ҳукмронлик қилар эди.

Хоразм, Бухоро, Самарқанд шаҳарларида ва султон Тармаширин қароргоҳида меҳмон бўлган Ибн Баттута Термизга таҳминан май ойининг охирида келади. Ол-динроқ сайёҳ шаҳар ҳукмдори Аъло ал-Мулуқ Худо-валзода билан учрашиб, ундан махсус йўланма ола-ди. Ушбу маълумотнинг ўзиёқ шаҳримиз тарихидаги қоронғи саҳифаларни ёритишда катта аҳамият касб эта-ди. Биринчидан, Термизда ҳам, Ўрта Осиёнинг бошқа кўплаб шаҳарлари каби, ҳокимият мўғуллар қўлида бўлса ҳам, маҳаллий халқ вакиллари ҳукмронлик қилишган. Иккинчидан, Аъло ал-Мулуқ Термиз сай-йидлари хонадони вакили бўлиб, бу бошқа манбалар-да ҳам қайд қилинган. Бу айрим тадқиқотчиларнинг, шубҳасиз, Чингизхон Термиз аҳолисини бутунлай қириб ташлаган, деган фикри ҳақиқатта зид эканлигини тас-диқлайди.

Ибн Баттута Чингизхон босқини натижасида Тер-миз вайрон қилинганлигини айтиб, янги шаҳар икки араб миляси узоқликда қурилганлигини маълум қила-ди. «Саёҳатнома»да янги Термизнинг тасвири шундай берилган: «Бу чиройли иморатлари ва бозорлари кўп бўлган йирик шаҳардир, уни бошдан-оёқ анҳорлар ке-сиб ўтади, боғлари ҳам жуда кўп. Айниқса, узум билан беҳиси жуда ширин, гўшт, сут жуда сероб». Сайёҳ Хо-размда бўлганида, у ерга дарё орқали ўн кун муддатда Термиздан бугдой ва сўли келтирилганига гувоҳ бўла-ди. Демак, Термиз XIV асрнинг биринчи ярмида йи-рик иқтисодий марказ ҳам бўлган.

Ибн Баттута саёҳати давомида сўфийларнинг хонақоҳларидан, уларнинг меҳмондўстлигидан кўп марта фойдаланган. Хонақоҳни сайёҳ Магриб анъанаси бўйича зовия деб атаган. Термиз ҳақидаги таассуротларида бу ҳам алоҳида таъкидланади: «Биз бу ерда катта ер ва боғлар соҳиби энг муҳтарам ва обрўйли шайхлардан бири шайх Азизон зовиясига кўндик. Шайх ўз бойликларини зийратчиларни боқишга сарфлар эди». Фикри-мизча, бу зовия ҳозирги Султон Саодат мақбараси бўлиши керак, чунки, биринчидан, таомилга кўра, хонақоҳлар мақбаралар қошида бўлган, иккинчидан, Султон Саодат мақбарасининг шайхлари асрлар давомида Азизон мақбараларига эга бўлганлар.

Термизда буюк сайёҳни хайратда қолдирган янгилик бу ҳамшаҳарларимизнинг бош ювишда қатикни ишлатиши бўлган. Чунки, бошқа мамлакатларда бу даврда бош ювишда асосан лой ёки унинг бирор турдаги аралашмаси ишлатилган. «Хар бир ҳаммом ходими ўнлаб катта кўзаларни қатик билан тўлдириб кўяди. Ҳаммомга кирган ҳар бир киши қатикни шундай кўздан майдароқ идишга солиб, бошини ювади. Қатик сочни тоза ва силлиқ қилади», — деб ёзади Ибн Баттута. Унинг бу сўзлари профессор М. Е. Массон талқинида «бой кишилар сочларини илиқ сут билан ювар эди» шаклида келтирилади.

Ҳокимнинг ҳомийлиги туфайли шаҳар аёллари Ибн Баттутани муносиб кутиб оладилар. «Термизда эканлигимизда бизга ҳар куни егуликлар келтириб, меҳмон қилиб туришди», — деб ёзади у. Сайёҳ шаҳар қозиси Қавомиддин билан танишади. Келтирилган тафсилотлардан маълум бўладики, унинг лақаби ҳам Худовандзода, яъни саййидлар хонадонига мансуб экан. Кейинчалик Ибн Баттута қози билан унинг укалари Зиёуддин, Бурҳониддин, Имомиддин ва Сайфиддинларни Ҳиндистонда учратади. Қозининг ўғиллари Ҳиндистон подшошининг вазири Хожа Жаҳоннинг икки қизига уйлантилиши ҳам «Саёҳатнома» орқали маълум бўлса-да, улар юқорида исмлири келтирилган саййидларнинг авлодлари шажарасида қайд қилинмаган, бу эса уларнинг Ҳиндистонга кетиб қолганлигини исботлайди.

Маҳмуд ибн Вали ўзининг «Бахр ул-асрор фи-маноқиб ал-ахёр» китобида: «Гарчи Термиз Мовароуннахрга тааллуқли худудлардан бўлса-да, бироқ ҳозирда у Балх таркибига кирди», — деб битатади. Асарнинг яна бир жойида эса «Балхдан Жайхунгача 20 фарсах келади,

унинг таниқли кечув жойларидан бири Ёргоҳдир», дейди. Бошқа бир тарихчи Ҳофиз Абрўнинг таъкидлашича, бу кечув жойи Термиз яқинида бўлган. Рус олими В. Ф. Минорский ўзининг «Юнон кечуви» номили асарида: «Ёргоҳ (Ёрдагоҳ) кечуви Термизнинг ўзига Александр Македонский томонидан асос солинунича ҳам бор бўлиб, Амударё орқали ўтувчи муҳим гузартоҳ бўлган», деган фикрни баён қилган. Маҳмуд ибн Вали асарининг қимматли томони шундаки, унда бир пайтлари бўлган ва эндиликда йўқ жойлар хусусидаги маълумотлар ҳам сақланган. Масалан, муаллиф «Айн Аҳмад» деган булоқ хусусида куйидагиларни битган: «Айн Аҳмад» Термиздаги булоқ бўлиб Жайхун яқинидадир, у билан Жайхун дарёси оралиғи ҳаммаси бўлиб, ўн қалам келади. Булоқ суви Жайхунникига қараганда ширинроқ. У хайрат ва шодликка сабаб бўлиши билан танилган».

Муаррих ўз асарида ҳар хил муносабат билан Термиз ва Чағониёндаги бошқа аҳоли истиқомат қиладиган шаҳар, қишлоқлар хусусида ҳам тўхталади. Масалан, бир ўринда Жайхун бўйидаги шаҳар борасида қисқача қилиб: «Бу шаҳарнинг қишлоқлари ва аҳоли истиқомат қиладиган жойларида муқаддас жойлар ва синиладиган мақбаралар кўп» деса, яна бир ўринда Термиз хусусида батафсил маълумот беради: «Термиз Мовароуннахр шаҳарларидан бўлиб, тўртинчи иқлимдир. У Жайхун дарёси қирғоғида жойлашган бўлиб, мустақкам деворлар билан ўраб олинган, жанубий қисми Жайхун дарёси узра юксалиб туради. Қишлоқлари ва аҳоли истиқомат жойлари кўп, унинг энг муҳим қисмларидан бири Салавот бўлиб, бу ерда ҳоким саройи, бозор, мадраса ва катта жомеъ масжиди бор. Баланд минораси ҳам мавжуд. Бу худудда боғу бўстон камроқ, у ер кумли жой бўлиб, шу сабабдан иқлими иссиқ. Ғалласи ва қовунлари яхши бўлади. Шубҳасиз, бу худуд одамлари жасур ва довюрак эмаслар, улар орасида чиройли чехрали ва қадди-қомати келишган кишилар кам».

Муаллиф асарида термизлик саййидлар ҳақида илиқ гапларни айтади. Уларнинг қадим-қадим даврлардан бўён ҳукмронлик қилиб келганлиги, диний маҳкамаларга ҳам раҳнамолик қилганликлари, улар орасидан кўнлаб шайх уламолар етишиб чиққанлигини таъкидлаб, шулардан Ҳаким Термизий ва Барроқ Термизийларни тилга олади.

Маҳмуд ибн Валининг «Бахр ул-асрор»ида Зул-Кифл

пайгамбар, Ихшоқ Кунде Шикен қабрлари, бу ердан етиниб чиққан буюк инсонлар қатори эса Жалолидин Румийнинг устози Бурхониддин Саййид ҳақидаги битикларни ўқиш мароқлидир. Маҳмуд ибн Валининг: «Ал-Ҳаким ат-Термизий мақбараси ҳақида эшитдим-ки, кимки бу табаррук жойда икки ракаат намоз ўқиса, бу бошқа жойда ўқилган етти юз ракаат намоз ўқиш билан тенгдир», деган гаплари диққатга сазовордир.

Сурхон воҳасининг ривожига Амир Темур шахсининг алоҳида ўрни бор. Кейинги тарихий изланишлар шу нарсани аниқ таъкидламоқдаки, Амир Темурнинг давлат бошқарув фаолиятида Сурхон воҳасининг ҳам ўзига хос ўрни бўлиб, унинг жанубий мамлакатлар билан олиб борган жамики ҳаракати Термиз билан боғлиқ бўлган. Айниқса, Темур билан амир Хусайннинг Арсифда турганларида уларнинг ишончли киши-си Тоғуқанинг Термиздаги савдо-сотик ишлари билан танишуви, Темур қопиққа етганда мўғул жетеларининг Мовароуннахрни талаб чиқиб кетганлиги тўғрисидаги маълумотни бунга мисол қилиб келтириш мумкин. Бу воқеадан Термиз — Темур қопиқ катта аҳамиятга эга бўлган ҳарбий-стратегик марказ бўлганини, Амир Темур ўз армиясига янги куч қўшиб, унинг иқтисодий таъминотини Термизда мустаҳкамлаб олганини билишимиз мумкин. Тарихчи олим Б. Аҳмедов ўзининг «Амир Темур» тарихий романида Сурхон воҳасидаги йирик иқтисодий марказ Денов ва Термизни ҳам тилга олиб ўтиб, қуйидаги тарихий манбани келтириб ўтади: «Маълум бўлишича, мўғуллар билан ёвлашиб, Самарқанд тоғлари ва Қоратоғда яшириниб юрган Чигатой беклари: Сулаймон Барлос, Амит Муос, Жоку Барлос, Жалолидин Барлос ва Хундука барлослар Термизга келиб тушибдилар». Демак, Термиз ўзининг ҳарбий-стратегик аҳамияти билан алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, Жайхун кечувининг қулай жойида жойлашуви кўпинча урушларда ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган. Термиз ўзининг иқтисодий, маданий ривожига билан алоҳида ажралиб турган, шаҳар ва унинг атрофида қишлоқ ҳўжалиги анча ривожланиб, боғдорчилик ва сабзавотчилик кенг кўламда олиб борилган.

Ўз навбатида шаҳар қўшинларни, лашкарларни боқишга ҳам алоҳида хизмат кўрсатган. Амир Темур Балх жилғасида огир аҳволда қолганда Термиздаги бекларнинг ёрдами туфайли қуршовдан чиқиб олиб, катта хужумга ташланганлигини, шу жандан кейин Амир

Темур Жайхун дарёсидан Термиз кечуви орқали ўтиб, Мовароуннахрга қадам қўйганлигини тарихий манбалар орқали билишимиз мумкин. Бундан шундай хулосага келиш мумкин: Амир Темур Термиз атрофида лашкароҳ қуриб ўтиради, у ўз она заминига қадам қўйиб энди эркин нафас олишга киришади.

Темур ўз ҳарбий юришлари даврида жуда катта ҳарбий тажрибани эгаллаб, Термизда турган вақтида бу тажрибаларини анча мукаммаллаштириб олади. Чунки Темур ўзи амал қилган тўрт нарсадан икkitасини: яъни қатъий қарор, талбиркорлик ва ҳушёрликни ҳамда эҳтиёткорликни, айнан Термиз воқеасидан кейин билиб олган бўлиши ҳам мумкин. Академик Бўрибой Аҳмедов бу ҳақда қуйидагича ёзади: «Термиз ёнида юз берган воқеалар уни тинчитмади. Кечаю кундуз шу ҳақда ўйлади. Ҳўш, нега бу воқеа содир бўлди? Бунга нима сабаб? Ўзининг бир қадар бепарволигимми? Ё сотқинлик содир бўлди? Буларнинг ҳар икkitаси мавжуд, лекин яна биттаси бор. Ҳар кишининг сўзига ишонавермаслик, уни қайта-қайта текширувдан ўтказиш зарур». Бу воқеадан кейин Амир Темур ўз армиясини ҳарбий жиҳатдан мустаҳкамлаб, ишончли, яқин одамларни ўз атрофида тўллаб, ҳар қандай шароитда унга панд бермаслик учун, яъни амир Хусайн ва унинг Тоғуқа хизматкорларининг хоинлигини инобатга олиб, ягона қарорга келади. Амир Темур ўз тузуқларининг қуйидаги бўлимида, яъни «лашкарини иттифоққа келтириш учун қилган ун иккинчи кенгашида: унга Термизга келиб қўшилиб, огир вазиятда ёрдам қилган кишилар масаласида қуйидаги фикрни қайд этади: «Амир Жоку, Ики Темур, амир Сулаймон ва амир Жалолидинларни хилватроқ ерга қорладим ва уларни ўзимга иттифоқ қилмоқчи бўлдим. Хилватда улар билан суҳбат қуриб, «давлатимга шерик бўласизлар», дедим. Бу билан ўларига ишонч ва менга хизмат қилишда қатъият уйғотдим». Бу воқеа-ҳаракат туфайли Амир Темур жуда катта ҳарбий-сиёсий оғурага эга бўлади.

«Темур тузуқлари»да ушбу тарихий воқеа яна бир бор эслатилади: «Термиз кечувидан нариги қирғоққа ўтгач, Қахалқа қалъаси (Термизга яқин қадимий қалъа) тарафига қоровуллар юбордим. Жайхун бўйида бир неча кун турдим ва қоровуллар олиб келадиган хабарни сабрсизлик билан кутдим». Бундан шу нарсга маълумки, Амир Темур сиёсий фаолиятининг

мустақамланишида Термиз ва Чағониён вилоятининг алоҳида ўрни бор.

1370 йили амир Хусайнга нисбатан амалга оширилган ҳарбий юриш тарихида ҳам Термиз ва Чағониён вилоятларининг ҳал қилувчи аҳамият касб этганини билишимиз мумкин. Амур Темур ҳамиша Термиз ва унинг атрофида бўлганида ўзининг кейинги жангида содир этиладиган ҳаракатини яна бир бор синовдан ўтказиш мақсадида қисқа муддат тўхтади. Баронгор билан бўлган жангларда ишончли амирлар Жоку барлос билан амир Сайфиддинни қўяди. Амир Темурнинг Термизга яқин Биё қишлоғида тўхтаб, «Темур тузуклари»да қайд этилган: «Биринчиси — давлат ва салтанатимга боғланган менинг биринчи тузугим — Тангри Таолонинг дини ва Муҳаммад Мустафонинг шариятига дунёда ривож бердим. Ҳар ерда ва ҳар вақт ислом динини қувватладим», деган фикрига эътибор беришга тўғри келади. Чунки, Биё қишлоғида Амир Темур Мақкаю Мукаррама саййидларининг бошлиғи Саййид Барака билан учрашиб, унинг ҳамда саййидлар, машоъихлар, уламолар, фозил кишилар дуосини олиб, отасининг берган, яъни «Алардин диний, ҳуқуқий, ахлоқ масалаларини, ҳаром билан ҳалолни ажратишни ўргатгин. Шунинг учун ҳам мажлисларингни шулар безаб турсин», деган маслаҳатига амал қилади. Худди шу учрашувда Саййид Барака ҳамманинг кўз ўнгига тожтахт ва салтанат рамзи бўлмиш ногора билан байроқни Темурбекнинг қўлига тутқазди. Бу Оллоҳ ва Ислом динининг Амир Темурга нисбатан берган улуг қудрати эди. Бутун Термиз, Хутталон, Чағониён, Балх, Хирот, Ҳисор, Кеш, Самарқанд, Бухоро, Хоразм бўйлаб Темур дея ҳайқираётган қаландарлар, дарвешлар ва жоҳатларидан унинг душманларининг дами ичига тушиб кетади.

Ким ислом ғалабасини тиласа ўша Темур учун овоз берсин! Бундай ҳайқириклар Термиз, Чағониён, Хутталон, Балх шаҳрининг ҳар бир бурчагида янгради. Мунга нажжмлар эса атрофларига одамларни тўплаб, тунги осмонда чарақлаб турган юлдузларни кўрсатиб, Темур юлдузи порлаётганига ишора қилишарди: Соҳиб-ул-қирон! Соҳиб-ул-қирон! Мунажжимлар Темурга шундай унвонни, яъни юлдузлар султони унвонини тақдим қилишарди. Биё қишлоғидаги маросимдан кейин Амир Темур бўлғуси жангга ҳозирлик кўриш мақсадида Чағониён вилоятининг маркази Чағониёнга бориб тушади.

Чағониён ибн Хурдобекнинг таъкидлашича, у дарё бўйида жойлашган. «Худуд ал-олам»да ёзилишича, унинг атрофи кенг далали, деҳқончилик қилиш, сугориш учун жуда қулай бўлиб, Абу ал-Ҳасан ибн Маҳмудга қарашли катта бог-кўргон мавжуд. Чағониён аҳли ва беклари Амир Темурга сидқидилдан хизмат қилиб, катта миқдорда аскар, озиқ-овқат, от ва чорва моллари ҳамда уруш анжумлари етказиб беради. Амир Темурнинг Чағониёнда бўлган вақтида Куфтон (Гуфтан, ҳозирги Шеробод воҳаси), Барманган (баъзи манбаларда Чарманган ёки Жарминган (ҳозирги Жарқўргондан 4 км жануби-ғарбдаги Култепа шаҳри маркази), Хутталон, Ҳисор, Темур қопуғидаги ерларда катта миқдорда куч тўплайди. Ана шу Оллоҳ берган куч-қудрат ҳамда Саййид Барака берган қутлуғ шохий дуо кучи билан ақла-заковатли машҳур саркарда Амир Темур Балхни эгаллаб, анчадан буён унга бўйсуннишни истамаётган Амир Хусайн устидан зафар ғалабасини қўлга киритади.

Жаҳонгир Амир Темурнинг ақли, талбиркор, кучли ҳарбий саркарда, шароитни тўғри ташуна оладиган сиёсатчи эканлигини у томондан амалга оширилган ҳар бир иш якунидан билиш мумкин. Унинг 1384 йил баҳори бошла Эрон заминини ўзига бўйсундириш мақсадида Термиз атрофини лашкаргоҳга айлантириб, Термиз саййидлари ҳиммати билан Форсга юриш қилганлиги, бу юриш учун мавжуд харажатлар шу ўлкада тўпланганлиги тарихий манбаларда алоҳида таъкидланади. Б. Аҳмедов «Амир Темур» тарихий романида: «У яна Термиз ва унинг теvarак-атрофини лашкаргоҳ деб ўзлон қилди, вилоятларга лашкар тўплаш учун тавочи ва жарчилар юборди. Мовароуннаҳр вилоятларидан чиқарилган барча лашкар ўн кун деганда шу ерга — Термиз ва унинг теvarак-атрофига йиғилди. Ўша 1384 йилнинг баҳор аввалида Амир Темурнинг чўл қумлари ва дарахт баргидан ҳам кўп лашкари Жайхундан ўтиб Қуббат ул ислом Балхнинг жилғасига келиб қўнди», деб ёзади. Бу воқеаларнинг тарихий изоҳига эътибор берсак, Амир Темурга тобе бўлган Термиз ва Чағониён ўлкаси унга доимо иқтисодий-сиёсий таянч бўлганлиги, бу ўлкада ҳеч қачон унга қарши фитна-фасод бўлмагани аниқ ва равшандир. Бу салоқат эвазига Амир Темур бу юртларнинг ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан ривожланишига алоҳида эътибор берди.

Соҳибқирон саройига Кастилия ва Лион қироли Генрих III номидан элчи бўлиб келган Руи Гонсалес

де Клавихо Термиз шаҳрини шундай таърифлайди: «Термиз жуда катта ва аҳолиси зич, унда ташқи девор мудофаа истеҳкомлари йўқ. Шаҳар атрофида кўлаб боғлар ва анҳорлар жойлашган. Бу шаҳарга кирганимиздан сўнг доимо хилма-хил моллар сотиладиган гавжум кўча ва майдонлардан юриб бордик. Бу шаҳар элчиларга кўп маротаба марҳамат кўрсатдилар».

Темур даврида Чағонийн улқасининг марказий шаҳри Чағонийн ҳам ривожланади. Буни Термиз, Чағонийн, Наванд (Чағонийннинг яна бир маркази)да Темур ва Темурийлар давлати ҳудудида муомалада бўлган дирҳам (мис танга пул)лар зарб этилганидан ҳам билсак бўлади.

Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, Термиз қалъасининг қайта тикланиши темурий Халил Султон фармони билан амалга оширилган. Хуросон ҳукмдори Шохрух Мирзонинг Анхуд ва Балх вилоятларида таъсири кучайишидан таҳликага тушган Халил Султон 1407 йилда Амударё бўйлаб жойлашган Термиз қалъасини қайта тиклаттирган.

Буюқ географик кашфиётлар арафасида бўлган Темур даври бутун Турон замин халқаро савдосининг юксак ривожланган босқичи бўлиб ҳисобланади. Кичик Ҳиндистон (Ғарбий Европа алабиётида Кичик Ҳиндистон ва Эрон оралигидаги ҳудудлар, яъни Афғонистон, Белужистон ва Мекрон назарда тутилган)дан Санмарқанд сари йўл олган қарвонлар Термиз ва Ерғоҳ кечуvidан ўтган. Бундан кўринадики, Сурхон воҳаси ҳудуди Темур даври савдосида муҳим аҳамият касб этган. Темур ва темурийлар даврида воҳада нафақаг савдо, балки иқтисодий ҳамда маданий силжишлар ҳам юз берганини XIV—XV асрларга оид бўлган 80 дан ортиқ обидадан топилган ашёвий манбалар исбот эта олади. Бу ёдгорликлардан қазиб олинган, сифат даражаси билан Хитой чиннисига тенглашган сопол буюмлар, заргарлик намуналари, меъморий кошнлар Сурхон воҳаси амалий санъатининг Темур давлати марказий шаҳарлари маданияти билан ҳамоҳанг тараққий этганлигидан далолат беради.

МАДАНИЙ ҲАЁТ (ШАҲАРСОЗЛИК ВА МЕЪМОРЧИЛИК)

Кушон империяси инқирозидан сўнг Термиз ва Чағонийндаги маданий ҳаётда ҳам инқироз аломатлари

кўзга ташланади. IV асрнинг охирида сосонийлар кўшинларининг Шимолий Тохаристон ерларига юриши оқибатида, даставвал марказий шаҳарлар таназзули бошланади. Термизнинг Қоратепа, Фаётепа ўрнидаги диний марказлар, Ангордаги Зартештада ҳаёт тушкунликка юз тутлади.

VI аср бошларига келиб Шимоли-Ғарбий Тохаристон марказий шаҳарлари қайта тиклана бошлайди. 630 йилда Термизда бўлган хитойлик сайёх Хуан Чао шаҳарда ўнга будда ибодатхонаси мавжудлигини ёзган. 639—645 йилларда бу заминларга ташриф буюрган хитойлик жаҳонгашта Сюань-Цзянь Да-ми (Термиз) ҳақида, мудофаа деворининг узунлиги 10 километр (20 ли), Чағонийннинг марказий шаҳри девори 5 километр (10 ли)га тенг бўлгани хусусида маълумот беради.

V—VIII асрларда Тохаристоннинг шаҳарлари тўғри тўртбурчакли кўринишга эга бўлиб, ягона мудофаа иншоотлари билан муҳофаза этилган арки аъло ва шаҳаристоннинг ўртасида ёки бирон-бир бурчагида жойлашган. Арки аъло ва шаҳристон кушон даври шаҳарлари мустаҳкам мудофаа девори ва хандақлар билан ўралган.

IX асрдан бошлаб, бутун Мовароуннаҳрда бўлгани каби, Сурхон воҳасида ҳам шаҳарсозлик жадал ривожланади. Бу даврда ўлкада уч қисмли шаҳарлар батамом шаклланган. Араб тарихчиси Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад Жайҳаний ёзиб қолдирган маълумотларга кўра, Термиз шаҳристон (ички шаҳар), кўҳандиз ҳамда бора (мудофаа девори) ва работ (ташқи шаҳар)дан иборат бўлган. Чағонийннинг марказий шаҳри Чағонийнда, ибн Хавқалнинг таърифича, арк—кўҳандиз бўлган. Ал-Муқаддасий шаҳарда муҳташам бозорлар бўлганлигини қайд этади.

Термиз ва Чағонийннинг ўрт асрлар даври шаҳарсозлик маданиятини ўрганишда археологлар М. Массон, Э. Ртвеладзе, Ш. Пидасевлар томонидан ўтказилган қазнша ишлари жуда муҳимдир. Ш. Пидасевнинг фикрига кўра, X—XII аср ораллигида Термиз шаҳрининг умумий майдони 500 тектарни ташкил этган. Чағонийннинг марказий шаҳри Чағонийн 6 квадрат километрга тенг майдонни эгаллаган. Шаҳар X—XI асрнинг биринчи яримида Сангардак—Қизилсувнинг ҳарикскала қирғоғини эгаллаган. Араб тарихчиси Истахрийнинг маълумотида кўра, «Чағонийн—Чағонийн Тер-

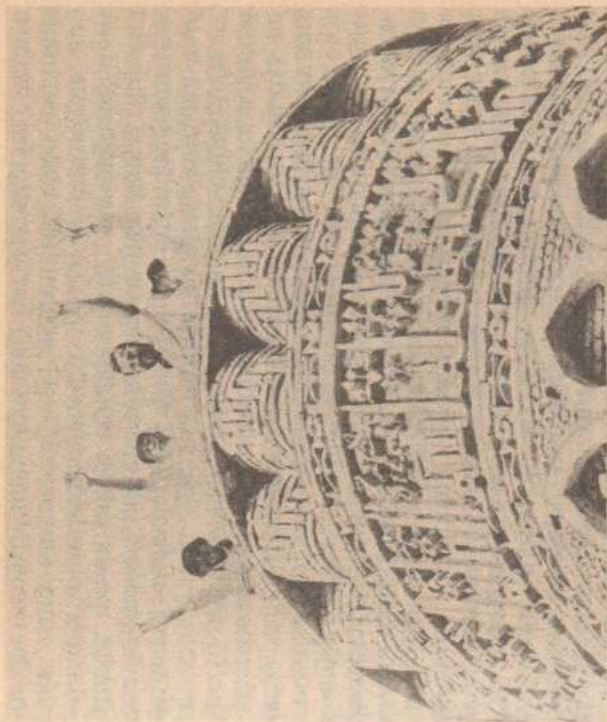
миздан майдони жиҳатидан катта, лекин Термиз аҳолиси сони ва бойлиги билан Чағонийендан устун».

Сурхон воҳасида V—VII асрлар бадий санъатнинг, айниқса ҳайкалтарошлик ва девор ранг-тасвир санъатининг юксаликка эришган давридир. Бунга Куёвқўргон ёдгорлиги ёрқин мисол бўлади. Куёвқўргон ҳайкаллари кўшкнинг юқори қаватидаги заллардан бирига беэб турган. V—VI асрларда яратилган Болаликтепа деворий суратлари 1,4 метрга яқин девор юзасини беэб турган. Ундаги суратларда заминдор кўшикидаги базм маросими акс эттирилган.

IX асрдан меъморчиликда мураккаб қурилиш усуллари: куббалар, ёйсимон арklar, гўмбазлар, пештоқлар ва кунгурали устунлар кенг қўлланилган. Мазкур даврда яратилган қадимий меъморчилик обидаларидан бири — бу Чор-устун масжидидир, у Термиз кўшикдан жанубда қурилган. Чор-устун бу масжидга қўйилган маҳаллий ном бўлиб, аслида масжиднинг 9 устунни бўлган. Ҳар бир устуннинг диаметри бир метр атрофида бўлиб, у пишиқ гишт ва ганч қоричмасидан терилган. Масжид унчалик катта бўлмай, ички ўрқачи 10X10 метр бўлиб, унинг сатҳини тўққизта гўмбаз ёпиб турган, икки томони девор билан ёпилган. Масжиднинг қолган икки томони очиқ турган ва ниҳоят XI асрга келиб унинг деворлари пишиқ гишт билан қопланади. Чор-устун масжидида шаҳар ва атрофдан тўпланган эрқақлар намоз ўқшган.

1032 йилда Чор-устун масжиди шимолида қадимий Термиз минораси қурилган. Минора кичик ҳажмдаги пишиқ гишдан терилган бўлиб, асосан кўп қиррали цилиндрга ўхшайди.

Сурхон воҳасидаги қадимий миноралардан яна бири бу — Жарқўргон минорасидир. Жарқўргондаги Минор қишлоғида бу минора пештоқида сақланиб қолган ёзувлар иншоотнинг 1108—1109 йиллар оралиғида қурилганлигидан далolat беради. Санъатшунос-меъморларнинг таъкидлашича, унинг умумий баландлиги 50 метрга яқин бўлиб, ҳозир миноранинг омон қолган қисми 21,6 метрни ташкил этади. Жарқўргон минораси қурилишида оддий гишт, равоқлар ва эпиграфик хошиялар жуда усталик билан қўлланилган, миноранинг асоси баланд саккиз қиррали курсига ўрнатилган. Ҳар бир қирранинг марказида равоқли тахмончалар ишланган, ана шундай тахмончалардан бирида жойлашган эшик орқали минора ички қисмидаги айланма



Жарқўргон минорасининг гўмбазлари.

зинага чиқилган. Барча миноралар каби Жарқўргон минораси ҳам гўмбазсимон муаззинхона билан яқунланган. Минорада сақланиб қолган ёзувлар бу иншоот Хуросон ҳокими Султон Санжар буйруғи билан сарахслик уста Али ибн Муҳаммад бошчилигида барпо этилганлигидан далolat беради.

Бу даврда Сурхон воҳаси ўзининг гўзал саройлари билан ҳақли суратда фахрланса арзийди. Термизнинг XI—XII асрларга оид энг ноёб ёдгорликларидан бири Термиз шоҳларининг шаҳар четидаги саройидир. 10-ғазлардан ортиқ майдонни ишғол этган бу сарой шаҳарнинг шарқий қисмида, ям-яшил боғлар орасида жойлашган. Тўғри тўртбурчак шаклда бўлган сарой маҳсус мулофаа девори билан ўралган. Деворлар ташқари томонидан миноралар билан мустаҳкамланган, хусусан, шимолий деворда 17 минора, шарқий деворда 7 минора бўлган. Деворларда маҳсус шинақлар ҳам қурилган. Шарқий деворда иккита дарвоза бўлиб, у пишиқ ва хом гишдан терилган. Бундай дарвозалар шарқий деворда ва шимолий деворда ҳам бўлган. Учта катта, асосий бино мазкур майдоннинг жанубий қисмида жой-

лашган, шу бинолардан фақат биттаси археологлар томонидан очиб ўрганилган. Бу ўрганилган бино жуда бой жиҳозланган бўлиб, термизшоҳларнинг қабулхонаси ҳисобланган. Қолганларида фақат кичик текширишлар ўтказилган ва бу биноларнинг асосий қисми кейинги даврларда пахта экиш учун ерларни ўзлаштириш пайтида бузиб ташланган.

Қабулхона асосан хом гиштдан қурилган бўлиб, унинг ташқари ва ички деворларининг айрим қисмлари турли нақшли маҳсус пишқ гишлар билан безатилган. Қабулхона тўғри тўртбурчак шаклда, узунлиги 13,5 метр, эни эса 11,5 метрга тенгдир. Залда ўн битта гиштдан терилган кўнгурали устун бўлиб, бу устунлар зални уч қисмга ажратиб турган. Залнинг ўрта қисми арklar билан берkitилган, шoҳ тахти залнинг тўрида жойлашган, унга фақат гарбий деворнинг ўртасида қурилган катта эшик орқали кирилган. Залнинг олд қисми айвон бўлиб, у устунлар билан безатилган, айвоннинг поли пишқ гишт билан турли геометрия шаклдаги нақшлар қилиб терилган. Айвонга зинаоялар орқали кўтарилган, айвоннинг олдида очик ҳовли ўртасида ҳовуз бўлган. Қабул залидан 40 метр масофада саройга кириладиган маҳсус баланд пештоқ қурилган, ҳовлининг шимолий ва жанубий деворлари бўйлаб айвонлар жойлашган, бу айвонлар қабул залидагидек безатилмаган. Қабулхона мажмуасининг узунлиги 100 метр, эни эса 75 метрга тенг. Бу рақамлардан кўриниб турибдики, қабулхона мажмуаси жуда катта бўлган. Термиз шоҳлари бу билан ўзларининг куч-қудратларини меҳмонларга намойиш қилмоқчи бўлганлар. XII аср охири — XIII аср бошларида қабул зали ва йўлакдаги айвон қайта таъмирланади. Айвоннинг деворлари уйма ганч ва турли рангларда ишланган расмлар билан безатилган. Зал, устунлар ва айвон уйма ганч билан тўла шубаб чиқилган, ҳатто залнинг томи ҳам уйма ганч билан безатилган. Натижада бу зал шундай гўзал ва сирли қиёфага кирдики, уни ҳатто ҳозир ҳам таърифлаб бериш қийин. Залнинг ҳар бир девори ўзига хос уйма нақш билан безатилган, нақшлар асосан геометрик характерда бўлган.

Бу ерда турли шаклдаги фигуралар бир-бирига жуда маҳорат ва дид билан боғланган. Кўпгина жойларда геометрик нақшлар, ўсимлик нақши, яъни барг ва узум шодасига ўхшаш нақшлар биргаликда учрайди ҳамда бир бутун узвийликда ўз таъсирчанлигини янада

оширади. Ҳар бир нақш ўзининг мукамаллиги, пишқ ишланганлиги билан ажралиб туради ва булар термизлик ганчдорларнинг юксак маҳоратидан дарак беради. Қабулхонага ташриф буюрганларни жанубий деворда тасвирланган фантастик ҳайвонларнинг расми ҳайратга солган. Чунки бу ғайритабиий ҳайвонлар жуда маҳорат билан ўйиб ишланган. Шубҳасиз, қабулхонанинг уйма нақшлари меҳмонларга кучли руҳий таъсир кўрсатган. Бир томондан, қабулхонанинг гўзаллиги, нақшларнинг нафислиги меҳмонга сирли таъсир кўрсатса, иккинчи томондан, фантастик ҳайвонларнинг расми бу сирлиликни янада оширган, таъсирчанлик кучайган. Бундан ташқари қабулхонанинг томида жойлашган турли рангдаги шишалар қўйилган панжара орқали тушайтган ёруғлик залга янада сирлилик бағишлаган.

Қабулхонанинг кўриниши ва ички безаклари, асрлар давомида катта қисми емирилганига қарамасдан ўзининг илк таъсирчанлигини йўқотмаган. Саройнинг уйма нақшлари ранг-баранглилиги, гўзаллиги, нафислиги ва бадиийлиги билан ўрта Осиёда ҳозирча маълум бўлган уйма нақшлардан тамоман ажралиб туради. Ҳайвонларнинг расми жуда ноёбдир, чунки XIV асргача бўлган ўрта Осиё меъморчилигида ҳайвонларни тасвирлаш одат бўлмаган.

Киёф мақбарасида дафн этилган шахс Келифда истикомат қилган. Мўғтабар ёшга етиб, ўз кунининг охиридаги охири сезган бу зот муридларига уни сандиққа солиб, Жайхунга қўйиб юборишини буюрган. Шогирдлар айни шу йўсинда иш тутганлар, лекин сандиқларнинг оқим томонига қараб сузиб кетган. Оломон сандиқни Келифдан ҳозирги «Пайгамбар ороли» жойлашган ерда кузатиб келади. Айни шу ерда сандиқнинг қопқоғи очилиб, ундан пир чиқиб: «Оллоҳ таолога шу ер лозим экан», деб жон беради. Бир вақтнинг ўзига бу жойда Орол пайдо бўлиб, пирни муридлари шу ерда дафн этишиб, унинг хоки устида мақбара бунёд этишади. Пайгамбар оролини ҳазрати Хизр билан Хожа ал-Ҳажим Термизийнинг учрашув жойи ҳам дейишади. Мавжуд тарихий далилларга кўра, бу мақбарда 992—993 йилларда вафот этган машҳур араб лашкарбoши Исоҳқ ибн Кундаж дафн этилган. Қабр атрофидаги иморатларнинг қурилиши XI асрда амалга оширилган. Даставвал қабр ёнида пештоқли гўмбазсимон масжид қурилиб, соғона тўғри бурчакли гўрхонага

[illegible]

услубида битчилик кетган. Терми-
ли тарзда чапишиб мақбарадан иборат ат-Терми-
Ииллар ўтиб мақбарадан Ҳаким ат-Терми-
устунали айвон ва меҳробдан Ҳаким ат-Терми-
курулади. Бу масжидда зиёратчилар Мақбара ери шу то-
зийни хотирлаб намоз баландликда бўлиб, шу то-
масжид еридан 1,5 метр баландликда янги иншоотлар
мондан очик туради. Қабр атрофида янги иншоотлар
куруш кейинчалик ҳам давом этган, томонида янги
1,2-ўйлан ўзларининг куч-қудратларини
масжонларга намоиш қилмоқчи бўлганлар. XII аср
охирлари — XIII аср бошларида қабул зали ва йўлак-
даги айвон қайта таъмирланади. Айвоннинг деворлари
уйма ганч ва турли рангларида ишланган расмлар билан
безатишган. Зал, устулар ва айвон уйма ганч билан
гўла шуваб чиқилган, ҳатто залнинг томи ҳам уйма
ганч билан безатишган. Натижада бу зал шундай гўзал
ва сирли қиёфага кирдики, уни ҳатто ҳозир ҳам таъ-
рифлаб бериш қийин. Залнинг ҳар бир девори ўзига
хос уйма нақш билан безатишган, нақшлар асосан гео-
метрик характерда бўлган.

Бу ерда турли шаклдаги фигуралар бир-бирига жуда маҳорат ва дид билан боғланган. Кўпгина жойларда геометрик нақшлар, ўсимликл нақши, яъни барг ва узум шодасига ўхшаш нақшлар биргаликда учрайди ҳамда бир бутун узвийликда ўз таъсирчанлигини янада

Ҳаммад бин Ҳасан бин Башир ал-Ҳаким ат-Термизий-
нинг табаррук мақбраси ихлосманд зиёратчилар би-
н доим лиқ тўла, бу ерда зиёратчилар учун барча
шароитлар яратилган.

Абу Исо ат-Термизий мақбараси Х—ХІ асрларда курилган, ёнида танаси 35—40 аршин йўғонлигида, барглари кичрайиб қолган, ўзи эса бир неча асрни курган, бир кекса тут ҳам мавжуд. Оламда ҳеч нараса эгасиз ёки бесабаб пайдо бўлмаганидек, унинг ҳам дунёга келиши тарихида ва тақдирини битилган сабаблари бор. Дейдиларки, Ҳиндистон сафарига ўтаётган подшоҳи аъзамнинг йўли шу жойдан тўғри келиб қолган. Муҳаммад алайҳиссаломнинг муборак ҳадисларини ривоят қилган улуғ зотнинг қабри олди бир харобани ахволда оёқ остида ётиши подшога малол келибди. Марқални мақбарага олиши ва ёнига бир тул тут қўчати ўтқазини амуру фармон берилибди. Фармон амалга оширилди. Мақбара ва тут шу хилда бунёд бўлиб, халқнинг зиёратгоҳи айланган экан. 1989—1990 йиллари Исо ат-Термизий таваллудининг 1200 йиллиги олдидан мақбара қайтадан таъмирланди. Ҳозирги кунда бу ер жуда кўркам, файзли зиёратгоҳга айлантирилган.

Термизнинг X—XII асрлар меъморчилик туркумига Зул-Кифл мақбараси ҳам кириadi. Афсонага кўра, Зул-Кифл мақбарасида дафн этилган шахс Келифда истикомат қилган. Мўътабар ёшга етиб, ўз кунининг охиридаги ҳаётини сезган бу зот муридларига уни сандиққа солиб, Жайхунга қўйиб юборишини буюрган. Шогирдлар айни шу йўсинда иш тутанлар, лекин сандиқларнинг оқим томонига қараб сузиб кетган. Оломон сандиқни Келифдан ҳозирги «Пайгамбар ороли» жойлашган ерғача кузатиб келади. Айни шу ерда сандиқнинг қопқоғи очилиб, ундан пир чиқиб: «Оллоҳ таолога шу ер лозим экан», деб жон беради. Бир вақтнинг ўзига бу жойда Орол пайдо бўлиб, пирни муридлари шу ерда дафн этишиб, унинг хоки устида мақбара бунёд этишади. Пайгамбар оролини ҳазрати Хизр билан Хожа ал-Ҳаким Термизийнинг учрашув жойи ҳам дейишади. Мавжуд тарихий далилларга кўра, бу мақбарада 992—993 йилларда вафот этган машҳур араб лашкарбошииси Исҳоқ ибн Кундаж дафн этилган. Қабр атрофидаги иморатларнинг қурилиши XI асрда амалга оширилган. Даставвал қабр ёнида пештоқли гўмбазсимон масжид қурилиб, соғона тўғри бурчакли гўрхонага

айлантирилган. XII асрда гўрхонанинг гарбий томонидан гумбазсимон ёпилган ёрдамчи хоналар барпо этилган.

XI—XII асрлар меъморчилигида энг кўп тарқалган иншоотлардан бири марказий хонаси гумбазсимон услубда бунёд этилган мақбаралардир. Ана шундай меъморчилик иншоотларидан бири Рўшной мақбарасидир. Бу мақбара XI асрда бунёд этилган. Ёдгорлик Анггор-Термиз йўлидан унча узоқ бўлмаган ерда жойлашган. Обида бир хонали мақбарадан иборат, бинонинг пастки қисми унчалик тўғри бўлмаган тўртбурчак шаклда, эшиги шарққа қараган. Унчалик катта бўлмаган, аммо чуқур пештоқ ярим гумбаз билан яқунланувчи арк билан берkitилган. Гумбаз эса саккиз қиррали арк қошонлари узра турибди.

Мақбара 26X25X5 см ли хом гиштдан тикланган, залнинг кенлиги томонлари билан қўшиб ҳисоблаганда 6 м ча келади. Меҳроб унча ёмон сақланмаган, аммо обиданинг ташқи деворлари ва гумбазни ўтган замонлар мобайнида қаттиқ зарарланган. Мақбара маркази аҳолининг мустақил равишда таъмирлашлари тўғрисида қўйилган ҳолатини сақлаб турибди. Аммо бундай таъмирлашлар оқибатида у аввалги аниқ шаклини йўқотиб қўполроқ кўринишга эга бўлиб қолган. Ёдгорликнинг гумбаз қисми пишган гиштдан қайта тикланган. 1960 йилда мақбарани ўрганган ва ўлчаган В. А. Нильсон унинг XI асрга оид ёдгорлик эканлигини аниқлаган.

Султон Саодат Термиз саййидларининг даҳма мақбараси сифатида машҳурдир. Бу оилавий мажмуа асрлар давомида ташкил топган бутун бошли мукаммал бир иншоотдир. Мажмуанинг энг қадимги қисми унинг жануби-ғарбидаги XI асрда қурилган баланд гумбазли айвон пештоқи остидаги гўрлар билан тўла икки мақбарадир. Улардан биринчисининг ички ўлчами 10X10 м, иккинчисиники 9X9 м бўлиб, икковини бирлаштирувчи гумбаз остидаги кенг майдон масжид хизматини бажарган. Унда шакли турли-туман ўйма гиштар жуда моҳирона ва турли услубда терилган. Биринчи мақбара IX асрнинг иккинчи ярмида вафот этган шу атрафдаги ерларнинг эгаси, обрўли оила бошлиғи, Муҳаммад пайгамбарнинг авлодидан ҳисобланган Ҳасан ал-Амир исмли саййиднинг хоки ётибди. Бу зал ҳар хил шаклдаги гиштар билан турли-туман услубда терилган.

Ҳашамайдди, улар ҳар хил шакл ва ўлчамларда, жануби-шарқий қисмида катта тўртбурчак хонаси бўлган.

Иморат тўрт бўлимдан иборат бўлиб, ҳар бўлимида икки қаватли тўғри бурчакли хоналари ва даҳлизлари, ўртада меҳмонхонаси бўлган. Ҳар бино олдидан айвон ва бурчакларида 4 та минора бинони безаган, бинонинг умумий баландлиги бир хил. Хоналарнинг тепаси, асосан, равоқлар (гумбазли) билан айрим хоналарнинг тепалари куббалар ёдамига бекитилган. Иморат, асосан хом гиштдан (30x30x5,4 см) терилган бўлиб, устидан лой сувоқ қилинган, наққошлик ва меъморчилик услубида безалган сарғиш рангли бўлган, бинонинг ички қисми безаксиз. Иморатнинг олд томонидаги девори наққошсиз, силлиқ қилиб ишланган, иморат моҳирона қурилиши билан гўзалликка ва ҳашамдорликка эришилган.

ИЛМ-ФАН

Қадимий Мовароуннахр сарзаминида шўҳрат тутиб жаҳон бўйлаб илму урфон таратган Бухоро, Самарқанд ва Улган қабил шаҳарлар сирасига Термиз шайхони ҳам

Иккинчи зал жиҳози бирмунча оддий, ҳар иккала мақбара эшиги кунгурдор айвонли бўлиб, ҳовлига қаратиб қурилган, бу услуб ансамблнинг кейинчалик ривожланишида режа сифатида хизмат қилади. Тугалланган Султон Саодат мажмуаси келишган айвонли, йирик гумбазли бош мақбара (Ҳасан ал-Амир мақбараси) атрофида гуруҳланган иморатлардан иборатдир. Султон Саодат қарийб етти аср (X—XVII) давомида шаклланди, у йигирмага яқин мақбарани ўз ичига олади. XIV—XV асрларда Султон Саодат мажмуасида ҳам янги мақбаралар қурилган.

Албатта, воҳадаги мўғул истилосидан кейинги меъморчилик ривожини Темур ва темурийлар номи билан чамбарчас боғланади. Бу даврда мусулмон оламида машҳур бўлган авлиё Ҳаким ат-Термизий қабри зиёратгоҳи сифатида XIV асрнинг 50-йиллари охирида Шарофиддин Али Яздийнинг «Зафарнома»сида тилга олинади. Шунингдек, Абу Бакр Варроқ мазори ҳам тарихий манбаларда XIV асрдан бошлаб учрайди.

Термиз ва Чағонийнинг ўрта асрлар даври мақбараларининг аксарият қисмида қайта таъмирлаш ишлари XIV—XV асрларда амалга оширилган. Пайгамбар оролидаги «Зил-Кифл», Телпакчинордаги «Оқ остона

йилда босиб олган араб қабиласи сардори Мусо термизшоҳни қувиб юборади. Термизни айнан шоҳлар илора этиши, эҳтимол, бу эроний-сосонийлар сулоласи билан боғлиқликлар касб этарди, зеро, ҳали XII асрда ҳам Термизни термизшоҳлар идора қиларди. Термиз адабий ва илмий муҳити хусусида сўз кетар экан, ўтмишда яратилган тақрир, мажмуа ва баёзларда шу шаҳарда нашъу намо топан илм ва қалам аҳли ижодидан келтирилган парчаларда, маълумотларда бунинг исботини қуриш мумкин бўлади.

Термизда IX—XII асрларда дунёвий илм билан бирга диний таълимот ҳам анча тараққий этади. Илоҳиёт илмининг ҳақимия тариқатига айнан Термиз шаҳрида асос солинади, унинг сарлафлари Ҳаким ат-Термизий эди. Зеро, ҳақимия тариқати кейинги даврларда бошқа қатор ўлка тариқатларига ўз таъсирини ўтказди. Бу жиҳатлари билан Термиз шаҳри кўприк вазифасини ўтайди, сабаби Термиз биратўла Мовароуннахр ва Хуросон сўфийлик тариқатлари учун чорраҳа эди. Термизда ҳадис илми ҳам кенг ривож топади, буюк муҳаддис Абу Исо Имом ат-Термизий бу соҳадаги ишлари билан жаҳонга машҳур алломалар қаторида туради.

Ҳаким ат-Термизий

IX—X асрларда яшаб дин соҳасида баракали асарлар ёзган зот Абу Абдуллоҳ ал-Ҳаким ат-Термизийнинг асарларини талқин қилган мисрлик олим Абдулфаттоҳ Бараканинг айтишича, у 205 ҳижрий йилда (820 милодий йил) таваллуд топган, 25 ёшга етгунча Мовароуннахр шаҳарларида таълим олган. Бу даврда унинг диний фанлардан асосан тафсири, ҳадис ва фикҳ илмларини катта ғайрат билан ўқигани ривоят қилинади. У 27 ёшга етгач, ҳажга бора туриб, Боғдодда тўхтаган вақтида ҳам илм-таҳсилини давом эттирганини ўзининг биографик асари «Бадъу шаъни Абу Абдуллоҳ»да ёзади. Унда ҳали ўзи олган билимларидан қониқа олмаганини ҳам айтади ва шу вақтдан бошлаб ўз йўлини ўзгартириб, тасаввуф сулукига киради.

Ал-Ҳаким «Асрор ас-салот» («Намоз сирлари»), «Асрор ас-сам» («Рўза сирлари»), «Асрор ал-ҳаж» («Ҳаж сирлари») сингари бир қанча муҳим асарлар ёзади ва намоз, рўза, ҳаж каби ибодатларнинг инсонга фойдали бўлган ички ҳикматларини очиб беради.

Ҳаким ат-Термизий ўзининг Куръонга маъно ай-

тиш, ҳадисни шарҳлаш ва фикҳ масалаларига амал қилиши билан тасаввуф йўлидан боранглигини ҳам таъкидлайди. У зоти шариф тасаввуф йўлини киши ижодига, қалбига ором берадиган ягона йўл деб тушунади. Шу билан баробар у мусулмон оламига IX ва X асрларнинг энг кўзга кўринган диний пешвоси ва ислом дини таълимотини янада чуқурроқ талқин қилувчи буюк шариат арбобларидан бўлиб келади. Ал-Ҳаким ўзининг дадил фикрларини муросасизлик билан айтгани сабабли қаттиқ қийноқ ва азобларга қолади, ҳатто бир қанча вақт ўз элидан бадарға ҳам қилинади.

Ҳаким ат-Термизийнинг буюк мутасаввуф бўлиб етишишида унинг устозлари Абу Туроб ан-Нахшабий, Аҳмад ибн Хизравия каби шайхлар билан қилган суҳбатлари муҳим аҳамиятга эга бўлади. Шом, Боғдод ва Миср мутасаввуф олимлари билан ҳам мулоқотларда бўлади ва бу билан Ўрта Осиё тасаввуф илмини бойитили, камолот даражасига етказди. Ҳаким ат-Термизий Нишопурдаги маломатида тариқатидан айниқса кучли таъсирланади. Шу боисдан бу тариқатнинг йўли Мовароуннахрнинг кейинги асрлардаги мутасаввуфлари Юсуф Ҳамдоний, Абдулоҳлиқ Ғиждувоний ва Баҳоуддин Нақшбанд сулуқларига таъсир қилади.

Доктор Усмон Яҳёнинг Ҳаким ат-Термизийнинг «Ҳатм ал-авлиё» асарига ёзган муқаддимасида айтишича, унинг кўп умри хилват ва узлатда ўтгани сабабли шогирдлари унча кўп эмас. Улар ичида машҳурларидан бири Абу Бакр Муҳаммад ибн Умар ал-Ҳаким ал-Барроқидир.

Ҳаким ат-Термизийнинг 285 ҳижрий йилда Нишопурга боргани ва Термиздан бадарға қилингани ҳақида баъзи манбаларда маълумотлар борлигини мисрлик тадқиқотчи шайх Абдул Фаттоҳ Барака ўзининг «Ал-Ҳаким ат-Термизий ва назарийятуху фил-вилоя» («Ал-Ҳаким ат-Термизий ва унинг валийлик (сўфийлик) ҳақидаги назарияси») деган асарида ёзади (50-бет). У ал-Ҳаким ат-Термизийнинг узоқ умр кўриб 115 ёшида, тахминан 320 ҳижрий (932 мелодий) йилда Термиз шаҳрида вафот этганини исботлайди ва 259 йилда вафот этди, деган ривоятни рад қилади.

Энди Ҳаким ат-Термизийга берилган «ал-Ҳаким» каллимасини баён қилишга ўтасак. Баъзи кишилар бу сўзда «табиб» маъноси бор деб, шу асосда, гўёки, ат-Термизийни арбоб эмас, балки буюк табиб деб санайдилар. Дарҳақиқат, «табиб» ва «ҳаким» сўзи ўртасида

чалкашлик мавжуд. Агар бу борада муҳим қомуслардан Ибн Жалалнинг «Ғабақот ул атиббо вал-хукамо» қомусига мурожаат қилсак, унда «Буқрот» бобида инсон қардошларига шафқатли, шакли чиройли, кийиниши покиза, ўз касбини яхши эгалаган ҳаким (яъни ақли, фаросати кучли) ҳамма нарсани ҳисобга олувчи ва тушунувчан бўлиши шарт» дейилган (17-бет). Шундан кўриниб турибдики, «ҳаким» деган сўз «табиб»дан кўра кенгроқ мазмунни билдиради ва барча фан ҳамда билимлардаги сифат мазмунда ишлатилади. Ал-Азҳар до-рилфунуни шайхи Абдуҳалим Маҳмуд бу борада ёзган мақоласида Ибн Сино «ҳаким» сўзини фалсафадаги риёзиёт, табиёт ва илоҳиёт бобидаги одоб-ахлоқдаги фаросатлилика ҳам ишлатади, деб баён қилган дейди (Ат-тафхир ал-фалсафий фил-ислом, 2-жилд, 10-бет).

Доктор Усмон ибн Яҳёнинг айтишича, ат-Термизий ҳаким унвонига тасаввуфда инсон табиятини яхши ва чуқур тушуниб етгани учун эришган (муқаддима, 4-бет). «Ҳаким» унвони фақат ат-Термизийга эмас, балки Мовароуннахрнинг бир қатор бошқа олимларига ҳам берилган. Юқорида эсга олинган Муҳаммад ибн Умар ал-Ҳаким ал-Варроқ, Абул Қосим ибн Муҳаммад ал-Ҳаким ас-Самарқандий ва бошқалар шулар жумласидандир.

Ал-Ҳаким ат-Термизий муҳаддис, ҳофиз, зоҳид ва имом номлари билан ҳам машҳур бўлганлиги ҳақида ўзининг «Баён ул-қасб» («Қасб ва хунарниинг баёни»), «Китоб ал-фуруқ» («Фарқлар ҳақидаги китоб»), «Китоб илм ал-авлиё» («Авлиёлар илмлари ҳақидаги китоб»), «Китоб адаб ан-нафс» («Шахснинг одоблари ҳақидаги китоб») ва бошқа асарларида ёзганлигини шайх Абдулфаттоҳ Барака юқорида фикр қилинган ал-Ҳаким ат-Термизийга бағишланган китобининг 52-бетиде баён қилади.

Ал-Ҳаким ат-Термизий «ал-муаззин» деган унвонга ҳам эга бўлган. Бу ҳақда у ўзининг «Наводирул-усул фи ахбор ар-расул» («Расуллиллоҳ хабарлари ҳақидаги ахбор усуллар») китобида ёзган. Бу асарнинг қўлёзма-си диний бошқарма кутубхонасида сақланмоқда. Шайх Абдулфаттоҳ Бараканинг ёзишича, ал-Ҳаким ат-Термизий ўзидан кейин 400 дан ортиқ қимматли диний асарлар ёзиб қолдирган, шулардан 57 таси бизнинг давримизгача етиб келган ва дунёнинг баъзи шаҳарларида чоп қилинган.

Ал-Ҳаким ат-Термизийнинг мақбараси эски Тер-

мида Амударё қирғоғида қад кўтариб турибди. Истиқ-лол шарофати билан Термизнинг очиқ шаҳар деб эълон қилингани боис ал-Ҳаким ат-Термизий мақбарасини зиёрат қилиш осонлашди. Буюк алломанинг маънавий ва илмий мероси ҳали кўп замонлар янги-янги авлод-ларини инсоний қомилликка ундовчи ҳаётбахш манба бўлиб қолаверади.

Варроқ ат-Термизий

Бу улуғ зотнинг исми-шарифи қадимий манбаларда қуйилганча битилади: Аш-шайх Абу Бакр Муҳаммад бинни Умар ал-Ҳаким ал-Варроқ ат-Термизий. Аш-шайх ва ал-Ҳаким — унвон, Абу Бакр—куня, Муҳаммад—исми, Умар—оталарининг исми, Варроқ—тахал-лусидир. Ат-Термизий дейилишига боис, уни бошқа Варроқ тахаллусли алломалардан фарқлаш учун ишла-тилган ва шу орқали у зоти шарифнинг термизлик эканлиги таъкидланган. Ўтмишда қадимий ва кўҳна ки-тобларни қайта кўчириш ва муқовалаш билан шуғул-ланган кишиларга «Варроқ» дейилган. Кейинчалик бу истилоҳ шоир ва адибларга нисбатан ҳам қўллана бош-лабди. «Варроқ» сўзи арабча «вароқ» сўзидан олинган. Абу Бакрга бу тахаллус нима учун берилгани ноаниқ, ammo буюк юртдошимизнинг шеърий девони борлиги-ни мутафаккир Алишер Навоий эътироф этади.

Варроқ Термизий асли Балхнинг Аёз деган жойида дунёга келган ва худди шу Балхдаги Сиёҳжурд (тоҳо Сиёҳжурд) қишлоғида оламдан кўз юмади, ўз васияти-га кўра Термизда дафн этилади. Варроқнинг таваллуд санаси аниқ эмас, лекин алломанинг вафоти йили си-фатида 907 (ҳижрий 294) йил қабул қилинган, бироқ бу санани ҳали барқарорлаштириш лозим. Варроқ ум-рининг маълум қисмини Балхда ўтказди ва машҳур суфий Аҳмад Хизравия (вафоти 855)нинг яқин дўстла-ридан бири бўлган. Варроқнинг ота-боболари термиз-лик, Варроқ зоти олийлари, буюк аждоғимиз улуғ му-ҳаддис Исо Термизий (824—892)нинг тоғалари ҳамдир. Варроқ Термизий муқаддас «Куръони Карим»дан таш-қари яна осмоний китоблардан «Таврот» ва «Инжил»-ларни ҳам ўқиган бўлиб, даврининг энг одобли авлиё-си деган ном билан шуҳрат қозонган. «Таврот» ва «Ин-жил»ни ўқий оладиган киши, табиийки, яхудий ва юнон тилларини мукаммал эгаллаган бўлиши лозим эди, демак, Варроқ бу тилларни бекаму кўст билган.

Замондошлари томонидан илм ва ҳикмат ҳазинаси тарзида таърифланган Варроқ Термизий ҳақимия тариқати асосчиси ал-Ҳаким ат-Термизийнинг содиқ шогирди ва Ҳаким Термизий сулуқининг собит давомчиларидан биридир. Варроқ айни замонда ал-Ҳаким хусусидаги нақл ва ривоятларнинг сақланиб қолишида ҳамда бизгача безавол етиб келишида катта хизмат қилди. Ал-Ҳаким ҳаётига оид ибратли ривоятларни кейинги давр авлиёшунослари (Ҳажвирий, Ансорий, Аттор) ўз таъкирларини («Кашфул маҳжуб», «Табақатус суфия», «Тазкиратул авлиё»)га илова этар эканлар, албатта, Варроққа ҳавола қилишади. Варроқ ҳақидаги шу каби ривоятлар унинг ўз шогирдлари Абулқосим Ҳаким Самарқандий ва Ҳошимий Сўғдийлар орқали етиб келгандир. Устоз ва шогирдлар бир-бирларидан кўп нақл қилишар ва ҳатто Ҳошимий Сўғдий умрининг охиригача Варроқнинг ёнида бўлган. Агтор (вафоти 1221)нинг айтишича, Варроқ муридларини сафар қилишга рабатлангирмас экан, бу ҳодиса эса ўз навбатида Нақшбандиянинг «Сафар дар Ватан», «Ҳилват дар анжуман» қондаларининг моҳиятан ҳақимия тариқатининг давоми сифатида жаранглашини исботлайди. Чунки ҳақимия сулуқида узлатга чекин (узқ сафарга кет)масдан унинг талабларини уйда, яъни масканда ҳам бажо келтириш мумкинлиги тарғиботи ва ташвиқоти устувор саналади.

Варроқ Термизий қатор асарларнинг муаллифи. Унинг «Китоб ал-ихлос», «Китоб ал-хуруф», «Китоб ал-ажаб», «Китоб ҳадиқат ал-ботин», «Одоб ал-олим вал мутуааллим» таснифотлари мавжуд. Варроқнинг «Одоб ал-олим вал мутуааллим» китоби 1939 йили Қоҳирада нашр этилган, унда билим ҳақида сўфиёна қарашлар талқини тажассум топган. Сўфиёна талқинга биноан, иймон (этиқод)дан сўнг яқин (ишонч) турар экан, буни Варроқнинг ўзи ҳам эътироф этади. Сўфийлик таълимотида ишонч (яъни яқин) аксар вақт нур тарзида намоён бўлиши таъкидланади, демак, сўфийликда нур — бу илм, аниқроғи нур — бу Оллоҳ. Шундан Варроқ Оллоҳ Таолони фақатгина илм воситасида англаш, билиш ва топиш мумкин, деган даъвони илгари суради. Хулоса шуки, нур — Оллоҳ, яқин (ишонч) — Оллоҳ, иймон (этиқод) — Оллоҳ, демак, барча нарсалар замирида Оллоҳ ётади ва Оллоҳ — барча ҳодисотларнинг асил ибтидоси. Варроқнинг бу фикрлари ал-Ҳаким ат-Термизий сўзлари равшанлик киритади. Ал-Ҳаким айтади: «Оллоҳ даст-

лаб илмни, ундан кейин ҳикматни яратган, ҳикматдан алоқат ва ҳақиқатни вужудга келтирган ҳам Оллоҳдир».

Маҳмуд ибн Вали (XVII аср)нинг таъкидлашича, ал-Ҳаким ат-Термизий ва Абу Бакр Варроқларнинг нуришон қабрлари Термиз шаҳри деворларининг жанубий томонида жойлашган. Алломалар қабри жойлашган маҳалланинг номи Машоҳид дейилган ва булар шунинг исботики, Варроқ қабри устози ал-Ҳаким қабрига яқин ерда бўлган. Қолаверса, Варроқ қабрини Каптархонада ёки Жарқўрғонда деб эътироф этувчиларнинг фикри ҳам ўз галида инкорини топади. Варроқ ўз замонаси обидларининг қиблагоҳи, зоҳидларининг энг муқаллас нисбаларини олган улуғ мутафаккирдир. Бизгача Варроқдан кўплаб ҳикматлар ва ҳаётидан ибратли ривоятлар етиб келган. Қуйида шулардан айримларини ҳукмингизга ҳавола этамиз.

Ҳикматлар: Жами баракотларнинг қалити сабрдандир. Сабрни эҳтиёт қил, зеро, сабр сен билан нафс ўтасидир. Садокатни асрагин, чунки у сен билан Оллоҳ ўртасидир. Кимки, ўз ишларининг ривожини осмондан деб билса сабр қилсин ва кимки бу ишларни ердан деса ҳайратлансин. Кимки ўз нафсига маҳлиё бўлса, кибр ва ҳасад, хорлик ва хўрлик унга шерикдир. Сукут орифлик (худони билиш)нинг белгисидир ва бу ҳил орифларнинг каломи ҳамиша мароқлидир. Анбиёлар кейин ҳакимлар туради, ҳикмат аҳлини айтмаса, нуфусатдан сўнг ҳеч нарсаси йўқ, аҳли ҳикматнинг ҳукми амри вожибдир. Ҳикматнинг нишонаси сукутдир ва сўз айтиш ҳолат қадар бўлмоғи зарур. Варроқдан зўҳд ҳақида сўрабдилар, у дебди: Зўҳд (араб алифбосида уч ҳарфдан иборат сўз), яъни Зо(зайн) — тарки зийнат. Хо(ҳойи ҳанна) — тарки ҳаво, яъни кибру ҳаво тарқини шийор айтамак, Дол — тарки давлат. Варроқ ҳамиша эътироф этар экан: Кўп сўзлаш юракни хаста қилур.

Ривоят: Варроқ бутун умр Хизр алайҳиссаломни кўриш ниятида яшабди. Варроқ оdatи бўйича ҳар куни Қабристонга бориб келар ва шу бориб келиш чоғида «Қуръони Карим»дан қатор сураларни ичида ўқир экан. Бир куни энди уйдан чиққан маҳал, унга бир нуроний чол салом берибди ва мен билан суҳбат қурасанми деб сўрабди. Варроқ бажонудил кўнибди. Улар суҳбатлашиб қабристонга бориб қайтишибди ва хайрларини пайти ҳалиги нуроний чол унга дебди: «Сен бутун умр Хизрни кўрмоқ орзусида эдинг, мен Хизрман. Сен бутун мен билан суҳбат қуриб, ўзингнинг энг

севимли машгулотинг «Куръон» ўқиш одатини буздинг. Агар Хизр билан суҳбат курмоқ шундай бўлса, бошқалар билан суҳбат куриш қандай бўлар экан!»

Юсуф Ҳайёт Термизий

IX—X асрлар етук шайхи, ислом дини донишмандларидан бири Юсуф Ҳайёт Термизийдир. У киши сўзда жуда ўткир бўлган. Унинг ажойиб фазилатларини Варроқ Термизий юқори баҳолаган. Алишер Навоий «Навоий муҳаббат»да донишмандона таъбирлардан, маъно-моҳияти обдан шарҳланиши лозим ҳикматлардан биттасини Юсуф Ҳайёт Термизийдан келтиради: «Сен уйингдан қанчалар узокқа кетма, барибир, қайта уйингга қайтасан». Ҳайёт Термизийнинг бу айтганларидан мурод-муддао шуки, инсон нечоғлик юксак уфқларга, фахру гурурга интилмасин, у, албатта, уйига-тупроққа қайтади, у тупроқдан яратилган ва тагин тупроққа — ўзлигига қайтиши муқаррар. Варроқ Термизий айтар эканки: «Ҳайёт Термизийнинг бу сўзлари юз йиллик ибодатдан яхшироқдир».

Абу Исо Мухаммад ат-Термизий

Дунё илму маърифатида алоҳида обрўга эга бўлган Абу Исо Мухаммад ибн Исо ибн Савра ибн Мусо аз-Зарир ат-Термизий ал-Бугий ҳижрий 209 (мелодий 824) йили Шеробод туманидаги Чукурқул қишлоғида таваллуд топган. Нуридин Агтор «Ал-Имом ат-Термизий вал-Мувазанат байна ҳомийҳи ва байна с-саҳийҳайн» (Дамашқ, 1988) китобида Ал-имом ат-Термизий Шерободдаги Буг қишлоғида оддий камбағал бир оилада ҳижрий 209 йилда таваллуд топганини ёзади. Тарихчи олим Абу Саад Абулқарим ас-Самъоний (1113—1167) ўзининг «Китоб ал-асноб» китобида Имом ат-Термизий Буг қишлоғида вафот этганини учун ал-Бугий тахаллуси билан ҳам аталгани ҳақида ёзишга эътибор берсақ, Буг қишлоғи Термиздан шимоли-шарқда, Шеробод туманида жойлашганини, ўша даврда бу қишлоқда таълим олиш учун имконият йўқлиги туфайли илм истаб мадраса бор жойга бориб таълим олганини билиш мумкин. Имом ат-Термизий ёшлигидан ўта зийрак, тиришқоқ, ақл-идрокли бўлганини учун ўз юртини ташлаб, дастлабки савод ва билимларни эгаллаш мақсадида аввал Термизга, кейинчалик



Абу Исо ат-Термизий таваллудининг 1200 йиллиги байрами Термиз шаҳрида хорижий меҳмонлар иштирокида қизгин кутиб олинди.

Булоро шаҳрига боради. Ўша даврда йирик илмий марказлардан бўлган Ҳирот, Самарқанд, Марв ва Балхда ижод қилган олим у фозилларнинг асарларини кунг билан ўрганиб, ақл-идрок ва одоб маҳсулини мужассамлаштириб, ҳадис илмини ўрганишга дадил киришади. Таъабалик йилларида у кишида ислом илоҳиётига, ҳадиснависликка сидқидил эътиқод, самимий содиқлик (чулки айрим мусулмонлар, руҳонийлар хурофот, бидъат, жоҳиллик доирасига кириб кетган эдилар) сифатлари шаклланади. Имом ат-Термизий ислом илми, ҳадиснавислик билан бир қаторда Ҳижоз, Макка, Мадина, Ироқ, Хуросон, Дамашқ каби шаҳарларда бўлганда илм ал-қироат, ал баён, фикҳ, тарих, фалакиёт каби фанларни мунтазам ўрганиб, йирик қомусий олим сифатида машҳур бўлади. Ҳадис илмини мукаммаллаштириш, баён этиш, қайта-қайта таҳлил этиш мавқияда тўпланган тажрибасини умумлаштириб қуйилган усулда иш юритади, яъни Саҳийҳ (тўғри, ишончли), Ҳасан (яхши, маъқул), Заиф (бўш, ишончсиз), Гариб (ғалати). Бўлажак олим устози, бутун ислом

шарқида ҳадис илмининг асосчиси ва бобокалони Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорийга эргашиб Муҳаммад Пайгамбарнинг ҳаёти, ижтимоий фаолияти, нутқ ва кўрсатмаларини тўплаб ўргана бошлайди. Олим ўз илмини янада ривожлантириш мақсадида кўплаб олимۇ фозиллар суҳбатига бўлиб, аксар баҳсли масалаларни ҳамкорликда ҳал этиб боради. Шу туфайли Имом Муслим, Абу Довуд, Кутайба ибн Саъд, Исоҳқ ибн Мусо, Маҳмуд ибн Ғийлон, Сўфён ибн Вақийъ ва бошқалар имом Исо ат-Термизийни яқин шогирд ва дўст тутганлар. Илм аҳли ва ислом оламида кенг танилган Исо ат-Термизий ҳадис илмини халқ орасида тарғиб қилишда, унинг ҳаққоний илмий баънини таҳлил этишда Абу ибн Муҳаммад ан-Насафий, Ҳамид ибн Шокир, Махул ибн ал-Фазл, Абу ал-Аббос Муҳаммад ибн Маҳбуб ал-Маҳбубий каби ўнлаб шогирдларга устозлик қилиб, уларнинг халқ орасида танилишига ҳисса қўшади.

Уз даврида Имом ат-Термизийнинг сеҳни, қобили-
ти ва эслаш хотирасига бутун ислом илм аҳли қойил
қолиб, ҳатто Имом ал-Бухорий у кишини ўзига шо-
ирд эмас, балки тенг дўст кўриб илмига, қобилиятига
ҳайрат изҳор этган. Тарихий манбаларда, Исо ат-Тер-
мизийнинг ўз ҳикоясида куйидаги суҳбат баёни зикр
этилган: «Маккага кетаганимда, у пайта бир шайх
ўтпаган ҳадислардан икки қисмини ёзиб олган эдим.
Ҳасодифан ўша шайх билан яна шахсан учрашишга
ўттури келиб қолди. У ҳақда сўраб-суриштирганимда уни
фалончи жойда, деб тушунтирдилар, кейин мен унинг
хузурига йўл олдим. Турли ровийлар востасида унинг
ҳадисларидан ўзим аввал ёзиб олган икки қисм ёним-
да, деб ўйлаган эдим, аслида менинг ёнимдаги ҳadis-
лар ўша олдинги ҳадисларга ўхшаш, лекин бошқа ҳadis-
лар экан. Мен унинг ёнига бориб салом-аликдан кейин
ҳадисларни айнан ўз оғзидан эшитишни илтимос қил-
дим. У бунга рози бўлиб, ҳадисларни ёддан ҳикоя қила
бошлади, кейин менга қараб кўлимдаги оқ қоғозни
тоза, яъни ҳеч нарса ёзилмаган ҳолда кўргач: «Бу қили-
гинг учун мендан уялмайсанми?», деди. Мен маъзуро-
на ҳолда бор ҳақиқатни айтиб: «Сиз ҳикоят қилган
ҳадисларнинг ҳаммасини ёддан биламан» дедим ва улар-
ни бирин-кетин сўзма-сўз айтиб бердим. Шайх эса
сўзларимга ишонқирамасдан: «Нима, менинг хузурим-
га келишдан олдин уларни махсус ёдлаган эдингми?»,
деди. «Йўқ», деб жавоб қилиб: «Агар сўзларимга ишон-

масангиз бошқа ҳадислардан айтинг», дедим. Шунда у
Финнинг гаройиб ҳадисларидан қирқтасини ҳикоя қил-
ди. Мен унга уларни ҳам бошдан-охир бирма-бир ай-
тиб бердим. Шунда у: «Сенга ўхшаганини ҳеч қачон
ермаган эдим», деди». Қайд этилган бу теран савол-
жавобга эътибор берсак, Имом ат-Термизий замона-
сининг илоҳиёт фалсафаси бобид ва Расулulloҳ ҳадисла-
ри соҳасида кучли тарихий шахс бўлганидан далалат
берилади. Имом ат-Термизий ҳадиснавислик оламидаги
теран илмий тафаккурининг шаклланишида, эл ора-
сида катта қатъга оғру-эътиборда бўлишида устози ва сафдо-
ши Имом ал-Бухорийнинг хизмати улкан бўлганини
улар ўртасидаги дўстона муносабатдан билиб олиш мум-
кин. Машҳур араб тарихчиси Шамсууддин аз-Зеҳобий-
нинг (1274—1347) «Тазкират ул-хуфоз» («Хофизлар
энкрида») китобида баён этилишича, Имом ал-Бухо-
рий вафотидан қаттиқ қайғу ғамга тушган Имом ат-
Термизий «кўп йиллаганидан кўзлари кўр бўлиб, узоқ
йиллар кўзи ожиз ҳолда яшайди. Имом ат-Термизий
кўп йиллик ижодий меҳнати натижасида «Ал жомеъ
ас-Саҳиҳ» («Ишончли тўплам») деб аталган ҳадислар
тўплами, «Аш-шамойл ан-Набавийа» («Пайғамбарнинг
зоҳида фазилатлари»), «Ал-жомеъ ал-Кабийр» («Кат-
та тўплам»), «Китоб ат-тарих», «Китоб аз-зуҳд» («Тақ-
вод ҳақида китоб»), «Рисола фил-хилоф ва-л-жадал» («Ҳа-
дислардаги ихтилоф ва баҳслар ҳақида рисола»), «Ас-
мо ас-саҳоба» («Пайғамбар суҳбатдошларининг исм-
ларини») каби ўнлаб асарлар яратди.

Имом Исо ат-Термизийнинг «Ал-илал фи-л-ҳадийс» («Ҳадислардаги иллатлар ёки нуқсонлар ва оғишлар») асарида ифодаланган 326 та ҳадиснинг ҳар бирида Ра-сули акрам саллоллоҳу алайҳи васаллам, яъни Пай-ғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломнинг ҳаёлик чоғ-ларида айтган сўзлари, қилган ишлари, йўл-йўриқла-ри ва кўрсатмалари, панд-насихату ўғитлари тўплан-ган. Муҳаллис уларга илоҳий тўғри ёндашиш туфайли эришди. Куйида ушбу ҳадислардан намуналар берила-миз. Ёшмиллаҳир раҳманир роҳийми: 1. Ҳазрат Анас ро-сулиллоҳу Таоло анҳу дебурларки: «Жаноб Расули ак-рам саллоллоҳу алайҳу вассалам на кўп узун қоматли эдилар ва на паст қадлик эрдилар. Балки ўрта қоматлик, қоматлари ниҳоятда маҳзун бир зот эдилар, қоматлари на ниҳоятда оқ эрди ва на тўқ будойранг эдилар. Балки оқ қизиллик ичирулган, малоҳатли, ўн зот қочлик ой каби нурлик эрди. Муборак сочлари ва

ниҳоятда буралган ва на ниҳоятда ёзилган эди, балки ўрта бир ҳолда ўзларига ярашган эрди. Оллоҳ таоло ул жанобни қирқ ёш устида пайгамбарлик мақоми ила сарафроз этди».

Пайгамбаримизнинг муҳри нубувват, яъни Пайгамбарлик белгиси ҳақида (16-ҳалиса): «Ҳазрат Жабр ибн Самра розиёллоҳу анҳу дебдурлар: Мен муҳри нубувватни жаноб Расулulloҳ салолоҳу алайҳи васе-ламнинг икки қифлари ўртасида кўрдим, кабутарнинг тухуми каби бир зиёда гўшт бор экан. Ранги қизилга мойил экан».

Зикр этилган ҳадисларнинг ҳар бири Имом ат-Термизий томонидан бир неча бор чуқур ўрганилиб, Пайгамбаримиз шахси, унинг ибратли фазилатлари ҳақида мусулмонларга баён этилган.

Мунжик

Абулҳасан Али Бинни Муҳаммад Мунжик Термизий ўз даврининг йирик шоири, ҳажвиётда яловбардор, беқийс машшоқ, хушовоз ҳофиз бўлиб Чағонийён амирлари саройида наъшў намо топади. Мунжик манбаларда Чағонийён амирлари Тоҳир ибн Фазл (хукмронлиги 988—992) ва Абул Музаффар (хукмронлиги 992—1010)ларнинг мадлоҳи сифатида тилга олинади ҳамда қасидаларининг бениҳоя бадиийлиги мақталади. Шоир Термиз атрофидаги Мунжик номли қишлоқда туғилган ва тахаллуси боис уни Мунжик Термизий, Мунжикий Термизий, кўпинча Мунжик, гоҳо Мунжикий деб аташди, ўзи эса шеърларида Мунжик сўзини қўллайди. Мунжикнинг ҳаёт йўли ҳақида кўп нарсани билмаймиз, унинг таваллуд ва вафоти санаси, Чағонийёнга келгунча маскани, таҳсил йиллари қаерда кечгани, Чағонийёнда неча муддат тургани, сўнгра қайси томонларга равона бўлгани аниқ эмас. Шоирнинг бой ижодий меросидан бизга атиги 517 мисра шеър етиб келган ва булар адиб маҳоратига доир айрим нуқталарни англашда қўл келади. Мунжикнинг шеърлар девони X—XI асрларда машҳур бўлган. Носир Хисрав (1004—1089) «Сафарнома»да ёзишича, у Табризда эканида шоир Қатрон ибн Мансур (1010—1074) ундан Мунжик ва Дақиқий девонларидаги тушунмаган сўзларнинг маъносини сўраб олади, аҳтимолки, бу девонлар айти Чағонийёнда китобат қилингандир, бироқ, минг афсуски, бу девонларнинг тақдирини ҳануз номаълум қолиб келмоқда.

Қасида битиш учун қатта тажриба ва юксак истеъдод зарурлиги, қолаверса, жиддий масъулият талабларини ҳисобга олинса, Мунжик Термизий Чағонийёнга келганида камида 30—35 ёшларда бўлган. Демак, Тоҳир ибн Фазл хукмронлиги йилларида Мунжик Чағонийёнга таъширф буюрган бўлса, унда шоир тахминан 953—958 йилларда дунёга келган бўлади. Афғон олими Муҳаммад Муҳсин шоир Мунжикнинг 987—990 йилларда Тоҳир Чағоний, яъни Тоҳир ибн Фазлнинг 991 йилда оламдан ўтганлигини хабар қилади. Ваҳоланки, Мунжик амир Абул Музаффар мадҳидаги қасидада Тоҳирини марҳум сифатида хотирлайди. Башарти академик Э. В. Ртвеладзенинг Абул Музаффар хукмронлиги 1002—1008 йиллар деб кўрсатган санасига мувофиқ, айнан шу амирга аталган Мунжик қасидадан келиб чиқсак, Мунжикнинг ҳали XI аср бошларида ҳаёт экани аниқ бўлади. Мунжик Чағонийёндан қайтгач, Термиз атрофидаги жонажон қишлоғи Мунжикка қайтганини, буни билмаганимиздек, шоир қачон вафот этгани ҳақида ҳам маълумотга эга эмасмиз.

Мунжик ҳажвиётда ўткир киноя якқол сезилиб туради, шу киноя замирида асл мақсад нишонга оли-

Эй, мажлисиёни ҳазрати шоҳ,
Дарёи ҷумо наҳанг дорад,
Аз баҳри ҳудо моро бигӯед,
То нони ҷумо чӣ ранг дорад!

Маъмуни:

Эй, ҳазрати шоҳ мажлисбозлари,
Сизнинг дарёғизда аждаҳо бор нақд.
Ҳудо ҳаққи, айтингчи, менга, ҳақ,
Сизнинг нонингизнинг ранги қанақа!

Абу Музаффар Термизий

У ўз даврининг машҳур шайхи ва тасаввуф олимларидан биридир. Алишер Навоийнинг ёзишича, Абул Музаффар Термизийнинг севган сўзлари ушбулар экан: «Кимки сenga яхшилик қилса, сени ўзига яқинлашти-ради, демак, у сени ипсиз боғлаб олади, кимки ёмон-лик қилса, сени ўзидан узоқлаштиради, узоқлашти-рини ипсиз боғлашдан автороқдир. Озодлик яхшими, қулоқ?». Абул Музаффарнинг ушбу сўзлари замирида тоғ улкан маъно ва моҳият, мантиқ ва мазмун тажас-

сум, тасаввуф илмида худо васлига етмоқ учун ранжу алам чекиш ғоялари илгари сурилади. Сабаби, мақсадга осонгина етишга интилмаслик мақбул, унинг лаззати, унинг маззаси қийноқларда намоеён бўлади, қолаверса, бир инсон бошқасига муте бўлмаслиги лозим. Олло Таолонинг олий неъматини — инсон, у ҳур ва эркин, озод ва бегубор мавжудотлар тоифасига мансуб. Абул Музаффар Термизий машҳур шайх, тасаввуф илмининг таниқли пешвоси ал-Ҳаким ат-Термизий масжиди (мақбараси)нинг бош шайхулисломии вазифасини бажарган.

Қуйида термизийларнинг яна баъзи бирлари тўғрисида қисқача маълумот берилди:

АДИБ СОБИР ТЕРМИЗИЙ. Собир Термизий Шаҳбиддин ибн Исмоил (1151 йили вафот этган) машҳур шоир, форс тилида ижод этган. У золим амир деб ном чиқарган Термиз амира Ахтитни майпарастиликда айблаб, ҳажвия ёзган. Султон Санжар (1118—1158) саройида Марвда ҳам яшаган. Умрининг охирида Хоразмда яшайди ва Хоразм шоҳи Оғтез (1127—1156) унинг оёқ-қўлини боғлаб Амударёга чўктириб юборади.

ЖАВҲАРИЙ. Заргар Термизий, XI—XII асрлар шоири, асли бухоролик, таҳсилни Термизда олади. Адиб Собирнинг шогирди, қасидалари ўзгача услубда битилган. «Машшоқ аёл ва амир Аҳмад» ҳикоятининг муаллифи.

ЖАЛОЛИДДИН. Жалолиддин Жаъфар ибн Ҳусайн Термизий, машҳур фалакиётчи олим.

АЛОВУДДИН ТЕРМИЗИЙ. Сайид лақаби билан машҳур (XIII асрда яшаган). У ҳам замонасининг фикҳ ва ҳадис илми билимдонларидан эди.

АҲМАД АТ-ТЕРМИЗИЙ. XIII асрнинг иккинчи ярми ва XIV аср бошларида яшаб ўтган. Даврининг йирик ҳакими, зарғари, фалакиёт илми ва илми нуҷумда беқиёс бўлган. Аҳмад ат-Термизий забардаст шоир, унинг форсий ва туркий тилда битган шеърлар девони мавжуд.

ЧАҒОНИЁН АДАБИЁТИ

(X—XI асрлар)

Чағониён амирлигининг Сомонийлар салтанати (875—999) даги нуфузи ғоятда катта бўлиб, бу сулоладан чиққан амирлар аксар Хуросон ноиблигини бажарган. Чунончи, чағониийлар сулоласининг бир ваки-

ли Абу Бакр 930—939 йиллари Чағониённи бошқарган ва аynи замонда 933 йилдан Хуросон ноибини эди. Чағониийлар сулоласининг асосчиси Муҳтож Чағониий ҳисобланади. Бироқ унинг амирлик даври санаси ҳозирга қадар ноаниқлигича қолмоқда. Худди шу сулолага мансуб Тоҳир Чағониийнинг исми-шарифи «Ашъори ҳамас-ронн Рудакӣ» (Сталинобод, 1958, 324-бет)да тўлиқ келтирилади: Амир Абу Яхё Тоҳир ибни Абул Аббос Фазл ибни Абу Бакр Муҳаммад ибни Абу Саид Музаффар ибни Муҳтож Чағониий. Ана шулар орқали Абу Бакрнинг исми Муҳаммад эканини ва Абу Саид Музаффар унинг падари бузургворлигини билиб оламиз. Айни пайтда сулола асосчиси Муҳтож Чағониий биз сўз юритган амир Абу Бакр Муҳаммаднинг бобосидир. Абу Бакр Муҳаммад 930 йили Чағониёнда ҳукмронликни бошлаган бўлса, табиийки, унғача Чағониённи унинг отаси Абу Саид Музаффар ҳамда бобоси Муҳтож Чағониий бошқарган ва улар ҳукмронлиги саналарини 900 ва 930 йиллар орасидан излаш маъқул. Демак, сулоланинг ибтидоси 900 йиллар билан боғлиқ ва бу сулола ҳукмронлиги XI асрнинг 30-йилларигача давом этган. Бироқ, чағониийлар сулоласининг биз билган охири вакиллари билан бири Фахр уд-Давла Чағониий 1010—1018 йиллари Чағониёнда амирлик қилган.

Абу Бакр Муҳаммаддан сўнг Чағониён амирлиги машҳур Абу Али Чағониийга тегади, у Абул Аббос, яъни Тоҳир Чағониийнинг отаси билан ака-ука. Абу Али ва Абул Аббослар Абу Бакрнинг ўғиллари ва Чағониён амирлиги Абу Алига ота меросдир. Абу Али Чағониённинг 939—952 йиллари бошқаради ва 947 йилгача Хуросон ноиблигини бажаради. 947 йилда амир Нуҳ ибн Наср (943—954) уни Хуросон ноиблигидан четлатади. Оқибатда 947 йилги машъум воқеа — Насрнинг Бухоридан Самарқандга қувилиши содир бўлади. Абу Али бўлса маълум муддат Бухоронинг Насрнинг амакиси Насроҳим ибн Аҳмад қўлида сақланишини таъминлаб турган. Абу Алининг Нуҳ ибн Насрга қарши исён кўтаргани кўп жиҳатлари билан унинг Хуросон ноиблигини четлатилишига бориб тақалади. Нуҳ ибн Насрнинг ҳокм 952 йилга келиб Абу Али Чағониийни Хуросон ноиблигига қайта тайинлашга мажбур бўлади. Абу Али Чағониён амирлигини ўғли Абу Мансур Насрга топширади ва ўзи, асосан, Хуросон ноиблиги билан машғул бўлади. Абу Али Аҳмад Чағониий 955 йили Хуросондан тарқалган вабо касалидан вафот этади.

Абу Али Чағонийнинг ўли Абу Мансур Наср Чағонийнинг 952 йилдан 976 йилгача бошқаради. Ундан кейин Чағонийнда Абул Қосим ал-Ҳасан ибн Аҳмад ҳукмронлиги бошланади. Абул Қосим ал-Ҳасан асли Абу Мансур Насрнинг инисидир, у 976 йилдан тахминан 986 йилгача Чағонийнда амирлик қилган. Академик Э. В. Ртвеладзега таъкидлашча, 986—987 йилларда Чағонийни Гузгон (ҳозирги Жузжон) амири Абул Хорис Мухаммад бинни Аҳмад бинни Фаригун бошқаради. Шундан сўнг Чағоний амирлари тахтига Тоҳир Чағоний келади ва у 987—992 йилларда ҳукмронлик қилади. Шу тариқа 992—1010 йиллари Абул Музаффар Чағоний ва 1010—1018 йиллари Фахр ул Давла Аҳмад бинни Мухаммад ҳукмронлиги юз беради.

Чағоний амирлиги сарҳадлари кенг бўлиб, унинг худудларига гарбдан Бойсуну Дарбанд, шимолдан Хисору Душанбе, жанубдан Жарқўргондан юқоридаги туманлар, шарқдан Боботоғ этакларигача чўзилган заминлар кирган. Бутун воҳа Чағоний номи билан юритилган, қадим Сурхон бўлса Чағонруд дейилган. Чағоний ва Чағонруд кўҳна сак элати номи ила ҳамоҳангликлар касб этади, яъни дарё атамаси Саконруд-Шаконруднинг талаффузлаги ўзгаришлари натижасидир. Бу эса Саконий-Шаконий ёхуд Чагон-Сакон-Шакон-Чаконга ҳам тўқис тааллуқлидир, зеро, бу ном, айримлар айтганидек, чағона (қизил) сўзига мутлақо алоқадор эмас. Сакларнинг Бақтрия билан алоқаси қадимдан мавжуд эканлиги маълум, чунончи, аҳамонийлар давриданок (балки, ундан ҳам илгарироқ) сак ва бохтар (бохтарий)ларнинг қўшинлари ягона лашкарга бирлаштирилиб, Эрон-Юнон урушларида қатнашганини яхши биламиз. Чағонийнинг қадимги маркази ҳозирда Қизилсув (Сангардак)нинг Сурхонга қўйиладиган чап соҳилида харобага айланган Будратепа ўрнида бўлган, кейинроқ бу марказ ҳозирги Денова кўчган, воҳа ҳам унинг маркази ҳам Чағоний дейилган. Араб манбаларида Чағоний Сағоний (тоҳо Сақоний) тарзида битилади, бу эса араб тилида «ч» товушининг йўқлиги туфайли рўй берган ҳодисадир.

ТАРИХНАВИСЛИК ВА ХАТТОТЛИК

IX—X асрларда Чағонийнда илм-фан анча юксалди. Бу даврда етишиб чиққан олиму фозиллар юртимиз

илми ривожига ҳамда фан равнақиға чексиз улуш қўшганлар. Улар нафақат ўз она заминида, балки дунёнинг турли чеккаларида ҳам илм ривожига йўлида хизмат қиладилар. Абу Бакр ас-Сағоний (IX аср), Аҳмад ас-Сағоний (X аср), Абу Ҳамид ас-Сағоний (X аср) ва бошқалар аини Чағонийн илмий муҳитида нашъу намо топган олимлар сирасига киради.

Абу Бакр ас-Сағоний. Бу алломаи замон ҳақида маълумотлар жуда кам, тахаллусидан унинг Чағонийндан эканлини биламиз, холос. Манбаларда Абу Бакр ас-Сағоний хусусида билдирилган фикрлар кўпроқ буюк муҳаддис Абу Довуд Сулаймон (817—888) билан боғлиқ ҳолда баён этилади. Чунки Абу Бакр ас-Сағоний буюк муҳаддис Абу Довуд Сулаймоннинг «Сунан» китоби ҳақида сўз юритиб, ушбуларни нақл қилган экан: «Довуд алайҳиссалом учун темир Оллоҳ Таоло томонидан мундай юмшатишган бўлса, ҳадис ҳам Абу Довуд Сулаймон учун худди шу ҳилда қўлай ҳолга келтирилган эди». Афсуски, бу фикрлар ас-Сағонийнинг қайси асаридан олингани ноаниқ, аммо шунинг ўзи аллома-нинг IX—X асрларда яшаб ўтгани ва етук олим, айниқса, муҳаддисшунос эканини англашга кифоя қилади.

Аҳмад ибн Мухаммад ас-Сағоний асли чағонийлик, шу ерда таваллуд топиб, илк билимини ўз она ерда Чағонийда олади. Сўнгра у ўқилини ўша даврнинг улкан масканлари ҳисобланмиш йирик шаҳарлар Бухоро ва Самарқандда давом эттиради. Аҳмад ас-Сағоний 998 йилдан бошлаб ўз илмий фаолиятини Абу Саъд Кухий раҳбарлигидаги Бағдод обсерваторияси билан боғлайди. У йирик мунажжим ва географ олим бўлиши баробарида, Берунийнинг айтишича, ўз устози Абу Саҳддан кейин буюк юлдузшунос сифатида эътироф топган экан.

Абу Ҳамид Устурлобий ас-Сағоний — етук мунажжим, фалакиёт илмида бетаққос олим, устурлоб (осмонни кузатадиган) асбоби ихтирочиси. Абу Ҳамид ас-Сағоний 980—990 йилларда оламдан ўтган, демак, алломанинг туғилган замони X аср бошлари билан белгиланади. Беруний ўзининг «Ал осор ал-боқия» асарида Аҳмад Сағоний ва Ҳамид Сағонийлар ҳақида илқ фикрлар изҳор этади.

Сағоний (Чағоний, 1181—1252) — лугатшунос олим, тарғамчи ҳоли аниқ эмас, исми-шарифи ҳам номаълум. Лекин тахаллусидан чағонийлик экани муқаррар

бўлган бу олим форс-тожик луғатшунослигининг асо-
чиларидан бири ҳисобланади. У араб лексикогография-
си ривожига муносиб ҳисса қўшган олимлардан. Ке-
йинги аср форс-тожик луғатшунослигидати янги йўна-
лишлар кўп жиҳатлари билан Сағоний илмий фаолият-
ти аъёнларига бориб тақалади. Сағонийнинг ўн икки
жилдик «Мажмаъ ал баҳрайн» ва йигирма жилдик
«Ал уоб аз-зоҳир» номли луғат китоблари мавжуд. Са-
ғоний асарларидан Фирузободий (XIV аср) ўзининг
«Ал Қомус» луғатини яратишда самарали истифода эт-
ган бўлса, Юсуф Мағрибий ва бошқа қатор олимлар-
нинг луғатшунослик фаолияти Сағоний илмий мероси
таъсирининг натижаси ўлароқ ривож топди.

«Худуд ал-олам» асари ҳақида. Академик Э. В. Ртве-
ладзе ўзи тузган Чағонийен амирлари сулоласининг тад-
рижий силсиласи таркибида Абу Хорис Муҳаммад ибн
Аҳмад ибн Фаригуннинг номини ҳам илова қилади ва
унинг Чағонийенда 987—990 йилларда ҳукмронлик қил-
ганлигини кўрсатади. Асли Гузгон (Жузжон) амири
бўлган Абул Хорис Чағонийен тахта Абул Қосим ал-
Хасан ибн Аҳмад (976—988 йиллардан сўнг чиққан ва
бу 988—989 йилларга тўғри келади. Абул Хорис илм
аҳли ва назм соҳибларига кўп эътибор берган кўрина-
ди. Масалан, муаллифи номатўлум «Китоб худуд ал-
олам милал Машриқ илал Мағриб» («Шарқ ва Ғарб
мамлакатлари чегаралари ҳақида китоб») асари унинг
номига атаб (983 йили форс тилида) ёзилган.

«Худуд ал-олам» Яқин ва Ўрта Шарқ халқларининг
дурдона ёдгорликларидан биридир. Хусусан, унда биз-
нинг воҳамиз билан боғлиқ географик ҳудудлардан Аму-
дарё, Чағонруд, Чағонийен, Термиз ва Балх, Тохарис-
тон, Хатлон, Вахш, Қабодиён ҳақида қизиқ маълум-
отлар берилади. «Худуд ал-олам»да Чағонийен хусуси-
да ушбулар битилган: «Чағонийен — қишлоқ ҳўжалиги
учун қулай ва кенг жой. Иқлими мулоим, замини
дуруст, сувлари овқатни тез ҳазм қилдиради. Бу ерда
отлар боқилади, юнг газлама, гилам, шолча ишланади.
Бу вилоятнинг пойтахти Чағонийен шаҳридир, тоғ эта-
гида бино бўлибдир. Оқар сувлари бор».

Абу Али Хусайн ибн Аҳмад ас-Салломий У тахми-
нан X асрда яшаб ижод этган, умуман X аср алломаси.
Чағонийен амирлари саройида мулозимлик қилган шо-
ирлардан бири, у йирик олим ҳамдир. Ас-Салломий
дастлаб фаолиятини Абу Бакр Муҳаммад Чағоний (930—
939)га хизмат қилишдан бошлайди, сўнгра хизматини

Абу Али Аҳмад Чағоний (940—952) қошида давом эт-
тиради. Ҳам шоир ва ҳам олим Салломий ҳақида ман-
баларда битилган мавжуд хабар ва маълумотлар анча
узук-юлук ва зиддиятли жиҳатларга эга. Ас-Саалибий
(961—1038)нинг ахборотида, Ас-Салломий Нишопур-
дан бир оз нарида жойлашган Байҳақ вилоятидан. Ас-
Салломий машҳур олим ва истеъдодли шоиргина бўлиб
қолмай, балки ўз даврнинг етук котиби ҳам эди.
Утмишда котиблик санъати кенг ривож топган бўлиб,
котиблик жуда улкан қадрланарди. Айни замонда ко-
тиб на хаттот даврнинг сўз санъаткори ҳам ҳисоблан-
ган, чунки шоҳларнинг шоҳларга мактубларини улар
амалга оширганлар. Бу ўта масъулиятли иш бўлиб, мак-
тубда эътиборсизлик билан ишлатилган ҳар қандай сўз
ёмон оқибатларга олиб келиши муқаррар бўлганидек,
ҳар қандай яхши сўз, яхши ибора, яхши ифода муно-
сабатлардаги ғуборларни тарқатишга ёрдам ҳам берар
эди.

Ас-Салломий Чағонийен амирлари Абу Бакр (930—
939) ва Абу Али (939—952) саройида мактублар де-
тонини бошқарган. Абу Али унинг тарихдан яхшиги-
ни хабардорлигини сезгач, унга Хуросон тарихини
риқам қилишни топширади. Бу асар «Китоб ат-тарих
фин-ахбор вулот Хуросон» («Хуросон ҳукмронлари та-
рихи ҳақида китоб») деб аталиб, 955 йилда ёзиб ту-
тилган, таассуфки, асар бизнинг замонгача етиб
келмаган. Аммо ас-Салломийнинг зикр этилган асари
кейинги аср тарихчиларининг кўплари учун муҳим
манба сифатида хизмат қилган. Булар ичида ас-Сао-
либийнинг «Ятимат ад даҳр» («Замона ягоналари»,
1017), Гардизийнинг «Зайнул ахбор» («Хабарлар зий-
нат», 1050), Ибн Асирнинг (1160—1234) «Ал комил
фин торих» («Мукаммал тарих») ва яна бошқа кўплаб
тарихий асарлар ас-Салломий асаридан фойдаланиб
яратилган. Етук билим соҳиби ас-Салломий яна қатор
ажойиб асарларнинг муаллифидир. «Китоб ва наф ва
ал зарф» («Хикматли сўзлардан намуналар»), «Китоб
ал мисбоҳ» («Чироқ ҳақида китоб») ва «Китоб ас-
тор» («Тасдиқ ҳақида китоб») шулар жумласидандир,
лекин бу асарлар ҳам бизнинг замонгача етиб келма-
ган. Ас-Салломийдек даврнинг етук тарихчиси, маш-
ҳур хушнависи, иқтидорли шоири Чағонийен амир-
лари саройида тарбия топганлиги муҳим жиҳатларга
эга.

Абул Қосим Али ибн Муҳаммад ал-Искофий. Етук

хаттот, йирик хушнавис ва тенги йўқ сўз устаси ал-Искофий аслида Нишопур шаҳридан. У ижодий фаолиятини Абу Али Чағоний хизматида бошлайди. Ал-Искофий шоир ва ўз даврининг фозил кишиси эди, унинг ҳақида тарих китоблари саҳифасида кўплаб латифанамо воқеалар ҳикоя қилинади. Ал-Искофий чиройли ёзиш санъатини мукаммал эгаллагани сабабли Абу Али Чағонийнинг мактублар девонида раҳбарлик қилади. Ўзaro муносабатлардаги маълум беқарорликлар туфайли Абу Али Чағоний ва Бухоро амири Нух ибн Наср Сомоний кўчинлари 947 йили Журжон (асли Гургон)да тўқнашди. Жангда Абу Али Чағоний енгилди. Абу Али томонида турган айрим лашкарбошиларнинг сотқинлиги бунга сабаб бўлади. Абу Алининг кўп одамлари асирга олинади, орасида ал-Искофий ҳам бор эди. Шундан эътиборан бутук хаттот Искофий фаолияти Нух ибн Наср (943—954) ва Абдумалик (954—961) билан боғланади ва у Бухорода яшай бошлайди. Буюк хушнавис, истеъдодли шоир ва бемонанд сўз санъаткори ал-Искофий 955—956 йилларда вафот этди.

Ал-Искофий ҳақида «Ятимат ал-дахр»да ушбулар битилган: «У Хуросоннинг тили, гурури, кўзи ва ягона кишиси эди. У котиблик ва балоғат (сўз илми)да Хуросонда бирдан-бир киши бўлиб, илм ва санъатда тенги йўқ эди». Муҳими, Искофий ўз қобилиятини Чағонийенда камолга етказди ва доврўги чор атрофга ёйилади. Ал-Искофий битган мактубларда ишлаган сўзлар ва иборалар ҳикматларга айланиб эл орасига тарқалган. Мана, улардан намуналар: «Замон беқарор, у доимо ўзгарувчан, ундаги ишлар ҳам айланиб туради»; «Яхши ахлоқни ҳаракат вояга етказди, мевани эса дарахт етиштиради»; «Миннатдорлик роҳатни кўпайтиради, вафодорлик яхши мукофот гаровидир»; «Ёшлик гурури шавқ уйғотмасин ва сохта ишончлар сени раббатлантирмасин»; «Кимнинг йўлдоши кибру ҳаво бўлса, у кўш сингари туҳум туғиши ва чинқариши мумкин»; «Кимнинг олдида шер ожиз бўлса, у сакрайди ва юқори кўтарилади».

Искофий шоирликда ҳам иқтидорини намоён этган ва бу борада Бухоронинг талабчан шеърят муҳлислари диққатини тортган эди. «Ятимат ал-дахр»да Искофийдан йигирма бир байт шеър берилган. Искофий араб тилида шеърлар ёзган. Унинг араб тилидаги бир шеърда атир идиши хусусида гап юритилади ва шо-

ирнинг бениҳоя нозик тавсифлар ҳамда таърифларни топишдаги санъатига қойил қоласиз:

*Сиртимида зеболик урар барқ,
Ишарида хушбўй ҳид этар гарқ.
Ярим танам насибасин татир,
Ярим тўқис ва тугал атир.*

Биз юқорида ас-Салломий зикридаги хабар ва аҳборотлар узук-юлуқлигини айтдик, бу ҳолат Искофий таржимаи ҳолига ҳам тааллуқли. Масалан, Низомий Арузий Самарқандий «Чаҳор мақола» (1156) да ал-Искофийнинг Нух ибн Мансур (976—997) хизматида бўлганини айтади, ваҳоланки, ал-Искофий 956 йилда, яъни Нух ибн Мансур тахтга чиқиб (976 йил)дан йигирма йил бурун оламдан ўтган эди. Нух ибн Мансур аслида Нух ибн Наср (943—954)га чеварадир. Самарқандийнинг чалғиши масаласига келсак, «Чаҳор мақола» асари ал-Искофий вафоти (956 йил)дан икки юз (1156) йил сўнг яратилганига эътибор беришга тўғри келади.

Искофий вафоти Бухорода катта мотамга айланган, унинг ўлими муносабати билан кўплаб марсиялар битилади. Шундай марсиялардан бири шоир Абу Наср ал-Хузаймий ал-Абиваридий қаламига мансуб. Куйида унинг арабча мазмунидан парча келтирамиз:

*Рисоалар девонига қара, у йўқ энди,
Девондаги қалам ва дафтар эгасиз қолди.
Бу ҳодиса чевара шаҳрини ташлаб
Кетган кўриқчи ёки давосиз дардга ўхшайди.
Унга ўз хати ва нотиклиги қайғуда йилгасин,
Боиси хатни безаган ўлди.
Нотиклик сехгарни дунёдан ўтди.*

Демак, Искофий ўз даврининг энг улўф кишилари сифатида турган, у ўзининг меҳнати, заҳмати туфайли катта обрў-эътибор қозонган.

Чағонийен адабий муҳити кўп жиҳатлари билан ажралиб туради. Форс-тожик адабиётининг пешқадам шоирларидан Дақиқий ва Фаррухийлар ўз ижодий йўлларида Чағонийен бағрида, аynи шу туپроқда бошлаганлар. Чағонийен амирлари адабиётга жуда қизиқишган, улар шоирни, шеърятни, шеърни гоят қадрлаганлари билан бу юртга кўплаб шоирлар ташриф буюрган. Куйида аynи шундай шоирлардан айримларининг ижоди билан танишамиз.

Тохарий. Шоир X аср бошларида яшаган, у Чағонийён шоирларининг сардафлари ҳисобланган, унинг тахаллуси Тохаристон (ҳозирги Сурхон ва Ҳисор воҳалари) номидан олинган. Аммо айрим манбаларда шоир тахаллуси Таховий шаклида ҳам учрайди. Аксар олимлар шоир тахаллусининг Тохарий шаклини тўғри дейишиб, айни шу шаклни мақбул билишади. «Фарҳанги Суруй»да ҳам шу хилдадир. Шоирдан бизгача атиги тўрт мисра шеър етиб келган:

*Лаб-т гўй, ки нимкафага гул аст,
Май нўш андар у нухуфтастӣ.
Зулф гўй зи лаб нихозда,
Ба гила сўи чашм рафтастӣ.*

Мазмуни:

*Лабинг ярим ошилган гулдир,
Унда хуш май яшириндир.
Зулфинг лабдан лаб буриб,
Кўз томон оғишга шайлангандир.*

Мисол келтирилган бу шеърни гоҳо Тайён Марғазийга ҳам нисбат беришади. Хуллас, манбаларда Тохарий ҳақида келтирилган хабар ва маълумотлар ўта даражада бир-бирига қарама-қарши ҳамда зиддиятлидир. Ҳар ҳолда Тохарий Чағонийёнда эканида юртни Мухтож Чағоний (тахминан 900—920 йиллар) бошқарганини фарз қилиш мумкин.

Маъруфий. Чағонийёнда яшаб ижод этган навбатдаги шоирлардан бири, унинг тўлиқ исми шарифи ушбу хилда: Абу Абдулла Муҳаммад бинни Ҳасан Маъруфий Балхий. Шоирнинг тахаллуси Маъруфий, унинг Балхий дейилишига сабаб, у асли балхлик. Адиб ўн шеърларидан бирида буюк Рудакий (858—941)нинг муборак суҳбатидан баҳра олганини айтади:

*Аз Рӯдакӣ ишундам, султонӣ шоирон,
К: «андар жаҳон ба кас магарав, жуз ба Фотимӣ».*

Мазмуни:

*Шоирлар султонӣ Рудакийдан эшитганим бор:
Ўзингнӣ Фотимийлардан ўзгага гаровга қўйма.*

Фотимийлар ижтимоий тенглик гояларини илғари сурган бир оқим ва уларнинг тарафдорлари кўп бўлган. Аммо улар қаттиқ жазоларга мустаҳқик этилган, шу

ҳаракатнинг вакили сифатида Рудакийнинг кўзларига мил тортилган. Шундан Маъруфийнинг Бухорога ташрифини 935—940 йиллар оралигидан излаш лозим, зеро, Рудакий ва Маъруфий учрашуви айни Рудакийнинг аламли йилларига тўғри келиши ҳақиқатга яқин туради. Маъруфий амир Нуҳ ибн Наср даврида ва ҳатто Абдумалик замонида ҳам Бухорода бўлган кўринади. Маъруфий маълум фурсат Сейистонда ҳам бўлган, унинг Чағонийёндалик кезлари, албатта, Бухорога ташрифидан олдин рўй берган. Унинг Чағонийёнда бўлиши 925—935 йилларга тўғри келишини тахмин этиш мумкин. Ана шу 925—935 йиллар Чағонийён тахтида Абу Саид Музаффар ибн Мухтож Чағоний (фаразан 920—930 йиллар) ва Абу Бакр Муҳаммад ибн Абу Саид Музаффар (930—940 йиллар) ҳукмрон эдилар. Маъруфийнинг таваллуд ва вафоти саналари ноаниқ. Шоирдан 92 мисра шеър сақланиб қолган. Шоир шеърларидан айрим парчалар Умар ур Родуёний (XI аср)нинг «Таржимонул балога», Шамси Қайснинг «Ал муъжам» (1233) асарларидан ва бошқа тазкира ҳамда баёзлардан жой олган. Хулоса шуки, Маъруфий кейинги умрида ижодини бағамом Бухоро билан боғлаганлиги аён бўлади. У X аср бошларида туғилиб, шу асрнинг 70-йиллари оламдан ўтган бўлиши эҳтимол.

Маъруфийнинг айрим шеърлари ўз вақтида араб тилига ҳам таржима қилинган. Бу биринчи галда Маъруфийнинг шоир сифатидаги эътирофини исботласа, бошқа бир томондан унинг Бухоро адабий муҳитидаги нуфузини тайин этишда қўл келади. Маъруфийдан арабча таржима қилинган шеърлар Саалибийнинг «Ятимат ад-дахр» асарига киритилишининг ўзи қатта гаплар, чунки ҳар қандай шоирнинг шеъри ҳам таржима қилинмаганаддек, «Ятимат ад-дахр» сингари тўпламларга ҳам киритилавермаган. Шундай таржималардан бири Ибн ал-Муаммал деган шоир томонидан амалга оширилган. Унинг мазмуни қуйидагича:

*Бўлмаса менга сендан саховат,
Тухфанг униди қалбда қабохат.
Сен ҳам менга ўхшаш одамсан,
Бил: Одам зотига бош эгмасман.*

Қилиги шундаки, Маъруфийнинг бошқа яна икки-юч форсий рубойиси биратўла Абул Ҳасан Балхий (ваф. 937) ва помаълум шоир тарафидан арабчага таржима қилинган. Бу ҳодисалар Бухоро адабий муҳитида бадий

таржима соҳасида шоирлар ўртасида маълум ўзаро муносабат ва баҳс мавжудлигини кўрсатувчи ҳолатдир.

Шоир ва ижодкорлар зикрида гап кетар экан, шунинг таассуф ила айтиш жоизки, биз шу кунгача Мухтож Чагоний (тахминан 900—920), Абу Саид Музаффар (тахминан 920—930), Абу Бакр Мухаммад (930—940) ҳукмронлиги кезлари Чагонийда яшаб ижод этган шоирлардан кимлар борлигини билмаймиз, бунинг учун эса қўллаб қадимий манба ва сарчашмаларни эринмай ўрганиб чиқиш зарур. Аммо Абу Али Чагоний даврида Чагонийда яшаб ижод этган шоирлардан айримларини биламиз. Қуйида шундай шоирлардан бир нечтасининг ҳаёт йўли ҳақида фикр юритилади.

Абул Хусайн Мухаммад бинни Мухаммад ал Муродий Бухорий. «Ятимат ал-даҳр» муаллифи ас-Саалибийнинг ёзишча, Муродийнинг Абу Алига бағишлаб ёзган қасидалари бор экан. Абу Али Чагоний 947 йили Бухорони забт этганда қўллаб шоирлар унга бағишлаб қасидалар битган, шулар қаторида Муродий қасидалари ҳам мавжуд. Бироқ Муродийнинг вафоти 940 йиллар рўй берган ва у Рудакийнинг энг сеvimли шогирдларидан бири эди. Рудакий ҳатто Муродий вафоти муносабати билан дилларни ларзага солувчи, кўнгилларни аччиқ қўлғулага қўлғовчи марсия ҳам битати. Марсия шундай бошланади:

*Мурд Муродӣ на ҳамоно, ки мурд,
Марги чунон хоме на корест хурд.*

Мазмуни:

*Муродий ўлди, ўлди эмас сўлди,
Шундай хожанинг ўлими, шунчаки иш эмас.*

Демак, Муродийнинг Абу Алига бағишлаб ёзган қасидаси 938—940 йилларда битилган бўлиб чиқади ва бу давр Амир Наср (914—943) ҳукмронлиги даври эди. Ўз-ўзидан маълумки, шоир Муродий Бухорода туриб, Чагоний амираи Абу Алига қасида бағишлай олмас эди. Хулоса шуки, Муродий тахминан бир оз давр Чагонийда бўлган, бу Абу Бакр ҳукмронлиги (930—940)нинг охириги йиллари ва Абу Али ҳукмронлиги (940—952)нинг бошланғич йиллари бўлишини фарз қилиш мумкин. Чунки чуқур фалсафий мушоҳада тизимида қурилган, фикран теран, мантиқан маъмуний қасидада бир кун—икки кун таниш одам тасвири эмас, балки узоқ йиллик қадрдон таърифи ифода этилган.

Қасида (араб тилида ёзилган)нинг мазмунини адабиётшунос М. Азимов матнига суянган ҳолда келтирамиз:

*Илми кўп сарфлаб одамларни ўргандим,
Лекин сендайини зинҳор учрата олмадим.
Сенга ўхшаганлар жаҳонда кам топилади,
Қилинч зарбини, унинг душманларга—
Санчилишини аниқ кўриб турибман.
Сен тирик экансан, йўлдан ҳеч ким адашмади,
Адашган таянчини қилич зарби емиради,
Қўлингдан саховат ва ҳалоқат ёпилади.
Сенга бўйсунмаган омонлик топмайди,
Сенга эргашган эса фаровонлик топади.*

Этибор берилса, қасидада Абу Алининг ўз даври учун нечоғлик улкан нуфузга эга тарихий шахс эканлиги рўй-рост тавсифланмоқда. Тарихдан маълумки, сомонийларга барча амирлар тўда-тўда хирож тўласа, Абу Али Бухорога Чагоний амирлиги номидан атиги раминий тўхфалар жўнатиб турган.

Муродий араб ва форс-тожик тилида ижод этган. Шоирнинг шеърлар девони элро машҳуру манзур бўлган. Муродий ижод бисотиға тааллуқли форс-тожик тилидаги шеърлардан бизнинг давримизгача айрим намуналаргина етиб келган. Шоир ўз шеърларида ахлоқий-таълимий, маърифий-маънавий ғояларни тажас-сум этади:

*Аз ҳашаму ганж чӣ фарёду суд,
Марг кунад бар сари ту тохтан.*

Мазмуни:

*Бошинг узра ўлим чарх уриб турганда,
Ҳашам ва хазинадан фойда нечун.*

Башарти, байтнинг ички маъносига чуқурроқ қараб, ундаги мантиқ қуйидагича ойдинлашади: ҳашаманг ҳаётдан, эришилган бахтдан шодланиш бефойда, чунки ўлим ҳақ, ўлим муқаррар.

Юқорида зикр этилгани каби Абу Али Чагоний 947 йили Бухорони ишғол этганда бухоролик қалам аҳлининг аксари унга бағишлаб қасидалар битган эди. Шоирлардан Абу Таййиб ат-Тоҳирӣ ва Абу Аҳмад Муҳаммад ибн Абдулазиз ан-Насафӣ қасидалари алоҳидан этиборга молик. Ат-Тоҳирӣ қасидаси мазмунидан 947 йил воқеалари баҳор (Наршахийнинг хабарича,

воқеалар қишда)да рўй берганини билиб олсак, ан-Насафий қасидасидан Абу Али Чағонийнинг сиёсий майдондаги обрўйининг нақадар устуворлигини англаб олиш у қадар қийин эмас. Ал-Муродий, ат-Тоҳирий, ан-Насафий қасидаларининг барчаси араб тилида битилгани ҳамда бу қасидалар ас-Саолибийнинг «Ятимат ад-дахр» асарига келтирилгани муҳимдир.

Дақиқий (930—977). Абу Мансур Мухаммад ибн Аҳмад Дақиқий нуфузи жиҳатидан форс-тожик адаби-ётида буюк Рудакийдан кейин иккинчи ўринда туради ва бу фанда аллақачон ўз исботини тошган. Дақиқий ҳақида Беруний (973—1048) «Ал-осор ал-боқия» (1000), Мухаммад Авфий (1170—1233) «Лубоб ул-албоб» (1221), Абдурахмон Жомий (1414—1492) «Баҳористон», Лутф Алибек Озар «Оташқала» (XVIII аср) асарларида ва бошқаларнинг китобларида маълумотлар битиб қолдирилган. Беруний шoirни балхлик, Авфий туслик, Лутф Алибек самарқандлик дейди ва бу баҳслар кейинги асрларда ҳам давом этади ҳамда шoir гоҳ Бухородан, гоҳ Марвдан, гоҳ Хиротдан дейилади. Беруний бошқаларга нисбатан Дақиқий замонига яқин яшаган, шунинг учун шoirнинг асли балхлик эканига шубҳа қилмас бўлади. Авфийнинг «Лубоб ул-албоб» тазкираси Дақиқий давридан 250 йил кейин яратилганига эътиборни жалб этмоқ лозим.

Беруний шoirни Абу Али Мухаммад ибн Аҳмад Балхий тарзида, Авфий эса Абу Мансур Мухаммад ибн Аҳмад Дақиқий шаклида тилга олиб ўтади. Хар икки ҳолатда ҳам Мухаммад ибн Аҳмад, яъни исми-шариф бир хил, фақат куния (Абу Али ва Абу Мансур)лар ва тахаллус (Балхий ва Дақиқий)лар турлича. Беруний тилга олган шoir Дақиқий экани В. В. Бартольд, Н. О. Осмонов, И. В. Брагинский, Б. Ф. Лившиц, Э. В. Ртвеладзелар тарафидан тасдиқланган. Зеро, «Шоҳнома»ни илк бор назм инжусига айлантирган шoir Дақиқийлиги ҳаммага маълум, демек, Беруний эслатган ашшoirи Дақиқийдан бўлак ҳеч ким эмас.

Энди Дақиқийнинг Абу Али ва Абу Мансур куни-ларига келсак. Шoir тахминан 950 йилларда Чағонийга келади ва Абу Али вафотидан сўнг ҳам шу ерда бўлиб хизматни давом эттиради. Агар Дақиқийнинг 970 йилгача Чағонийнда бўлгани тахмин этилса, у ҳолда шoir қарийб 20 йил чағонийлар хизматида бўлган. Ана шу узоқ йиллик қадрдонлик эвазига Дақиқий уи ҳомийлари Абу Али Аҳмад Чағоний ва Абу Мансур

Наср Чағоний (ота-бола)ларнинг куниясини ўзига куния тариқасида қабул қилади.

Қадимий манбаларда Дақиқийнинг Абу Али Абу Мансур Мухаммад ибн Аҳмад тарзида аталганини фарқ қилсак, биринчи куния аста-секин тушиб қола бошлагани ва шoirни Абу Мансур Мухаммад ибн Аҳмад деб аташ одатга айланади. Куния сўзи араблардан келган, уларда отани тўнгич ўғил исми билан аташган. Чунинчи, ҳазрат Али акасининг исми Толиб эди, шундан Алнинг оталарини Абу Толиб (Толибнинг отаси) дейишган. Аммо кейинги даврларга келиб, куния танланган, куния олиш, куния қўйиш анъанаси бошқачароқ тус олади, яъни эркинлик вужудга келади, кунияни кишиларга аксар пиру муридлар танлаб берадиган бўлиб қолади.

Авфий негадир Абу Саид Музаффар Чағоний (920—930) ва Абу Бакр Мухаммад Чағоний (930—940)ни бир киши деб ҳисоблайди ҳамда Дақиқий қасидалари Чағоний амираи Абу Саид Мухаммад Музаффарга бағишланган, дейди. Ваҳоланки, Абу Саиднинг исми Музаффар, Абу Бакрнинг исми Мухаммаддир, Дақиқий қасидалари бўлса Абу Али ва Абу Мансурга бағишланган. Тўғри, қасидаларда гоҳи Абу Саид ва Абу Бакр номлари учрайди. Дақиқий қасидаларида Абу Али ва Абу Мансурни мадҳ этар экан, кези-кезида уларнинг буюк аждодлари Абу Саид ва Абу Бакрларга ҳам ишора қилиб ўтади. Бу эса қасиданавислик қоида-сига биноан ўзига хос лирик чекиниш бўлиб, табиийки, бу ҳол Абу Али ва Абу Мансурларга хуш ёқар эди. Боиси Абу Алига Абу Бакр ота бўлса, Абу Саид бобо эди, Абу Мансур эса Абу Бакрга невара ва Абу Саидга чевара эди.

Дақиқий узоқ йиллар Чағонийдек гўзал воҳа бағишида яшайди, шу заминда ижоди камол топди, довруғи оғи ёнлиди, мухлислари кўпайди. Шoir турли шаҳарларни кезди, қадимий аждодлар тарихини ўрганди, у Тус, Хирот, Самарқанд каби шаҳарларда бўлади, таълимини бойитади, катта таассуротлар олади. Ниҳоят, Бухорога боради, бу тахминан 970 йилга мос тушган, ўлкада бу пайтлар сомоний Мансур ибн Нух (962—976) ҳукмрон эди. Ана шу тариқа Дақиқий ўз таълимини эндиликда мамлакат пойтахти Бухоро билан боғлайди ва бу ердаги фозилу фузалолар, олимлар, адиблар, шoirлар, шoirи адиблар ила танишади, сарой ҳади орасида обрў-эътибор қозонади. Дақиқийнинг шо-

Мазмун:

Дерлар: сабр қил, сабрдан мурод ҳосил,
Бу рост, лек у жигарин айлар сил.
Унди сабрда умрим, бошқа умр бер,
Шояд ушанда сабр берса ҳосил.

Дақиқийнинг «Гуштоспнома» достони Балхда Луҳ-росп шохнинг тахтни ўғли Гуштоспга топшириш воқе-алари билан бошланади. Достон дебочасида, шунинг-дек, Гуштоспнинг Рум қайсари қизи Ноҳидга уйлани-ши, ундан Исфандиёр ва Баштуан исмли ўғилларнинг туғилиши гапирилади. Шундан сўнг Балхга Зардушт-нинг келиши ва унинг динини шох Гуштосп қабул қилиши ҳикоя қилинади. Шу тариқа, шох Гуштосп ва шох Аржосп ўртасида мазҳаб борасида нифоқнинг пайдо бўлиши, икки ўртада рўй берган жанг ва бу жанг оқба-нида беғуноҳ кишиларнинг ҳалокати тасвирланади. Эрон ва Турон жангининг охири кўринмайди, жанг майдо-ни мажруҳ ва ўлиқлар билан лиммо-лим, атроф руту-батил. Чанг-тўзон, гарл-гурд борлиқни ўраган, дашту ҳуя бағамом лола рангли қонга безанган:

Заминҳо нур аз куштаву хаста буд,
Раҳи бодро гард барбаста буд,
Дару даштҳо шуд ҳама лолагун,
Ба дашту биёбон ҳама рафт хун.

Дақиқий «Гуштоспнома»си 24 бобдан иборат ва унинг тугалланмай қолганини айтди. Шоирнинг бе-хоз ўлими бу хайрли ишни тўхтатиб қўйган эди. Фир-давсий салафи Дақиқий «Гуштоспнома»сига тўққиз боб қўшиб достонни охирига етказди ва уни, юқорида таъкидлаганимиздек, «Шоҳнома» таркибига илова қи-лад. Дақиқий бадий ижоднинг турли жанрларида ижод этган. Унинг ижод бисотиға тааллуқли қасидаларидан парчилар, ошиқона ғазалларидан намуналар, қитъала-ридан айрим байтлар, шеърларидан баъзи пароканда нарсалар, тугамай қолган «Гуштоспнома» ва бошқалар билангина етиб келган.

Дақиқий ижодиёти ҳақида гапирганда Фардавсий-нинг Дақиқийга баҳоси, алаҳхусус, Дақиқий «Гуштосп-нома»сига Фирдавсий баҳоси ва Фирдавсий томони-дан Дақиқийнинг танқид этилиши ҳамда Дақиқий ва Фирдавсий билан боғлиқ масалалар анча муҳим қутблар-га ая. Бу масалалар билан боғлиқ фикр-ўйлар ёки тад-қиқотлар келажак ишлар зиммасига юкланади.

ирликдаги истеъдоди, қадимий тарихни яхши билиши тез орада унинг адабий доирадаги нуфузини оширади.

Мансур ибн Нух вафотидан сўнг тахт тепасига унинг ўғли Нух ибн Мансур (976—997) келади. Нух ибн Ман-сур шоир Дақиқийни илгаридан яхши билар эди, шу-нинг учун ҳеч иккиланмай шоирга насрий «Шоҳно-ма»ни шеърға солишдек масъулиятли вазифани бажа-ришга фармони олий беради. Бу Дақиқий истеъдодига, унинг билим ва савиясига юксак ишонч бўлиши баро-бариди, шоир ғанимларининг аламига сабаб ҳам бўла-ди. Дақиқий бир шеърхонлик базми кечаси ўз уйида нокас кули томонидан пичоқлаб ўлдирилади, бу пайт-га келиб у «Шоҳнома»нинг бир минг уч байтини ёзган эди. Шу бир минг уч байт «Шоҳнома» туркумига ки-рувчи «Гуштоспнома»нинг назми бўлиб, уни Фирдав-сий (934—1026) мутлақ ўзгаришсиз ўз «Шоҳнома»си таркибига илова этади. Оқибатда Дақиқий қаламига мансуб бир минг уч байт «Гуштоспнома» бизнинг давримизгача безавол етиб келган. Дақиқий мабодо ту-галланмай қолган «Гуштоспнома»ни 976 йили ёза бош-лаган бўлса, унга шу бир минг уч байтни ёзиш учун кўп фурсат шарт эмас эди. Демак, шоир вафоти 977 йилга тўғри келади, буни Фирдавсий «Шоҳнома»си-нинг 980 йилда ёзила бошлагани ва унинг дебоча қис-мида Дақиқийнинг марҳум сифатида эслатилиши ҳам тўқис исботлайди. Шу муносабат билан Дақиқийнинг таваллуд санаси ҳам анча равшанлашиб қолади, ба-шарти, у йигирма ёшлари (яъни 950 йил)да Чағониён-га ташриф буюрган бўлса, шоир 930 йилда дунёга келган бўлади.

Дақиқий шеърияти ўзининг ошиқона мазмуни, ҳик-матона талқини ва маънавий моҳияти билан кишилар қалбини ҳануз забт этиб келади. Шоир шеърларида пайғамбар Зардушт номи кўп учрайди. Бироқ оташпа-растлик ақидалари мавзусига мурожаат этишлар шоир-ни зардуштий мазҳаб ёки оташпараст дейишга асос бўла олмайди. Аммо Дақиқий «комил бир мусулмон сифатида ўтмишни англашга интилган шоирдир, хо-лос. Дақиқий шеъриятида файласуфона ғоялар, ҳик-матга айланиб кетган таъбирлар жуда кўп:

Ўнд сабр кун, ки туро сабр бардиҳад,
Оре, диҳад, валеҳ ба хуни жигар диҳад.
Ман умри хешро ба сабури гузоштам,
Умри дигар бибояд, то сабр бар диҳад.

Тоҳир Чагоний (вафоти 992 йил). Чагонийён амири ва ўз даврининг кўзга кўринган давлат арбоби, истеъдодли шоир Тоҳир Чагоний ҳаётини, ижодини ўрганиш, аввало, Чагонийён адабий муҳити билан боғлиқ. Х аср охириларига оид кўплаб жумбоқларни ҳал этишда кўл келиши билан гоят муҳим. Тоҳир Чагонийнинг таваллуд йили аниқ эмас, вафот йили бир қадар аниқланган, аммо бу борада айрим баҳсу мунозаралар мавжуд. Чунончи, Мухаммад Қазвиний (1877—1949) аниқ санани айтмай, манбага ишора қилмай, Тоҳир ўз амакиваччаси Абу Мансур Наср (952—976) ўрнига амир бўлганини таъкидлайди ва вафоти санасини 987—988 йиллар дейди. Е. Э. Бертельс ҳам айнан шу фикрда, фақат унинг айтишича, Тоҳирдан сўнг Чагонийён тахтига Фахр ад-Давла Музаффар Аҳмад бинни Мухаммад чиққан. Афғон олими Мухаммад Мухсин бўлса Тоҳирни 992 йилда ҳалок бўлган ва бу ҳалокат амкиваччаси Абул Музаффар бинни Мухаммад билан Чагонийён тахти учун жангда солир этилган деган ақида-ни илгари сурди. Бизнингча, Мухсин бу ақида-ни Сафо китобидан олган кўринади. Энди тарихий манбаларга мурожаат қилсак аслида ундай эмаслиги аён бўлади. Жумладан, муаррих Абу Наср Мухаммад ал-Утбий (961—1036)нинг «Шарҳи Яминий»да ёзишича, Амир Абу Яхё Тоҳир 991—992 йиллари Гузгон амири Фоиққа қарши жангда Балх қамали пайти ҳалок бўлади.

Академик Э. В. Ртвеладзенинг таъкидича, Тоҳир Чагоний Гузгон амири Абул Хорис Мухаммад бинни Аҳмад (хукмронлиги 987—989) ўрнига амир бўлган. Чагонийён амири Қосим ал-Ҳасан бинни Аҳмад номи билан 987—988 йилларда зарб этилган мис тангалар ҳисобга олинса, унда Гузгон амири Абул Хорис 986—989 йиллари қандай хукмронлик қилади? Ҳар ҳолда Тоҳир Чагоний амакиваччаси Абул Қосимдан сўнг хукмронлик қилгани ҳақиқатга яқин ва бу ҳодисалар 988—992 йилларда рўй берган. Шундай қилиб Тоҳир Чагонийнинг вафоти ва хукмронлиги саналари аниқ бўлган ҳолда унинг таваллуди санаси ҳозирча очиқ қолади. Бундан ташқари адабиётшунос Мухсиннинг 3. Сафо фикрларига таяниб Тоҳир тахт талаш курашларида Абул Музаффар тарафидан махв этилгани талқини эса инкор этилади. Масалан, амир Абул Музаффарга шоир Мунжик Термизий бағишлаган қасидада Тоҳир марҳум сифатида эҳтиром ила эслатилади. Бу эса икки амир ўртасида тахт билан боғлиқ можаро ёки сиёсий мухо-

лифлик мутлақо йўқлигини исботловчи аниқ далил-дир.

Тоҳир Чагоний хукмронлиги даврида Чагонийёнда адабий муҳит учун маълум имкониятлар яратилгани тарихий манбаларда эътироф этилади. Мисол учун «Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ»да Тоҳир замони адабий муҳити доираси наомандалари сифатида Маъруфий, Дақиқий, Мунжик, Лабийий сингарилар эслатилади. Юқорида эслатилгани каби Маъруфий ва Дақиқийлар Тоҳир Чагоний давридан анча илгари Чагонийёнда бўлган, чунончи, Маъруфий 925—935 йиллари, Дақиқий 950—970 йиллари Чагонийёнда эдилар. Бу Тоҳир давридан қарийб 40—60 йил илгари солир бўлган воқеалардир. Энди Мунжик ва Лабийийга келсак, Мунжик, дарҳақиқат, Тоҳир замонида Чагонийёнда эди ва у билан Бадъий бирга бўлган ҳамда ҳар иккисининг Тоҳирга бағишланган қасидалари бор, Лабийий бўлса Абул Музаффар даврида Чагонийёнда бўлган.

Юқорида таъкидлангани каби Абул Аббос Фазл, яъни Абу Али Чагонийнинг иниси Тоҳирнинг отасидир. Абул Аббосни Абу Али 945 йилда Жабал вилояти (Ғус, Рай ва Ширвон томонлар)га ҳоким қилиб таъинилади. Аммо Абул Аббос акаси Абу Алининг хонш-иродасига қарши ўлароқ Бухорога, амир Нух ибн Наср (943—954) қошига кетиб қолади ва унга хизмат қила бошлайди. Нух ибн Наср Чагонийён амирзодасини яқин қабул қилади ва ҳатто Абул Аббосни Шош (Тошкент) вилояти ҳокими этиб тайинлайди.

Тоҳир Чагоний шоирларвар ва шеърдуст амир бўлиб-онна қолмай, ўзи ҳам дурустгина шоир бўлган, араб тилидан форсчага шеърлар таржима қилган. Ҳатто унинг шеърларидан намуналар Умар ар-Родуёнийнинг «Таркимонул балого» асарида келтирилади:

*Бар мамлакат савор нагашти ту аз ғузоф,
В-озодагонт банда нагаштанд хер-хер.*

Эдун ба мавқей ба мадорон рӯзгор,

А-аз неш нӯш макки в-аз бода шери шер.

Маъмули:

*Сеп давлатда қиличиз ҳам сарвар, сардор,
Оқсуяклар сенга жабр-ситам ила тобе эмас,
Ҳаётда сен ҳақиқий мавқега эгасан,
Сенинг қариндан чаққан илон захри ҳам
Бетаъсир ва шерни бемалол соға оласан.*

Бадёъий Балхий. Абу Муҳаммад Бадёъ бинни Маҳмуд Балхийнинг таваллуд ва вафоти саналари аниқ эмас. У Тоҳир Чагоний мулозимларидан бўлган, бу Хасрнинг сўнги чорасига тўғри келади. Буни шоирнинг бир қасидасидаги қуйидаги мисралар тўлиқ тасдиқлайди:

*Ба ёди сайиди хуррони олам,
Абуляҳё-л-лазӣ йухё бихи-л-из.*

Мазмуни:

*Абуляҳё, яъни Тоҳир Чагоний туфайли,
Оламда сайидликка сазоворлар ёди қайта тикланди.*

Эътибор берилса, Бадёъий қасидаси Тоҳир Чагоний, яъни Абуляҳёга бағишланганини билиб олиш қийин эмас, зеро, Абуляҳё амир Тоҳир Чагонийнинг куниёси, Тоҳир эса исми, Чагоний бўлса тахаллусидир.

«Мажмаъ ул фусаҳо» муаллифи Ризоқулихон Хидоят (XIX аср) «Роҳат ул инсон» номли асарини Бадёъийга нисбат беради. Аммо ана шу муаллифи баҳсли «Роҳат ул инсон» асари, Саид Нафисий (1896—1966) исботлаганидек, X асрда яратилган эмас, балки унинг тил хусусиятлари XI аср маҳсули сифатида қаралмоғини тақозо этади. Ризоқулихон Хидоят бир хато билан чекланиб қолмади. Бадёъий қаламига мансуб шеърини парчалар «Лубоб ул-албоб»да келтирилишига қарамай, уларни бошқа шоир—Бадёъийники дейди. Юқоридаги чалкашлиklar бекорга келиб чиқмаган, чунончи, Бадёъий ижод бисотида тобин шеърини намуналар бўшларда келтирилган экан, тоҳо галат равишда Мунжид Термизийники ҳам дейилади.

Шоир Бадёъийдан етиб келган озгина шеърини парчалар билан танишув унинг иқтидорли санъаткор эканини тасдиқлайди. Унинг шеърларида давр воқеаларига, замон ҳодисаларига ишоралар баробарида табиат кўрки, маъшуқа зеболиги тараннум этилади:

*Ҳаво рӯи заминро шуд мутарриз,
Ба софӣ оби дарёе не ба қирмиз.
Нафиси абри фарвардин баромад.
Фитод андар сипоҳи гул ҳазоҳиз,
Зи ранги роғ ранги хулла ҳайрон,
Зи бонг мурғ бонги руд ожиз.*

Мазмуни:

*Ҳаво замин юзини қирмизи ранг билан эмас,
Балки дарёнинг соф суви билан безади.
Фарвардин булутлари нағра тортмоқда,
Осмондан ерга гул сипоҳларини ташлади,
Майса рангидан либос ранги ҳайрон,
Қуш овозидан руд овози ожиздир.*

Лабибий. Шоирнинг тўлиқ номи манбаларда учрамайди. Авфийнинг «Лубоб ул-албоб»ида ҳам у шу хилда берилди. Колаверса, шоирнинг қасрилик экани ҳам маълум эмас, фақат унинг Ғазнада ғазнавийлар саройида узоқ йиллар хизматда бўлганлиги ва ғазнавий сўтмонларга бағишлаб қасидалар ёзгани маълум. Аммо, унинг муҳими, Лабибий ўз ижодий фаолиятини айнан Чагоний амирлари саройида бошлаган, бу ҳодиса тўлиқ воқеалар билан исботланган. Дарҳақиқат, Лабибий ҳам бошқа қатор машҳур шоирлар сингари Чагоний ёр-ида бўлиб, бу юртнинг сўлим гўшаларини кезиб ширинлик истеъдодини шу замин, шу туپроқ, шу ўлка саноати билан йўғирган эди.

Лабибий ижоди ҳақида тарихчи Байҳақий, таъкирланганс Авфий маълумотлари билан бирга яна шоир ҳаёти ва ижоди хусусида Устод Халилий, З. Сафо, Е. Э. Нерстелъ ва бошқаларнинг ишларида қисқача бўлса-да, маълумотлар учрайди. Масалан, Устод Халилий шоирнинг иккинчи бир тахаллуси Адибий эканлигига ишорат қилади. Халилий шоирни: «Мадлоҳи Юсуф бинни Носириддин бародари Султон Маҳмуд аст», яъни «Султон Маҳмуднинг биродари Юсуф бинни Носириддиннинг мадлоҳи эди», дея Авфий маълумоти такроридан наратга ўтмайди ва «Лубоб ул-албоб»даги ўттиз икки байтга қасидани тўлиқ келтиради:

*Чу баркандам дил аз дидори дилбар,
Ниходам меҳри хурсандӣ ба дил бар.*

Мазмуни:

*Дилбар учрашувидан кўнглимни уздим,
Меҳр хурсандчилигини дил олувчига бағишладим.*

Бироқ қасиданинг Халилий матни билан Эрон оли-ини Муҳаммад Дабирсийқий (Ганжи бозёфта. Техрон, 1334) тўпламига илова этилган қасида ҳамми ўртасида фарқлар жуда катта. «Сабақ Рўдакӣ» (Душанбе, «Ир-

фон», 1994) тўпламини нашрга тайёрлаган профессор А. Абдуллаев шоир Лабибий қасидасини Муҳаммад Дабирсийёкий нашрига таяниб, эллик тўққиз байтга қисқадан қиқ байтнинг нашини амалга оширгандир.

Лабибийнинг Абул Музаффар Чағонийга бағишлаб ёзган қасидаси тарихи ўта қизиқ ва гаройиб, чунки Авфий қасида Маҳмуд Ғазнавийнинг укаси Юсуф бини Носириддинга атаб битилган дейди. Ризоқулихон Хидоят («Мажмауул фусаҳо») бўлса қасида муаллифи сифатида Фаррухийни тан олади, ҳатто шу қасида ғалат равишда Манучехрий девони таркибига ҳам киритилган экан. Англашиладики, Авфий қасида эгаси Лабибий эканини аниқ кўрсатган ҳолда қасиданинг маъмуҳи масаласида жиддий адашган. Хулоса шуки, Дабирсийёкий тўғри исбот этганидек, Лабибийнинг бу қасидаси Чағонийен амира Абул Музаффарга бағишланган ва қасида маълум ҳасби ҳол хусусиятига эга.

Лабибий ўз даврининг йирик шоири эди, унинг бадиий меросига қизиқиш катта бўлган. Ҳатто «Таржумонул балоғ» муаллифи Умар ур-Родуёний (XI аср) бадиий санъатлар муносабати билан адиб ижодида мувожаат этар экан, ундан Фаррухий вафотига бағишланган қитъани ал мутаъод (таъод — қаршилангирини) санъатига мисол тариқасида келтиради:

*Гар Фаррухий бимурд, чаро Уйсурй намурд,
Пире бимонд деру жавоне бирафт зуд.
Фарзонае бирафту зи рафтан-ш ҳар зиён,
Девонае бимонду зи мондан-ш ҳеч суд.*

Мазмуни:

*Фаррухий ўлди, нечун Уйсурй ўлмади,
Қари кеч қолиб, ёш тез кетар.
Доно кетди, кетгани кони зарар,
Нодон қолди, қолганидан не фойда.*

Бу қитъа таъод санъатининг олий намунаси. Мисол учун: бимурд (ўлди) — намурд (ўлмади), пир (қари) — жавон (ёш), бимонд (қолди) — бирафт (кетди), дер (кеч) — зуд (тез), фарзона (доно) — девона (нодон), зиён (зарар) — суд (фойда) ва ҳоказо.

Лабибий Чағонийенда қанча фурсат бўлгани аниқ эмас, ҳар қалай шоир XI аср бошларида бу юртга ташриф буюрган бўлиши эҳтимол. Зотан, Абул Музаффарнинг Чағонийендаги ҳукмронлиги 992—1010 йил

лар оралиғига тўғри келади, демак, Лабибий ҳам Фаррухий сингари аввал Чағонийенга келади ва сўнгра Ғазнага, Султон Маҳмуд (971—1030) саройига йўл олган. Лабибийнинг ҳам 1004—1008 йиллар ўртасида Чағонийенда бўлганини фараз қилиш мумкин, ва ажаб эмаски, у худди шу ерда Фаррухий билан учрашиб танишгандир. Чунки Фаррухий вафоти (1037) муносабати билан Лабибий ёзган қитъа даврлар оша машҳур бўлиб кетди ва ўша мустаҳкам дўстликнинг юксак намунаси бўлиши мумкин. Лабибий дўсти Фаррухий вафотидан кейин ҳам узоқ йиллар Султон Маҳмуд ўғли Султон Маъсуд (ҳукмронлиги 1030—1041) саройида хизматда бўлган кўринади.

Фаррухий (1980—1037). Абулхасан Али Чулуғ Фаррухий Сейистоний — замонасининг ширин калом шоири, шеърятда ўз услуби, ўз усули, ўз йўлига эга сўз санъаткори. Адибнинг исми Али, кунyasi Абулхасан, тақаллуси Фаррухий (Фаррух—муборак, гўзал, улуг, бахтиёр), отасининг исми Чулуғ, туғилган маскани Сейистон, ёшлиги Сейистон даштларида ўтган, шоирликдаги камолотини она диёрида топган. Фаррухийнинг ҳаёт йўли ва ижод усули ҳақида манба ҳамда адабиётларда кўп тапирилади. Шоир хусусидаги илк хабар Низомий Арузий Самарқандийнинг «Чаҳор мақола» (1156—1157) сида берилади (асарнинг асли номи «Мажмун наводир» — «Нодир тўплам»дир). Иккинчи хабар Авфийнинг «Лубоб ул-албоб» тазкирасида келтирилади, учинчи ахборот Давлатшоҳ Самарқандий (1437—1495)нинг «Тазкират уш-шуаро» (1487) сида зикр этилади. Давлатшоҳ шоирни термизлик ва унинг «Таржумон ул балоғ» номли асари борлигини айтади. Шоирнинг термизлик дейилишига боис у маълум вақт Чағонийен амирлари саройида бўлган. Ана шу Чағонийен билан боғлиқ воқеалар Давлатшоҳни чалғитган. «Таржумон ул балоғ» асари масаласига келсак, асарнинг муаллифи Умар ур-Родуёний эканлиги тасдиқланган, аммо бу Фаррухийнинг ҳам шу номли асари борлигини инкор эталитган далил эмас. Ўтмишда ички мазмуни тўғрисида, номи бир хил асарлар сон мингга эди. Фаррухийнинг шу номли асари бор-йўқлиги ҳозиргача аниқланган эмас.

«Чаҳор мақола»да ҳикоя қилинишича, Фаррухий кўнрақ, рўзгор ташвишлари кўпаяди, сарф-харажатга эҳтиёж ошади. Фаррухий ана шу кезлар, яъни аҳволан танланган пайтлар Чағонийен амира Абул Музаф-

фарнинг шеърдуст ва шоирдуст экани, шоирларга гам-хуру ҳамдастлигини эшитиб, Чағонийнга ошиқлади. Сейстон ва Чағонийн орасидаги масофа жуда узоқ эди, Фаррухий йўл азобиға бардош бериб, йиртиқ чорикда, кир-чир кийимда Чағонийн тупроғига кириб келди. Шоир йўл-йўлакай Абул Музаффар Чағонийга атқиб қасида тўқийди, унинг матлаъи (бошланиши) қуйидагича:

*Бо қорвони ҳулла бирафтам зи Систон,
Бо ҳуллаи танида зи дил, бофта зи жон.*

Мазмуни:

*Либос қарвони билан жўнадим Сейстондан,
Либоси ити дилим, матоси эса жондан.*

Фаррухий қасидани амир Абул Музаффарнинг қал-худоси Амид Асада тақдим этади. Амид Асад шеър-ятни дилдан севар эди, қасиданинг латифлиги, устодона битилгани унга хуш ёқди. Шеърнинг мазмуни бағоят юксак, аммо шоирнинг либоси йиртиқ, қону-ши эски, оёғи кир, бошида қатта беҳушов сейистоний салла, булар Амид Асадни шубҳага солади. Амид Асад олдида турган шахснинг шоирлиғига ишонмайди ва уни синаб кўриш мақсадида ҳозир амир овулга чиққани, унинг доғтоҳ (отларга тамға босиладиган жой)дан экани, у ернинг сўлимлиги, атрофнинг кўкаламзорли-ги, ҳуллас, табиатнинг гузал инъоми бўлмиш ажойиб бир маскан ҳақида тасаввур беради. Амид Асад шоирга шуларни нақл қилиб эртага доғтоҳга бирга кетишини айтади. Фаррухий кечаси билан ухламай доғтоҳ ҳақили бир қасида ёзиб чиқади. Эртасига шоир қасидани Амид Асад қўлига тутқзади, қасида Амид Асада шу дара-жада таъсир қиладики, у ҳамма ишини йиғиштириб Фаррухийни олиб доғтоҳга йўл олади. «Доғтоҳ» номи билан аталувчи машҳур қасида ана шу тариха дунёга келган эди. Амид Асад шоир Фаррухийни олиб доғтоҳ-га етиб келгач, амир Абул Музаффар ҳузурига кириб, шундай бир сўз санъаткори олиб келгани, Даққийи вафотидан сўнг оламда бу хил шоирни кўрмаганини айтади.

Ҳуллас, тунги базм бошланади, гулханлар ёқилган, сарой аъёнлари, аркони давлат, созанда, хонанда, бозандалар ҳозир нозир. Созандалар куй чалади, хонандалар хониш этади, бозандалар чиройли рақсга ту-

шиб, хиром айламоқда, чор атрофга шўх кулги жаран-ган, таъсирли ашула оҳанги таралади. Навбат Фарру-хийга этади, у ўзининг «Бо қорвони ҳулла» («Либос қарвони билан») сўзлари билан ибтидо топувчи қаси-дасини ўқийди:

*Ман бандаро ба шеър бале дастгаҳ набуд,
З-ин пеш, в-арна маҳҳи ту мегуфтаме ба жон.
В-акун ки дастгоҳ қавӣ гашту даст низ,
Бе маҳҳу ту маро напазируфт Систор.*

Мазмуни:

*Мен бандага шеър ёзишга йўқ эди имкон,
Унда маҳҳинг олдидан қилардим жон дебон.
Энди шароит ҳам яхши, қўл ҳам узун,
Сени қўйламасам қабул этмас Сейстон.*

Шоирга олқишлар ёғилади, базми жамшид давом этади. Май таъсиридан қалблар сархушга кирган бир онда Фаррухий чанг жўрлиғида «Доғтоҳ» қасидасини қироат қилади:

*Чун паранди нилгун бар рӯй пӯшад марғзор,
Париёни ҳафранг андар сар орад кӯҳсор.
Хокро чун нофи оху мушк зояд беқиёс,
Бедро чун парри тўтӣ барг рӯяд бешумор.
Дӯш вақти нимшаб бўи баҳор овард бод,
Ҳаббазо боди шамолу хуррамо бўи баҳор.
Бол гӯй мушки суда дорад андар остин,
Бог гӯй лӯбатони сода дорад дар канор.*

Мазмуни:

*Кўк ҳарирдан юзига ёнган рўмолин сабзавор,
Етти хил ранг ипақларини бошга солди кӯҳсор.
Ер оҳунинг киндигидек мушкин соңди беқиёс,
Тол тўтининг парридек баргини ёзди бегубор.
Кеча тонг чоғи баҳорнинг ҳидини ёйди сабо,
О, нечук дилкаш сабо, қандай ҳумор ҳидли баҳор,
Бонда гӯёки гўзаллар жинвасидек бир ҳусн,
Елнинг гӯё этасида майдаланган мушки бор.*

Қасидани эшитган амир Абул Музаффар беҳад таъ-сирланади. Шеърнинг кучи, шеърнинг қуввати амирни соқоватга чорлайди ва у шоирга доғтоҳдаги тойчоқла-рдан истаганича ушлаб олишга изн беради. Фаррухий шафринг зўри билан тойчоқларни кечаси билан қувиб,

хориб-чарчаб улардан қирқ иккитасини бир бузуқ ра-
ботта ҳайдаб киритади. Амир Абул Музаффар шоир
Фаррухийнинг қасдаларини юксак қадрлайди, юқори
баҳолайди ва унга битта ясалган от, иккита чодир,
учта хачир, бешта қул, либос ва тилам инъом этади.
Фаррухийнинг Абул Музаффар Чағоний хизматида
бўлган пайтлари ишлари юришиб кетади ва аҳоли
етарли даражада яхшиланади.

Фаррухий Чағонийёнда бўлган чоғлари амир Абул
Музаффарга бағишлаб учта ва Амид Асадга атаб битта
қасида битган эди. Амирга атаб битилган учинчи қаси-
дани шартли равишда «Меҳргон кутлови» деб номлаш
мумкин, зеро, қасидада Абул Музаффар меҳргон бай-
рами билан муборакбод этилади. Меҳргон байрами кузи
тенг кунликка тўғри келади, бу Мезон ойининг би-
ринчи (21 сентябрь) кунни бўлади. Фаррухийнинг «Доғ-
тоҳ» қасидасида баҳор айёми тасвири берилди. «Меҳр-
гон»да бўлса куз фасли табиатига хос манзаралар ак-
сини топган. Шоирнинг Чағонийёнга ташрифи баҳор
фаслида амалга ошган, буни «Доғтоҳ» қасидасининг
байтларидан осонгина билиб олиш мумкин:

*Настаран лўғдўи байзо дорад андар марсала,
Аргувон лағли Бадахш дорад андар гушвор.*

Мазмуни:

*Наастарак бағрида гўё марваридлар асралиш,
Аргувоннинг сирғасида ҳам Бадахшон лағли бор.*

Фаррухий Чағонийёнга баҳорда келиб, кеч куз фас-
литача турган, бу қарийб бир йилни ташкил этади. У
Чағонийён шоирларининг сарасига айланган эди. Буни
шоирнинг амир Абул Музаффар томонидан беқийс
даражада тақдирланганидан ҳам англаб олиш қийин
эмас.

Фаррухийнинг Чағонийёнда бўлган йилларини аниқ
лаш учун, аввал, Абул Музаффар ҳукмронлиги йилла-
рини тайин этиш лозим. Академик Э. В. Ртвеладзе
ёзишича, 1002—1003 (ҳижрий 393) йиллари Чағонийён-
да зарб этилган дирҳамда Музаффар Қия исми мавжуд.
Шу амир Низомий Арузий Самарқандийнинг «Ҷаҳор
мақола»да эслатган амир билан бир киши экан. Агар
тарихий воқеаларга назар ташласак, Тоҳир Чағоний
вафотидан (992) сўнг тахтта Абул Музаффар чиққан.
Буни Мунжикнинг Абул Музаффар хусусидаги қаси-

дасида Тоҳирнинг марҳум дея тилга олиниши тўлиқ
тасдиқлайди:

*Ба ёди Тоҳири парвезбахти хусравбахт,
Дарахти давлат сар барзада ба чархи баланд.*

Мазмуни:

*Давлат дарахтининг шоҳлари
Осмон қадар баландликда,
Булар парвезтахтли, хусравбахтли
Тоҳирий хотираси туйғайлидир.*

Қисқаси, Э. В. Ртвеладзе амир Абул Музаффарнинг
Чағонийёни идора қилган даври 1002—1008 йиллар де-
ганд хулосага келади. Аммо бу муддат 1002 йилдан ол-
динги ҳам, 1008 йилдан кейинги ҳам узайиши мумкин,
сабаби тунга зарб қилиш ҳукмронлигининг кейинги йил-
лари рўй бериши ҳам эҳтимолдан узоқ эмас. Тоҳир
Чағоний вафоти 992 йилда содир бўлган, бу эса Абул
Музаффарнинг Чағонийёни идора этиш муддати 992
йилдан бошланган деб тахмин қилишга кафолат бера-
ди. Қолаверса, Шибли Нуъмоний (1857—1914, «Шеъ-
р-ул Ажам», Техрон, 1368), Хусайн Озод («Сухандони
форс», Кобул, 1315), Х. Мирзозода (1911—1994, «Таъ-
рихи адабиёти тожик», Душанбе, 1989)лар Абул Му-
заффарни Балх ҳокими деб хато ҳукм чиқаришади ва
хатто яна бир шундай фикр тарафдори Херман Этё
(«Торихи адабиёти форс», Техрон, 1337) биз сўз юри-
таётган Чағонийён амирини Абул Музаффар Тоҳир Ча-
гоний дейди. Қўринадики, кўпинча, Абул Музаффар
узоқ вақт Абуляҳё Тоҳир Чағоний билан чалкаштириб
кетилган. Бу хил хато талқинларга ўз вақтида профес-
сор А. Абдуллаев муносабат изҳор этиб, маълум тўғри
фактларни илгари сурган эди. А. Абдуллаев тадқиқот-
ларида Абул Музаффар билан Тоҳир ҳақида лом-мим
қилинмаган ҳолда Фаррухий мамдуҳи Абул Музаффар
Аҳмад бинни Муҳаммад дейилади. Амирнинг куняси
Абул Музаффар ва унинг номи Аҳмад эканини Мун-
жик қисдаси ҳам тасдиқлайди.

*Ба сони амру атои худойгоно жаҳон,
Абулмузаффар шоҳи Чағонийён, Аҳмад.*

Мазмуни:

*Абулмузаффар — Чағонийён шоҳи, Аҳмад,
Ҳаёт ижодкори — улғу худо тухфаси.*

«Чаҳор мақола» ношири йирик олим Муҳаммад Қазвинийнинг фикрича, амирнинг исми Фаҳр уд-Давла Абул Музаффар Аҳмад бини Муҳаммад ҳамда унга Дақиқий ва Фаррухийлар мадҳуӣ эканлар. Ваҳоланки, Фаҳр уд-Давланинг ҳукмронлиги у зарб этган тангаларга асосланиб, 1016—1017 йиллардан эъланади, ҳар ҳолда Абул Музаффарни Чағониён тахтида Фаҳр уд-Давла алмаштиргани ҳақиқатга яқин туради. Етук алабиётшунос олим Зарринқуб («Бо қорвони ҳулла», Тешрон, 1374) шоир Фаррухийнинг Чағониёнда бўлиши санасини 1005—1006 йиллар деб кўрсатади ва амир Абул Музаффар ибн Муҳтож шоирлардан Дақиқий ҳамда Фаррухийнинг ҳомийси эди дейди. Фаррухийнинг Чағониёнга сафари 1005—1006 йиллар дейилишига боис, Маҳмуд Ғазнавий (971—1030) ўз ҳукмронлигининг бешинчи йили (1003) Сейистонни босиб олади ва шундан кейингина Фаррухий билан боғлиқ Чағониён воқеалари рӯй берган бўлишини фараз қилса бўлади. Лекин Абул Музаффар ҳукмронлиги (992—1010) кезлари Дақиқий оламдан ўтган эди, бундан ташқари Дақиқий Чағониёнда Абу Али (939—955) ҳамда Абу Мансурлар даврида бўлганини яхши биламиз. У ҳолда нега Муҳаммад Қазвинийдан кейинги барча олимлар ҳеч иккиланмай қарийб юз йилдан буён Абул Музаффарни Дақиқийнинг ҳомийси тарзида эътироф этишадилар? Бунга сабаб бўлган нарса Фаррухийнинг ўша машҳур «Доғтоҳ» қасидасидир. Фаррухий унда Дақиқийни эслатиб ёзган эди:

*То тарозандаи мадҳи ту Дақиқӣ даргузашт,
З-офарини ту дилоғанда чунон, к-аз дона нор.
То ба вақти ин замона мар вара мударат намона,
З-ин сабаб гар бинигари з-имруз то рӯз шумор.
Ҳар наботе, к-аз сари гӯри Дақиқӣ бардамона,
Гар бирурси, з-офарини ту суҳан ронад ҳазор.*

Мазмун:

Сени гўзал қилиб кўлайидиган Дақиқӣ —
Оламдан ўтди, мадҳинг уқун унинг —
Дилдаги сўзлар анор доналаридек беҳисоб.
Шу вақтгача менга навбат етмаган эди,
Шу сабабдан қарасанг, бугундан
Бошлаб навбат меники.
Дақиқӣ қабри узра ўсган ҳар бир кўҳат,
Истасанг, сени минглаб сўзлар билан таърифлайди.

Ана шу байтлар Дақиқийни ҳам Фаррухий сингари Абул Музаффар мадҳоҳига айлантириб юборган эди, бу эса байтнинг мазмунини нотўғри талқин этишдан шоир бўлган. Аслида Фаррухийнинг Дақиқийга ишора қилишдан муроди Дақиқийни умум Чағониён амирларининг мақтовчиси сифатида мажозан олқишладан иборат, холос. Янада тўғрироғи, Фаррухий буюк Дақиқийнинг куйловчиси демоқчи, Фаррухий қасидасидаги Дақиқий мадҳида айтилган байтлар фаҳрия услубига тегишли бўлиб, ўзига хос лирик чекиннишдан ўзга нарса эмас, байтлар мазмунини рамзий талқин этади. Шунинг билан Ғазнавийлар ҳонадонининг буюк шоирига айланган. Шоир ўша ерда 1037 йили оламдан ўтади.

* * *

Биз сўз юритган Чағониён амирлари саройи, адабий муҳити, шу муҳитда вояга етган айрим шоирлар ҳақида ноҳа адабий ҳаракатчилиги тарихини англашда жуда кўл келиши мумкин. Зеро, Чағониён амирлари саройида нашъу намо топган биргина Дақиқий ва Фаррухийларнинг ўзгача масаланинг нечоғлиқ муҳимлигини ошкор этиб туради. Дақиқий шохноманавислиқни бошлаб берган сомониёйлар салтанати шоирларининг буюк бир вакили бўлса, Фаррухий ўз қасидалари билан Ғазнавиёлар давлатини кўларга кўтарган форс-тожик адабиётида чуқур из қолдира олган хассос шоирлар. Бу юртда камолга етган Таҳорий, Маъруфий, Таҳир Чағоний, Бадъий, Мунжик Термизий, Лабибий қабиллар форс-тожик адабиёти равнақи йўлида беҳисоб даражада хизмати сингган таниқли шоирлар бўлса, Абу Бакр ас-Сағоний, Аҳмад ас-Сағоний, Абу Ҳамид Устурлобий ас-Сағоний сингари олимлар жаҳон фани тарихига улуш қўшган алломалардир. Дақиқий анъаналарини кейинги аср шоирларидан Адиб Собир Термизий (1078—1147) ва Муизий (тахминан, таваллуд 1049), Лабибий анъаналарини Масъудий Саъди Салмон (1046—1122) каби шоирлар ўз замонлари руҳида яқинлаб тарзда давом эттирдилар. Фаррухий эса улғусининг олим Беруний (973—1048) билан узоқ йиллар Маҳмуд Ғазнавий саройида Ғазнада бақамти хизматда бўлади. Фаррухий, ҳатто Берунийнинг илмий фаълиятини таърифлаб унга бағишлаб махсус қасида бичган.

Чағонийн замонида яшаб ижод этган ас-Салломий бўлса, аини чоғда ҳам шоир, ҳам йирик олим эди. Шунингдек, ат-Тоҳирий ва ан-Насафийлар ўз вақтида Абу Али Чағонийни улуғлаб, унинг шаънига атаб қасидалар битанлигини юқорида кўриб ўтдик. Ҳатто даирининг етук шоири, Рудакийнинг сеvimли шогирди Абул Хусайн ал-Муродий ҳам ўз ижодий йўлини аини Чағонийндан бошлагани муҳим хусусиятлар касб этди. Ажаб эмаски, худди Мунжик ва Дақиқий шеърый дивонлари Чағонийнда китобат қилинган бўлса, чунки Абулқосим Искофийдек ўз даирининг хушнавис хатоти фаолияти ҳам Чағонийндан бошланган эди.

ТЕРМИЗ САЙИДЛАРИ

Термизнинг инсоният тарихида ўчмас из қолдиришида шаҳардан етишиб чиққан кўлаб тарихий сиймоларнинг ҳаёти ва фаолияти сабаб бўлган. Улар орасида саййидлар хонадони намояндалари ҳам бор. «Саййид» сўзи лугатан арабчада «жаноб» маъносини англатиб пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом авлодларининг фахрий унвонидир. Мусулмон дунёсида шариф, ҳўжа, тўра сўзлари саййид атамасининг синоними сифатида ишлатилади. Айрим ҳолларда Муҳаммад алайҳиссаломнинг неваралари Ҳасан авлоди ва шариф Хусайн авлоди саййид унвонлари билан алоҳида ажратилади. Термиз саййидлари хонадонига доир маълумотлар шарқ ёзма меросининг машхур намуналари орақали етиб келган. Жумладан, Ота Малик Жувайний, Ҳамидулло Қазвиний, ибн Баттута, Ғиёсиддин Али, Шарафиддин Али Яздий, Ибн Арабшоҳ, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Ҳофиз Таниш ал-Бухорий ва бошқа алломаларнинг дурдона асарларида қимматли маълумотлар келтирилган. Термиз саййидлари хонадони тарихини ўрганишдаги асосий манба уларнинг оилавий шажарасидир. Унда мусулмон дунёсининг тарихига доир айрим маълумотларни учратиш мумкин. Шажара асосида 1914 йили академик А. А. Семёнов «Термиз саййидларининг келиб чиқиши ва уларнинг қадимий мақбараси Султон Саодат» мақоласини эълон қилади.

XIX аср охири — XX аср бошларида рус шарқшунослари В. В. Бартольд, А. Кун, М. С. Андреев ва бошқалар ўзларининг илмий тадқиқотларида Термиз саййидлари хонадонини тўғрисида тўхталиб ўтадилар. Нақл қилинишича, Али ибн Абу Толибнинг Фотимадан туғилган угли

Хусайн сўнгги сосоний шоҳи Яздигирдиннинг қизига уйланади. Уларнинг ўғиллари Алидан Хусайн ул-Асқар, ундан эса Убайдулло дунёга келади. Халифа ал-Мансур даврида (754—755) Амир Убайдулло халифа деб эълон қилинган. Унинг ўғли Жаъфар ал-Ҳужжат Мадина ҳокими бўлган, Термиз саййидлари хонадонининг асосчиси Ҳасан ал-Амир Жаъфар ал-Ҳужжатнинг ўғли Амир Хусайннинг фарзандидир. Келтирилган шажара мусулмон дунёсида кенг тарқалган бўлиб, кўп манбаларда учрайди. Ҳасан ал-Амир ўзининг яқинлари билан 850 йилда Самарқандга келади ва у ерда 11 йил яшаб, 861 йилда Балхга кўчади. Тахминан 865 йилда Ҳасан ал-Амир Термизга келади ва шу ерда бутунлай ўрнашиб қолади. Ҳасан ал-Амир ва унинг яқинлари Мовароуннахрга келган пайтда сомонийлар сулоласининг юксалиши бошланган эди. Сомонийларнинг келиб чиқиши масаласида ҳозиргача илмий доираларда ягона фикрга келинмаган. Баъзи манбалар сомонийларни Термиз билан боғлайдилар, уларга кўра, Сомон қишлоғи ҳозирги «Намуна» жомоа хўжалиги ҳудудида жойлашган. Термиз саййидларининг шажараси ҳам шулар жумласига кириб, Исмоил Сомонийнинг ҳар йили Термизга келиши тўғрисида манбалар аниқ хабар беради. Саййид Амир Абдулло мамлакат ҳукмдори Исмоил Сомонийнинг Махсума (ёки Моҳсиймо) исмли қизига уйланади, уларнинг фарзандларидан бошлаб Термиз саййидлари Худовандзода лақабини олишган.

Термиз саййидларининг Султон Саодат номли мақбара мажмуасининг илк пойдевори сомонийлар даврида қурила бошланган. Саййидлар жомоаси ўзининг алоҳида бошлиғига — нақибга ҳам эга бўлганлар. Муҳаммад авлодлари яшаган ҳар бир ҳудудда уларни бошқариб турадиган алоҳида нақиб бўлган. X асргача барча нақиблар аббосийлардан бўлиб, Алининг авлодлари ҳам уларга бўйсунмишган, кейинчалик улар ўртасида бўлиниш юз берган. Термизда ҳам саййидларнинг нақиб бўлган ва унинг вазифасига ҳуқуқий масалаларни ҳал қилиш ва нафақаларни тарқатиш кирган. Термиз нақиблари орасида энг машхури Али ибн Жаъфар ал-Мусавийдир. Мусулмон дунёсининг машхур олими Абул-Ғаъл Муҳаммад аш-Шаҳристоний асарлари Термиз нақибига бағишлангандир.

Муҳаммад Хоразмшоҳ даврида (1200—1220) Хоразм давлати Каспий денгизининг шимолий соҳилларидан ғоире қўлтиғига, Кавказдан Ҳиндикуш тоғларига

бўлган минтақани бирлаштириб, қудратли давлатга айланади. Муҳаммад ўзининг халифа томонидан ислом ва мусулмонларнинг султони сифатида тан олинганини талаб қилади. Халифа ан-Носир (1180—1225) эса Муҳаммад Хоразмшоҳ номини хутбага қўшиб ўқитишдан, яъни бўйсунушдан бош тортади. Хоразмшоҳ ҳам ўз навбатида ан-Носирни, умуман аббосийларни халифалик ҳокимиятининг ноқонуний ворислари деб эълон қилади. 1212 йилда Муҳаммад Хоразмшоҳ уламо ва имомларни йиғиб, аббосийларни халифаликдан маҳрум қилади ва Термиз саййидларидан бўлмиш Аъло ал-Мулуkning халифа деб эълон қилади.

Асрлар давомида Термизда тасаввуф таълимотининг таъсири кучли бўлган. Абдурахмон Жомий ўзининг «Нафхат ул-унс мин ҳазорат ал қудс» асарида мавлавия тариқатининг асосчиси Жалолиддин Румийнинг устози «Саййиди сирдон» лақабли Саййид Бурҳониддин тўғрисида: «У саййидлардан, Хусайн авлодидан, Термизандидир» деб ёзган эди. Худди шу даврда саййидлар хонадонининг яна бир вакили Шамсиддин Муҳаддис иси билан танилган Шамс ул-миллат вал-дин Абу Жаъфар Тоҳир ибн Низомиддин Худовандзодаи зис ул-мулк тасаввуф тарғиботчиси ва Термиз саййидлари шажарасининг дастлабки тузувчиси бўлган.

Чингизхон босқини натижасида Термиз вайрон қилинади, минтақада мўғуллар ҳукмронлиги ўрнатилди. Мовароуннаҳрда мўғуллар ҳукмронлиги узок давом этган бўлса-да, амалда ҳокимият маҳаллий сулолалар, хусусан, Термиз саййидлари хонадони томонидан бошқарилади.

XIII аср охири — XIV аср бошларида шаҳар ҳаёти аста-секин ўнгланиб, Термиз янги жойда тикланади. Бу жараёни М. Е. Массон саййидлар фаолияти билан боғлайди. Дастлаб бир неча юз оила яшовчи қишлоқ XIV аср бошларида «чиройли иморатлари ва бозорлари кўп бўлган йирик шаҳарга» айланади. Ибн Баттутанинг ёзишича, Термиз хукмдори Аъло ул-Мулк Худовандзода Чигатой улусининг хони Бузан (1335—1338)га қарши курашда фаол иштирок этган. Мўғулларга қарши курашда мусулмон амирлари Хуросон султони Ёсур Махзумнинг ўғли Халил атрофида бирлашадилар. Биринчи бўлиб Халилга тўрт минг кишилик қўшин билан Аъло ул-Мулк келиб қўшилади ва вазир қилиб тайинланади. Бузан қўшинлари тор-мор қилиниб, унинг ўзи қатл қилинган, мўғулларнинг бошқа

қўшинлари бирин-кетин мағлубиятга учрайди. Худовандзода Хитойдаги ҳозирги Ғулжа шаҳрининг шимол-ғарбда жойлашган Олмалиқ шаҳрида Халил қўшинларига бош бўлиб турганда, ички душманлар икки орада интилоф чиқарадилар. Халилга етказилган хабарга кўра, уё вазира ўзининг пайғамбар авлодидан эканлигини тасдиқлаб, олийжаноб ва мардлиги туфайли подшоҳка ҳаққим кўпроқ деб, бош кўтармоқчи бўлган. Шундан Халил Олмалиққа Худовандзода ўрнига бошқа ноиб вабориб, уни хузурига чақиради, айби исбот қилинмай Худовандзода қатл қилинади. Бу воқеа Халил салтанатини ҳалокатига сабаб бўлади, деб далolat беради ибн Баттута. Термиз саййидларининг шажарасида Аъло-ул-Мулк «Шаҳид» лақабини олади, ибн Баттутанинг ёзишича, «у мард одам эди». Шу даврдан Термизга нисбатан «Мадина ар-рижол», яъни мардлар шаҳри атамаган кенг қўлланила бошланади. Термиз саййидлари хонадони тарихидаги энг ёрқин саҳифалар Амир Темур ва унинг авлодлари билан боғлиқдир. Бунинг сабаби, фикримизча, соҳибқироннинг пири Шамсиддин Саййид Амир Кулол айна Аъло ул-Мулк Худовандзода-нинг угли бўлиши керак. Пирнинг барча номлари саййидлар хонадонига мансублигидан далolat беради. Шунингдек, унинг мақбараси Термиз саййидларининг Шайхисобдаги мақбараси Гумбази Сайидон билан қўшилиб кетган. Амир Темур бутун умри давомида саййидлар хонадонининг вакиллари билан чамбарчас алоқала бўлган. Соҳибқирон ҳокимият учун кураш бошлаганда ҳам, энг зафарли кунларида ҳам Термиз саййидлари Жаҳонгирнинг ҳамроҳлари бўлган. «Темур тузуклари»да Аъло ул-Мулкнинг жиянлари ака-ука Ҳасан ва Аббасиддинлар бир неча бор тилга олинган. 1370 йилда Амир Темур Балхга кетаётганда, Термизда Саййид Барака қўлидан ҳокимият рамзи ноғора ва байроқни олиштиришга муюссар бўлади. Шайхнинг дуосини олиб, Амир Темур Балхни ўз тасарруфига олади ва Мовароуннаҳрнинг ягона хукмдори айланади. Амир Темурнинг тахтага чиқishi маросимида Аъло ул-Мулкнинг еттинчи ва саккизинчи ўғиллари Абул Маъоли ва Али Акбар иштирок этдилар. 1371 йилда Темурга қарши уюштирилган фитнада Абул Маъоли ҳам иштирок этади. Фитна мағлубиятга учрагач, унинг қатнашчилари қатл қилинади, Абул Маъоли эса давлат ишларидан четлаштирилиб, Шахрисабзга кўчирилади.

Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асарида

кўрсатилишича, Соҳибқирон Абул Маълига қуйдигача мурожаат қилган: «Насабинг силсиласи пайгамбар аҳли байтига, унга ва уларнинг барчасига Оллоҳнинг раҳматлари ва саломлари бўлсин, уланганлиги учун ҳеч қачон бирор захмат губори сенинг ҳаётинг эътига қўнишини раво кўрмасин. Лекин сен нолойиқ ишларни тарк этмайсан, маслаҳатим шу турурки, бу вилоятдан чиқиб кетсанг». Лекин сайид тезда кенгирлан бўлиши керак, чунки бир йилдан сўнг у Амир Темурнинг Хоразмга юришида қатнашади. Шундан сўнг Термиз сайидлари авлодларининг Қашқадарёдаги ҳонадони вужудга келади, юқорида эслатилган Гумбази Сайидон уларнинг оилавий мақбарасига айланади. Бъзи манбаларга кўра Амир Темурнинг қизи Султон Бахтбегим Термиз сайидларидан бўлмиш Ҳасанга никоҳланган ҳамда Қашқадарё воҳасидаги маълум бир қисм ерларини куёвига вақф қилиб беради. Абул Ҳасан бу жойда ўз лангарига асос солган. Лангар сўфилар мактабни бўлиб, Термиз сайидлари нафақат Мовароуннаҳрда, балки бошқа жойларда ҳам лангарлар ташкил қилишган. Масалан, Абдураззоқ Самарқандийнинг «Матлаъ ус-саъдайн ва мажмаи баҳрайн» асарида ёзилишича, Сайид Тоҳиддин ўз лангарини Кумулда қурган экан. Шунингдек, афғон қабилаларининг диний раҳнамоси — Пир бобонинг асли исми Сайид Али Шох ат-Термизийдир. Умуман, XIV асрда Термиз сайидлари Мовароуннаҳрнинг турли жойларида фаолият кўрсатишган.

1359 йилда Тошкентда мўтабабар шайх Хованд Тоҳур вафот этади. Муҳаммад Қозининг Хўжа Аҳрор ҳаёти ва фаолиятига бағишланган асарида таъкидланишича, шайх Термиз сайидларидан бўлиб, Хованд сўзи Худовандзоданинг қисқаргани экан. Бу борда мусулмон дунёсида машҳур Хўжа Аҳрор Шайхонтоҳурнинг жиёни эканлигини алоҳида таъкидлаш лозим. Амир Темур Термиз орқали ўтганида сайидларнинг уйда меҳмон бўлган, Шарафиддин Али Яздийнинг ёзишича, 1399 йил 11 сентябрда ва 1404 йил ёзда Темур Аъло ул-Мулуkning уйда меҳмон бўлган. Гиёсиддин Али томонидан ёзилган Темурнинг Ҳиндистонга юришига бағишланган асарида Аъло ул-Мулуkning олтинчи ўғли Алоудин ҳам тилга олинган. Сурхондарё ўлкашунослик музейида сақланаётган бу китобнинг 1915 йилдаги форсча нашрида Термиз Худовандзодалари Амир Темур ва унинг қўшини икки кун тўй берди, деб таъкидланган.

У ч и н ч и б ў л и м

XVI—XIX асрларда Сурхон воҳаси

БУХОРО АМИРЛИГИ ҲУКМРОНЛИГИ ДАВРИДА

Амир Темур ворислари ўртасидаги ўзаро тожу тахт кўриши, ички низоларнинг жиддий кескинлашуви те-мурийлар салтанатининг инқирозига сабаб бўлди. Бу эса те-мурийларга қарашли ерларнинг бирин-кетини да-штин-қўчоқлик Шайбонийхон томонидан истило қилини-шига олиб келади. Муҳаммад Шайбонийхон 1499 йилдан бошлаб Мовароуннаҳр томон жиддий ҳаракат қила бош-лайди. У дастлаб Мовароуннаҳрнинг марказий шаҳарла-ри Самарқанд, Бухоро ва бошқа шаҳарларни истило қилган, ҳаракатини те-мурийларнинг жанубий ерлари томон давом эттиради. Те-мурийлар давлатининг бошқа ҳудудларида бўлгани сингари, бу ерларда ҳам маҳаллий ҳокимларнинг бир-бирини қўллаб-қувватламаслиги, иншонсизликлари шайбонийларга қўл келади.

Шайбонийлар истилоси арафасида Термиз ва Чаго-ниёнга қўшни бўлган Балхда Султон Ҳусайн ўғли Ба-дууззамон ҳокимлик қилар эди. У Термиз шаҳрини шай-бонийларга топширмасликка уриниб кўради. Худди шу даврда Ҳисор ва Бадахшон вилояти ҳокими Хусравшох жуда кучли ва бой бўлган ўз вилоятининг кучига етар-ли баҳо бера олмайди. У те-мурий шаҳзодаларга ёрдам бериш ўрнига, улардан кўрқди, 20 минг аскар билан Бадууззамон Хусравшохни Термизда узоқ кутади. Бу пайтда Хусравшох шайбонийлар келаётганини эшити-ни билан ўз мулкни ташлаб қочади. Мадад ололмаган Бадууззамон Термиз шаҳрини тарк этиб, Балхга қай-тишга мажбур бўлади.

1504 йили Шайбонийхон Термиз ва Жайхун ёқаси-дан ерларни ўз қўл остига олади. Шаҳарга шайбоний-лардан Саид Муҳаммад Султон ҳоким этиб тайинлана-ди. Муҳим стратегик аҳамиятга эга бўлган Термизнинг қўлдан кетиши, келажакда Амуларёнинг нариги қир-ғондаги те-мурийларга қарашли ерларнинг истило қили-нишига йўл очар эди.

1505 йили Ҳисор ҳеч қандай қаршиликсиз Шайбо-нийхон томонидан эгалланади. Шундан сўнг Бағлон, Кундуз, Бадахшон Маҳмуд Султон ва Муҳаммад Те-мур султонлар томонидан истило қилинади. Хусрав-шохга тобе бўлган мулклар Шайбонийхон қариндош-

ларига тақсимланади ва Чағониён Маҳдий Султонга берилади.

Шайбонийхон вафотидан сўнг, 1511 йилнинг январ — 1512 йилнинг феврал ойларида шайбоний султонлар Вахшдаги Пули Сангинда бобурийлар томонидан маълумиятга учрайди. Бунинг натижасида Чағониён, Хисор ва Шодмон ва Кубодиён бобурийлар қўл остига ўтади. Аммо орадан кўп вақт ўтмай, 1513 йилда улар шайбоний Убайдуллохон томонидан қувиб чиқарилади.

XVI асрнинг 20-йилларида Балх ва Жайхун дарёсининг ўнг соҳилидаги ерларга бобурийлар томонидан доимий хавф солиб турилган. XVI асрнинг 40—60-йилларида Пирмуҳаммаднинг амалга оширган изчил ички ва ташқи сиёсати туфайли Термиз ва Чағониёнда маълум бир давр осойишталик сақланган.

Аммо Бухоро ва Балх ўртасидаги муҳим ҳарбий истеҳком бўлган Термиз шайбонийлар ва уларнинг Балхдаги гумашталари ўртасида тез-тез юз берадиган жанжаллар туфайли ўзаро кураш майдонига айланган эди. Шайбонийлар салтанатининг йирик арбобларидан бири саналган Абдуллахон ҳам ҳокимиятни мустаҳкамлашда Термизнинг стратегик макёсига алоҳида эътибор қаратади. Унинг 1572 йил май—июнь ойларида Термизни эгаллаш учун олиб борган кураши бунга мисол бўлади. Ҳофиз Танишнинг берган маълумотларига қараганда, Термиз ҳокими этиб Абдуллахоннинг амакиваччаси Маҳмуд Султон тайинланади.

1584 йили Абдуллахон ўғли Абдулмўминга Амударёнинг ўнг қирғоғидаги ерларни, жумладан, Термизни инъом этади.

1601 йили Бухоро тахтини эгаллаган жонийлар Чағониён юртида ўз ҳукмронлигини ўрнатиб, унга шайбоний Жонибек Султон авлоди Муҳаммад Салим Султон ҳоким этиб тайинланади. Термиз ҳокими ва қалъа кутволи амир Одилбий жонийларга бўйсунмасликка ҳаракат қилиб қаршилик кўрсатади.

1602 йилнинг баҳорида Боқи Муҳаммад Термиз ва Чағониёндаги қаршиликларни бостириб, бу ерларни Жонийлар давлатига тобе қилган.

XVII асрдаги ўзаро уруш-жанжаллар Термизнинг қадимий ривожли маҳорлигига салбий таъсир кўрсатади. Шаҳар 1646—1647 йилларда ҳинд шаҳодаси Анрангзеб томонидан истило қилинади ва бошқарилади. Кейинчалик мусулмон ҳинд саркардаси Саодатхон томонидан Термиз қайта истило қилиниб, таланиб, vay-

рон этилади. Аштархонийлар даврида ўзбек уруғларининг ўзаро рақобати натижасида марказнинг таъсири пасайиб боради. 1702 йили Убайдуллохон ҳукмронлиги даврида марказ билан маҳаллий ҳукмдорлар ҳукмронлиги Термиз ҳокими катта макъсга эга эди. Кўнгирот уруғидан бўлган Шералихон ўзининг иттифоқчиларига таяниб Убайдуллохонга бўйсунмай қўяди. Шералихон шайбонийлар, аштархонийлар давридаги ўзаро кураш натижасида таназзулга учраган Термизни қайта тиклашга уриниб кўради. Аммо бу уринишлар натижа бермагач, Шералихон ўз мулки доирасида қалъа курдиради ва унга Шеробод номини беради. Аштархоний Убайдуллохон бўлса Муҳаммад Раҳимбийнинг маслаҳати билан Термиз ҳокимлигига тайинлайди. Шералихон бу орада Нейматулло тўқсабони тайинлайди. Шералихон бу орада Нейматуллонинг Термизга келишини кутмасдан Шеробод қалъасига кетиб қолади. Ана шу кўнгирот уруғининг умумий йиғилишида аниқ бир фикрга келина олмайдилар. Уруғ аҳли 2 га бўлинади: уларнинг бир қисми Шералихонни ёқлаб Шерободга кетишади, қолганлари ўз жойида қолишади.

Термиз шаҳри ўз тарихининг энг қора кунларини бошидан кечираётганда воҳада янги марказ шакллана бошлайди, кейинчалик Бухоро амирлигининг янги ҳудудий бирлиги — Шеробод беклиги ташкил қилинади. Худди шу даврда Чағониён (Будрач)нинг батамом тушқунликка юз тутиши оқибатида янги шаҳар Қизилсувнинг юқори ҳавзасида Дех-и-нау (Денов) шаклланади.

XVIII асрнинг биринчи ярмидан бошлаб Сурхон воҳасидаги сиёсий ҳаёт мангитлар сулоласи билан боғлиқ ҳолда кечади. Бу давр тарихчиси Муҳаммад Вафо маълумотларига қараганда, мангитлар сулоласи асосини Муҳаммад Раҳимхон воҳага уч марта юриш қилган. Биринчи жанг Пашхўрд қишлоғи атрофида юз берган. Иккинчи юришда Муҳаммад Раҳимхон Шеробод қалъасини эгаллаб, 3 минг от, 500 туяга ортилган қимматбаҳо моллар ва 20 минг тилло тангани Бухорога олиб кетади.

1757 йилнинг рамазон ойида Раҳимхон бошчилигидаги кўшин учинчи мартаба юриш қилади. Бу юриш Денов аҳолисининг хон зулмига қарши кўтарилган исённи туфайли содир бўлган. Кўзғолон Раҳимхон бошчилигидаги 40 минг кўшин билан шафқатсизларча бостирилган, Кўзғолон раҳбари Омон Боқий қозикқа ўтқазилиб, қийнаб ўлдирилган.

Манғитлар сулоласи ҳукмронлиги йилларида Сурхон воҳаси тўлиқ Бухоро амирлигига бўйсундирилади. Маълумки, Бухоро амирлиги таркибига Шарқий Бухоро ва Ғарбий Помир туманлари кириб, қишлоқ ҳўжалигига асосланган аграр мамлакат эди. Аҳолисининг асосий машғулооти деҳқончилик ва чорвачилик бўлган. Улкан ҳудудга эга амирликнинг ишловга яроқли ерлари кам эди.

Рус олими А. Губаревич-Радобильскийнинг маълумотларига қараганда, амирликнинг 20000 минг кв. верст суғориладиган ерлари бор эди. Аҳолисининг сони 250 минг киши бўлиб, қишлоқ ҳўжалигига банд ҳар бир эркакка (300—400 минг) 4—5 десятинадан ер тўғри келган. Амирликда ер танқислиги ниҳоятда юқори даражага етиб Бухоро амирлиги таркибидаги Сурхон воҳасида бу даврда 3 та беклик бор эди: Бойсун, Денов ва Шеробод. Мазкур бекликлар иқтисодиётида ҳам қишлоқ ҳўжалиги етакчи ўринни эгаллаган ва амирликда қишлоқ ҳўжалиги маълум даражада бўлса-да, ривожланган бекликлар саналган. Буни қуйидаги жадвалда кўришимиз мумкин:

Бекликлар	аҳоли сони (минг киши)	бугдой (минг бот-мон*)	арпа (минг бот-мон)	бошқа донли экинлар	уруғ	донли экинларнинг бугдойга нисбати	ортиқ кам
Бойсун	30	40	20	8	3	47	+2
Денов	50	60	35	20	30	100	+25
Шеробод	45	20	26	7	20	812	+14

Маълумки, Сурхон воҳаси «Шарқий Бухоро ерлари» деб аталган. Тадқиқотчиларнинг маълумотларига қараганда, Шарқий Бухорода деҳқончиликдан кейин чорвачилик етакчи мавқени эгаллаган. Албатта, чорвачилик учун қулай об-ҳаво ва кенг яйловнинг бўлиши унинг ривожига кенг имкон берган. Чорвачилик нафақат озиқ-овқат маҳсулооти, балки воҳанинг ички ва ташқи савдосида муҳим ўрин тутувчи соҳа саналган. Савдогар С. Мазовнинг маълумотларига қараганда, Бухоро амирлигининг 600000 бош қўй ва эчкиси бор экан. Мазкур даврда Сурхон воҳаси бекликларида қуйидаги миқдорда чорва моллари бўлган:

* Ҳосилдорлик минг ботмон ҳисобида — ботмон (8 пул).

Бекликлар	туя (бош)	шоҳли мол (минг бош)	от (минг бош)
Денов	5000	100	80
Шеробод	3000	30	25
Бойсун	1000	30	25

Бухоро амирлигида қишлоқ ҳўжалиги ва чорвачиликнинг ривожланиши натижасида чорва маҳсулотларининг нархи ҳам унчалик юқори бўлмаган. Масалан, чорва моллари сотиладиган энг катта бозор Миршодда Бухоро амирлигининг турли жойларидан ва Жанадуби-Шарқий Тожикистондан моллар келтирилган. Миршоди мол бозорида Ўрта Осиёнинг барча тарафларидан келган савдогарларни учратиш мумкин эди. Миршоди бозорида чорва моллари қуйидаги нархда сотилган: қўй — 20,30 танга, эчки — 15,20 танга, сирик шоҳли мол (қорамол) — 40,100 танга, от — 120,150 танга, яхши боғилган соғлом туя — 250, 300 танга.

Бухоро амирлигидаги арзон нарх туфайли Бухоро, Қарши, Ғузур, Юрчи, Денов, Шеробод савдо йўлларида 8 минг туягача бўлган қарвон билан савдогарлар юришган.

XIX асрнинг 80-йилларидан бошлаб Бухоро қаъндарининг Амударёда юриши бошланади, бунда Термизнинг алоҳида ўрни бор. Ҳар бир қайиқда 120 пуд-танча бугдой ортиб ташилган. Бугдой нархи ҳам унча юқори бўлмаган, масалан, 1 ботмон бугдой 15 танга; туруч 22 танга; арпа 8 танга атрофида баҳоланган.

Бу даврда бекликларда деҳқончилик, чорвачилик билан бирга ҳунармандчилик ҳам ривожланади. Масалан, Денов беклигига ҳунармандчиликнинг 120 дан ортиқ тури, айниқса чармсозлик, этикдўзлик, тўқувчилик, зардўзлик, қандолатчилик, ўйинчоқсозлик, моллий-маиший соҳаларда ривожланиш кўзга ташланади. Бундан ташқари воҳадаги учала бекликда ҳам кулолчиликда темурийлар давридаги анъаналар давом этган. Тоза оч-сарик лойдан ясалган лаган ва қосалар оқ ва зангори бўёқларга бўялган. Аср охирида рангдор нақшлар тўқ зангори бўёқда безалиб, нақшлар асосан тирах ва ислимий шакллардан тартиб топган. XVIII аср охиридан бошлаб кулолчиликда маҳсулотлар сифатини пасайиб борганлиги кузатилади.

Чоризм истилосигача бўлган даврда Термиз ва Чағонийнинг шаҳар ва қишлоқлари ҳаётида маълум ижобий ўзгаришлар кўзга ташланади. XVI асрда ҳам воҳанинг марказий шаҳри Термиз ҳисобланган эди. Маҳмуд ибн Вали «Бахр ул-асрор» асарида Термиз шаҳри ҳақида шундай ёзади: «У Жайхун дарёси ёқасида жойлашган ва мустаҳкам девор билан айлантилган. Жаҳонбий томони Жайхундан юқори кўтарилган, даврон ҳам шу томонда, шаҳар атрофида қишлоқлар жуда кўп. Улардан энг каттаси Саловотдир, у ерда ҳокимлар қароргоҳи бор, бозор, мадраса, катта Жомеъ масжиди ва баланд минора бор».

Сўнгги ўрта асрларда ҳам Термиз ва Чағонийнда меъморчилик қурилишлари давом этади. Бу давр меъморчилигида маҳобатли иншоотлар қуришга интилиш гоёси кўзга ташланади. Кокилдорота хонақоси ва Саййид оталик мадрасасининг баланд пештоқли кўриниши эга эканлиги, Бандихонсойда қурилган Искандар кўприги шайбонийлар даври Зарафшон воҳасида қурилган сув айиргичга айнан ўхшашлиги, Султон Саодат мақбараси мажмуасининг гарбий тарафдаги мақбара пештоқинда юлдузсимон тиллакор кошин ва ислимий ёзувларнинг қўлланилиши бундан далolat беради.

Бу давр меъморчилик ёдгорликлари сирасига бекликлар кўргони ҳам кириди. Беклик қароргоҳлари ҳисобланган кўргонлар табиий тепаликлар, хушманзара ва сув манбаларига сероб жойларда қурилган. Бунга Шеробод беклиги кўргони ёрқин мисолдир. Баланд табиий тепалик устида бунёд этилган ички қисм иншоотлари ташки тарафдан уч қатор девор билан муҳофазаланган. Кўргон марказий қисмида бек хонадони, унинг энг баланд жойида меҳмонхона жойлашган. Кўргонга пиллапоё орқали ён томони кунгурали устун билан муҳофазаланган дарвозадан кирилган.

Шунингдек, кўлаб карвонсаройлар ҳам ўлканинг тоғ худудларида ва воҳа қисмларида қурилган. Бунга Кўхитангдаги Ғузор — Калиф савдо йўлидаги работ, Термиз — Айванч карвон йўлидаги Хотинработ карвонсаройлари мисол бўла олади.

Сўнгги ўрта асрларда Термиз ва Чағонийнинг чекка ўлкаларга айланиб қолиши нафақат иқтисодий ҳаёт, балки илм-фан ва адабиётнинг ривожига ҳам салбий таъсир кўрсатади.

АДАБИЁТ

Сийёсий ва иқтисодий ҳаёт қандай бўлишидан қатъи назар бу даврда ҳам Термизий таҳаллуси билан кўлаб шоирлар самарали ижод қилдилар. Қуйида шулардан айримларининг ижоди билан танишамиз.

1. *Умар ат-Термизий ас-Сўфий* (1454 йилда вафот этган) — йирик тасаввуфчи олимлардан.

2. *Мағлоно Қудсий Термизий Маҳжуб* — дарвешлик тариқати йўлини тутиб, танҳоликда умр кечирган. Шеърини девони бор. XVI аср охири ва XVII аср бошларида яшаб ижод этган. Ҳасанхожа Нисорий «Музаққири аҳ-боб»да шоирдан бир қитъа келтиради.

3. *Ҳожа Самандар Мухаммад ибн Бақо Термизий*. XVII асрнинг 30-йилларида туғилиб, XVIII асрнинг 30-йилларигача яшаб, 100 йилдан ортиқроқ умр кўрган, замондошлари Мирзо Юсуф ва Малехо Самарқандий томонидан оловқалб, ўткир тилли адиб деб таърифланган. Ҳожа Самандар Мухаммад ибн Бақо Термизий ўз замонасида маънавият дастурини тарғиб этган таълимчи алломалардан бири бўлган. Зотан, таҳаллуси бўлган Самандар тушунчаси ҳам унинг руҳиятига монанд эканлигидан далolat беради. Унинг замондошлари адибни афсоналарда олов ичида туғилиб, олов ичида яшаган Самандарга ўхшатадилар. Ҳақиқатда адибнинг «Дастур ул-мулк» («Подшоҳларга қўлланма») асарини ўқир эканмиз, унинг олимона руҳият соҳиби, маънавият тарғиботчиси эканлигига ишонч ҳосил қилдик. У ҳижрий 1107 йилда, яъни мелодий 1665 йилда ёзилган «Дастур ул-мулк» асарининг хотимасида шундай деб ёзган эди: «Илтимосим шуки, агар ўзининг қўлаи, дилбар мазмуни билан ҳаммининг назарида жилва қила олса, бунинг шоҳиди бўлган одам бутун жонидан билан уни кўришга ва ўқишга ҳавас қилса, уни ўқишга раббат уйғота олса, асар муаллифини «Қуръон»нинг онаси — ёқимли «Фотиҳа» сурасини ўқиб ёд этсинлар».

Ҳожа Самандар Мухаммад ибн Бақо Термизий ўзининг жўшқин руҳият соҳиби эканлигини, узоқ йиллар давомини сифатида машриқу мағрибни кезиб чиқиб, жуда катта тажриба ҳосил қилганидан кейин, ниҳоят «Дастур ул-мулк» асарини ёзиб, уни қуйидагича ифодалади: «Менинг руҳиятимда ўзига хос, худди ошиқ-маъшуқлар оловли эҳтирос ила бир-бирларини севган-ларидек, жўшқинликни, серғайратликни севиш, унга

интилиш одати бор эди». Оллоҳ Хожа Самандарга на-
сиб этган бундай муждалардан бири «Дастур ул-мулк»
асари бўлиб, у 22 фаслдан (фаслларнинг номланиши
нисбий бўлиб, бир фаслнинг ичида иккинчи бир фасл-
нинг номи билан боғлиқ бўлган ҳикматлар ҳам бор)
иборат. Ахлоқий-таълимий ва жаннома жанрида ёзил-
ган бадий-тарихий анъанавий асардир.

Хожа Самандар Термизий ҳикматларидан: Қадрли
дўст, чин инсон бўлишга интил. Яхши кишилар суҳба-
тида бўлиб, тажрибанг хазинасини донишмандлик би-
лан бойит. Ишда уздабурон бўлгил. Ёмонлардан ўзинг-
ни йироқ тут. Дўстни душмандан фарқлай бил. Шунга
кўра айтадиларки:

*Дўстлар иши учун ҳар гал бўл тайёр,
Аммо фарқла ким туғриш ким айёр.*

Азизим, қобилиятли кишиларга эътибор бер.

Истеъдодсиз кишиларни эса ота-боболарининг хиз-
мати эъзи учун ардоқлама. Инсон фазилати қавму
қариндошлар мартабасига қараб эмас, балки лаёқат ва
қобилият билан белгиланади. Байт:

*Лаёқатсиз киши эрур чин тирик мурда,
Янаш унга фарқсиз ҳам ҳаётда, ҳам гўрда.*

Азизим, юрагингда ҳасаднинг туғилишига йўл
қўйма! Ҳасад бахтни ўғирлайди. У — шараф боғининг
хазони. Байт:

*Қайда олса ҳасад аланга,
Ёнишур аввал ҳасадли танга.*

Қадрли дўст, юқори мансабга эришсанг, зинҳор
кеккайма. Ёдингда тут, мансаб доимий эмас. У — бека-
рор. Ҳар қандай мансабнинг ва қўлга киритилган бахт-
нинг ўзига яраша зарбаси бор. Шунга кўра айтишди-
ки:

*Мансаб кишига туюлмасин мудомдек,
У беқарор дарвеш қўлидаги жомдек.*

Қадрли дўст, инсон — жозибали марварид. Ҳаёт —
ғўзал ёхут. У икки марта берилмаганидек, қўлдан чи-
қиши ҳам осон. Унга тўғри муносабатда бўл. У фойда
келтирувчи нақд пулга ўхшайди. Шу боис умрни аниқ-
лаб асра. Чунки умр шошилишч саёхатчи. Байт:

*Вақтдир тезкор, лекин ҳаёт ҳиммати кенг,
Бир лаҳзалик доно умри асрларга тенг.*

Дикоят: Ҳикоя қилишларича, Султон Иброҳим Ад-
дам шохлик мулкни ташлаб, бойлик ва обрўни тарк
этибди. Шохлик либосини бир чўпон билан алмашти-
риб, сахрога равона бўлибди. Бир қария сўрабди: «Эй
Иброҳим, ҳеч ким шохликни гадоликка алмаштира-
ган эди. Сен нечун бундай қилдинг?» Иброҳим айтиб-
ди: «Озни идора этиш афзал, у кишини саҳийликка
ўрнатади. Беҳисоб мулк эса хасисликка одатлантиради».

*Бойликка ҳирс қўйма, у сароб,
Қаноат қил, бўлмай десанг хароб.*

4. *Абдуллоҳ Термизий* (1627 йили вафот этган) —
шоир ва хаттоғ, Васфий тахаллуси билан шеърлар ёзган.
Асли термизлик, Ҳиндистонга кетиб Жаҳонгир (1605—
1627) саройида яшаган. Бир қанча назмий асарлари
мавжуд. Ҳиндистонда вафот этиб, Агра шаҳрида дафн
этилган.

5. *Мир Муҳаммад Тақий Термизий* — 1746 йилда
туғилган, отасини Мирали Ризо Балгиромий дейиш-
ган, демак, шоир Хуросоннинг Балгиром шаҳридан
экан. Бўлажак шоир ўз отасидан таҳсил олади, у Тақий
тахаллусида шеърлар битган, даврининг билимларидан
бохабар шахс ҳисобланади. Шоир отасининг насл-наса-
би термизлик саййидлар авлодидан бўлгани боис та-
халлуси ёнига Термизий нисбасини қўшиб ишлатган.
Мирмуҳаммад — шоирнинг исми, Тақий — адабий
тахаллуси, Термизий дейилиши шоир аждодларининг
қилиб чиқиши термизлик саййидларга бориб тақалиши
билан изоҳланади. Мирмуҳаммад шеърятни, назмни
жондан ортиқ севади, китоб мутолаасига кўп вақтини
сарфлар эди. Оқибатда ўзи ҳам кўзга кўринган шоир
бўлиб етишди ва шеърларини жамлаб шеърӣ девон
тузди. Шоир Тақий ҳақидаги маълумотлар Ҳусайн-
қулихон Азимободийнинг «Тазкирайи нашгари ишқ»
асарида учрайди. Тазкирада Тақий шеърларидан битта
рубонӣ ва битта фард мисол тариқасида берилган.

6. *Сўфи Оллоёр* — XVII асрнинг иккинчи ярми —
XVIII асрнинг биринчи чорагида яшаб ижод қилган.
Сўфи Оллоёр умрининг бир қисми Чағониён (вилоят-
нинг шимолий қисми) мавзеларидан бири — Вахши-

вор билан боғлиқ бўлиб, шоирнинг «Сабот ул-ожи-зин» асари шу жойда яратилган.

6. *Масиҳ ибн Қози Мулло Мунтаҳойи Бойсунӣ* — XIX асрнинг иккинчи ярми етук хаттоғларидан, санг-аткор шоирлар тоифасига мансуб. Шоирнинг «Райно ва Зебо» достони бор.

СУРХОН ВОХАСИНИНГ ЧОРИЗМ ТОМОНИДАН ИСТИЛО ҚИЛИНИШИ ВА УНИНГ ОҚИБАТЛАРИ

XVIII асрнинг биринчи ярмида давом этган ўзаро урушлар ва қўзғолонлар Бухоро хонлигини талон-то-рож қилиб қолмасдан, балки мамлакатнинг иқтисодий ва сиёсий қудратини ҳам пасайтиради. XIX аср бошларига келиб ягона хонлик ўрнида Бухоро, Хива, Қўқон хонликлари ташкил топади. Мамлакатнинг пар-чаланиши Ўрта Осиёга Россия мустамлакачиларининг кириб келишини анча оsonлаштиради.

Чор ҳукумати Ўрта Осиёга инглизларнинг кириб келишининг олдини олиш учун дадил ҳаракатлар бош-лайди. Айниқса, Бухоро амирлигининг жанубий сар-ҳаллари, хусусан, Термизни эгаллашга алоҳида эъти-бор беради.

Чоризм истилоси арафасида Сурхон воҳаси Бой-сун, Шеробод ва Юрчи бекликларидан иборат бўлиб, бу замин Бухоро амирлигининг «Шарқий ерлари» ёки Шарқий Бухоро деб аталган. Чор Россияси билан Бу-хоро амирлиги ўртасида 1873 йил 28 сентябрда шарт-нома тузилади. Шартнома 17 моддадан иборат бўлиб, унинг 3-моддасида: «Бухоро амирлигига қарашли Аму-дарё қисмида Бухоро кемалари ва рус пароходлари, шунингдек, бошқа флот кемалари қаторида ҳукумат ҳамда шахсий кемаларга эркин сузиш рухсат берила-ди» дейилса, 4-моддасида: «Керак ва қулай бўлган Аму-дарёнинг Бухоро қирғоқларида руслар ўзининг тўхташ жойи ва товар омборлари қуришга ҳақлидир» деб ёзил-ган эди.

1888 йил 23 июнда имзоланган қўшимча протокол-га биноан юқоридаги шартноманинг моддалари қайта кўриб чиқилди ва рус фуқаролари Янги Бухоро (ҳозир-ги Когон), Чоржўй, Керки шаҳарларида яшашлари мумкин деб топилди. Бундан ташқари мазкур прото-колга кўра, асосан Амударё қирғоқлари бўйлаб рус манзилгоҳлари барпо этиш кўзда тутилади. Худди шу-вақтда Термизнинг Амударё қирғоғига туташиб кета-

диган Паттакесар қишлоғи ёнида руслар истиқомат қилиши учун яшаш жойларини барпо этиш бошланган эди.

Бу даврда қадимги Термиз атрофи унча катта бўлма-ган, яъни тахминан 1257 кишилик аҳолига эга Паттакес-сар ва Солиҳобод қишлоқлари борлиги қайд этилади. 1893 йил 15 январдаги Рус-Бухоро шартномасига бино-ан Термиз шаҳри Рус подшосига «совға сифатида инъ-ом этилади». Шундан кейин бу ерга 7-четара округига кирувчи рус ҳарбий қисмларини жойлаштириш ишлари бошлаб юборилади. 1894 йилда Термиз қалъаси қурили-ши ва унда рус қўшинларининг жойлаштирилиши ту-ғрисида телеграф линиялари тортилади.

Чор Россияси Чоржўй, Бухоро, Қарши, Термиз, Келиф гарнизонлари билан алоқа йўлларини тикла-ганлари ҳолда бунинг Бухоро амирлиги учун зарурлиги билан мутлақо қизиқмайдилар. Натижада Бухоро амир-лигининг савдо-сотик йўллари аста-секинлик билан буғиса-да, издан чиқа бошлайди. Амударё соҳилида рус ҳарбийлари қалъасининг қурилиши муносабати билан чор ҳукумати 1900 йилда Термиз — Самарқанд йўлини тасмирлайди.

1894 йил 24 июлда чор Россиясининг сиқуви ҳамда Бухоро амирлигининг Божхона иттифоқига қўшилиши билан Термизни рус ҳарбий манзилгоҳларидан бирига айлантириш ишлари янада тезлашиб кетади. 1894 йил декабр ойи бошларида Амуларё четара қоровуллиги бри-гадаси тузилиб, у Керкидан Иола қишлоғигача бўлган жойларни назорат қилиши белгилаб қўйилади. Шу вақт-нинг ўзида Керки, Келиф, Паттакесар, Айвонч, Са-роф божхона пунктлари ва Чубек ҳамда Богариқ ўтиш четара жойлари ҳам ташкил этилади.

1894 йил 12 декабрда Термиз харобаларидан 8 км нарида Сурхондарёнинг Амуларёга қуйилиш йрмоғида кема тўхташи қулай бўлган Паттакесарга 31-Амударё чор ҳарбий четара қўшинлари келиб жойлашади. Чор қўшинлари Паттакесар қишлоғига келиб тушиб дарё-дан 2 км юқорида қалъа қуради. Туб ерлик аҳоли унга «Турроққургон» деб ном беради. Паттакесарга келган чор қўшинлари беш йўналиш бўйича қузатув назора-тини ўрнатишади, яъни: 1) Шўроб қузатув пунктига 10 отлик, 10 пиеда, 2 эркин ёлланган ҳарбий; 2) Маймантуқай қузатув пунктига 9 отлик, 10 пиеда ва 2 ёлланган ҳарбий; 3) Орол (Пайгамбар ороли) қузатув пунктига 6 отлик, 2 та пиеда ва 1 та эркин ёлланган

ҳарбий; 4) Паттакесар кузатув пунктига 9 та отлик, 11 та пиёда ва 3 та ёлланган ҳарбий; 5) Айригом кузатув пунктига 8 та отлик, 8 та пиёда ҳарбий жойлаштирилади.

Амударё бригадаси қароргоҳи Паттакесарда жойлашган бўлиб, унда 2 штаб офицери, 5 та обер офицер, 1 отлик, 7 пиёда, 22 сафда турмайдиган ва 2 эркин ёлланган аскарлар хизмат қилган. Бундан ташқари штаб ҳузурида ўқув бўлими бўлиб, унда обер офицер, 24 отлик ва 2 та сафда турмайдиган аскарлар бор эди. Ҳарбий назорат, курул-яроқ устaxonаси ва омборхона ҳам штаб ҳузурида жойлашган.

Академик В. В. Бартольднинг қайд этишича, 1900 йилда руслар жойлашиб олган Паттакесар шаҳарча аҳолиси 8.052 нафар эркак ва 2.069 нафар аёлдан ташкил топган. Яъни аҳолининг асосий қисми рус ҳарбий кишиларидан иборат бўлган. Руслар янги Термиз шаҳрида ўрнашиб олиб, уни Россия манфаатларига мос келувчи сиёсий ва ҳарбий марказга айлантиришга ҳаракат қилганлар.

Термизда қурилиш ишлари 1895 йилда бошланган ва шаҳарни ўз қўлида сақлаб қолиш учун мустамаккачилар зудлик билан 1897 йил июнида салавоглик ака-ука Сайид Олим ва Сайид Али хўжалардан 43 десятина (1 десятина — 1,09 га тенг) ер сотиб олади. Бундан ташқари Паттакесар шимолида 1200 десятина ер сотиб олиниб, сотиб олинган ерларда ҳарбийлар учун турар жойлар, «Офицерлар уйи», касалхона, отхона, курул-яроқ, озиқ-овқат омборхоналари қурилади. Рус чоризми ҳарбий ишларни кучайтириш мақсадида 1895—1900 йилларда ҳарбий қалъа ва шаҳар муҳофаа деңгизлари қурилишига 57 минг рубл пул сарфлайди. Сурхон воҳасини келажакда тўлиқ истило қилиш мақсадини ҳисобга олиб, мустамаккачи ҳукумат 1897 йил баҳорда Петро-Александровскдаги 4-Оренбург казак полкини ва 13-Туркистон батальонини, 9-Туркистон полкини, 6-Сибирь ўқчи полкини ва Тобин артиллерия ротасини, Тошкент дружиналарини, 546-казак дружинасини Термиз шаҳрига олиб келиб жойлаштиради. Букаро амираи 1900 йил 22 январда чоризмнинг сиқуни билан шимолда Қорақум чўли, шимоли-шарқда Сурхондарё, жануби-ғарбда Амударё билан чегараланган ва умумий майдони 10.514 десятинадан иборат ерларнинг ҳаммасини бепул фойдаланиш учун чор ҳукуматига бериш тўғрисидаги актни имзолайди. Бухоро амин

ни пулсиз фойдаланишга берилган ерлар эвазига унга рус генерали чини, яъни унвонини беришни ёхуд «Андрей-Первозванный» олий белгиси билан мукофотлашнинг талаб этади. Амир талаби қондирилиб, унга рус генерали чини берилади. Шундай қилиб, «рус генерали» унвони эвазига Термиз шаҳри ва унинг агрофидатини ерлар мустамаккачилар ихтиёрига берилади.

Чор ҳукумати Термизга ҳарбий қалъа сифатида қалъа эътибор берса-да, туб ерлик аҳолининг ижтимоий аҳоли мутлақо эътибордан четда қолган эди. Термиз гарнизони бошлиғи генерал-майор Бароновскийнинг 1902 йил 29 августда Бухородаги сиёсий агентлик номини ёзган рапорти бунга яққол далил бўла олади. Тўғри, бу рапорт танқидий тарзда ёзилган. Қуйида мазкур рапортдан бир парча келтирамиз: «Ўзи қўрган деб, номи шаҳар деб аталган Термизимизни ўқувсиз шаҳар совети ва қўшин сафида хизмат этувчи, тез-тез алмашиниб турадиган паст чинли ҳарбийлардан иборат ўқувсиз полиция бошқармоқда, санитария назорати йўқ, даволаш муассасалари йўқ, яқинда қорамоллар ўртасида ўлат касаллиги тарқалди. Ҳарбий медицина инспектори 1902 йил 13 июндаёқ уч ветеринар врачнинг Термизга сафарига жўнатилишини хабар қилган эди. Лекин август охирида қилишга қарамай, ветеринарлардан бирингаси Термизга етиб келмади. Ўлат касали бўлса, уларнинг келишини кутмасдан, ўладиган моллар қирилиб бўлгач, ўздан-ўзи тугаб қолди, граждандар бекордан-бекорга касал бўлиб қирилиб кетаётди. Туб ерлик аҳоли учун хусусий амбулатория бор, амир бу амбулатория учун уч юз сўм ажратиш ҳақида фармон берган. Аммо, Бухоро ҳукумати, Сиз жаноби олийлари талаб қилишингизга қарамай, ўз амирининг фармони билан бажаришни истамайди. Безорилик ва ароқхўрлик амж олган, унга қарши кураш олиб бориш учун маблағ йўқ, полиция бошқармаси ҳам йўқ. Ўқувсиз полицмейстер — қўшин сафида хизмат қилувчи офицер, курул-яроқ қўйи чиндаги ҳарбий хизматчилардир. Шундай ҳоллар ҳам бўлдики, ҳатто, граждандар полициячиларни тугиб уришди. Полиция уйи қўлаб, бузилиб кетаётган иморатда жойлашган, полициядан қочиб ҳеч гап эмас. Полицияда қамоққа олинганларни овқаглантириш учун ҳеч нарсаси йўқ, Суд ҳам, жазо бериш ҳам йўқ. Даъвогарлар менга мурожаат қиладилар. Даъволарни текшираман, яраштираман, лекин ноҳўя ишлар, жиноятлар учун жазо беришга ҳуқуқим йўқ. Ўғирлик ва фирибгар-

лик авжига чиқмоқда, баъзи ўғирликлар шундай усталик билан қилинадики, бу касбнинг тилини билган усталар борлигидан шубҳа қилмаса ҳам бўлади. Бу ерда сув йўқдек, аммо барча ўғирликларнинг изи сувга чўмгандай ғойиб бўлиб кетаверди. Жавобгарликка тортилган жиноятчилар судга фақат истеҳзо билан кулиб қарайдилар, холос, шундай бўлиши ҳам табиий, майда ишларни кўрадиган судья (унинг ўзи терговчи ҳам) Чоржўйда истиқомат қилади. У парохолга тушиб, Термизга етиб келунчи, поездда Польшадан Порт-Артурга бориш учун талаб қилинганча, баъзан ундан ҳам кўпроқ вақт ўтади. Хуллас, икки йил мобайнида судья Термизга роса бир марта келди, унда ҳам бир парохолдан иккинчи парохолгача бўлди. Ҳолбуки, суд-тергов ишлари десангиз, бизда жуда кўп».

Мазкур рапортдан кўчириб олинган бу парчалардан Термизда оддий аҳоли нақалар оғир аҳволда яшаганини тасаввур этиш мумкин. Термиз икки қисмдан иборат бўлиб, гарнизон жойлашган шимолий қисм қалъа билан ўраб олинган ва рус адабиётларида «Ҳарбий қўргон-Термиз» деб аталган. Шаҳарнинг бу қисмида гарнизон бошлиғининг ҳокимияти оддий аҳолига ҳам тааллуқли эди. Хуллас, бу ерда у тўла ҳуқуқли хўжайин эди. Термизнинг жанубий қисми Паттакесар қишлоғи деб аталар, ундаги туб ерлик аҳоли Бухоро амирининг қонунларига амал қилар ва амир хонадонидан қўйилган бекларга бўйсунар, европалик аҳоли эса чор ҳукумати қонунларига амал қилиб, ўқувсиз «шаҳар совети» томонидан идора қилинади. Шундай қилиб, бир жойнинг ўзида уч хил ҳоким ва уч хил нозир бор эди. Шу сабабли Термиз аҳолиси аслида қаровсиз ташлаб қўйилган эди. 1906 йили мустамлакачилар томонидан ҳарбий черков хузурида биринчи рус мактаби очилди ва унда 35 нафар бола ўқийди.

1913 йилда зобитлар таркибининг болалари учун бошланғич мактаб очилади. Болаларига бошланғич мактаб ҳажмидан юқори маълумот беришга қурби етган русий забон ота-оналар ўз болаларини Тошкент, Самарқанд, Бухорога юбориб ўқитар эди. Ота-оналарнинг ўз маблағларига бўлса ҳам ўғил болалар учун гимназия ташкил этишга рухсат олиш йўлидаги уринишлари ҳеч қандай натижа бермади. Чор ҳукумати, сўнгра эса Керенскийнинг Муваққат ҳукумати ҳам гимназия очини Термиз учун ортиқча дабаба, деб қарайди. 1917 йилининг ўрталаридагина ота-оналарнинг маблағига бош-

ланғич мактаб очишга рухсат олинади. Бухоро амира Термизда бошланғич мактаб куриш учун 10 минг сўм ҳада қилишни ваъда этган эди, аммо пул ўрнига ўз имзоси чекилган сурагини юборди. Бошланғич мактаб куришга 1915 йилда Термиз шаҳрининг бюджетидан маблағ ажратилади.

Бу даврда юқумли касалликлар жуда кўп тарқалган бўлиб, чор ҳукумати томонидан унга қарши деярли ҳеч қандай кураш олиб борилмаас эди. Иона пулига очилган 10 кишилик касалхонагина аҳолига хизмат кўрсатарди, холос. Кал яра, трахома, туберкулёз, безгак касалликлари маҳаллий миллат аҳолиси бошига тушган офат эди ва ҳар йили бу касалликлардан нобуд бўлганлар сони туғилган болалар сонидан кўп бўларди. Бу тасодикий ҳол эмас эди, чунки Бухоро амирини турли-туман солиқ ва тўловлар йиғиб олиш қизиқтирар эди, чор ҳукумати эса Термизга ҳарбий жиҳатдангина аҳамият бериб, туб ерлик аҳолига мутлақо эътибор бермас эди. Термизда рус божхона вакилининг давлат ҳисобига эпидемияга қарши кураш чоралари кўришни сўраб ёзган мактабига амир «Ажали етганлар улар, худо умрини берганлар соғайиб кетар. Буни олдиндан билиш ҳам, бирон чора билан ёрдам бериш ҳам ҳеч кимнинг қўлидан келмайди», деб жавоб берган. Шу жавобнинг ўзи Бухоро амирининг ўз тасаруфидоғи халқига қандай қараганини яққол кўрсатиб турибди. Ниҳоят, чор ҳукумати 1904 йилда соғлиқни сақлаш ишларига Термизнинг маҳаллий бюджетидан 210 рубл ажратади.

Чоризмнинг Сурхон ҳудудларини босиб олишдан қўла тутган асосий мақсади — иқтисодий манфаат бўлиб, рус саноатчиларининг хом ашёга бўлган эҳтиёжини жадаллик билан қондиришдан иборат эди. Бинобарин, у даставвал воҳда сугориш тизимини яхшилашга диққатини қаратди. Тарих саҳифаларидан шу нарсани маълумки, чоризмнинг Урта Осиёни босиб олишдан кўзлаган асосий мақсадларидан бири пахта хом шивеси масаласидир. Россия саноатига XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб хом ашё, яъни пахта толаси келмай қўйган эди. Чунки 1862—1865 йилларда АҚШда фуқаролар уруши бўлиб, 90% Америка пахтаси билан шайлайдиган Россия тўқимачилик саноати инқирозга учрайди. Мана шу сабабли Россия келажакда Туркиянинг асосий пахта базаси бўла олишини режалаштириб қўйган эди. 1862 йили матбуотда чиққан мақола-

да: «Россиянинг Ўрта Осиё билан қиладиган алоқасидан оқадиган фойдаси шу даражада қолмайди», — деб ёзилган эди.

Чор амалдорлари туб ерлик аҳолини пахта етиштиришга қизиқтириш учун пахта нархини оширадидилар. Агар 1860 йили 1 пуд пахта 4—6 рубль бўлган бўлса, 1861 йили 7 рубль 50 тийин, 1862 йили 12—13 рубль, 1864 йили 24 рубльни ташкил этади. Пахта нархининг оширилиши натижасида пахта майдонлари ҳам кенгайиб кетади. Минтақамиз қишлоқ хўжалиги Россия бозорининг талаб-эҳтиёжига мослашиб, ўз характерини ўзгартира бошлайди. Бундай ҳолатнинг юзга келиши рус колонизаторларининг олиб борган сиёсати ҳам таъсир кўрсатади. Буни чор амалдорларининг қуйидаги фикрларидан ҳам билишимиз мумкин: «Хар бир пуд Туркистон пахтаси рус ва Сибирь бугдойига рақобатдир. Хар бир пуд Туркистон пахтаси Америка пахтасига рақобатдир, шунинг учун ўлгага ташиб келтирилган ва қиммат нон бериб бўлса-да, у ердаги сугориладиган майдонларни пахта экиш учун бўшатиш керак».

Минтақанинг сугориладиган ерларида беда, маккажўҳори, шоли ва шу сингари бошқа экинлар камроқ экилиб, пахта майдонлари кенгайиб боради. Агар минтақада 1894 йили 116452 десятина ерга пахта экилган бўлса, 1916 йилга келиб 533661 десятина ерга пахта экилади. Бутун Ўзбекистон ҳудудида бўлгани сингари Сурхондарёда ҳам пахта майдонлари кенгая боради ва пахта ҳосилдорлиги ортади. Буни биз Сурхондарё орқали пахта ташиб кетилишининг ошиб бораётганидан ҳам билишимиз мумкин. Агар 1908 йили 17000 пуд пахта ташиб кетилган бўлса, бу 1910 йили — 34000, 1911 йили эса 60000 пудни ташкил этади.

Шеробод воҳаси ерларини эгаллаб олиш, катта пахта монополиясини вужудга келтириш мақсадида кўплаб мутахассислар жалб этилади. Айниқса, ҳарбий муҳандис А. Г. Ананьев бу борада бир қатор ишлар қилади, у ўзининг «Шеробод воҳаси ерларини Сурхон сувлари ёрдамида сугориш» асарида минглаб одамларнинг яшаши учун қулай шароитлар мавжудлигини маданий аҳамиятдан ташқари, Шеробод даштларини сугориш Россия давлати учун муҳим қимматга эга эканини таъкидлайди. У, жумладан, қуйидагиларни ёзади: 1) Харбий нуқтаи назардан, Термизда жойлашган отрядларнинг стратегик ҳолатини яхшилайти, зеро, улар гуллаётган ҳудудда жойлашиб олиб, ўзларини озиқ-овқат

ва ишчи кучлари билан таъминлаш имкониятига эга бўладилар ва сафар учун зарур воситаларни ҳам топадилар; 2) Иқтисодий томондан, Россияга ишлаб чиқариладиган маҳсулотларни сотиш учун муҳим бозор яратилади, рус бозори эса бир миллион пуддан зиёд пахта толасига эга бўлади. Бу эса бизни Америкага қарамликдан озод қилади, пахтадан ташқари муҳим стратегик аҳамиятга эга темир йўл қурилишини мабдад билан таъминлашга имконият яратади; 3) Табиий шароитга таъсири нуқтаи назаридан, тропик иқлими, шубҳасиз яхшиланади, бу эса ўз навбатида ҳудуддаги санитария ҳолатининг яхшилинишига олиб келади; 4) Маҳаллий аҳамияти: Термиз сугориш тизимининг заиф томонларини мустаҳкамлаш мумкин бўлади, зеро, бу тизим Сурхон суви зарбаларига бардош бера олмайди, кўплаб қўшимча сув ҳавзаси қуришни талаб қилади. Бундан ташқари давлат тасарруфидаги сугориладиган ерларни 400 десятинадан то 10000 десятинагача етказиш мумкинки, бу ҳам чор Россияси хазинасини бошқарушга хизмат қилади».

Чор ҳукумати туманлаштириш ва ҳудудий бўлинишларда қуйидаги ҳолатларга ўз эътиборини қаратди: 1) Иқлим ва тупроқ ҳосилдорлиги; 2) Ерни ўзлаштириш манбалари; 3) Ер юза қисмининг жойлашиши; 4) Ишчи кучлари; 5) Сув таъминоти.

1908 йили машҳур Занг аригини қазиб бошланиб, бу машаққатли иш 1914 йилга келиб тугалланади. Бу ариқнинг чизмаси туб ерлик Эшонбек номи билан боғлиқ бўлиб, у от устида юриб, 55—60 километрлик қилидиган ариқнинг йулини кўрсатиб берган.

Умуман, чор ҳукумати Сурхон воҳасига нафақат қарбий, балки иқтисодий манфаат нуқтаи назар билан ҳам қарайди. Пахта масаласида Америка тобелигидан чиқиб, унинг учун ҳамда туб ерлик аҳоли меҳнатқилигини суниётсизмол қилиб, чор ҳукумати кўзга кўринган етук меллиораторлар, ирригаторларни бу ерга келтирди. Қисқа вақт ичида сугориш шахобчалари тизимини яратиш тўғрисида чор Россияси хазинасига фойда олиб келаётган экин майдонларини 4000 десятинадан 10000 десятинага етказиш режалаштирилади.

Ўрта Осиёда ўзлаштирилмаган бепоён ерлар ниҳонда кўп бўлиб, унинг ёнгинасидан Сирдарё, Амударё, Сурхон ва бошқа дарёлар оқиб ўтади. Бу дарёларнинг фақатгина арзимас қисмидан сугорма деҳқончилик учун фойдаланилади. Қолган қисми эса Орол

денгизига келиб қуйилади. «Маданиятли» чор Россия-
сининг асосий вазифаси Туркистон ва Бухоро устидан
тўлиқ ҳокимиятни ўрнатиб, ўз давлати манфаатини
ҳисобга олиб, бу бебаҳо даштликларни ўз ихтиёрига
хизмат қилишга мослаштириш эди. Шу мақсадни амалга
ошириш учун «Шеробод водийсини ўзлаштириш» лойи-
ҳасини яратиш, ҳосилдорлиги жуда кенг ва бой бўлган
бу ерларни келажақда асосий пахта экинзорларига ай-
ланштириш энг муҳим кундалик вазифа бўлиб қолмоғи
шарт килинган эди.

1912 йил 23 февралда Бухоро амирлигининг руҳса-
ти билан рус муҳандиси А. Г. Ананьевга Шеробод во-
дйисидagi 72000 десятина ер фойдаланиш учун шарт-
нома асосида берилди. Шартномани Бухоро амира-
нинг Ер ишлари бўйича вазири Мирза Насруллобей
Кушбегий имзолайди. Шартномага мувофиқ, Бухоро ами-
ри Шеробод ва Бойсун беқлигига қарашли қуйидаги
ерларни А. Г. Ананьевга бепул фойдаланишга тақдим
этади: 1. 12000 десятинадан иборат Қоракамар ҳудуди-
ни; 2. 23000 десятинадан иборат Бешкўтон ҳудудини;
3. 30000 десятинадан иборат Ангор ҳудудини; 4. 6000
десятинадан иборат Янгиарик ҳудудини; 5. Амурарё ва
Каттакум мавзеси ҳудудларни.

Чор ҳукумати воҳада пахтачиликнинг тухтовсиз ўс-
ётганлигини ҳисобга олиб, Сурхондарёнинг ўзида маида
бўлса ҳам, пахта заводлари қуришга алоҳида эътибор
беради. Пахта заводини қуриш истаги бор туб ерлик
бойлар рағбатлантирилади. Термизда пахта заводи
қуришни мўлжаллаган ва ўз бойлигининг бир қисми
ни сарфлашга бел боғлаган бойлардан бири ака-ука
Матчинбоевлардир. Матчинбоевлар воҳада пахта ўсти-
риш, мўл ҳосил олиш учун ҳар томонлама қулай им-
кониятлар, яъни ернинг унумдорлигини, иссиқлик
нинг етарлигини, суғориш ишлари бирмунча бўлса-да
яхшилигини, савдо йўллари қулайлигини, пахтага та-
лабнинг катта эканлигини ҳисобга олиб, ўз бойлиги-
нинг бир қисмини Термиз пахта заводида қуришни
ажратади. Пахта заводи қурилиши асосан 1906 йилда
бошланган, лекин қурилиш материаллари, малакани
қурувчиларнинг бўлмаслиги сабабли қурилиш ишлари
узоқ чўзилган. Матчинбоевлар корхонани тезроқ ишга
тушириш учун барча имкониятларни ишга солганлар.
1910 йили оддий асбоб-ускуналар билан жиҳозланган,
йилига 14400 кг пахта толаси ишлаб чиқариш қууна-
тига эга бўлган корхона ишга тушди.

Чоризм Ўрта Осиё худудидagi вазиятни ҳисобга олиб, асосан Термиз орқали юк ташиш ва хом ашё олиб кетишни кўлайтириш мақсадида Бухородан Термизгача, Термиздан Хисоргача ҳамда Термиздан Кудобгача темир йўл қуришни тезлаштиришга эътиборини қаратади. 1904 йили темир йўл қурилиши бўйича қудирув ишлари олиб борилади. Чор ҳарбий маҳкамаси 1908 йилда Бухородан Термизгача тор изли темир йўл қурилиши лойиҳасини тайёрлайди. Лойиҳа 1910 йил 10 апрелда Россия Вазирлар Кенгашининг Столипин ринелигида ўтказилган ййгилигини биддириб, 1912 йилда хору амираи қарорга ўз розилигини билдириб, 1912 йилининг 15 июнида муҳандис Ковалевский билан темир йўл қурилиши ҳақидаги шартномани имзолайди. 1912 йили қиммати 18 млн. рубль турувчи Когон — Термиз темир йўлини қуриш тўғрисидаги лойиҳа қабул қилинган сўнг, чор ҳукумати мазкур темир йўл қурилишидан Бухоро хонлиги худудидан ўтганлигини ҳамда қурилиш харажатиининг ўстанлигини эътиборга олиб, қурилиш харажатиининг маълум қисмини тўлашни ва ишчи кучини сафарбар этишни амирдан талаб қилади. Амир Олимхон Қоратепа ҳукмдори Нёзматуллабекка бекиликдаги аҳолини темир йўл қурилишига сафарбар этиш тўғрисида фармон беради. Темир йўл қурилишида иш-тироқ этаётган ҳар бир ишчи учун иш ҳақи темир йўл қурилиши бошқармаси томонидан ажратилади ва маб-лағ Нёзматуллабек ихтиёрига ўтказилади. Нёзматулла-бек аҳолига пул тўламасдан уларни ҳарбий тайёргар-лик қуриш учун қилинаётган иш сифатида қурилишга сафарбар этади.

Темир йўл курилишида меҳнат қилаётганларнинг иш шaroити жуда ogир бўлиб, ҳатто уларни ичимлик суви билан таъминлаш ҳам яхши йўлга қўйилмаган эди. Бу esa ишчиларнинг қатор норозиликларига сабаб бўлади, норозилик туфайли курилишда тез-тез галаён-лар кўтарилиб туради. Оқибатда курилиш ишларига Машҳаддан эронлик ишчилар ёлланади, ammo шарoитнинг ёмонлигидан улар ишлашдан бош тортадилар ва кутилаётган набатдаги гуруҳ ишчилар умуман кел-майди. Шундан сўнг курилишга Туркистон ўлкасидаги турмаларда сақланаётган маҳбуслар жалб этилади. Маз-кур курилишга Шеробод ва Денов беклиги деҳқонлари ҳам иштирок этганлар. Биринчи ҳаҳон уруши давом этаётганлиги сабабли темир йўл тоннеллари ва вокзал-ларнинг курилишида австриялик ва венгриялик асир-

лар кучидан фойдаланилган. Темир йўл курилишининг нақадар қийин ва мушкул бўлишига қарамасдан, умумий узунлик масофаси 573 верста тенг бўлган Термиз — Когон темир йўли 1916 йилнинг 14 июлида ишга тушади. Термиз темир йўли мазкур йилнинг 14 сентяб-ридан бошлаб империянинг барча темир йўллар тармоғи билан уланади. Умуман олганда, XIX аср охири — XX аср бошларида Сурхон воҳасининг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаётида анча орқали кетишни кузатиш мумкин.

1894 йили чор ҳукумати Амударё назоратини ўз қўлига тўлиқ олиш мақсадида чегара ва божхона ишлари ривожига эътиборни кучайтиради. Бундан кейин дарё сувидан сугориш, савдо ёки дарё қирғоқларидан экин майдонлари сифатида фойдаланиш, дарёдан ўтиш ҳамда балиқ тутиш Россия ҳукуматининг руҳсатисиз қатъий тақиқланади. Россия келажакда Афғонистонни истило қилиш учун қўлай иқтисодий, ҳарбий-стратегик аҳамиятга эга бўлган Термизда мустақам жойлашиш мақса-дида бутун зарурий чора-тадбирларни кўради. Бундан ташқари Термиз шаҳри Самарқанд ҳамда Мозори Ша-риф ва Кобул билан боғланган энг қисқа савдо йўли устида жойлашган бўлса, Сурхондарёдан эркин чиқа-диган арзон сув каналлари билан катта ҳосилдор ер-ларни қўлга киритиш мумкин эди. Шунингдек, кел-жак режада Термизда мустақам жойлашиш олгандан кейин жуда катта, бой ҳосилдор тупроқли Шеробон воҳасига чиқиш ва уни эгаллаш ҳам назарда тутилган эди.

Т ў р т и н ч и б ў л и м

Совет мустабид тузумининг ўрнатилиши (1917—1941 йиллар)

СОВЕТ ҲОКИМИЯТИНИНГ ЎРНАТИЛИШИ ВА МИЛ- ЛИЙ-ОЗОДЛИК ҲАРАКАТИНИНГ БОШЛАНИШИ

Большевиклар октябр тўнтаришидан сўнг ҳокими-ятни қўлга киритгач, ҳақиқий халқ ҳокимияти ва чи-накам демократия ҳукмронлик қиладиган жамиятнинг барпо этилиши ваъда қилган эдилар. Бу жамият кенг халқ оммасининг эҳтиёжларини қондириши, унинг

манфаатларини ҳимоя қилиши лозим эди. Тарих таж-рибасининг далолат беришича, халқ ҳокимияти гоёяси бир гуруҳ инқилобий ҳаёларастларнинг ўйлаб чиқар-ган нарсаси эмас, балки мазлум «қуйи» табақаларнинг одамни одам експлуатация қилмайдиган, инсоннинг эркин камол топиши учун ижтимоий адолат тантана қиладиган ва тенг имкониятлар мавжуд бўладиган иж-тимоий тузумни кўп асрлардан буён орзу қилиб келган интилишининг яқунидир. Халқ ҳокимияти бу ўзини-ўзи идора қиладиган давлат бўлиб, унда ҳар бир киши-нинг эркинлик даражаси бошқарувда бевосита ёки ва-киллик йўли билан иштирок этиши билан белгилана-ди. Халқ ҳокимияти бу маданиятли демократиянинг ба-зали негизини ташкил этади. Афсуски, большевиклар марксна назарий қоидаларга амал қилиб, илғор халқ ҳокимияти ғояларини ҳалокатли, мустабид тузумни бар-по этишнинг мафкуравий курилига айлантирдилар. Фев-рал инқилобининг ғалабаси Россияда «буржуа демок-ратик» давлати тизимининг амалий муаммосини кун тартибига қўяди ва давлатчилик назариясига катта қизи-қиш уйғотади. Рус чоризмининг таркибий қисми бўлган Термиз шаҳрида ҳам инқилобий ўзгаришлар бўлиб, ҳарбийлар бошқарув қўмитаси тузилади. 1917 йилнинг 10 мартида Термиз гарнизонининг барча ҳарбий қисм-ларида митинглар бўлиб ўтади. 1917 йили 31-Амударё бригадаси аскар қўмитаси тузилади. Қўмита қарорига кўра, яккаҳокимлик кайфиятдаги зобитлардан подпол-ковник Короткевич ва бошқалар ишдан четлаштири-либ, қамоққа олинади. Аскар қўмитаси Термиз пахта тозалаш заводи ишчиларининг Термиз-Паттакесар «Ишчи иттифоқи» билан алоқа боғлайди. Натижанда 1917 йилнинг 19 мартида Термиз гарнизони аскарлари ва зобитлари ноибларининг бирлашган ййгилишида Тер-миз-Паттакесар ҳарбий қўмитаси тузилади, унинг ҳуқуқ ва вазифалари белгиланади ҳамда 6 кишидан иборат ҳайъат сайланади. 1917 йилнинг 21 апрелида Термизда ишчи ва аскарларнинг бирлашган митинги бўлиб ўта-ди ва 22 апрелда зобитлар уйда Ишчи-аскар депутат-лари совети тузилганлиги эълон қилинади. Совет раис-лигига Преображенский (Тошкентда ўлдирилган 14 ко-миссарнинг бири), котиблигига Круликовский сайла-нади (у кейинчалик Термизда яшаб вафот этган). 30 апрелда Паттакесар деҳқон ноиблари совети тузилади, унга 546 казак дружинасининг собиқ аскарлари, яъни ҳарбий хизмат муддатини ўтаб бўлиб захирага чиққан

деҳқонлар аззо бўладилар. Паттакесар деҳон ноиблари совети Термиз аскар-ишчи ноиблари совети билан қўшилиб, 1917 йилнинг 7 майида Термиз-Паттакесар аскар-ишчи ва деҳқон ноиблари совети ташкил тошди. 1917 йилнинг 1 июлида ўз иштини бошлаган Термиз-Паттакесар аскар-ишчи ва деҳқон ноиблари совети кенгашида маҳаллий миллат вакиллари йўқ эди.

Советлар сиёсатининг Сурхон воҳасига кириб келиши кескин кураш шароитида бўлиб, маҳаллий халқнинг асосий қисми бу янги ҳокимиятнинг норозилик билан кутиб олади. Бухоро амирлиги даврида катта ҳарбий, иқтисодий, сиёсий мавқега эга бўлган Сурхон воҳасини советлар ҳукумати ўз қўлида маҳкам сақлаб қолишга жиддий киришади. У оддий меҳнаткаш халқни зудлик билан ўз томонига агладиб олиш мақсадида халққа бепул, ўйлаганидан ортиқча мулк ваъда қилиб, ишлаб чиқариш куралига эга бўлмаган, ҳукуқий тушунчаси йўқ, сиёсий билимларни етарли эгаллаб олмаган халқни ўз сиёсати чегарасига киритиб олади.

Натижада совет ҳукумати миллий хусусиятларни чуқур ўрганиб, ички зиддиятлардан фойдаланишга, қариндош-уруғлар, миллий этник гуруҳларни бир-бирига қарама-қарши қўйишга ҳаракат қилади. Бундан сиёсий манфаатлар йўлида усталик билан фойдаланади. Миллатнинг фахри бўлган олим-фозиллар, йирик маҳаллий бойлар, ўтқир зеҳнли дин вакиллари, маҳаллий халқ ўртасида ишбилармон, иш бошқарувчиларда катта обрўга эга бўлган нуфузли одамларни умуман сиёсий ҳаёт йўналишидан олиб ташлаш, йўқотишга жиддий киришади. Бу сиёсат туфайли 20-йилларда воҳанинг минглаб аҳолиси қаттиқ сиқув остига олинди, бир қисми қатагонлик сиёсати билан сургун қилиниб, иккинчи қисми эса қириб ташланади. Халқнинг асосий қисми эса қуруқ ваъдалар таъсири остида советларнинг ногўрри сиёсатига эргшиб кетади. Амирликнинг қулатилиши арафасида Бойсунда йирик ер эгаси Суюн Пинхос ўғли ихтиёрида 600 гектар экин майдони бўлиб, ёлгон ваъдалар бериш эвазига тортиб олинди, унинг 13 та дўкони янги ҳукумат томонидан қабул қилинган қарор асосида давлат ихтиёрига ўтказиб юборилади. Илм-маърифат ва покликка даъват этувчи ислом динига ҳам кескин зарба берилади. Жумладан, Бойсундаги 2 та кичик мадраса, Шерободдаги ўрта таълим мадрасаси, Деновдаги 2 та ўрта мадрасалар ёпиб ташланиши билан таълим олаётган толиблар сиқув асоси

да мадрасалардан қувилади. Узоқ асрлар давомида яратилган чексиз қимматбаҳо нодир китоблар, қўлёзмалар, ноёб миллий санъат обидалари йўқ қилинади. Бойсун, Шеробод, Деновдаги беклик саройлари, масжидлар, мадрасалар «хуруфот белгиси» сифатида бузиб ташланади. Сурхон воҳаси «Саид Олимхон ҳазратларига ёрам берган» деган махус ниқобланган сиёсат таъсири кузбони бўлади. 1920 йил 10 сентябрда Амир Саид Олимхон Дарбандга келиб, Бойсун бети ҳамроҳлигида 11 сентябрда Ёлғизбоғ ва Тўда қишлоқлари орқали Бойсунга жўнаб, Чорчинорда тўхтади. Инқирозга учраган амир ўз давлатида мафкуравий бирликни, ўзаро ҳамфикрликни вужудга келтиролмайди ҳамда қизил ҳокимиятга қаршилик кўрсата олмайди. Ўша даврда маҳаллий халқни чалғитувчи мансаб, ҳокимият учун ўз мақдони сотиш эвазига обрў орттиришга уринувчилар ҳам кўп бўлади. Чунки Дарбанд, Бойсун, Кўрғон воҳалари бунинг исботидир. Баъзи бир кимсалар арзимаган нақадлар ҳисобига миллий гуруҳни, ор-номус, виждонини сотиш йўлига ўтадилар. Амир Саид Олимхонни тутиб келиш учун М. В. Фрунзе томонидан юборилган 4-Туркистон ўқчи полки амалга оширган дастлабки қирғинларга айнан шундай кимсалар сабабчи бўлади. Ўроқ Сурхон воҳасида дастлабки миллий истиқлол ҳаракатини ташкил этганлардан Жўраҳон Махсум, Мулло Абдурашул Ҳожи, Саид Хатиб, Абдурашул бой, Усмон Ҳожи, Бўрибой, Қаҳҳор Ҳожи, Саидхон оқсоқол, Хўжамшуккур ва Норкул тўқсобоалар миллий кучларни бирлаштириш, ягона дин байроғи остида тўпланиб ор-номус бирлигини сақлаб қолишни энг асосий тушунча деб биладилар.

1920 йилнинг октябр ойи бошларида миллий ҳаракат кучларини бирлаштириш мақсадида Саид Олимхон Бойсун ва Шерободга Олимхон исмли кишини бек этиб тайинлайди. Амирнинг ўзи Душанбеда туриб катта миқдорда қурул-яроғ билан истиқлолчиларни қўллаб-қувватлайди. Советлар мустабид тузумини батимон йўқотиш учун миллий истиқлол кучлари бирлашиб ладил ҳаракат қила бошлайди. 1920 йил ноябрда амир тарафдорлари Бойсун ва Шерободни ўз назоратларига тулиқ олади. Шарқий Бухоронинг ажралмас қисми бўлган Сурхон воҳасида мустақиллик учун кураш олиб борувчилар сони анча ошади. Тарихчи К. Ражабовнинг ёзишича, Иброҳимбекнинг 4000, Давлатмандбекнинг 5000, Тўғай Сарининг 2000 кишилик қўшини

совет ҳокимиятини тугатиш учун ҳаракат қилади. Бойсундаги амир қўшинлари ва ватанпарварларга Бўри Баттош, Холтўра Амин, амирнинг ноиб Олимхон, Эшон Сулур, Уроқхон, Қорахўжа, Бўри ва Ҳўжамшукур тўқсобалар саркардалиқ қиладилар. Бу қўшинлар Бойсун-Чакчак, Шўроб ва Оқдовон, Аммо ўзаро ҳамжиҳатлик йўқлигидан фойдаланган қизил армия ҳарбий қисмлари 1920 йил 17 декабридан 1921 йил 4 январигача қизил командир Марсов етакчилигидаги «Ҳисор экспедицияси» Бойсун йўналишида ҳужумга ўтиб, Дарбанд, Шўроб, Оқдовон истеҳкомларини қўлга киритади. 1921 йил 5 январда Дарбанддаги ҳал қилувчи жанг да амир қўшинларини мағлубиятга учратиб, Дарбанд, Сайроб, Ҳўжабулғон, Даҳнаижом, Ёлғизбоғ, Тўда қишлоқларини ишғол этиб, Қоқбел ва Сакратма этаги орқали Бойсун шаҳрини эгаллайди. Советлар эгмати ўзининг дастлабки ҳаракатида халқни ўз томонига тўлиқ ағдариб олиш йўлини тутиб, камбағал табакларни кўпроқ сиёсий ҳаётга жалб этишга киришади. 1921—1922 йилларда советлар ҳокимиятини мустақамлаш сиёсати туфайли Сурхон воҳасида дастлабки совет фирқа қўмиталари тузилиб ҳокимиятни мустаҳкамлаш борасида бир қатор ишлар амалга оширилади. Улар маҳаллий халқ ичидан ўзларига содиқ гуруҳларни йиғиб, ҳокимиятнинг бошқарув ишларига жалб этса-да, саводли, нуфузли маҳаллий халқ вакиллари ҳокимият бошқарувиغا асло жалб этилмади.

1921 йилнинг январ ойида Термиз, Шеробод, Денов, Бойсун, Жарқўрғон, Шўрчида инқилобий бошқарув қўмиталари тузилиб, қўмита асосан ички душманларни тугатиш, совет ҳокимиятини тўлиқ ўрнатилни таъминлашни ўз олдига мақсад қилиб олади. Советларнинг махсус ГПУ (Бош сиёсий бошқарма), ЧК (Фавқулодда қўмита) бўлинмалари воҳада жосулик ҳаракатларини ниҳоятда кучайтириб, оммавий тарзда маҳаллий аҳолини қамқоққа олиш, қириб ташлаш билан шуғулланади. Большевиклар маҳаллий халқни иккига бўлиб ташлаб, уларни бир-бирига қарши курашга чорлаб, бундан ўзларининг манфаатлари учун усталик билан фойдаланадилар. Айниқса, 1921 йил январда Бойсунда ташкил этилган инқилобий қўмитада ишлаган Ибодулло Ҳалимов, Мирзо Салим Дўстмуродов, Мирзо Ғулом Қодирий, Жалол Каримов, Қудрат Бобоев, Азим Аннакулов кабилар бу сиёсатни амалга

оширишда фаол иштирок этади. Чунки саводи бўлмаган, натавон, халқ манфаатини тўлиқ тушуниб етмаган бундай кишилар халқ қисматини оғир аҳволга солиб қўяди. Ўзбекистоннинг бошқа жойларида бўлганидек, Сурхондарёда ҳам қизил мафкурага қарши миллий-озодлик ҳаракатлари тўғрисида давом этиб, янги кураш ҳаракатлари шаклланиб боради.

1921 йилнинг охири — 1922 йилнинг бошларида Шарқий Бухоронинг Бойсун ҳудудида Анвар Пошо раҳбарлигидаги озодлик ҳаракати кенг сиёсий тус олади. Анвар Пошо ҳаракатига турк зобитларидан Ҳожи Салимбек (Салим Пошо), Бартинли Мухиддин, Нафтибек, Халилбек, Ҳасан Афанди (собиқ Термиз милицияси бошлиғи), Усмон Турсунов (Усмон Афанди) кабилар қўшилиди ҳамда ҳарбий ҳаракатларга раҳбарлик қилди. Анвар Пошо ҳамда Иброҳимбеклар биргаликда учрашиб, ҳарбий ҳаракатлар олиб боришга келишиш учун Ҳисорнинг Лақай водийсидаги Кўктош қишлоғидан махсус анжуман ташкил этилади. Ягона қўмондонлик учун олиб борилган музокаралар натижасида кучлар бирлашиб, 1921 йил декабрида Шарқий Бухоро кўрбониларининг ҳарбий кенгашида Анвар Пошо Бош қўмондон деб эълон қилинади. 1921 йил декабри охиридан 1922 йил 14 февралгача Душанбе шаҳри учун бўлган жангларда миллий-озодлик кучлари галаба қозониб, 15—16 февралда Юрчи, Денов, Шўрчи тўлиқ Анвар Пошо қўшинлари ихтиёрига ўтади, Бойсун 1921 йил июн ойигача қамал ҳолда бўлади.

Шарқий Бухоронинг бутун Тожикистон қисми, шунингдек, Юрчи, Денов, Миршоди, Какайди, Жарқўрғон, Қумқўрғон, Хотин работ, Паттакесар ҳудудларини Анвар Пошо қўлига ўтади. Сурхондарё ҳудудларида миллий-озодлик ҳаракати авж олиб, Соҳиб командир, Эшон Сулур, Хуррамбек, Мустафоқулбек, Раҳмонбек, Раҳмонберди, Салом калта, Азизбек, Вали қондир, Шайман тўқсоба, Мулла Эшқул, Мулла Раҳоб кабилар Бойсун яқинидаги Кофирунда туриб ўрта Осиёдаги ислом лашкарига бошчилик қиладилар. Унга Усмон, Ҳасан ва Сурайё афанди каби турк зобитлари, Раҳмонқул додхоҳ, Темур, бойсунлик Аҳмадбек, Мустафоқулбек, Салом калталар маслаҳат бериб, Афғонистон орқали ҳарбий ёрдам олиб турадилар.

Бироқ шунинг алоҳида таъкидлаш керакки, миллий кучлар ўртасида ягона ҳарбий режанинг йўқлигидан совет ҳукумати фойдаланади. Советлар ҳукуматининг

махсус вакили Олимжон Акчуруннинг жосуслик фаолияти, ЧК ходимларининг мунтазам олиб борган бөлшевик таркибот-ташвиқотлари туфайли миллий кучлар ўртасида ўзаро келишмовчилик кучаяди. Айниқса, Олимжон Акчуруннинг Анвар Пошо номидан сохта тайёрлаб, ўта айёрлик билан уюштирган ва Амир Саид Олимжон номига ёзилган хат, ҳаёда Иброҳимбекдан шикоят қилиниши, Анвар Пошонинг сохта муҳри, бу хатнинг «тасодиқий» равишда Иброҳимбек қўлига туширилиши натижасида Анвар Пошо билан Иброҳимбек ўртасидаги ўзаро низолар ниҳоятда кучайиб кетади. Шунингдек, Олимжон Акчуруннинг Иброҳимбек ва Анвар Пошо номига алоҳида-алоҳида жўнатган махсус хатларида ҳам гўёки советлар ҳукумати уларни кечириб бериш мумкинлиги қайд этилган. Масалан, Иброҳимбек номига ёзилган хатда қуйидаги фикр мавжуд эди: «Беклар беги Иброҳимбек-бий Жаноби олийларига! Анвар тузоғига илингансиз, деб афсус ва надоматлар чекмоқдамиз. Сиз жанобнинг истагингизга қараб адолат сулҳи тузишга тайёрмиз. Сизга беҳад хурмат ва ишонча ила Олимжон Акчурун. Шабъон ойининг 26-чоршанба кунини. Бойсун шаҳрин». Худди шу мазмундаги хат Анвар Пошога ҳам жўнатилади. Уша давр ҳарбий йўналишига эътибор берилса, Анвар Пошони қўллаб-қувватлаш мақсадида Бухоро амири 1922 йил апрел ойида Афғонистон орқали 100 кишилик мунтазам ҳарбий соқчилар назоратида 20 туя патрон, 7 туя милтиқ, 40 туя ҳар хил ҳарбий анжомлар жўнатади. Анвар Пошо кучли ҳарбий қисмларга эга бўлиб, Бухорони эгаллаш учун катта сафарбарлик эълон қилади. Чунки бу даврда миллий-озодлик ҳаракати кучлари қуйидагича жойлашган эди: Карки жанубида — 800 киши, Сурхондарё бўйлаб Янгиариқнинг юқори қисмида — Юсуф Мирохир бошлиқ 700 киши, Бойсунда Анвар Пошо ва Иброҳимбек саркардалигида 4500 киши, Денов-Юрчида — тўқсоба бошлиқ 1000 отлик, Анвар Пошо ҳарбий режалари юзасидан Қашқардаги Англия элчиликл ходими Эсертон қуйидагича ёзган: «Анвар Ўрта Осиё Наполеони бўлишга ҳаракат қилиб, Россияга қарши буюк мусулмон давлати барпо этишни мўлжалламоқда». Шарқий Бухорода кенг тарқалган миллий-озодлик ҳаракатини тўхта-тиш, «акселинқилобчиларни» қириб ташлаш мақсадида РКП(б) Марказий Қўмитаси 1922 йил 18 майда «Туркистон — Бухоро ишлари ҳақида» қарор қабул қилади, бу ҳужжат Бухорода совет ҳокимиятини му-

тақамлаш, Анвар Пошо қўшинларини тугатиш ва акселинқилобий кучлар билан бўлган буржуа миллатчиларнинг тор-мор қилиш ишида Ўрта Осиё жумҳурияларининг фирқа ташкилотлари учун жанговар ҳаракат дастури бўлиб хизмат қилади. Анвар Пошо қўшинларини тугатиш учун 1922 йил 5 апрелда Туркистон фронтини ҳарбий қисмларида Н. Б. Какурин ва Ҳарбий-инқилобий кенгаш аъзоси Ботурин қўмондонлигида «Бухоро гуруҳ қўшинлари» ташкил этилади.

Советлар ҳукуматининг катта куч тўплаётганини сезган Анвар Пошо 1922 йил 15 апрелда Кофирун қишлоғи ҳарбий қароргоҳида қўрбошилларнинг катта қурултоғини ўтказди. Унда турк ва афғон ҳарбийлари билан бирга Дониёр, Усмон, Ҳасан, Али Ризо, Бартинли Турсун Афандилар, Эшон Султон, Давлатмалой, Иброҳимбек, Абдулқаюмбек, Тўғай Сари, Ботур ва Алимардон беклар иштирок этадилар. Қурултоғда Ҳожи Абдулатиф, Латиф Девонбети Афғонистон орқали 11 туя қурул, ўқ-дори, маблағ олиб келиб, Бойсуннинг ишғол қилинишини тезлатишни таъкид-лади. Анвар Пошо 1922 йил май ойида Қўштут, Би-оширрин, Мирқоракўз, Қизил, Инқобода ҳарбий қисмларни кучайтириб Бойсунга ҳужумлар уюштилади. Лекин қилинган ҳарбий ҳаракатлар ўзининг амалий натижасини бермайди. Шунингдек, Акчурун ташкил этган «Анвар мактуби»дан газабланган Иброҳимбекнинг 1922 йил май ойи охирида 3000 нафар сараланган лақай қўшинини Бойсун қамалидан олиб чиқиш советларнинг ҳарбий мавқеини анча яхшилади.

Мунтазам ҳарбий тайёргарликдан ўтган «Бухоро гуруҳи қўшинлари» таркибига 1-алоҳида Туркистон отлик бригадаси, 8-отлик бригада, 3-Туркистон ўқчи дивизияси, 11-отлик дивизия қўшинлари сафарбар этилган. Умуман, Анвар Пошо ҳарбий стратегияси (йўналишини) йўқ қилиш учун 83 та полк Шарқий Бухорода ва Бойсунда жанговар ҳолатга келтирилади. Бу ҳарбий қисмларга Г. И. Оржоникидзе, Я. Х. Петерс, С. С. Каменовлар раҳбарлик қилиб, Анвар Пошо билан жиддий жанг қилишга, уни бағамом тор-мор қилишга кирадилар. Советларнинг қизил армия қисмлари 1922 йил 9-12 июнда шиддатли ҳужум туфайли Мирқоракўз, Бибишарин, Етимак, Питак, Оқжар, Кофирун, Қина Чорбоғ, Инқобод, Паланг, Пулҳоким, Сарикамин, Работ қишлоқларини эгаллаб олади. 12-15 июндаги ҳал қилувчи жангларда Анвар Пошо қўшинлари

қаттиқ сиқув остида Работ ва Кофирунда мағлубиятга учрайди. Ягона ҳарбий кўмондонликка бўйсунмаган, замонавий уруш олиб бориш тажрибасига эга бўлмаган, ўзаро келиша олмаган миллий-озодлик кучлари ҳал қилувчи жангларда яқдил ҳаракат қилмаганини туфайли турли томонга чекиниб, асосий жанг майдонини ташлаб кетдилар. 15 июнда Анвар Пошонинг асосий ҳарбий маркази ишғол этилиб, қизил армия 200 туя гуруч, 2 та тўрт ғилдиракли извош, 10 минг 600 дона инглиз патрони, 200 бош қорамол ва Анвар Пошонинг асосий буюмларини қўлга туширади. Қизил кўшинлар 16 июндан Хотин работ, Пастки Тибет, Юқори Тибетларни ишғол қилиб, 20 июнгача Миршоди, Денов, Юрчи, Кокайди ва Боботоғни ҳам тўлиқ ўз назоратига олади. Совет кўшинларининг Анвар Пошо билан ҳал қилувчи жангги 1922 йил 4 августда Балжувон ёнида бўлиб ўтади. Бу жанг жуда шиддатли тус олиб, икки ўртада вужудга келган найзабозлик жангида Анвар Пошо ҳалок бўлади. Бош кўмондоннинг ҳалок бўлиши натижасида озодлик кўшинлари саросимага тушиб қолади, ёлғиз қолган Дониёр Дўстмуродов ўз қисми билан Дарвозга қараб чекинади, оғир яраланган Давлатмандбий ўша жойда ҳалок бўлади.

Анвар Пошо мағлубиятининг асосий омилларидан бири Олимжон Акчурин раҳбарлигидаги советлар ҳокимиятининг махсус вакиллари тинимсиз ҳарбий, сиёсий ташкилотчиликни кучайтириб, олдий меҳнаткаш халқни жалғатиб ўз томонига айлариб олиш учун ҳамма воситаларни ишга солади. Шунингдек, советлар ҳукумати маҳаллий халқ ичидан чиққан Ҳамро Саматов, Карим Раҳим, подшо муҳрдори Хўжамурод Муҳаммадмуродов, Ёқуб Йулдош каби жосуслик ҳаракати билан шугулланган махфий чекистлардан кенг фойдаланади. Ўз навбатида миллий гуруҳ топталган даврда миллат гамини ҳимоя қиладиган зийли кучлар бирлаша олмадилар. Совет даврида мавжуд сиёсатга ишонтириш, халқнинг тинч-тоғув яшашга бўлган муносабатини таъминлашда большевистик тарғибот устунлик қилди.

Муҳолифиятдаги кучлар тарафидан олиб борилган мафкуравий ишлар ҳамда тарғибот-ташвиқот ҳаракатлари ва ҳаттоки оташин нутқлар, дўх-пўписалар, камситишлар, баландпарвоз гаплар, уруш-жанжал ичили қолган халқ ниҳоятда эсанкираб, кимга ишонишни, қаёққа эргашини билмай тангшиб қолган эди. Бундан

шаронгда ҳарбий устунликка эришган совет ҳукумати ишга дадил киришиб, сиёсат майдонида бошқарувни ўз қўлига олади. 20-йилларда Сурхон воҳасида кураш тўхтамай, янгидан миллий-озодлик кучлари тўпланиб, ҳаракат бошлайдилар. 1922 йил кузида Иброҳимбек бошчилигидаги ҳаракат кучайиб, Сурхон воҳасининг анча қисmini ўз ичига олиб, Салим Пошо билан ҳамкорликда Туркистон fronti кўмондони А. И. Корк таркибидagi 11- ва 12-полк, битта артиллерия батареяси бўлган 3-отлиқ бригадага қарши жангларда фаол иштирок этади. Шеробод, Денов, Сарисий, Бойсун, Юрчи, Жаркўргон, Боботоғ худудларида Хуррамбек бошлиқ Хайит кал, Мустафоқулбек, Раҳмонбек, Раҳмонберди, Салом калга, Соҳиб командир, Берди Додхо, Утанбек, Аҳмадхон эшон ва бошқа курашчилар тенгсиз жангларда қизил армия кўшинлари ва совет ҳукумати тарафдорларига қарши «Муқаллас ислом учун!», «Она-тупроқ мустақиллиги учун!» кураш олиб борадилар. Ҳар икки тараф галаба учун кескин кураш олиб бориб, кўплаб кишилар қурбон бўладилар. Минг-миң тектар экинлар, боғ-роғлар пайҳон қилиниб, асрлардан буён сақлаб келинаётган маданият обидалари ваيران этилиб, халқ аёвсиз таланиб, бор-бўлидан ажралди. 1924 йил январ ойида Шарқий Бухоро худудидagi тоғли ўлкаларда миллий-озодлик курашлари олиб бораётган 24 та гуруҳ бўлиб, уларда 1740 жангчи бор эди. Иброҳимбек уларни бирлаштириб 2500 кишига етказди, аммо маҳаллий аҳоли узоқ давом этган бу узаро курашлардан тинкаси қуриган эди. Бу курашларда муҳим стратегик жой бўлган Бойсуннинг ўрни ниҳоятда катта эди. Икки ўртадаги жанглар вақтида Бойсун бир неча бор қўлдан-қўлга ўтиб туради. Умум Сурхон воҳаси: Боботоғ тоғлари, Шеробод, Денов ва Юрчи кўплаб шиддатли жангларнинг гувоҳи бўлади. 1925 йилининг январ ойида Иброҳимбек Сурхон воҳасининг Шеробод, Денов, Юрчи, Бойсун худудларида ўз ҳокимиятини ўрнатиб, янгидан қурол-яроғ ва ҳарбий кучлар олади. У 1925 йил баҳорида Хуррамбек билан ҳамкорликда қизил армиянинг жанговар тезкор ҳарбий қисми бўлган Эшнӣз Амин ўғли кўмондонлигидаги гуруҳ билан жанглар олиб боради.

Мунтазам қизил армия кўшинларига қарши кураш кескин тус олиб, миллий-озодлик кўшинлари катта талафот кўради. Натижада 1926 йилнинг 21 июнида Иброҳимбек ва Хуррамбеклар Афғонистонга ўтиб ке-

тади. 1931 йил 19 апрелда Иброҳимбекнинг янги ёрдам олиш мақсадида Лақай водийсида қилган ҳарбий ҳаракатлари муваффақиятсизликка учрайди ва 1931 йил 23 июнда эрталаб Иброҳимбек ўз хоҳиши билан совет ҳукуматида асирга тушади. Совет манбаларида бу воқеа «1931 йилнинг 23 июнида эрталаб Иброҳимбек Амур дарёдан кечиб ўтаётган пайтда қуролсизлантирилди ва Муқим Султонов раҳбарлигидаги кўнгиллилар қисми уни асирга олиб, НКВДга топширди», деб талқин этилади. Аслида 1931 йил 9 ноябр кун Иброҳимбек билан ОГПУ торговчиси Г. Дуров ўртасида бўлиб ўтган савол-жавоб куйидагича бўлган: «Савол: Агар, сиз ҳақиқатан ҳам таслим бўлишни ният қилган бўсангиз, нима учун Боботонда юрган кезларингизда, яъни таслим бўлишингиздан илгари қизил аскарлар ва ишчилар ўртасида совет ҳукуматида қарши хат-эълонлар тарқатиш тўғрисида топшириқ бердингиз? Жавоб: Мен бундай хат-эълонларга унчалик аҳамият бермасдим, улар бир пулга қиммат эканини билардим. Узим Комфирнихон дарёсига бориб, бир фуқаролан сўрадим: «Иброҳимбекка келган элчилар қайда?» Фуқаро айтдики: «Қаюм парвоначи ва элчилар Хўжабулгон идорасидадир». Энди мен анинг қўлига Қаюм парвоначи, Муқим қўмондонларнинг отига хат ёзиб бердимки, мен ҳукуматга таслим бўлголи келдим, келиб мени олиб бориңлар, деб. Хатни фуқародин юбориб, ўзим ҳам дарёни ўтиб эрдим. Қаюм парвоначи, Муқим қўмондон ва бошқа элчилар келишиб, мени бирга Хўжабулгон идорасига олиб бордилар. Ҳукуматга таслим қилганим ҳам шу, кўрганим ҳам шулар». Кўриб турибдики, 1931 йилги тергов жараёнида ҳам Иброҳимбекнинг ўз хоҳишига кўра совет ҳукуматида таслим бўлгани шубҳа остига олинади. Чунки «қўлга туширилган» кўрбошини отиб ташлаш осон эди, ўз хоҳишига кўра таслим бўлган кўрбоши отиб ташланса, одамлар совет ҳукуматида субутсизликда айбланиши мумкин. Лекин ҳукумат Иброҳимбекни отиб ташламаса ҳам бўлмасди, ахир у етти йил мобайнида (1920—1926 йилларда) совет ҳукуматида қарши курашган мужоҳидларга раҳнамолик қилган эди. Шу туфайли Иброҳимбек 1932 йил 31 августда сирли, яширинча қатл этилади. Хўш, Иброҳимбек нима учун 1926 йили Афғонистонга муҳожир бўлиб кетди ва 1931 йилда нега қайтиб келади? Албатта, Иброҳимбек ўз ватанига бемаврид қайтиб келади. Эҳтимол, Иброҳимбек совет

ҳокимиятининг авф этишига, инсонпарварлигига инсонгандир?

Ота-боболаримизнинг 20-йиллардаги миллий мустақиллик ва озодлик учун олиб борган курашини бизга яқин вақтга «аниқ мақсади ва гоёси бўлмаган бир тўда қонхўрларнинг ваҳший ҳаракати», деб тушунириб келганлар. Шу мақсадда ҳисобсиз кинофильмлар ишланди, саноғи йўқ бадий ва илмий асарлар ёзилди ҳамда нашр қилинди, оқибатда бор ҳақиқат халқдан яшириб келинди. Аслида ҳам шундай бўлганми? Йўқ, «босмачилик» деб ном берилган истиқлолчилик ҳаракатининг ўз олдига қўйган аниқ мақсади ва гоёси бўлган ва улар шу мақсад ва гоё йўлида қон тўкканлар. Масалан, 1922 йилда Бойсун шаҳридаги большевиклар ҳукумати вакили О. Акчуринага ёзилган мактубда улар ўз талабларини қуйидагича баён этишган: «Ҳақиқий мустақил Бухоро тупроғидаги аҳолининг вакиллари бўлган бизлар сизларга шунини маълум қиламизки, сизлар ватанингиздан чиқиб кетмагунингизча, жангидан давом эттираремиз деб ҳаммамиз бир қарорга келдик. Сизлар ўз динингизни, имонингизни ва виждонингизни бир парчадан он эвазига русларга сотдингиз. Биз ҳам Ватанимизнинг ҳақиқий фарзандлари билан бирга мамлакатимиз мустақиллиги ва равақли учун сиз коммунистларга қарши курашаремиз. Бизлар босмачилар эмасмиз, балки мамлакатимизнинг ҳақиқий ва итоатли ходимларимиз, душманларимиз бўлган русларни Ватанимиздан ҳайдаб чиқарамиз ва уларни абадий йўқотамиз». Кўриниб турибдики, «миллатчи» ва «босмачи» тамғасини олган истиқлолчилар рус миллатига, рус халқига қарши курашаремиз. Улар табаррук тупроғига, она Ватанига бостириб келган ёвуз босқинчилар ва совет режимига қарши курашган истиқлолчилар эди.

Сўнгги йилларда ватанимиз тарих фанида истиқлолчилик ҳаракати тўғрисида ҳаққоний тушунча берувчи асарлар яратилди. Хусусан, бу соҳада Р. Шамсутдинов, Қ. Ражабовларнинг илмий ишлари диққатга сазовордир.

Хўш, ота-боболаримиз олиб борган миллий мустақиллик ва озодлик ҳаракатига қарши кураш охири оқибатда нима билан тугади?

1. Бухоро амирлиги ҳукмронлиги ўрнини эгаллаган БХСР (Бухоро Халқ Совет Республикаси) ўзининг мустақил давлат сифатида шаклланишини тугатди. Чунки Москвага жуда катта табиий бойликларга эга бўлган

ўлкани қўлдан чиқариш фойдали эмас эди. Шунинг учун ҳам улар бу ўлгага Марказдан кўплаб ҳарбий кучларни ташладилар, курулларнинг барча турларидан ваҳшийларча фойдаландилар.

2. Ватаннинг асл фарзандлари қиргин қилинди, қишлоқлар, шаҳарлар вайрон этилди. Аҳолининг тўқсон фоизи деҳқонлар бўлган ўлкада деҳқончилик ва суи ҳўжалигига катта зарар келтирилди.

3. Сурхондарёнинг минглаб аҳолиси ўз она юртини ташлаб, бошқа мамлакатлар (Хитой, Афғонистон, Эрон, Туркия, ҳозирги Покистон, Саудия Арабистони)га бош олиб кетишга мажбур бўлди.

4. Сурхон воҳасининг миллий бойликлари таланиб Марказга олиб кетилди. Ер ости ва ер усти бойликларини талаш тизими ишлаб чиқилиб, бу тизим совет империясининг емирилишига қадар бетўхтов ва хато-сиз ишлаб турди.

Хулоса қилиб шунни айтиш мумкинки. Туркистон минтақасида бўлган миллий-озодлик ҳаракати шу ўлкада яшовчи халқларнинг ўз мустақиллигини сақлаб қолиш учун олиб борган кураши эди. Бу курашда улар маълумиятга учраган бўлсалар ҳам ажодларимиз тўккан қон беҳуда кетмади.

МИЛЛИЙ КАМСИТИШ ВА ҚАТАҒОНЛИК ЙИЛЛАРИДА ВОҲАДАГИ ИЖТИМОИЙ-СИЁСИЙ ҲОЛАТ

Халқимиз Мустақиллиқни осонликча қўли киришгани йўқ. Уни миллатимизнинг гули бўлган не-не асл ўғлонларининг тўккан муқаддас қони, неча асрлик машаққатли курашлари эъзизга қўли киришди.

И. А. КАРИМОВ

Миллий истиқлолчилар ҳаракати тугатгандан сўнг рус миллий шовинизми кескин кучайиб, рус пролетариатининг «оғаларча» ёрдами шиори остида чоризм қила олмаган сиёсий разилликка киришиб, чекка миллий халқлар устидан зўраки социализмнинг талабасини таъминлашга киришди. Совет тарихчилари таъкидлаб ўтганларидек, Туркистон республикасидаги советлар ҳокимиятига мутаассиб унсурларни, реакцияон мусулмон руҳонийларини, эски усул мактаблари муаллимларининг кескин қаршилик кўрсатишларини синдиришга тўғри келган. Совет ҳукуматини гўё мусулмон руҳонийлари дўқ-пўписа билан қўрқитишган, совет мактабига,

уқувчилар ва уларнинг ота-оналарига туҳмат қилишган, муаллимларни ўлдирган ҳамда мактаб биноларига ўт қуйган ва ҳоказо. Тарихий манбалар эса бунинг тескари бўлганлигидан далолат беради. Биринчи навбатда янги ҳокимият тузилмалари террор ва зўравонлик усуллари-ни ишга солганлар. Большевик ҳукмдорлар давлатнинг иқтисодий ва ҳарбий қудратидан, жазолаш воситалари-дан фойдаланиб, халқ таълими соҳасида мислсиз бе-бошликлар қилганлар. Шу мақсадда аввалги ўқув юрла-рининг бинолари тортиб олиниб, мактабларнинг мол-мулклари мусодара қилинган. Маданий-маърифий му-ассасаларнинг алоҳида аҳамият ўйнашидан келиб чиқиб ва ёт мафкуранинг таъсир кўрсатадиган барча йўллари-ни беркитишга интилиб, совет ҳокимиятининг дастлаб-ки қадамларидан бошлаб мамлакат ва республикада, биринчидан, диний ва «буржуа-миллатчилик» руҳидаги маданий-маърифий ташкилотларни йўқ қилишга, ик-кинчи томондан, илгари мавжуд бўлган «маданият ўчоқ-лари»ни «социалистик асосда умумлаштириш»га қара-тилган саяё-ҳаракатлар қилинди. Мазкур «маданият ўчоқ-лари» «буржуа феодал иллатларидан тозаланган тақдир-да» «пролетариат диктатураси»ни мустаҳкамлаш мақ-садларига хизмат қилишга қодир бўларди. «Миллат ман-фаатини ҳимоя қилиш учун дадил кураш олиб боришга киришган ватанпарварлар» рус манфаатларини ошқора синдиришга киришган большевикларга қарши чиққан миллий-озодлик ҳаракати намояндаларини йўқ қилиш-да турли усулларни қўлладилар.

Октябр тўнтаришининг дастлабки кунларидаёқ Рос-синга тобе бўлган чекка ўлкаларнинг ажралиб кетиши-га йўл қўймаслик мақсадида фаол бошланган больше-вистик кураш ўз натижаларини бир нарсда яққол кўрсатдики, ҳатто энг оддий бошқарув ҳокимият вази-фаларини ҳам маҳаллий вакилларга бермаслик, гўёки улар саводсиз, сиёсат ва иқтисоддан хабарсиз, уларга давлат ишларини бошқаришни ишониб топшириб бўлмайди, деган Марказ «шиори» ўртага ташланди. Де-яки чоризм истилосигача ва октябр «инқилоби»гача ҳам Туркистон ўлкасида мустақил давлатлар бўлганли-гини, фан ва маданият жаҳон халқлари аҳлини ўз на-муналари билан ҳайратга солганлигини, бу ўлкада сиё-сат, фан, дин аҳли кучли ақл-идроқка эга эканлигини билсаларда, тан олгиси келмади. Асосий вазифа 20-йиллардан бошлаб бошқарув аппаратини европалаш-тириш гоёси билан боғланди. Энг ачинарлиси шунда

эдики, иш юритаётган европалик келгинди раҳбарларнинг кўпчилиги ҳеч қандай сиёсий, иқтисодий билимга эга эмасди. Маҳаллий миллатдан олинган вакиллар қисман европача тилни тушунганлиги ва топириқларни сўзсиз бажараётганлиги учун ҳам бу лавозимда турган эдилар. Гўёки камбағал деҳқонга, маҳаллий хунарамда «ёрдам бериш» баҳонасида уларни бор нарсасидан айирди. Қишлоқдошлар, қариндош-уруғлар, ака-укалар ўртасида қонли уруш, низо-жанжаллар кучайтириб юборилди. Туркистон истиқболи учун курашган, большевиктик мафкура сиёсатидан норози бўлган Сурхондарё округи райси ўринбосари Норбоев Турсунмирзо оқсоқол каби ўнлаб кишилар турли йўллари билан йўқ қилиб юборилди. 20-йилларнинг охирига келиб Сурхондарёга ҳам европалик вакилларни жўнатиш ва ишончли ҳокимиятни вужудга келтириш шиори амалга оширилди. Сурхондарёда бу ҳолатни қуйидаги манбаларда кўриш мумкин: хўжалик, савдо ва кооператив ишларида жами 50 киши ишлаган бўлса, шундан 20 фойзини, маъмурий ишлар — милиция, суд, прокуратура ишларида жами 44 киши ишлаган бўлса, шундан 17 фойзини, пахтачилик, ер ишлари ва сугориш ишларида жами 26 киши ишлаган бўлса, шундан 10 фойзини, иқтисод-солиқ ишларида жами 4 киши ишлаган бўлса шундан 2 фойзини, маданий ва маърифий ишларда жами 9 киши ишлаган бўлса, шундан 4 фойзини, бошқа жавобгарлик ишларида жами 21 киши ишлаган бўлса, шундан 8 фойзини, партиясиз ишчиларнинг жами 3 фойзини маҳаллий миллат вакиллари ташкил этган эди. Бундан кўриниб турбдики, Сурхон ўлкаси аҳолисининг деярли 100 фойзини ташкил этган маҳаллий миллат вакиллари ишонч билан қаралмаган.

«Шеробод туманида, — деб ёзди Мартиненко-Павловский деган ходим, — қамоққа олинганларнинг сўроғи пайтида, уларнинг соқол-мўйловлари тукини биттаб тортиб олиш услубини қўллаган. Маҳбусларни «сайратиш» учун уларнинг жинсий аъзоларига спирт, турли бўёқлар суркаган, оғзига эса ипак курти пилласини тиқиб қўйган. Бу ишлар маълум бўлиб қолгач, ходимни жазолаш ўрнига бошқаларга унинг услуби намуна қилиб кўрсатилди».

Жарқўрган тумани «Сурхон» жамоа хўжалиги аъзоси, саводсиз, 67 ёшдан ошган Хўжаниёз Ортиқов далада ишлаб туриб ёнидагиларга: «Нега ақлли ва хур-

матли бўлган Файзулла Хўжаев ва Акмал Икромовлар халқ душмани бўлиб қолди?», деб гапирди, амир замонасидаги ер ишлови тартиби ва умуман афзал томонларини сўзлайди. Шунинг учун у 8 йилга қамалиб кетди. Сарийосиё туманидаги Телпакчинор қишлоғидек 32 яшар Амирқул Эшбобоев деган йигит уч-тўрт киши олдига колхозчиларнинг отларини ҳарбий ҳисобга олишганини гапириб «шу ҳам гап (иш) бўлганими?» дейди. Орадан сал ўтмай кўлига кишан тушади, 6 йил қамоқ жазоси олиб, йўқ қилиб юборилади. Шеробод тумани Таскенн қишлоғилик Хўжамқул Норқулов деган йигит оғир аҳволдан нолиб, «қочиб қаерларгадир кетгинг келадими», деб қолади. Бу гап жаллодларга етаргани эди: унга 7 йиллик қамоқ жойи «ҳозирланади».

Советлар аграр сиёсатининг асосий мақсади маҳаллий хўжалиқларда қишлоқ хўжалигини ривожлантириш, моддий техника таъминотини яхшилаш эмас, амалда маҳаллий аҳолини таъқиб остига олиш, қишлоқ хўжалигини яхши биладиган кишиларни қувғин қилиш эди. 1927—1930 йилларда бундай ҳолат Сурхондарёда кучайиб, Сарийосиё туманидаги Сўфийен қишлоқ советидан 2 киши, Узун қишлоқ советидан 47 киши, Газар қишлоқ советидан 3 киши, Сангардак қишлоқ советидан 10 киши, Дашнобод қишлоқ советидан 9 киши, Телпакчинор қишлоқ советидан 6 киши, Хуфор қишлоқ советидан 5 киши, Тортувли қишлоқ советидан 5 киши қулоқ сифатида Сибирга сургун қилинади.

Маҳаллий аҳолини оммавий қулоқ қилиш, мол-мулкни талаш, кўза кўринган деҳқончилик илмини яхши билганларни отиб ташлаш, бўҳтон уюштириб, қамбаста олишлар кучайиб боради. Маҳаллий халқни қуллаб-йўқотиш, деҳқонларнинг кўзини кўрқитиш мақсадида оилавий қулоқ қилиш ниҳоятда кўпаяди. Сарийосиё туманидаги Сўфийен қишлоқ советида яшовчи Элмурод ҳожи 1929 йилда қулоқ қилинган, унинг хотини Элмуродова Рўзигул ҳам 1930 йилда туман ҳокимиятининг қарори билан қулоқ хўжаликларига сургун қилиниб, бошқа деҳқон оиласи бошига ҳам шундай оғир қасмат тушиши таъкидланади. 1930 йилда яна шу қишлоқлик Р. Мирзаев 66-модда билан жиноий жавобгарликка тортилиб, мавжуд мол-мулкни қамаб юборилади. 1932 йили Назаров Раҳмонқул, Бозоров Мусолар деган тўнғаришига уринган тўҳмати билан ўлим жазосига ҳукм этилади.

1935 йили Сурхондарё округ ихроия кўмитасининг қарори билан 57 та энг яхши мулкдор, деҳқончиликни яхши биладиган кишилар кулоқ қилинади. Мисол тариқасида Азизов Маматмурод (қишлоқ имоми), Турдиев Рўзимат (деҳқончилик савдоси билан шуғулланган), Одинаев Абдурахим (ўн бош қўй-қўзи, озроқ томорқаси бўлган)ларни қайд этиб, ўша давр совет мафкурасининг нақадар разил сиёсат эканлигини билди мумкин.

Ватан озодлиги йўлида кураш олиб борган софилар инсонларнинг номини булгаб кулоқ қилиш сиёсати Сурхондарёни ҳам четлаб ўтмайди. Ф. Хўжаевнинг думи деб 1935 йилда Сарисиё тумани Узун қишлоқ кенгаши аъзоси Примов Нормурод Оренбург турмасига 12 йилга қамоқ жазосига тортилади. 1938 йилларда қатъонлик энг авжига чиққан вақтда вилоятимизда кўпلىб ватанпарвар зиёлилар, юрт фидойилари қувғин қилиниб, қириб ташланади. 1938 йили Абдуллаев Бобомурод давлат ташкилий ишларида фаол қатнашиб, миллий мутахассисларни давлат идора бошқарувига жалб этиш таклифи билан чиққанлиги учун 66-модда билан қамоққа олинади.

Қадимий ва навқирон Термиз шаҳрининг марказий кўчаларидан бири Малик Қаҳҳор номи билан аталади. 1931—1936 йилларда 30 ёшли Малик Қаҳҳор юксак зиёли, етук сиёсатчи, талабчан раҳбар сифатида элга танилади. Ўша йилларнинг жамият бошига солган барча ташвишлари: очлик, офатлар, курашлар мобайнида эл дарди билан яшайди. Малик Қаҳҳор 1937 йили Сурхондарё округ партия кўмитаси биринчи котиби этиб сайланади. Бу йилларда округ худудига Фарғона водийсидан минглаб оилалар кўчириб келтирила бошлайди. Янги ерларни ўзлаштириш, деҳқончиликни ривожлантириш ишлари авж олади. Юқоридан келган «колхозлаштириш» сиёсатини амалга ошириш кенг кулоч ёзди. Сарисиёда Мирхусанов, Эргаш Ҳакимов, Деновда Расулов, Шўрчида Усмонов, Жарқўрғонда Камаев, Шерободда Сафаров, Термизда Яҳё Иброҳимовлар партия кўмиталарини бошқарадилар ва Малик Қаҳҳор билан бирга ишлайдилар. Бу даврда Сурхондарё округида ҳар гектар ердан 3,5 центнер пахта ҳосили олинган (1932 йил) бўлиб, 1935 йилга келиб, гектар бошига ҳосилдорлик 9 центнерга, 1936 йилда 13 центнерга кўтарилди. Бошқатармоқларда ҳам катта ютуқлар қўлга киритилди. Бу

ишлар осон кечмаганлиги ҳеч кимга янгилик эмас. Чунки ҳали калтабинлик, онгсизлик, сиёсатни тўғри тушунамаслик, фикрда қарама-қаршиликлар мавжуд бўлиб, ҳатто партия ташкилотларида ҳам сиёсий курлик етарли эди. Масалан, «Кумқўрғон» пахтачилик соҳаси сиёсий бўлими бошлиғи Востоков деган киши ҳўжаликнинг ҳалол ишчи ва хизматчилари устидан «махфий» иш очиб, уларнинг ота-бобокалонлари ким бўлганликларини суриштириб, хўфиёна маълумот тўплайди. Малик Қаҳҳор ўз навбатида Востоков фаоллиги билан шахсан ўзи шуғулланади, унинг бу ишлари номатъкул эканлигини фош қилади.

Малик Қаҳҳор СССР Марказқўми ва республика Марказқўми аъзоси этиб сайланади, мамлакат Советлар съездида иштирок этади. Ниҳоят, Тошкентга — Ер ишлари халқ комиссарлиги сув ҳўжалиги бошқармаси бошлиғи вазифасига ишга ўтказилади. 1937 йили мамлакатни қамраб олган даҳшатли қатагон «шамол»дан Малик Қаҳҳор ҳам истисно эмасди. Унинг устидан «фош этувчи» манбалар тўплана бошланади. Ўзининг «ватан ҳонни ва халқ душмани» эканлигидан беҳабар Малик Қаҳҳор бўлаётган воқеаларни англашилмовчилик деб тушунади. 1937 йил 2 ноябр кечаси у қамоққа олиниб, НКВДнинг «заҳматкаш» терговчилари унга ўз «айбон»ларини таништирилади. Унда ўзи билган марҳум ўтинчи отасининг «тошкентлик катта савдогар, бой ва дин пешвоси бўлган»лигини билиб олди. Ишдан бўшатишга, ёлчителиб қарамоғидаги бешта жонни боқишга ҳам қарғармаси етмаган ҳолда, ўзининг «порахўр миллионер» эканлигини ўқийди. Малик Қаҳҳор тўқилган иғволарни рад этгач, 16 кеча-кундуз давом этган ур-калтлак, бармоқларни эзиш, тепишлар ва минг хил усуллар ишга солинади. Малик Қаҳҳор 18 ноябр кунни «айбони тан олувчи» қарорга имзо чекмагач, уни ярим-яланғоч ҳолда зах ва совуқ хонага сув сепиб қамайдилар, овқат, сув бермайдилар, ҳатто «ташқари»га чиқиб ман этилиб, ўз «ифлоси»га қорилиб, муздай цемент устида ётишга мажбур қилишади. Ниҳоят 2 декабр кунни камерадан судраб чиқарилган ярим жон тана «ҳадима айбларимга иқрорман. Бойнинг ўғлиман. Миллионерман. Совет ҳокимиятини ағдармоқчи эдим», деган хужжатга имзо чекиб, 1937 йил 12 декабрда касал-андан вафот этади. Турмуш ўртоғи Хосият она умр дуаллошининг чирогини бир кун ҳам қалбдан ўчирмади. Унинг ҳалол ва пок эканлигини, халқ олдида, эътиқо-

ди олдида жиноят қилмаганлигини биларди. Анча йиллар ўтгач, Малик Қаҳҳор тўла оқланади.

— Йўлдош Иришметов — 1897 йили Чимкент шаҳрида туғилган. Дастлаб темир йўл станциясида юк туширувчи бўлиб ишлайди, кейинчалик Чимкент, Каттақўрғон, Қарши, Самарқандда партия ва совет ташкилотларида фаолият кўрсатади. 1929—1930 йилларда Рес. публка Марказий Ижроия Қўмитасининг қотиби. 1937 йил 2 октябрда Сурхондарё вилоят партия қўмитасининг қотиби бўлиб ишлаётганда қамоққа олинади. Уни қамоққа олишга келишганда тун ярмидан ошганди. Чоқирилмаган меҳмонлар «нозик» жойдан эканлигини Иришметов дарров аниқлайди. Бу уларнинг хатти-ҳаракати, бепасанд гап-сўзларидан яққол билиниб турарди.

— Йўлдош Иришметов, қани айтингчи, Акмал Иромоов қандай одам, дея сўрайди тунги меҳмонлар бошлиғи. Йўлдош қандай қилиб яхши билган, узоқ йил чин кўнгилдан ҳурматлаган, қолаверса, қўл остида меҳнат қилган шахсни бадном этиб, ундан юз ўтиради? Асло!

— Акмал Иромоов ҳалол инсон. Унинг жавоби шундай бўлди.

— Адашасиз!

Улар гумон билан келишганидан асло афсусланишмайди. Энди, бемалол Йўлдош Иришметовни «халқ душмани»ни ёқлаган шахс сифатида ҳибса олиш мумкин. Бунинг учун тўла асос бор. У ўз тилидан илиниб турибди-ку? Унга шу икромори учун истаган айбони қўйса бўлади. Собиқ СССР Олий суди ҳарбий хайъати унга «мурувват» кўрсатиб, 1938 йил 9 октябрда олий жаъони 25 йиллик қамоқ билан алмаштирган. Йўлдош Иришметов 1939 йил 7 январда Соликамск шаҳридаги қамоқ лагерида вафот этган. У 1958 йил 21 февралда оқланган.

Эшбой Пардаев ҳам муаллим, ҳам ижодкор эди. У 1910 йили Термиз туманидаги Паттакесар қишлоғида таваллуд топган. Воҳа тарихи, халқ оғзаки ижоди, урф-одаглари ва маросимлари унинг жону дили эди. Улар тўғрисида қимматли маълумотлар мужассам этилган мақолалар бу камтар инсон ижодида муҳим ўрин эгаллайди. «Шаклан миллий, мазмунан социалистик» сохта маданият зўр иштиёқ билан шакллантирилаётган, миллий урф-одагларга эскилик қолдиги сифатида қаралаётган бир пайтда Эшбой Пардаев тавҳарлари

менгзаса арзигулик бой маънавий қадриятларимиз ҳақида, уларнинг моҳияти, беқийслиги тўғрисида изланишлар олиб боради, мақолалар ёзиб, мағбуротда чиқишлар қилади. Унинг «Навий муаммонавис», «Муаммо», «Классик адабиётимизда муаммо жанри», «Адиб Собир Термизийни ўрганайлик», «Ўзбек халқ топишмоқлари», «Уч оға-ини ботирлар» каби илмий-бадиий ижоди алоҳида аҳамиятга эга. Эшбой Пардаев «Муаммо» рисоласида куйидаги фикрни баён этади: «Мен умримнинг кўпини маориф соҳасида ишлаш билан ўтказдим. Сурхондарё вилоят ўқитувчилар малакасини ошириш институтида ўн беш йилдан кўпроқ ишлаган давримда, тил-адабиёт ўқитувчилари билан суҳбатлар ўтказиб, уларга қўлимдан келган қадар ёрдамлар бердим». Эшбой Пардаев 1937 йилда ЎзДУ филология бўлимини тугатгач, уни Бухоро пединститутига ишга юборишди. У ерда 1939 йилга қадар ишлаб, кейин 1939 йилдан 1941 йилга қадар Ленинграддаги академик Марр номидаги тил ва тафаккур институти аспирантурасида ўқийди. Уруш бошлангач, яна Бухорога келиб 1945 йилдан кафедра муdiri бўлиб ишлайди. 1945 йили унга нисбатан «ўқувчиларга «Курыон» тўғрисида маълумот берганлиги, институт дарсларида инқилобга қадар бўлган адабиётлардан фойдаланганлиги учун жиноий жавобгарлик белгиланади. 1945 йилнинг 31 майида Бухоро вилоят судининг ҳукмига кўра, «совет халқига қарши ташвиқот-тарғибот олиб борган», деган сохта айб билан қамалади. Хуллас, шундай бўладики, ўз халқининга эмас, унинг бой ўтмиш тарихини ҳам севгани, уни ўрганиб чиқиб, тарғиб қилишга уринган инсон қамоққа маҳкум этилади.

40-йилларда уруш муносабати билан кўплаб юрт филофиллари давлат мол-мулкини ўзлаштириш баҳонасида қамоққа олинади ҳамда кувгин қилинади. Сурхондарёнинг машҳур деҳқонлари, хунармандлари ҳам оғир муносабатни бошидан кечирадилар. 1941 йили Шеробод тумани Истара қишлоқ кенгашида Сағизов Раҳмонга 75 гектар ерга бугдой, 40 гектар ерга арпа экинини эмасдан давлат режасини бузди, деб айб қўйилган бўлса, Норбоев Эшқувват инқилобга қарши тарғиботчиларини олиб бориб, тескари муносабатда бўлишга қорламоқда, Таллашқон қишлоқ кенгашидан 27 ёшли Химматов Хуррам деҳқончилик режасини барбод этувчи деб (464 саклов бирлиги, 124-сонли жиноят иши) жиноий жавобгарликка тортилади.

Собиқ совет сиёсий мафкурасининг асил қиёфасини турли йўналишлар, ҳийла-найранглар билан яширишга уриниб, ўзбек миллитини, унинг кўзга кўринган фидойиларини йўқ қилиш, қириб ташлаш билан қаттиқ шугулланиб, миллий мустамлакачилик, тоталитар камситувчи сиёсат қатағонлик усули билан амалга оширилади. Президентимиз И. А. Каримов таъкидлаганидек, «Машвум 1937—1953 йилларда содир этилган бедодликни тасаввур этиш учун Ўзбекистон бўйича қарийб 100 минг киши қатағонга учраб, 13 минг нафари отиб ташланганини эслаш kifоя. Инсоний кадр-қиммати топталган, ҳаёти поймол этилган бу одамлар орасида юртимизда истиқомат қилган деярли барча миллат ва элатларнинг вакиллари бор эди». Ушбу давр воқеийлиги вилоят тарихий ҳаётидан бир лавҳа мисолида акс эттирилса-да, қатағонлик йиллари халқимизга ўтмишнинг бу аччиқ қисмати доимо хотира сифатида эслашга давъат этади.

МУСТАБИД ТУЗУМ ДАВРИДА СУРХОНДАРЁ САНОАТИ

Сурхондарё вилоят саноати ҳақида гап кетганда урушгача бўлган йилларда маълум бир ижобий ишлар амалга оширилганлигига гувоҳ бўламиз.

Термиз пахта тозалаш заводи совет тузуми қарор топгунга қадар вилоятдаги ягона саноат корхонаси эди. 1926 йили Шеробод пахта тозалаш корхонаси қурилиб ишга туширилди.

20-йилларда Денов шаҳрида, унинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётида муҳим ўзгаришлар рўй беради. 1925 йили Термиз-Душанбе темир йўли қурилишига 3 млн. сўм ажратилди. Бу темир йўл Денов орқали ўтарди, унинг қурилиши Деновнинг бошқа шаҳарлар ҳамда туманлар билан алоқасини яхшилади ва унинг тез ўсишига таъсир қилади. 1931 йилга келиб вилоятда учинчи пахта тозалаш заводи Деновда ишга тушади.

Индустриалштириш амалга оширилаётган йиллари марказий вилоятларда оғир саноатни ривожлантиришга эътибор қаратилган бўлса, республикамызда кўпроқ пахтачиликка алоқадор бўлган соҳаларни ривожлантиришга эътибор берилди. Вилоят маркази Термиздаги пахта тозалаш заводи қайта жиҳозланади, янги пресс машиналари ўрнатилади. 1927 йили Термиз шаҳрида

электростанция қурилиб, 450 от кучига эга бўлган иккита дизель ўрнатилади.

Бундай ишлар Сурхондарёнинг фақат марказида эмас, балки унинг туманларида ҳам олиб борилади. Хусусан, Бойсун туманида маълум ишлар бажарилади, у ерда асосан алачабофлик, темирчилик, мисгарлик, кулолчилик, дегрезлик, чармгарлик кенг ривожланади. Лекин дўконлар қосиблар қўлида эмаслиги сабабли улар оғир аҳволда яшаганлар. 1924 йилнинг охирида — 1925 йилнинг бошларида Бойсун туманида «Қизил ширкат» ташкил этилади. Шу йили уста мулла Бобоқул, Ҳамро, Муҳиддин, Қиём Ҳўжа ва бошқалар биринчилардан бўлиб ширкат ихтиёрига ўтадилар. 1927 йилнинг баҳорига келиб «Қизил доска» ҳунармандчилик артели ташкил этилади ва унинг ихтиёрида 4 та цех барпо қилинади. Бу цехлар асосан Бойсун туманининг марказида, Пасурхи, Боғибало, Сарийосиё қишлоқларида жойлашган бўлиб, унинг аъзолари сони 9 кишидан иборат эди. Мана шу цехлар базасида 1972 йилда Бойсун тажриба шойи тўқиш фабрикаси ишга тушади. Бугунги кунда фабрикада 600 киши меҳнат қилмоқда, йилига 17 миллион 235 минг сўмлик маҳсулот ишлаб чиқаришмоқда.

30-йилларда Деновда ҳам қатор янги саноат корхо-



Шеробод кулолчилик маҳсулотлари.

налари: Денов пахта тозалаш заводининг асосий навбати, моторремонт ва вино заводлари, шунингдек, гишт заводи ишга тушади.

Вилоятда 20—30-йилларда янги sanoat корхоналари курилиши билан бир қаторда, халқ талабини қондириб келаётган майда хунармандчилик корхоналарини тиклашга ҳам алоҳида эътибор берилди. Майда sanoat корхоналарини қайта тиклашга эътибор берилишининг ўзига хос сабаблари бор эди, чунки бу корхоналар куйидаги энг муҳим асосий вазифаларни адо этарди:

а) йирик sanoat корхоналари бўлмаганлиги сабабли аҳолининг sanoat маҳсулотларига бўлган талабини қондирган;

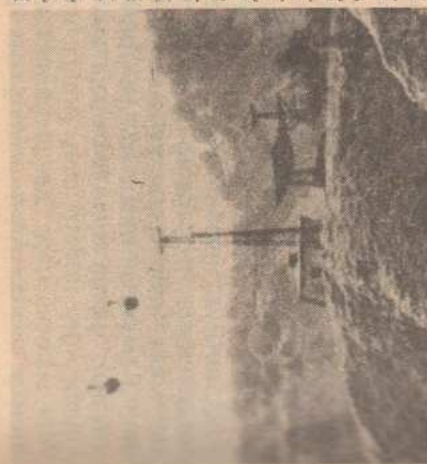
б) қишлоқнинг sanoat маҳсулотига бўлган талабини, маълум даражада бўлса-да, қондиргани ҳолда, қишлоқ хўжалигининг ривожига ижобий таъсир кўрсатган.

Шуни алоҳида қайд қилиб ўтмоқ жоизки, Сурхондарёдек чекка вилоятда хунармандчилик sanoati ишлаб чиқаришда алоҳида ўз ўрнига эгадир. 20-йилларда вилоятта фабрикада тўқилган матоларнинг кам олиб келиниши натижасида аҳолининг Бойсун ва бошқа ту-



Сурхондарё тўқималари.

ва калий тузи, тошқўмир, торф, тоғ сланци, нефть, гранит, мармар, менерал буёқлар, курилиш материалари оид оҳак, алебастр, ўтга чидамли, кулолчиликка оид туپроқлар ва бошқа фойдали қазилмалар топилади. Индустрлаштириш йиллари маълум ишлар қилинади, бундан кўз юма олмаймиз,



Шарғун қўмир шахтасида.

аммо кўпол хатоликларга ҳам йўл қўйилади. 20-йиллик sanoati 90% ни ташкил этган.

Умуман олганда, 20-йилларда Туркистонда 12278 та хунармандчилик корхоналари мавжуд бўлган бўлса, шундан 1728 таси Сурхондарё вилоятида эди. Юқорида таъкидлаганимиздек, хунармандчилик корхоналари sanoat корхоналарига нисбатан кўпроқ маҳсулот ишлаб чиқарганлар. 1927—1928 йилларда Сурхондарё вилоят sanoat корхоналарида 2072 минг сўмлик, майда хунармандчилик корхоналарида эса 3884 минг сўмлик маҳсулот ишлаб чиқарилади.

Ўз навбатида урушгача бўлган йилларда Сурхондарё ер ости қазилма бойликларини аниқлашга ва қазиб олишга ҳам алоҳида эътибор берилди. 1926 йилда муҳандислар В. Вольный ва Карвицкийлар биринчи марта фойдали қазилмаларни излай бошлайдилар. Бу излаш натижасида Кўхитанг тоғининг шарқида ош тузи ва калий тузлари конлари топилади. 1927—1928 йилларда Юрчи — Денов ботқоқликлари ўрганиб чиқилди. 1930—1931 йилларда геолог Н. П. Туев Сурхондарё нефть бойликларини аниқлаш мақсадида текширув ишларини олиб боради ва ҳақиқатан вилоятда нефть конларини борлиги илмий жиҳатдан тасдиқланади ҳамда бу академик И. М. Губкин томонидан қўллаб-қувватланади.

1933 йилда геолог Н. П. Туев тавсифига кўра Ховдлик майдонида биринчи марта разведка мақсадида қазиниш ишлари бошлаб юборилади. 1934 йилнинг 6 фев-

налари: Денов пахта тозалаш заводининг асосий навбати, моторремонт ва вино заводлари, шунингдек, ёшиг заводи ишга тушади.

Вилоятда 20—30-йилларда янги sanoat корхоналари қурилиши билан бир қаторда, халқ талабини қондириб келаётган майда хунармандчилик корхоналарини тиклашга ҳам алоҳида эътибор берилди. Майда sanoat корхоналарини қайта тиклашга эътибор берилишининг ўзига хос сабаблари бор эди, чунки бу корхоналар қўйидаги энг муҳим асосий вазифаларни адо этарди:

а) йирик sanoat корхоналари бўлмаганлиги сабабли аҳолининг sanoat маҳсулотларига бўлган талабини қондирган;

б) қишлоқнинг sanoat маҳсулотига бўлган талабини, маълум даражада бўлса-да, қондиргани ҳолда, қишлоқ хўжалигининг ривожига ижобий таъсир кўрсатган. Шунни алоҳида қайд қилиб ўтмоқ жоизки, Сурхонралида 158 метр чуқурликдан нефть отилиб чиқади ва суткасига 100 тонна нефть олина бошлайди. Ўша йили 4 та нефть худудлари қазилиб, ҳар биридан суткасига 75—100 тонна нефть қазиб олинади. 1934 йил 14 сентябрда академик И. М. Губкин Сурхондарё округи газетасида «Ўрта Осиё нефти учун» мақоласида шундай ёзган эди: «Ховдак фақат нефть чиққанлиги учун машҳур бўлиб қолмасдан, балки у Ўрта Осиё нефти тарихида янги саҳифа очади ва у биз учун бундан кейин бошқа жойларда ҳам нефть маконларини излаш ва очиш учун хизмат қилади».

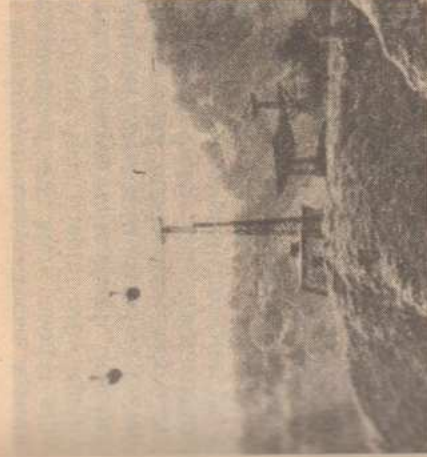
Ҳақиқатдан ҳам Ховдак конидан кейин Учқизил, Кокайди, Лалмикор, Жайрахона ва бошқа жойларда янги нефть конлари аниқланали. Мавжуд нефть конларида ишларни яхши йўлга қўйиш учун «Ворошилов нефть трести» ташкил этилади. 1934 йилдан бошлаб воҳода тошкўмир излаш ишлари олиб борилди. Нативада тошкўмир юқори сифатли катта кўмир кони топилади. Ундан кейин эса Кўхитанг ва Бойсун тоғларида ҳам кўмир конлари топилиб, ишга туширилди.

Воҳода олиб борилётган геологик-қидирув ишларида Сурхондарё округ ўлкашунослик музейи ходимлари ҳам иштирок этадилар. Ўлкашунос И. Ф. Ломачев бир қанча ўнлаб қимматли фойдали қазилма бор жойларни аниқлашга эришади. Барча қидирувлар натижасида вилоят худудидан ҳар хил фойдали қазилмалар: кўрғошин, баскаг (длюминий), темир, аччиқтош, ош

ва калий тузи, тошкўмир, торф, тоғ сланци, нефть, гранит, мармар, менерал буёқлар, қурилиш материалари оид оҳак, алебастр, ўтга чидамли, кулолчиликка оид тупроқлар ва бошқа фойдали қазилмалар топилади. Индустрлаштириш йиллари маълум ишлар қилинади, бундан кўз юма олмаймиз, аммо кўпол хатоликларга ҳам йўл қўйилади. 20-йилларнинг охирларидан бошлаб ҳаёт тараққиёти ва қондилари билан ҳисоблашмасдан, ўзбошимчилик ва волюнтаристик, субъектив йўл билан иш тутиш орқасида индустрлаштириш воситаларининг қўлланилиши, ишчилар синфининг моддий манфаатдорлиги, талаб-эҳтиёжларини ҳисобга олиш бобида жиддий нуқсон ва буғлиқларга йўл қўйилади. Сталиннинг 1929 йил 7 ноябрда эълон қилинган «Буюк бурилиш йили» қондалари амалда қўллана бошлайди. Сталиннинг бу тузатишлари натижасида, ҳатто режада кўзда тутилган ишлар ҳам амалга ошмай қолиб кетади. 1931—1933 йилларда sanoatнинг ўсиш суръатлари пасайиб, 1928—1929 йилдаги 23,7% ўрнига атиги 5%ни ташкил этади, холос. Бундай салбий ҳолатлар республикамиз sanoatига ҳам хосдир. Катор корхоналарнинг ишга туширилиш муддатлари чўзилиб кетади, чунончи, Сурхондарё вилоятинда ҳам Термиз пахта тозалаш заводининг иккинчи навбатига, лимонад заводи қурилиши билан боғлиқ ҳолатларда бу манзарани аниқ кўриш мумкин. Бундай ҳолатнинг юзага келишига, биринчидан, режаларнинг нонаниқлиги, иккинчидан, қурувчилар, ишчиларнинг нотўр аҳволи, уларнинг моддий-маиший жиҳатдан етарли таъминланмаганлиги асосий сабаб бўлган эди.

Шаргун кўмир шахтасида.

Ўша даврларда Термиз пахта заводида ишлаган Холмисев Курт бобо шундай ҳикоя қилади: «Ўша вақтда мен билан заводида ишлаган аравакашлар: Курт Махсум, Чўпон Холик, Хон Холик, Ҳайит Имомкул, Ал-



лаёр ва Жўра қора лух ўрадиганлар, асосан кунига ёллашиб ишлайдиган кишилар эди. Мен заводда ишлайдиган Позил, Бобо Очил, Аваз Шарип каби ишчиларни танирдим. Завод ичи жуда чанг бўлиб, тозалик қоидаларига риоя қилинмас эди, чунки ёқилган лўхлар ва уларнинг гуллари ҳамма ерни чанглатарди. Корхонада ишчилар деярли уй-жой билан таъминланмаган, ётоқхонаси ҳам талабга жавоб бермасди, шунинг учун ишчилар қўнмисизлиги анча юқори эди».

Корхоналарда мана шундай ҳолатнинг юзага келишига ўша даврда олиб борилган сиёсат ҳам маълум даражада сабабчидир. Албатта, аста-секинлик билан бўлса-да, воҳада янги саноат корхоналари барпо этила бошланади. Энди, галдаги вазифа электрлаштириш эди. Сурхондарё округида биринчи марта 1920 йилда Шеробода 15 от кучига эга бўлган дизель двигателъ ўрнатилди. 1924—1925 йилларда Термиз пахта тозалаш заводида 75 от кучига эга бўлган «Менттор», 1936—1939 йилларда 90 от кучига эга бўлган ХТЗ моделли трактор двигателли билан электр энергияси таъминлаб турилган.

1927 йилнинг 17 июлида Сурхондарё округи план комиссиясининг 10-сонли қарори билан Паттакесар-Термиз ва Шеробод шаҳарларида электростанция қуриш тўғрисида қарор қабул қилинади. Шу йилнинг 14 ноябрида эса Паттакесар электростанциясини кенгайтириш учун маҳаллий бюджетдан 75000 сўм ажратилади.

1933 йил 23 мартда ЎзССР Халқ Комиссарлари Совети ўзининг қабул қилган 6-сонли қарорида, эскириб қолган энергия системаларини ҳисобга олиб, Қумқўрғонда ГЭС қурилишини бошлайди, аммо у маълум сабабларга кўра тўхтатиб қўйилади. Иш ва турмуш шароитлари қийин бўлишига қарамасдан ишчилар юксак кўтаринкилик билан меҳнат қилиб, стахановчилик, изотовчилик ҳаракатларига фаол қўшиладилар. Ўзбекистон ишчилари индустриаллаштириш ишини амалга оширишда ўзларидан куч ва матонат топа оладилар. Иккинчи беш йиллик даврида республикада 189 та корхона ишга тушади. 1937 йили Термизда ёғ, 1938 йили нон заводи, 1939 йили Деновда вино заводи ва бошқа қатор корхоналар ишга тушади.

СУРХОНДАРЁ КИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ (20—30-ЙИЛЛАР)

Совет ҳукумати ўзининг дастлабки кунлариданоқ халққа бепул мол-мулк бериш ғоясини тарғиб қилиб, меҳнаткаш омманинг онгини зудлик билан эгаллаб олишга киришади. Шу туфайли ҳукумат тарафдорлари уларнинг ҳар бир сўзида ер, сув, моддий бойликлар халқники ва халқ учун хизмат қилади, шиориға маҳкам ёпишиб оладилар. Бунинг учун совет ҳукумати тортиб олинган мол-мулк, экин майдонларининг бир қисmini халққа бепул тарқатиб, саводсиз маълум бир қисм оммани ўз сиёсати гирдобига тортади. Оммага тўққи жаннатмакон ҳаёт тасаввурини синдириш мақсадида мавжуд йирик ер эгаларининг мол-мулкни талон-торож этиш, чорва молларини халққа тенг бўлиб бериш, меҳнат қуролларини жамоа ихтиёрига ўтказиш каби масалаларни ўртага ташлаб, меҳнаткаш халқни салоқат билан совет ҳукумати сиёсатини қўлаб-қувватлашга ундайдилар. Бироқ большевик тарғиботчилар йирик ер эгалари, қулоқлар, ўрта ҳол деҳқонлардан тортиб олинган мол-мулкнинг асосий қисми Россияга ташиб олиб кетилаётганлиги, чорва моллари аёвсиз сўйиб юборилаётганлиги, миллий урф-одатлар поймол этилаётганлиги ҳақидаги масалани халқдан сир тутар эдилар.

1925 йили Сурхондарёда 93715 киши яшаб, Шеробод, Бойсун, Юрчи, Термиз уездлари вилоят ихтиёрига ўтказилади. 1924—1925 йилларда вилоятда қишлоқ хўжалигини ривожлантириш, вайрон бўлган хўжаликларни тиклаш, янги суғориш иншоотларини қуриш ҳамда эскиларини қайта жиҳозлаш масаласига эътибор берилади. Вилоятда 32484 десятина ерга пахта, 12739 десятина ерга бошқа экинлар экилиб, жами 45197 десятина ер қишлоқ хўжалиги учун хизмат қилади. Бу даврда 27160 та деҳқон хўжалигидан 914 тасида ёки 34 фоизда умуман томорқа йўқ эди. 5007 та хўжаликда ёки 18,4 фоизда эса 0,5 десятина ер бор эди. Шунингдек, 960 нафар йирик ер эгалари қўлида 8640 десятина ер бўлиб, бутун суғориш шаҳобчалари ҳам шулар ихтиёрида эди. Ўзаро ҳокимият учун кураш бутун хўжаликни издан чиқариб, уни тиклаш эса ниҳоятда сусти олиб борилади. Экин учун дон, техника воситалари етишмаслиги сабабли кўплаб экин майдонлари бўш қолади.

Ерга эгалик қилиш масаласида йирик ер эгалари, бошқа жойда бўлгани сингари Сурхондарёда ҳам асосий кучни ташкил этиб, Термиз туманида ўртача ҳар бир деҳқон хўжалигига 3—4 таноб, бой хўжалигига эса 10—15 таноб ер тўғри келган эди. Денов туманидаги бутун хўжаликларнинг 4,68 фоизини йирик бой хонадонлар ташкил этиб, улар ихтиёрига барча экин майдонининг 46,03 фоизи, Саросиё туманида эса бутун хўжаликларнинг 3,7 фоизи, экин майдонининг эса 60—70 фоизи йирик ер эгалари ҳисобида бўлиб, тумандаги 5 минг хўжаликнинг 3 мингтасида 0,5 дан 5 танобгача ер тўғри келар эди. Бойсундаги жами экин майдонларининг 9,6 фоизи бутун аҳолининг 0,4 фоизини ташкил этган амалдор бойлар қўлида эди. Бутун экин майдонининг 1,5 гектари, яъни 58,8 фоизи камбағаллар қўлида бўлиб, 12,1 фоиз қашшоқ-камбағалларда умуман экин майдони йўқ эди. Камбағал-қашшоқлар Термиз туманида 46,8%, Саросиёда 41,9%, Шерободда 51,2%ни ташкил этади. Йирик феодал ер эгалари Деновда Ф. Худоёров, Х. Рузибеков, Х. Утаганов, Бойсунда Фузаилов Қаноат Тўқсобо, Н. Умаров, Д. М. Аминов, Саросиёда Б. А. Турсунов, М. А. Ашууровлар асосий бой деҳқонлар ҳисобланиб, бутун экин майдонларини назорат қилар эдилар.

Сурхондарё қишлоқларида ер-сув ислохоти ниҳоят даражада оғир синфий кураш таъсирида бўлиб маҳаллий аҳоли ўртасидаги келишмовчилик туфайли халқ хўжалиги катта зарар кўради. Термиз туманидаги Занг, Навшаҳар, Шўроб, Оқтепа, Жаркўрган туманидаги қишлоқларда бойларнинг мол-мулкини тортиб олиш ёки ер эгалари томонидан хўжаликларнинг мол-мулкини йўқотиш кучаяди.

Собиқ совет ҳукуматининг ерларини жамоа ихтиёрига ўтказиш ташаббуси туфайли шахсий ва хусусий ер эгаллиги тугатилиб оммавий жамоа хўжаликларини тузиш кучайтирилади. Вилоятда дастлаб 1925—1926 йилларда тузилган Анбарсой қишлоғидаги қўшчи иттифоқи собиқ совет давлати ер-сув ислохоти тўғрисидаги қонунининг амалий кўриниши бўлиб, Қурбон Мўминов, Назар Эшнӣёзов, Хўжаназар Темиров (раис), Шукр Алиевлар унинг ташкилотчилари бўлади.

Советлар ҳокимияти жамоа хўжаликларини тузишга кенг оммани жалб этиш мақсадида турли хил таъсир воситаларини қўллаб булардан ўз манфаатлари йўлида фойдаланадилар. 1926 йили Сурхондарё вилоя-

тида қашшоқ ҳамда камбағал деҳқон хўжаликларига «ёрдам» бериш учун пахта, ипак, жун етиштиришни кўнайтириш мақсад қилиб қўйилади. 15 минг сўм пул сугориш шахобчалари, маҳаллий иш қуролларини тайёрлаш, ерларнинг ишлашини яхшилаш, 70 минг сўм пул деҳқон хўжаликларига мўлжалланган 14 минг пул уруғлик бўғдойни ташиб келиш учун сарфланади.

1926 йили давлат вилоят хўжаликларидан қишлоқ хўжалик солиғини ва уруғ учун пул йиғишни тўхтатади ҳамда деҳқон хўжаликлари 32114 сўм кредит пулни давлатдан олиб, унинг 17834 сўмини ишчи ва деҳқонларга харажат қилади. 1926 йилда Сурхондарёда сугорилган ерлар 5,7 минг гектарни, 1927 йилда эса 9,0 минг гектарни ташкил этиб, деҳқонларга ёрдам учун 7 та трактор, 3100 сўм пул берилади. Янги ерларни ўзлаштириш ҳамда мавжуд экин майдонларидан фойдаланиш учун сугориш иншоотлари, каналлар ва дарё ўзанларига эътибор кучайтирилади. 1926—1927 йилларда Тўполон дарёси сувидан 4,2 гектар ер, Сангар-дак дарёсидан 1,6 гектар, Хўжайпақдан 5,3 гектар, Сурхондарёдан 9,0 минг гектар, Амударёдан 0,8 гектар, Бойсундарёдан 0,6 гектар, Дарбанддан 0,2 гектар, Шерободдарёдан 3,3 минг гектар экин майдони сув истеъмоли қилади.

Вилоятда 1921 йилда жами 8340 гектар ерга пахта экинган бўлса, 1926 йилга келиб сугориладиган майдонларнинг 25,7 фоизига пахта экилиб, 1924 йилга нисбатан 14 фоиз ўсишга эришилди. Шунингдек, вилоят туманларидаги сугориладиган экин майдонларининг асосий қисмида пахта экиш қуйидаги аҳволда эди: Жаркўргонда — 35,9%, Шерободда — 22,7%, Деновда — 18,3%, Паттакесарда — 16,4%, Саросиё ва Бойсунда — 6,7%. Вилоятда бир хўжаликка ўртача галла — 1,04, шולי — 0,45, пахта — 0,40, шולי — 0,14, беда — 0,06, жўхори — 0,03 гектар, бошқа экинлар 0,15 гектарни ташкил этиди. Ёнг оғир иқтисодий шароитда хўжаликларни тузиш, унинг иқтисодий қудратини ошириш катта меҳнатни талаб этади. Буни қорвчилани ташкил этиш масаласидаги аҳволдан ҳам билиш мумкин. Вилоятда 1926 йили чорва молларининг ҳамма тури 769044 бошни ташкил қилган бўлса, 1927 йилда бу кўрсаткич 894363 тага етди. Вилоятда ҳар бир хўжаликка ўрта ҳисобда 21,4 бош чорва моллари тўғри келди. Масалан, Саросиёда — 194,303 Бойсунда — 185,745, Шерободда — 169,124, Деновда — 149,943,

Жаркўрғонда — 123,196, Паттакесарда — 62,063 тани ташкил этди. Шунингдек, вилоятда қўйчилик ва эчкичилик жами чорванинг 77 фоизини ташкил этди, яъни 681446 бошга етди. Бу даврда қорақўл қўйлар 39165 тага кўпайиб, уларнинг 46,1 фоизи давлат қарамоғига ўтди. Вилоятда деҳқонлар учун жуда муҳим бўлган ва ишчи кучи ҳамда сўт-қатиқ маҳсулотлари билан таъминлаб турган қорамоллар улуши умумий чорванинг 14,6 фоизини ташкил этди.

Бойсун, Сарийосиё, Шеробод ва Денов туманларида эшак ва туядан ишчи транспорт воситаси сифатида кенг фойдаланилади, булар умумий отарнинг 4,1 фоизини ёки 36,311 бошни ташкил этди. Отлардан фойдаланишда Сурхондарё туртинчи ўринни эгаллаб, от транспорт воситаси ва ерга ишлов беришда кенг ишлатилиб, унинг сони отарларда 3,6 фоизга ёки 31709 бошга етди. Меҳнатда фойдаланилган ҳайвонлар сони умумий чорвада 14,1 фоизни ташкил этиб, улар буқа ва отлардан иборат бўлган. Вилоятда бир ҳўжаликда меҳнатни ташкил этиш учун 0,77 % от кучидан, 0,63 % буқа, 0,72 % эшак кучидан фойдаланилади.

Сурхондарё вилоятида 1926—1927 йилларга мўлжалланган халқ ҳўжалигини тиклаш ва ривожлантириш тўғрисидаги режадан келиб чиқиб экин майдонларини кенгайтириш, чорвачиликка алоҳида эътибор бериш, маҳаллий ва миллий хунармандчиликни қайта тиклаш ҳамда янгиларини куриб ишга тушириш масаласига эътибор қўйайтирилади. 1926 йили вилоятда 26651 та ҳўжалик бўлиб, 143382 киши истиқомат қилган, 45193 деярли ерга экин экилган. Ҳўжаликларда 464978 бош қорамол бўлиб, шундан 19469 боши ишчи ҳайвонларини ташкил этди.

Бу йилларда вилоятда турли иншоотларни куриш ва уларни ишга тушириш режалаштирилади ҳамда Шеробод, Термиз, Бойсун, Юрчида телефон йўли, 5 та почта бўлими, йўл курилиши каби ишлар амалга оширилади. Совет ҳокимиятининг дастлабки фаолиятидан бошлаб, воҳа асосан хом ашё етказиб берувчи ҳудудга айланади, маҳаллий ва миллий саноат ривожига эътибор берилмайди. Вилоятдаги мавжуд қорамоллар эса фақат биринчи ишлаб берувчи қорамолларга айланиб қолган эди, холос. Бу эса маҳаллий ва миллий ишчи-муҳандис ҳодимларнинг етишиб чиқишига тўсқинлик қилар эди. Пахта экин йилдан-йилга кўпайтирилиб экин майдонлари кенгайиб борди. Масалан, 1926 йилга нис-

батан 1927 йилга келиб 11526 деярли ер кўп ўзлаштирилиб, жами экин майдони 45980 деярли ер ташкил қилиб, шундан 78148 деярли ер боғ ва узумчиликдан иборат эди. Боғдорчилик ва узумчиликка эътиборнинг кучайиши натижасида бу соҳадаги экин майдонлари 1928 йилга келиб 90 минг деярли ерга етди. Вилоятдаги асосий экин пахтачиликнинг ўсиши бош-қаракатини экинчиликнинг йўл қўймайди, натижада қорамол, кўнжур, зигир, мош, нўхат ва полиз экинлари кўпайиб боради. Сурхондарёда 1926 йили 5202 гектар, 1927 йили 11334 гектар, 1928 йили 21433 гектар ва 1929 йили 28506 гектар ерга пахта экилиб, тўрт йилда бу соҳа 5 мартага кўпаяди. Ҳукуматнинг қўллаб-қувватлашига эътибор берилса, 1926 йилга келиб Сурхондарёда 206223 та қўй, 217581 та эчки, 47667 та шохли ирик қорамол, 16218 та от, 2144 та туя ва 26956 та эшак чорвачилик ҳисобида турганлиги қайд этилади.

Вайрон бўлган халқ ҳўжалигини тиклаш, тендикчиликнинг кучайтириш, энг муҳими халқ оммасини қишлоқ ҳўжалиги ишига тортиш каби қатор вазифалар бажарилиб борилса-да, амалда эса иш қониқарли эмас, чечма ўлкани техника билан таъминлаш деярли номини олиб беришда эди. 1926—1927 йиллар давомида Сурхондарёда атиги 23 та трактор ва 90 та плугдан фойдаланилиб, Ўзбекистон қишлоқ ҳўжалиги таъминоти томонидан вилоят деҳқонларига 11991 сўмлик Европа қишлоқ ҳўжалик асбоб-ускуналари, 19600 сўмлик кетмон, 5500 сўмлик ўроқ ва 8280 сўмлик ҳар хил қишлоқ ҳўжалик асбоб-ускуналари етказиб берилди. Бу йилларда қишлоқ ҳўжалик асбоб-ускуналарини, дон, ишчи ҳайвонларини сотиб олиш учун давлат вилоятдаги 14775 та ҳўжаликка 462108 сўмлик, бундан ташқари урушдан зарар кўрган деҳқон ҳўжаликларига 26000 сўмлик моддий ёрдам қайтариб олмаслик шарти билан берилди.

Сурхондарёдаги жами деҳқон ҳўжаликларига 1926—1928 йилларда совет ҳукумати 1702 минг сўм миқдоридан пул ажратиб, 1927 йили 130 та ҳўжалик учун янги ерларни ўзлаштиришга мўлжалланган Қизилқум ва «Занг» каналлари курилишига 41450 сўм пул сарфлади. Деҳқонларга қишлоқ ҳўжалигини чуқур билиб олишига кўмаклашиш, ҳосилдорликни кўтариш, ерларнинг ҳолатини яхшилаш, экин турларини кўпайтириш, сугориш иншоотларини кўпроқ куриш, ерларнинг шўрланишининг олдини олиш мақсадида 1926 йил 1 апрелдан

бошлаб Сурхондарёдаги Шеробод, Юрчи, Термиз, Жаркўрғон туманларида агрохўуд бўлимлари вужудга келтирилди. Бу агрохўуд бўлимларининг сони йилдан-йилга кўпайиб 1926 йилда 142 тага, 1927 йилга келиб эса 400 тага етказилди. Вилоятда агрохўуд бўлимлари томонидан катта миқдорда оммавий-еёсий тарғибот ишлари олиб борилиб, 1927 йилнинг ўзида 220 та маъруза ва суҳбатлар ташкил этилиб, «Хар ойнинг 20-кунига деҳқон дала ҳамда боғда бўлиши керак» деган шиор ўртага ташланди. Жамоа хўжалиklarининг тузилишига қарши Шеробод туманидаги Лойлиқ қишлоғидан Нурматбой ва Эшбой, Навбоғ қишлоғидан Агизор, Селдон қишлоғидан Бекназар ўғли Искандар, Бойсун ва Денов туманларида Олимқул Аллаёров етакчилигида йирик халқ ҳаракатлари бўлиб ўтди. Лекин тенг бўлмаган курашда ҳаракат тарафдорларининг асосий кўпчилиги қириб ташланиб, мол-мулки мусодара қилинди ҳамда уларнинг маълум қисми ўз юртини ташлаб кетишга мажбур бўлади. Шу вақтгача бу ҳаракат қатнашчилари «босмачилик» тамғаси билан номланиб келиниши, гўё улар талончи, бузгунчи, ваҳшийликда айбланган эдилар. Тўғри, ҳаракатдан маълум маънода фойдаланган талончилар ҳам бўлган бўлиши мумкин, лекин ўз ватани, ўз бахти-саодати, мустақиллиги учун курашганлар ҳеч қачон босмачи бўлмади, балки бошқалар тинч яшайдиган юртга келиб унинг тинчини бузган, мол-мулкини таллаган, миллий урф-одатларини паймол қилган, маҳаллий миллиятни ўз юртида яшашига мажбурлаган, уни саргардон қилган, кўлида қуроли билан келган келгинди ва босқинчиларни босмачилар деб аташ мумкин.

Қишлоқ хўжалигини режалаштириш, ишлаб чиқарилган маҳсулотлар таннаркини аниқлаш, давлат ва шахсий мулкнинг умумий баҳосини ва даромад манбаини белгилаш мақсадида 1928 йилгача яхлит қишлоқ хўжалик солиқларига киритилмаган Сурхондарё минтақасини солиқ тўлашга жалб этиш учун Ўзбекистон ҳукумати қарор қабул қилди. Қарорда кўпгина камбағал хўжаликлар солиқ тўлашдан бутунлай озод этилиб, кам қувватли хўжаликларга кўп имтиёзлар берилди. Пахта, молларга, қорақўл терига қўйилган солиқлар камайтирилиб, янги яхлит қишлоқ хўжалик солиғи қишлоқ хўжалиги билан шуғулланадиган фуқароларга, жамоа хўжаликларига (артелларга, ўртоқлик бирлашмаларига) белгиланди. Солиқ ҳар бир хўжаликдан, унинг

экин, қорамоли, ишчи ҳайвони, майда моли ва бошқа маҳсул даромад келтириладиган қишлоқ хўжалик тармоқлари (узумчилик, боғдорчилик, сабзавот, томорқа, тамаки ва бошқалар)дан келтириладиган умумий даромад ҳисобидан олинди. Масалан, 1 чоракка далоли экинлар учун 20 сўм, суғориладиган экинлар учун 73 сўм, гуруч учун 100 сўм, шахсий томорқалар учун 120 сўм, боғлар учун 150 сўм, катта молларга бир йилда 15 сўм, кўй, эчки ва бошқа майда моллар учун бир йилда 3 сўм солиқ белгиланди. Шунингдек, минтақада ҳисобга олинмай қолган, қишлоқ хўжалик солиғи қўйилмаган манбалар ҳам бўлиб, далоли экинлар бўйича 75 фоизига, томорқа, полиз, боғ ва узумчилик бўйича 78 фоизига, катта моллар бўйича 38 фоизига солиқ олинмайдиган бўлди. Ўз навбатида солиқ босқармаси қишлоқ хўжалиги ва чорвачилик хўжаликларига бу соҳада алоҳида ташвиқот ва тушунтириш ишларини олиб борди. Деҳқонларга экилган ерлар ва чорва моллари тўғрисида яширмадан ҳисобот бериш талаб этилди. Ташвиқот ва тушунтириш ишлари ҳамма қишлоқларда ҳам тўлиқ ўтказилди, деб бўлмади. Натижада деҳқонларнинг кўпчилиги қишлоқ хўжалик солиғи нима сабабдан ташкил этилди, бу нарса нима учун керак, қандай янгиликлар келтиради, унинг моҳияти нимадан иборат эканлигини тушуниб етмадилар. Бу эса даромад ҳисобини, экин майдонларини, ҳайвонлар сонини яширишга олиб келди. Шеробод ва Жаркўрғон тумани солиқ вакиллари уларни ўзлари етарли даражада солиқ қонунларини ўрнаттириб олмаганлиги туфайли улар маҳаллий халқнинг қаттиқ норозилигига дуч келдилар. 1927 йили Жаркўрғон туманида боғ ва узумзорлардан ташқари 8 фоиз, яъни 930 десятина (93 гектар), Бойсун туманида 19 фоиз, яъни 2490 десятина (249 гектар), Шеробод туманида 30 фоиз, яъни 6302 десятина (63 гектар) ер экин майдонлари мавжуд эди.

Экин майдонлари минтақа бўйича ҳаммаси бўлиб (тўлиқ ҳисобга олинмаган) 7 фоизни, яъни 55319 гектарни ташкил этган. Шунингдек, 1927—1928 йилларда Сурхондарё минтақаси бўйича қишлоқ хўжалик солиқларидан озод этилган қашшоқ хўжаликлар сони куйидаги ҳолатда эди:

Қишлоқ хўжалик солиғидан озод этилган									
Қайд этил- ган хўжа- лик- лар уму- мий сони	Қишлоқ хўжалик солиғидан озод этилган						ЖАМИ		
	Солиққа жалб этилмаганлар	Фо- из	Тўлиқ озод этилган ёки қўшимча фонд ҳисобида						
	Хўж. сони	Солиқ пули ҳисоби- да	Хўж. сони	Қў- шимча сони	Хўж. даро- мади сони	Хўжа- лик- лар сони	Солиқ (жами пул миқ- дори)	Хўжа- лик хисо- бида	
43,478	17,73	26,761	40,8	5,729	18,604	13,1%	23,462	45,365	43,9%

1927 йили вилоят қишлоқ хўжалигида 29425 та омов, 90 га плуг, 1999 та содда бороналар, 60 та такомил-лаштирилган бороналар, 16320 та кетмон бўлиб, ҳар бир хўжаликка ўрта ҳисобда 0,68 та омов, 0,46 та плуг, 0,39 та кетмон тўғри келди. Шунинг қайд этиш керакки, ўша даврда асбоб-ускуналарнинг бутунлай йўқлиги ва бунга деҳқонларнинг салбий муносабати мавжуд эди. Кетмон билан таъминлаш масаласи муаммо бўлиб, кетмон асосан ғўза қатор ораларига, жўҳорига ва боғдор-чиликда ишлов беришда асосий меҳнат курали ҳисобланган. Қишлоқ хўжалигини кредит билан таъминлаш Республика қишлоқ хўжалиги банкнинг Сурхондарё агентлиги томонидан амалга оширилиб, бу қуйидагича ўсиб борди:

Берилган кредитлар	1926 йил	1926—1927 йиллар	1927—1928 йиллар
Узоқ муддатга	107396	205091	540757
Қисқа муддатга	229614	274809	434165
ЖАМИ	337000	4799000	974917

Рақамлар кўрсатмоқдаки, давлат томонидан деҳқон хўжаликларини кредит билан таъминлаш йилдан-йил-га ўсиб борган. Бу кўрсаткич 1927—1928 йилларда 1926—

1927 йилларга нисбатан 495019 сўмга ёки 51,2 фоизга кўпайган.

Бу даврда хотин-қизларни ижтимоий ҳаётга жалб қилиш борасида анча ишлар қилинди. Жумладан, Бой-суи туманида хотин-қизлар кенгашларининг шаклла-ниши ва мустахкамланишида хотин-қизларнинг хиз-матлари катта бўлди. Улар ижтимоий-маданий турмуш-нинг турли соҳаларида дадил иштирок этиб бордилар. Чунки хотин-қизларни «озодликка» чиқариш, бир то-мондан, совет давлати «рахнамолиги» натижасида хўжа-лик ҳаётининг ҳамма соҳасида — давлат қурилишида, саноатда, маданиятда, маорифда маҳаллий ва миллий хотин-қизларнинг ўз ўрни бўлиб, маълум ютуқларга эришилди. Вилоятда 1929 йили хотин-қизларнинг жа-моат ишларига фаол қатнашувини ташкил этиш мақ-садида тайёрлов бўлими ташкил этилиб, бу тайёрлов бўлимини дастлаб 25 хотин-қиз тугатди, улардан 9 таси қишлоқ кенгашлари раисаси, 3 таси туман ер бўлими бошлиғи, 3 таси клуб ишчиси бўлиб ишлади.

Термиз тумани хотин-қизлар клуби бўлими мудир Розикулова Турсуной, вилоят хотин-қизлар бўлими бошлиғи Элдоров, Шеробод хотин-қизлар бўлимига бошлиқ бўлган Эшмуродова Рўзӣ 1928—1929 йил-ларда II ва III бутун Ўзбекистон курултойида Ўзбекис-тон Марказий Ихроия кўмитаси аъзоси сифатида қат-нашди. Эшмуродова Рўзӣ хотин ташаббуси билан Шеро-болда кутубхона, хотин-қизлар тўрақлари, бадий халқ театри, хотин-қизлар қизил чойхонаси, янги урф-одатлар ва анъаналар каби ўнлаб ташкилий-тарбиявий ишлар бажарилади. 1929 йил 29—31 декабрда ВКП(б) МК Ўрта Осиё бўлими йиғилишида хотин-қизларни «социалистик» қурилишга кенг жалб этиш, жамоа хўжа-ликларини тузишда уларнинг иштирокини кучайтириш, онгли тарзда бу масалага эҳтиёткорлик билан қараш масаласи қўйилади. Бу йиғилишда сурхондарёлик Нои-би Бегалимова нутқ сўзлаб, вилоятдаги 17 та хотин-қизлар бўлимида ишнинг ниҳоятда сустлиги, баъ-зан бу соҳада қўпол бузилишлар бўлаётганини қат-тиқ танқид қилади. Чунки бу даврда бошланган «хўжум» ҳаракати маҳаллий аҳоли томонидан қаттиқ қарши-ликка учрайди, оқибатда кўплаб хонадонларда аёллар-нинг фожеали ўлимини келтириб чиқаради.

«Паранжи ташлаш» ҳаракати миллий урф-одатлар-нинг паймол этилиши сифатида унга қарши оммавий халқ ҳаракатларининг бошланиб кетишига олиб кела-

ди. Миллий қадриятларга узоқ вақтдан буён сингиб кетган паранжани «йўқотиш» маълум хатолар туфайли хотин-қизлар бир қисмининг ўлимига, яна бир қисмининг турмушининг бўзилишига, баъзиларининг эса уй-жойларини ташлаб ўзга юртларга кетиб қолишига олиб келади.

Шерободда 1925—1930 йилларда иқтисодий ҳужалик ҳаётига хотин-қизларнинг фаол иштирок этиши кучаяди. 1925 йили Шерободда вилоят партия кўмитаси хотин-қизлар билан ишлаш бўлими ташкил этилиб, Фотима Алиева мудир этиб тайинланади. Лекин аёлларнинг маърифат, озодлик йўлидаги ҳаракатлари қаттиқ зарбага учрайди. Шерободдаги Чиримгар гузаридagi паранжисини ташлаб, юзини очган Хожар Бобоқуловани 1926 йил баҳорда отиб ўлдиряди. Шундай қаттиқ сиқувга қарамасдан 1928—1930 йилларда хотин-қизлардан Т. Примова, Кукубой Мадаминова, Бойкучиевалар Тошкент пиллачилик техникумида ўқиб ўз юрталарига мутахассис бўлиб қайтадилар. Шерободлик ташаббускор меҳнатсевар аёллардан бири Омонова Софья 1927—1928 йилларда етим қолган болаларини боқиб ишини ўз зиммасига олади. Зарабоғлик Ҳакимова Чўлпоной ер-сув ислохоти ташкилотчиларидан бири бўлса, С. Холниёзова, Х. Мамашаева, С. Жумаевалар савдо бошқармаларининг тузилишида фаол иштирок этади, Мейлихол Элмуродова Шеробод тумани хотин-қизлари ичида кенгаш раиси сифатида танилади.

1927 йил ноябрда Ўзбекистон КП(б)нинг III съездида «Ер-сув ислохотини ўтказиш, деҳқонларга ер бериш, йирик ер эгалигини тугатиш, барча туманларда ер ислохоти бўйича белгиланган давлат режаларини бажариш» соҳасида бир қатор тadbирлар белгиланди. Бу иш кучли синфий кураш, ички қарама-қаршиликлар ниҳоятда кучайган, маҳаллий, миллий, сиёсий қарашлар билан совет ижтимоий тузуми тарафдорлари ўртасидаги тўқнашув таъсирида амалга оширилди. Большевиклар партияси маҳаллий халқни ўз измига ертатириш мақсадида ер-сув ислохотини амалга оширишда камбағал деҳқонларга ер бериш, давлатга қарашли деҳқон ҳўжаликларини тузиш, жамоа ва давлат ҳўжаликларига камбағал ва ўрта деҳқонларнинг аъзо бўлиб киришига йўл очиб бериш, ички синфий зиддиятларни тугатиш, миллий мустақиллик йўлида кураш олиб бораётганлар қаршилигини бостириш, мол-мулкнинг давлат фойдасига ўтказиш каби ишларни бажардилар. Шу-

нинг билан биргаликда миллий урф-одатлар моҳиятини билмаган ёки кўр-кўрона зўравонлик сиёсатини ўтказиш, совет давлати режа ва вазифаларини мажбурий бажартириш йўлига ўтиб, халққа нисбатан дўшмунли муомаласида бўлган раҳбарларнинг мавжудлигини ер-сув ислохотини ўтказишга қатта тўқнилик қилди. Ўз хоҳиши билан мол-мулкнинг ортиқчасини совет давлатига топширишни истамаган бойлар, ўрта ҳол деҳқонлар, йирик ер эгалари, халқ ўртасидан етишиб чиққан ўқимишли, саводхон кишилар, халқ оқсоқоллари оммавий тарзда қатагон, сургун қилиниб, уларнинг маълум қисми эса совет ҳокимияти душмани сифатида отиб ташланди ёки қувгин қилинди.

Ўзбекистон Марказий Ижроия Кўмитасининг Сурхондарё ва Қашқадарё ҳамда Хоразм вилоятларига таллуқли амалдор ер эгалигини тугатиш, бир гектардан ортиқ ери бўлган кичик ер эгалари, ҳўжа, қарвонбоши, амир ва хон хизматчилари ихтиёридаги мол-мулкни давлат ҳисобига ўтказиш тўғрисидаги 1928 йилдаги қароридан кейин ер-сув ислохоти бўйича совет ҳукумати бир қатор тadbирларни амалга оширди. «Қушчи» иттифоқлари кенг қўламда оммавий тарғибот ишларини олиб борди, фаол комсомоллар, коммунистлар бу ишга жалб қилинди, қизил чойхоналар, қизил тарғибот аробалари, турли деҳқон йиғинликлари шу масалага тортилди. Натижада кўплаб ер эгалари мажбурий тортиб олиш сиёсатидан қўқиб, ўз мол-мулкни совет давлатига топширди ҳамда совет ҳукуматида хизматга ўтди. Шерободлик йирик бой угли А. Тўқсбоев шулар жумласидандир. У комсомолга қабул қилишни сўраб ариза ёзади. Кўпгина ўқимишли, софдил кишилар бу масалада иштирок этиш ишларини билдирилди, лекин 1926 йилдан бошланган еттинчи социализм куриш бошқа жойларда бўлгани каби Шерободда ҳам оғир кечади. Маҳаллий миллатнинг кўплаб фаол кишилари қамоққа олиниб тўхмат йўли билан қириб ташланади ёки қийноқ остига олиниб бошқа жойларга сургун қилинади. Айниқса, «тозалаш» вақтида деярли кўзга кўринган, ҳақиқий меҳнаткаш, ўзига тўқ кишилар жазога аёвсиз тортилишлар ва уларнинг ўрнига ўша даврда «ишончли» ҳисобланган ёт миллат вакиллари олиб келинади. Шерободлик ўқимишли, камбағал оиладан чиқиб, иқтисодий ҳўжалик юртишини жуда яхши билган Норбоев Турсун тўғси «босмачиларга курул етказиб берди» деган

бўхтон тамғаси билан туҳмат қилиниб, қаттиқ қийноқ орқали касаллик билан бевақт вафот этди. Уша даврда анча кенг нуфузга эга бўлган, ўз меҳнати, ташкилотчилиги билан танилган оққўронлик оқсоқоллардан Дўсалиев Эргаш, Мақсудов Мирза ҳам 1929 йили қамоққа олиниб, Сибирга жўнатилади. Хўжақиялик Абрайбой ҳам ўз хоҳиши билан ҳукуматга ёрдам бериб келган, шунга қарамай 1933 йили қамоққа олиниб отиб ташланган. Жарқўргонда 72 та йирик бой хўжалиги рўйхатдан ўтказилиб, мол-мулки тортиб олиниб, ўзлари сургун ва қувғин қилинади.

Албатта, қатагон сиёсати кучайган бу даврда бундай ҳаракатлар ниҳоятда авж олиб миллий урф-одатлар, қадриятлар, халқ маданий меросига кучли зарба берилди.

Мустабид совет режими ва коммунистлар маҳаллий халқнинг бир қисmini ўз измига эргаштириб олади. Улар бундан устамонлик билан фойдаланиб, миллият устидан ўзининг сиёсий ҳукмронлигини ўрнатиб, ўзига эргашган маҳаллий халқнинг бойлигини ташиб кетиб, доимий хом ашё базасига айлантириш, миллий саноатнинг тараққий этишига йўл бермаслик, маҳаллий миллат зиёлиларининг ўсиб чиқишига имкон яратмаслик, қисқаси, маҳаллий халқнинг тили, урф-одати, қадриятларига ўз маънавий-маданий таъсирини синдиришга доимо ҳаракат қилади.

1928—1929 йилларда Сурхондарёда 87400 гектар сугориладиган ер бўлиб, шунинг 40 минг гектарига бугдой, 29700 гектарига пахта экилган бўлса, 1929—1930 йилларда эса 101400 гектар сугориладиган ернинг 34110 гектарига бугдой, 46390 гектарига пахта экилди. Кишлоқ хўжалигини янада ривожлантириш, «синфий зиддиятлар»нинг олдини олиш, деҳқонларни тўлиқ жамоа хўжаликларига жалб этиш, совет ҳамияти тараққиёти, унинг сиёсатига қарши чиққан ҳар қандай тўсиқларни «йўқотиш» масаласини советлар ҳукумати кун тартибига қўйди. Юқорида қайд этганимиз каби бу сиёсат кўппаб бегуноҳ кишиларнинг хонавайрон бўлишига, эркинлигининг бутунлай йўқолишига олиб келди. Маҳаллий деҳқончиликни яхши биладиган талбиркор кишилар, мироблар, ҳисобчилар жамоа хўжаликларини тузиш даврида халқ душмани сифатида қатагон қилинди. Ўз навбатида бу даврда кишлоқ кенгашларининг фаолияти анча ўсди. 1929 йили Сурхондарёда мавжуд 119 та кишлоқ кенгашида 495 йигилиш бўлиб, уларда

60917 киши иштирок этди, 1738 киши ўз фикр-мулоҳазаларини айтди. Кишлоқ кенгашларида сайланган номбарнинг говий-сиёсий ва мафкуравий савияси ҳам совет ижтимоий тузуми сиёсати мувофиқлаштирилиб борилди. Бу даврда совет ҳукуматининг кишлоқ хўжалигини «ислоҳ қилиш» борасида олиб борган синфий ёндашув сиёсати қатор салбий оқибатларни келтириб чиқарди.

1928—1929 йилларда Термиз «Ўзбек пахта» завод бошқармасига қарашли худудда пахта экиш қўйидаги аҳволда эди. Ишлаб чиқариш бўлимларидан Янгийўл бўйича 2571 гектар, Болдир бўйича 599 гектар, Жарқўргон бўйича 2323 гектар, Қумқўргон бўйича 475, Шеробод бўлимидаги Охунбобоев бўйича 2930 гектар, Истара бўйича 7943 гектар, Шеробод бўйича жами 3723 гектар, Денов бўлимидаги Денов бўйича 1973 гектар, Саросиё бўйича 904 гектар, Денов бўйича жами 2881 3/2 гектар, Миршоди бўлимидаги Миршоди бўйича 1876 гектар, Ангор бўлими бўйича 2641 гектар, Термиз «Ўзбек пахта» заводи бўйича жами 16984 гектар майдонга пахта экилди.

Вилоятда дастлабки кишлоқ хўжалик артелларини тузишда пахтачилик ишини биладиган тажрибали деҳқонлар фаолиятидан кенг фойдаланилди. Шерободда 1925 йили кишлоқ кенгашини тузган Эшбой Бердиев 1926—1927 йилларда кишлоқ хўжалик артелларини тузишга ҳам фаол раҳбарлик қилди. 1927 йилга келиб, Шерободда кенг тармоқли йирик Файзулла Хўжаев артеллари тузилиб, унга Оққўргон кишлоқ кенгаши раҳбарлик қилди. 1926 йили Шеробод тумани кишлоқ хўжалик экинлари экишга мўлжалланганлиги туфайли бу ерда 3 та «Фардзон» трактори олиб келинди. Тракторчилар тайёрлаш ишига биринчи бўлиб, Шеробод тумани ижроия кўмитаси раиси Қувватов Эгамберди раҳбарлик қилди.

1926—1927 йилларда Шерободда ўртача 1700 гектар сугориладиган ер мавжуд эди. 1928 йилги ер-сув ислоҳотини амалга оширишда Норқул Тўлаев, Бобонийз Гурсунов, Қора Бобомуродов, Усар Эшбоев, Улдон Болтаева ва бошқалар фаол иштирок этдилар. 1928 йили Шерободда Охунбобоев, Турахўжаев, Нариманов, «Кун чиқиш» каби хўжаликлар тузилди.

1929 йили хўжаликларни оммавий тузиш таъсирида йирик ер эгалари ихтиёридан 8995 гектар сугориладиган, 8049 гектар далами ерлар, 646 от, 845 ҳўкиз ва

кўлаб қишлоқ хўжалик асбоб-ускуналари тортиб олинди. Бу олинган нарсалар 4382 ерсиз ва кам ерли камбағалларга тақсимланди, вилоятдаги 10,1 фоиз деҳқон хўжаликлари 11107 гектар сугориладиган, 4097 гектар лалми ерлар ва 1357 бош ишчи ҳайвонлар берилди. Сурхондарёда сугориладиган деҳқон хўжаликларида «Ерларни тубдан яхшилаш» (мелиорация) ўртоқлик уюшмалари тузилиб, уларга 1928 йил 1 октябрда келиб 22,3 фоиз, 1929 йил 1 октябрда эса 64,3 фоиз деҳқон хўжаликлари аъзо бўлиб кирди. 1927 йили вилоятда 22 та қишлоқ хўжалик ўртоқлик уюшмаси ташкил топиб, жами 15729 аъзони ўзига бириштирди. Шунинг учун қишлоқ пайчилар кооперацияси сони ҳам ўсиб, 1927 йил 1 октябрда 2592, 1929 йил 1 октябрда келиб 15750 тага етди. Оммавий ер-сув ислохотини ўтказиш мавжуд ютуқлар асосида олиб борилиб, жамоа ва давлат хўжаликларининг сони ниҳоятда ошиб, жамоа хўжаликлари 1926 йили 2 та, 1927 йили 7 та, 1928—1929 йилларда 60 та бўлиб, уларнинг ихтиёрида 1169 та хўжалик, 3220,75 гектар сугориладиган, 626,25 гектар лалми ерлар бор эди.

1929 йили Жарқўрғоннинг Лойканд қишлоғида «Социализм» колхози тузилиб, унга Тоғаймурод Раҳматуллаев, «Карл Маркс» хўжалигига Тоғаймурод Райимов раис этиб сайланди. Жарқўрғоннинг Катта жинжак қишлоғида «Ўзбекистон» хўжалиги тузилиб Аликул Жонназаров раис бўлиб тайинланди. 1930 йили Жарқўрғоннинг Тупқора участкасида «Хўжалик», «Бирлик», «Пўлат», «Шарқ» хўжаликлари бириштирилади. 1929 йилда Жарқўрғон туманидаги Кўртўқай қишлоғида хўжалик тузилади. Хўжалик 22 оиладан иборат бўлиб, унда 88 нафар жамоа аъзолари бор эди. Уларда 6 бош от, 200 бош қўй-эчки, 26 та эшак, 28 та сигир мавжуд эди. Хўжаликда 2 та омот, 26 та белкурак, 28 та ўроқ ва кетмон билан 35 гектар сугориладиган ерга ишлов берилган. 1929 йили Кўртўқай қишлоқи деҳқонлари йилигида «Батрак» хўжалиги тузилиб, унга Исқандар Жўраев раис бўлади. Хўжаликка 5 гектар обикор ер, 18 бош от, 12 бош ҳўкиз, 22 та омот, 150 бош қўй-эчкилар ажратиб берилди. 1930 йилда хўжаликнинг номи «Меҳнат — роҳат» деб ўзгартирилади. Хўжаликда 110 гектар ерга пахта, 7 гектар ерга беда, 4 гектар ерга дон экилади. 1933 йили хўжалик раис этиб Норали Боймуродов сайланди. Хўжалик иқтисодий жиҳатдан кучли ривожланиб, Е. Я. Чикильдин, С. М. Твинлар

агроном бўлиб ишлайдилар. Ҳосилдорлик ошишида Юнус Маматкулов бошчилигидаги МТС бригадаси ва унга қарашли СХТЗ маркали гилдиракли 3 та трактор, 1 та «Универсал» тракторининг хизмати катта бўлади.

1929 йилга келиб ер-мулкни давлат қарамоғига ўтказиш, эски тузум тарафдорларини тезлик билан тугатишга киришилади. Бойсунда 9 та, Деновда 29 та, Шеробода 23 та, Сарюсийёда 138 та, умуман Сурхондарёда жами 242 та жамоа хўжалиги ташкил топади. Давлатнинг ташкил топган жамоа хўжаликларига моддий-маънавий ёрдамни кучайтириб, 1929 йили 34,4 минг сўм нул ажратади. Эндиликда ўрта ҳол, бой деҳқон ер эгаларига моддий ёрдам бериш тўхтатилади. 1929 йили вилоятда биринчи бўлиб «Ҳазарбоғ» давлат хўжалиги ташкил топиб, унинг ихтиёрига 3812 гектар сугориладиган ер берилди, шундан 3365 гектарига пахта экилади. Жарқўрғон туманида «Оқ-Қопчиғай» қўйчилик, Сарюсийё туманида «Сарюсийё» боғдорчилик давлат хўжаликлари ҳам тузилади.

Ўзбекистон КП(б) Марказий Кўмитасининг 1930 йил 28 январ ҳамда 18 февралда қабул қилган жамоа хўжаликларини оммавий тарзда тузиш тўғрисидаги қарори асосида Сурхондарё вилоятининг Сарюсийё, Жарқўрғон, Денов туманларида жамоа хўжаликларини тузиш, бу соҳада бўлаётган қийинчиликларни бартараф этиш, яқка деҳқон хўжаликларини бутунлай тугатиш, чекка жойларда сақланиб қолган ер эгаллигига инқуи ясаш каби масалалар ўз вақтида ҳал қилиб борилади. Бу масалани амалга ошириш жараёнида хатомчиликларга йўл қўйилади, чунончи, оммавий жамоа хўжаликларини тузишда Сурхондарё вилояти билан Андижон вилояти ўртасида «социалистик мусобақа»нинг ташкил этилиши, ўрта ҳол деҳқон хўжаликларининг мажбурий тарзда тугатилиши, қўпчилик камбағал деҳқонларни қўрқитиш орқали жамоа хўжаликларига жалб этиш ёки улар қўлида бўлган охириги мол-мулкнинг давлат ҳисобига ўтказилиши қўпчиликнинг норозилигига сабаб бўлади. Натижада совет тузumi тарафдорлари билан маҳаллий миллат вакиллари ўртасида ҳокимият учун қаттиқ ва жиддий, мол-мулк масаласида очик ёки яширин тарзда кураш кучаяди.

Сурхондарёда истиқлолчилик ҳаракати 1926 йилгача давом этиб, қишлоқларда совет тузумининг ўрнатилиши, қишлоқ кенгашларининг ташкил топиши, ер-сув ислохотининг якунланиши 1928—1929 йилларга

тўғри келади. Бу йилларда вилоятда ҳали оммавий тарзда кўчиб юрадиган кўчманчи қабилалар кўпчиликни ташкил этиб, Шўрчи, Бойсун, Жарқўрғонда кўчманчи уруслар бор эди. Ана шу қабилаларни ҳам жамоа хўжаликларига мажбурий тортиш, улар ихтиёридаги мол-мулкнинг тортиб олинishi натижасида норозилик кўраци кучаяди. Совет ҳокимиятининг дастлабки давридан бошлаб маҳаллий саноатга эътибор берилмади, ишлаб чиқариш ривожига имконият яратилмади. Уннинг ўрнига, юқорида таъкидланганидек, жамоа хўжаликларини мажбурий тузиш, бошқа касбада ишлаётганлар иш фаолиятини тўхтатиб, ҳаммани қишлоқ хўжалигига сафарбар этиш сабабли миллий ҳунармандчилик, касибчилик, зардўзлик ва бошқа йўналишлар издан чиқа бошлади.

Жамоа хўжаликларини тузишдаги хато-камчиликлар тўғрисида халқ арз-додларини ҳукуматга оғзаки, ёзма тарзда билдиради. Жамоа хўжаликларини тузиш жараёнида баъзи кишилар ёт миллат вакиллари кучидан фойдаланиб, бойлик орттириш, мансаб эгаллаш, ўзлари ёқтирмаган софдил, меҳнаткаш кишилардан ўч олиш, миллат манфаатларини ҳимоя қилишга чиққан одамларни йўқотиш каби ишлар билан ҳам шуғулландилар, айниқса, тилмоч вазифасини бажарган кишилар бундан усталик билан фойдаландилар.

1929 йили Сурхондарё партия кўмитасида Сарюсий туманида икки агрономнинг жамоа хўжаликлари тузишда, ер тақсироти масаласида катта хато-камчиликларга йўл қўйганлиги таъкидланган бўлса, «Известия» газетаси 1930 йил 7 август сониде Жарқўрғон туманининг Термиз йўллари оралигидаги қишлоқларда милиционерлар юриб жамоа хўжалигига аъзо бўлмаган деҳқонларни қамоққа олаётганлигини, жамоа хўжалигига мажбурий аъзо қилаётганлигини ёзган. Бундай ҳолатлар Термиз, Бойсун, Денов туманларида ҳам бўлганлиги қўллаб-маъналарда қайд этилган.

Бошқа жойларда бўлганидек, Сурхондарёда ҳам ер-сув ислохоти катта қарама-қаршилик асосида амалга оширилди, чунки қўллаб партия ва совет ходимлари маҳаллий халқни қаттиқ сиқув остига олган эдилар. Бойлар билан биргаликда ўрта ҳол ва ўзига тўқ бўлган деҳқонларнинг барча ерлари тортиб олиниб, ўзлари турли жамоаларга зўрлаб аъзо қилинди ёки узоқ Сибири, Шимолий Қозоғистонга сургун қилинди. Қаршилик кўрсатганлар отиб ташланди, ҳатто бир оти,

сигири бўлганлар ҳам қулоқ сифатида мажбурий кўчирилиб, ўз юртидан қувғин қилинди. 1927—1930 йилларда Сурхондарёдан мингдан ортқ оила бу хўрланиш ва зўравонлик натижасида ватангадо бўлиб, Афғонистон, Эрон, Туркияга кетишга мажбур бўлди.

30-йилларда вилоят қишлоқ хўжалигида бир қатор сиғиш бўлиб, жамоа хўжаликларининг иқтисодий қудратини ўсди. СССРда 1930 йилда вужудга келган шаҳардан қишлоққа ёрдам берувчи 25 мингчилар ҳаракати туфайли қишлоқ хўжалигини моддий-иқтисодий жиҳатдан мустаҳкамлашга алоҳида эътибор берилди. Сурхондарёга 1930 йилда 19 москвалик, 15 ивановалик ва 56 та бошқа шаҳарлардан ишчи ва муҳандис хизматчилар келди, уларнинг ташаббуси билан Сурхондарёда энг йирик жамоа хўжалиги тузилди. Серпуховадан келган ишчилар бригадаси 1930 йил 26 январдан 10 майгача Денов ва Сарюсий туманларида 327 плут, 184 снамола, 789 чопиқ асоби, 100 дан ошиқ култивация ва бошқа қишлоқ хўжалик асбоб-ускуналарини қайта жиҳозлаб бердилар. Бундай ёрдамлар Ангор, Термиз туманларида ҳам амалга оширилиб, қўшимча техник воситалар тайёрлаб берилди. 1930 йилда Сурхондарёда олиб борилган жуда катта амалий ишлар туфайли жамоа хўжаликларининг сони ошиб бориб, уларга аъзо бўлган деҳқон хўжаликларининг аҳволи бирмунча яхшиланди. Буни қуйидаги маълумотдан ҳам билди мумкин:

Ишлонт ва туманлар	Жамоа хўж. сони	Деҳқон хўж. сони	Фоиъ ҳисобиде
Сурхондарё тумани	261	23650	49,2
Бойсун тумани	58	6819	77,4
Сарюсий тумани	70	4681	63,2
Денов тумани	44	7580	59,4

Сурхондарёдаги мавжуд 261 та жамоа хўжалигининг 0,8 фоиъи коммуна, 85,8 фоиъи қишлоқ хўжалиги артези на 13,4 фоиъи жамоа хўжалиги шаклида ташкил топган эди. 1930 йил баҳоридан бошлаб дастлаб вилоятда 10 та ёшлар бригадаси бўлиб, ҳар бир бригадага 6 нафар 15 тагача киши бирлашди. Улар пахтачилик би-

лан боғлиқ бўлган ишларда ташкилий-тарбиявий соҳада тадбирлар ўтказишда қатнашди. 1930 йилдан бошлаб жамоа хўжаликлариға сукулиб кирган «ёт» кишилардан тозалаш иши ҳам кучайтирилиб, бу борада 1930 йил ноябрда Шерободда дастлабки ишлар амалга оширилди. Жамоа хўжаликларида ҳисоб-китоб ишларини яхшилаш, меҳнат интизомини мустақамлаш, оммавий тарзда хўжаликка аъзо бўлишни яқунлаш иши 1930 йил кузига келиб янада кучайтирилди. 1930 йил кузига Жаҳрўргон туманидаги 36 жамоа хўжалигида 2435 хўжалик бўлган бўлса, кузда яна қўшимча 1548 хўжаликни ўзига бирлаштирган 28 та жамоа хўжалиги тузилди ва йил охирига келиб туманда 3983 деҳқон хўжалиги тузилиб, тумандаги жами деҳқон хўжаликларининг 69,4 фоизини ўзига жалб этди.

Ўзбекистонда дастлаб 6 та МТС 1930 йилда тузилган бўлиб, шунинг биттаси Сарийосиё туманида ташкил этилди. 1933 йилга келиб Сурхондарёда ўртача бир МТС ихтиёрига 56 та трактор тўғри келди. Совет давлати қишлоқ хўжалигининг моддий-техникавий таъминотини яхшилаш мақсадида қатор амалий ишларни бажариб, механизатор мутахассисларни тайёрлашни кўчатириш, олий ва ўрта маълумотли муҳандис хўжаликларини етказиб бериш, илм олишга алоҳида эътибор берди. Айниқса, жамоа хўжаликлариға техникавий ёрдамни кучайтириш кун тартибидаги муҳим масала қилиб қўйилди. Ўз навбатида совет ҳукумати маҳаллий халққа нисбатан ишонсизликни давом эттириб, трактор, автомобиль машиналарини бошқаришни тўлиқ рус миллатига мансуб кишиларга бериб қўйди, миллий ёшларнинг кўпроқ қишлоқ хўжалик илмини эгаллашга бўлган интилишини сиқув остига олди. Иш бошқариш, ишни ташкил этиш, режаларни тузиш масаласини эса кўпроқ ёт миллат вакиллари ихтиёрига топширди. Натижада маҳаллий шароитни билмаган ёт кишилар режалаштириш, қишлоқ хўжалик экинларини экиш, нарх-навони меҳнатга ҳақ тўлаш жараёниға мослаштириш соҳасида катта хатоларга йўл қўйдилар. Бу эса маҳаллий халқ турмуш даражасининг кўтарилишига жиддий салбий таъсир кўрсатиб, қишлоқ хўжалиги учун зарур бўлган миллий мутахассисларнинг етишиб чиқишига халақит қилди.

Совет давлатининг биринчи беш йиллиги охирига келиб пахтачиликни ривожлантириш тўғрисидаги кўрсатмаси билан Ўзбекистонда жами экиладиган пах-

та майдонининг 5,2 фоизи Сурхондарё вилояти ҳисобига тўғри келди. 1929 йилда жамоа бўлиб пахта экиш, 5—7 та жамоа хўжаликларининг бирлашиб пахта йиғим-терими даврида бир-бирига ёрдам уюштириши кучайди. Вилоятта янги қишлоқ хўжалик асбоб-ускуналарининг келиши ортиб борди, 1929 йили далаларда 124 та трактор ишлади. 935 нафар қишлоқ хўжалик техникасини созлайдиган агротехник, 800 нафар агрономия билимини эгаллаган мутахассислар тайёрланди. Янги ерларни ўзлаштириш ва сугориладиган экин майдонларини тубдан яхшилаш масаласига эътибор берилиб, 1929—1930 йилларда Занг канали қурилиши учун 1,5 миллион сўм пул сарфланди. Муҳими, амалга оширилган тадбирлар натижасида пахта ҳосилдорлиги ўсиб, сугориладиган ерлар ва лалми экин майдонлари кенгайиб, янги агротехник экиш усуллари ҳамда пахта навлари яратилди. Айниқса, саноат учун муҳим бўлган пахта экинига алоҳида эътибор берилиб, марказий саноатни хом ашё билан таъминлаш, ҳарбий саноатни моддий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш ишига жиддий киришилди. Сурхондарё вилоятида 1930—1931 йилларда мавжуд 142 та хўжалик 77 тага қисқартирилиб, хўжаликларда сугориладиган ер 14214 гектарни, лалми ер 11642 гектарни ташкил этди. 907 та якка хўжалик бирлаштирилиб, улар ихтиёридаги 32001 гектар сугориладиган ва 4569 гектар лалми ерлар давлат ихтиёрига ўтказилиб, хўжаликларга бўлиб берилди. Вилоят хўжаликларида 2178 та бука, 1576 та от ва ишга яроқли 4612 эркак, 3789 хотин-қиз бор эди. Ўз навбатида оғир иқтисодий шароит ҳамда ички қарама-қаршилиқ туфайли туманларда 445 от ишчи кучи етишмади. Ер тақсимоти ишлари ниҳоятда сифатсиз бўлиб, белгиланган режа бўйича ажратилган 2882 гектар ерга ўртача 4 гектардан ери бўлган 558 та хўжалик жойлаштирилиши керак эди. Натижада фақат 1423 гектар ерга ўртача 3 гектардан ери бўлган 442 та хўжалик жойлаштирилди. Вилоятта оммавий кўчириб келтириш ишлари кучайиб, маҳаллий халқнинг меҳнат тажрибалари ҳисобга олинмади. Қўзга қўринган, деҳқончиликни яхши тушунадиган кишилар шу даврда оммавий қувғин қилинган. Ушун ва Термиз атрофида кўчириб келтирилган фарғоналикларга пахта экиш ишлари бериб қўйилди. Қаттиқ сиқув, қатагонлик сиёсати, қишлоқ хўжалиги ишларини олиб боришга тўсқинлик қилиш натижасида 104 гектар тайёр ерга экин экилмади, мавжуд 1428

гектар ернинг 210 гектарига пахта экилиб, қолганларига галла, мош ва шолі экилди. Жамоа хўжаликлари-ни оммавий тузиш натижасида Сурхондарё минтақаси бўйича 1930 йил 1 январда куйидаги кўрсаткич аниқланди:

Туманлар	Жамоа хўжаликлари сони	Деҳқон хўжаликлари сони	Ер майдонлари	
			сўр. ер	далми
Денов	65	1962	10000	1346
Сариосиё	105	2730	11338	10487
Бойсун	9	196	302	835
Паттақесар	15	366	1630	-
Шеробод	24	494	1442	-
Жарқўрғон	33	1041	4466	-
Жами	251	6709	27814	12868

1930 йилларда ташкил топган жамоа хўжаликлари ниҳоятда камқувват эди. Масалан, Шерободдаги маъжуд 8 та жамоа хўжалиги ихтиёрида 61 та пулг, 48 та омов, 106 та от бор эди. Денов туманида 1930 йили биринчилардан ташкил топган Каганович номли жамоа хўжалиги ҳам худди шундай аҳволда эди. Унинг етакчиси Эшонкул Раҳимов жамоа хўжалиги учун жуда «катта иш»ни бажаради. Ўз навбатида жамоа хўжаликлари аъзоликка қабул қилиш кўпинча мажбурий равишда амалга оширилиб, аъзо бўлмаганлар социализм душмани деб эълон қилиниб, қўлоқ сифатида Сибирга сургун қилинади. 1930 йил ноябр ойи охирида вилоятда партия қўмитасида маҳсус текшириш ўтказилиб, жамоа раҳбарларини сайлаш ва қайта сайлаш йўли билан янги тозалаш ўтказилиб, деҳқончиликни яхши тушунадиган кишилар яна сиқув остига олиниб, уларнинг ўрнига қишлоқ хўжалигини деярли билмайдиган, деҳқончиликдан беҳабар Москва, Ленинград, Иваново-Вазан келган ишчи-хизматчилар қўйилди. Йигирма беш мингчилар номи билан келган қўлаб кишилар маҳаллий деҳқончиликни биладиган миллат вакиллари учун оғир оқибатларни келтирди. Худди шу йиллардан бош-

лаб, ер ҳамда маҳаллий халқни алдаш, қўшимча мажбурий олиш, қўшиб ёзиш, ортиқча ваъдалар бериш, етиштирилган маҳсулот таннарини гўри ҳисобламай қим ҳақ тўлаш, халқнинг турмуш-тарзини, маданий ҳаёти ривожини менсимаслик ҳолати намоён бўлди. Ҳосилдорликни тезлик билан ошириш, Марказга кўпроқ пахта, тери, пилла етиштириб бериш учун янги хўжаликларни ташкил этиш кучайтирилди.

Сурхондарёда қишлоқ хўжалигининг ривожланишига ҳисса қўшган Шеробод тумани йирик иқтисодий марказга айланиб, йиллик пахта тайёрлаш режасини 1930 йил 7 ноябрда 101,6 фоизга адо этиб, муддатидан олдин бажарди. Шерободда дастлабки марказлашган МТСлар ташкил этилди. Натижада 30-йилларда Шерободни йирик қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етказиб берувчи марказга айлантириш учун ижобий тадбирлар жорий этила бошланди. Туманда ташкил этилган дастлабки МТС раҳбари ва ташкилотчиси, шерободликларичилан етиштиб чиққан биринчи механизатор Ўткир Тўраев пахтачиликни янада ривожлантиришга, унинг ҳосилдорлигини оширишга катта ҳисса қўшади. Механизатор Сафар Рўзиевнинг меҳнат фаолияти ҳам бой тарихга эгадир. Унинг меҳнат фаолияти Қўлтабой, Сатторбой, Дониёрбой, Хўжамуродбой каби бойларга қарашли ҳосилдор ерларда 1930 йилда ташкил топган Ленин номи жамоа хўжалиги номи билан боғлиқ. 1932 йили Шерободда 11848 та деҳқон хўжалиги бўлиб, жамоа хўжаликлари сони 139 тага етказилди.

30-йилларда Шеробод йирик хўжаликлардан бирига айланиб, унинг иқтисодий-маданий қиёфасининг ўсишида меҳнаткаш кишилар катта хизмат қилдилар. Ҳамда мавжуд қийинчиликларни бартараф этишда таъаббускор бўлдилар. Ана шундай меҳнатсевар кишилардан бири пошхуртлик Хўжамуродова Турсуной вилоят хотин-қизлари ичида механизатор сифатида танланган эди. Сурхондарёда 1933 йилга келиб жамоа хўжаликларини тузиш ҳамда уларни моддий-иқтисодий жиҳатдан мустаҳкамлашда муҳим ишлар бажарилди. Буни қўйидаги маълумотдан ҳам билиш мумкин (176-бетга қараң).

Қўлаб жамоа хўжаликлари ташкил топган дастлабки йилда оқ ўзларига белгилаб берилган режа ва тошприкларни ошириб бажардилар. 1932 йили Денов туманидаги «Маданият» жамоа хўжалиги пахта сотиш режасини 168,3 фоизга бажариб, 160 гектар пахта май-

Туманлар	Деҳқон хўж. сони	Жамоа хўжа- ликлари sonи	Хўж.га аъзо бўлганлар sonи	Жамоалаш- тириш (фонз ҳис.)
Жарқўрғон	6511	58	4206	64,6
Термиз	9719	112	8609	88,6
Денов	14832	86	9259	83,6
Сариосиё	9739	180	9151	82,7
Шеробод	11848	139	8514	71,7
Бойсун	12049	56	9624	79,9
Жами:	64698	631	49363	76,3

донининг ҳар гектаридан 16,5 центнердан ҳосил топ-
ширди. Хўжаликларнинг иқтисодий аҳволи яхшиланиб
бориши туфайли янги ерлар ўзлаштирилди, сугориш
тизимлари бирмунча мустаҳкамланди. 1929—1935 йил-
ларда ўтказилган ер-сув ислоҳоти даврида Янги Ҳазар-
боғ, Қумқўрғон каналлари қазилди, бунинг натижаси-
да Шўрчи туманида кўллаб хўжаликлар ташкил топи-
ди. 1936—1937 йилларда вилоятда пахта хом ашёси ҳоси-
ли тайёрлаш тўғрисида қуйидаги маълумот қайд этил-
ган:

Туманлар	Тайёрлаш режаси	Жами тайёрланган	Фонз ҳисобида
Термиз	250	3313,4	130,2
Жарқўрғон	5285,5	5243	99,2
Шеробод	7062,5	5307	75,1
Денов	6262,8	8375	133,7
Сариосиё	8,58	10,86	124,8
Шўрчи	6,62	5736	93,1
Жами:	35433	3860,4	076

1933 йил март ойида Самарқанд қишлоқ хўжалиги
институтидан М. С. Истомин раҳбарлигида 18 нафар
малакали талабалар Шерободга келади, шу йилнинг

ўзида Истомин «Ўртоқ» жамоа хўжалигида агроном
бўлиб ишлайди. 1934 йили Шеробод қишлоқ хўжалиги
курултойида унинг ташаббуси билан пахта ичига қовун-
тарвуз экиш тўхатилади. Жамоа хўжаликларини йи-
риклаштириш учун бошланган ташаббус туфайли мав-
жуд 9 та қишлоқ кенгашига қарашли кичик хўжалик-
лар йириклаштирилиб, 36 тага етказилади. М. С. Исто-
мин биринчи марта жўяга экилиб келган пахтани агат-
га ўтказиб, ҳосилдорликнинг ошишига катта йўл очиб
бериб, бу билан ғўзанинг туپ сонини кўпайтиради. У
Шерободда дастлаб Миср ингичка толали пахтасини
экиш тўғрисида таклиф билан чиқади. Пахта ҳосил-
дорлигини ошириш ҳамда сугоришнинг янги йўллари-
ни жорий этиб, чиринди ва маҳаллий минерал ўғит-
лардан фойдаланишни жорий қилади. М. С. Истомин-
нинг бевосита кўрсатмаси туфайли ҳосили кам, толаси
сифатсиз, пишиш муддати узок бўлган, нархи паст,
эски ғўза навини экиш тўхатилади.

Шеробод тумани 30-йиллар охирига келиб, йирик
тўртта ишлаб чиқариш ҳудудига бўлинади:

1. Сариқ хўжалик бошқаруви. Бунга ҳозирги «Шеро-
бод», Н. Муродов, Усмон Юсупов номли хўжаликлар
кирган.

2. Таллашқон хўжалик бошқаруви. Бунга ҳозирги «Гу-
листон», «Ўзбекистон», В. Қодиров номли хўжаликлар
кирган.

3. Зарабоғ хўжалик бошқаруви. Бунга Пошхурт, Кам-
пиртепа, Зарабоғ, Вандоб, Қорабоғ хўжаликлари кир-
ган.

4. Хатак хўжалик бошқаруви. Бунга Хўжабулгон, Гур-
жак ҳудудлари кирган.

Шеробод тумани деҳқонлари ўзининг қўлга кирит-
ган ютуқлари туфайли 1939 йили биринчи қишлоқ хўжа-
лик кўргазмасида қатнашалилар.

1941 йил 6 мартда Сурхондарё округи мустақил
вилоятга айланган даврда унинг аҳолиси 335 минг ки-
шини ташкил этди. Экин майдони 197 минг 300 гек-
тар бўлиб, шундан 117,3 минг гектарга ғалла, 0,1 минг
гектарга макка, 2,9 минг гектарга шоли, 40 минг гек-
тарга сабзавот экилди, 5,2 минг гектар боғ-роғлар бар-
по этилган.

1940 йилда 93,6 минг бош қорамол, шу жумладан,
16,3 минг бош ситир, 3,3 минг бош чўчқа, 403,2 минг
бош қўй, 254 минг бош эчки, 10190 бош от мажуд эди.
Тракторлар сони 450 га етказилди. 1941 йилда вилоят

таркибида Термиз, Жаркўрғон, Шўрчи, Денов, Сариносиё, Шеробод ва Бойсун туманлари мавжуд эди.

СУРХОН ВОҲАСИДА МАОРИФ ВА МАДАНИЯТ

Бу даврда мактаб ва маориф соҳасида ҳам бир қатор ислохотлар амалга оширилди, аммо бу ислохотлар бир ёқлама бўлиб, асосан совет мафкурасини шакллантиришга қаратилган эди.

1924 йилда Термиз шаҳрида дастлабки совет мактаби фаолият бошлади ва бу мактабга 213 нафар ўқувчи жалб этилди. Аммо советлар ҳокимияти маданий синьсатининг етакчи тамойилларидан бири ҳисобланган синьфий ёндашув воҳа маданиятига, маорифига жуда катта зиён етказди. Бу эса аҳолининг норозилигига олиб келди ва зиддиятли ҳолатларни юзага келтирди. Ҳукумат томонидан маориф соҳасида янги чора-тадбирларнинг амалга оширилиши, аввало тўб аҳоли орасидан чиққан саводхон инсонларнинг зўр бериб ишлаши натижасида 20-йилларнинг биринчи ярмида Сурхон воҳасида ҳам маданий ҳаёт янгилана бошлади. Илм-фан ва маорифни азалдан ёзозлаб келган халқ оммаси ўзининг асрий анъаналарига амал қилиб, мактаб ва маориф ишига амалий ёрдам бериб келди.

Аҳолининг саводхонлик даражасини кенгайтириш ўша даврдаги асосий вазифа эди. Ана шу вазифани амалга ошириш мақсадида Сурхон воҳасида ҳам саводсизликни тугатиш мактаблари иш бошлади. Шундай мактаблардан 5 таси 1921 йил охирилари ва 1922 йил бошларига келиб округнинг Шеробод, Бойсун, Денов ва Термиз уездларида очилди ҳамда бу мактабларда 400 га яқин ўқувчи таълим ола бошлади. 1925—1926 йилларга келиб мактаблар сони бир қадар кўпайтирилди. Жиндибулоқ, Хидиршоҳ, Қултепа қишлоқ кенгашларида ҳам илк бошланғич мактаблар фаолият кўрсата бошлади. Лекин бу даврда совет мактаблари жуда оз эди, шунинг учун ҳам ўқиб ёшидаги аҳолининг аксарият қисми анъанавий эски диний мактабларда таълим олardi.

Сурхондарё округида 1920—1922 йиллардан бошлаб совет мактаблари ташкил этила бошлади, ушбу мактаблар асосан аҳоли ўртасида «саводсизлик»ни тугатишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган эди. 1924 йилда округ миқёсида 5 та янги совет мактаби мавжуд бўлиб, уларда 67 ўқитувчи 400 нафар ўқувчига билим берди.

Округда «саводсизлик»ни тугатиш ва янги усул мактабларини ташкил этиш жуда катта қийинчиликларни енгитиш билан боғлиқ бўлиб, кескин мафкуравий қурашлар билан биргаликда давом этди. Шунга қарамайдан янги усул мактабларини кенг миқёсда ташкил этишга ҳаракат қилинди. Бу жараён, аввало, дарслар оина тилида олиб бориладиган I ва II босқич мактабларни ташкил этиш билан боғлиқ эди. Вилоятда 1925/26 ўқув йилида I босқич мактабларининг сони 29 тага етди, мактабларда ўқиётган ўқувчилар сони эса 1163 нафарни ташкил қилди. Қишлоқ жойларда янги усул мактабларини ташкил этиш анча қийин аҳволда эди. Агар 1924/25 ўқув йилида бундай мактаблар округ миқёсида 21 та бўлса, шулардан атиги 13 таси қишлоқ жойларда очилган эди. 1926/27 ўқув йилидан бошлаб қишлоқларда ҳам I босқич мактаблар ташкил этила бошлади. Бу даврда халқ маорифига ажратиётган маблағлар миқдори ҳам имкон қадар ошиб борди.

1924/25 ўқув йилида Сурхондарё округида 205 та диний мактаб мавжуд эди. Янги типдаги мактаблар сони эса 20 тага яқин бўлиб, бу мактабларда 32 нафар ўқитувчи таълим-тарбия ишларини олиб борарди.

Воҳанинг зиёга чанқоқ аҳли мактаблар қурилиши ва саводсизликни тугатиш ишларида фаол иштирок эта бошлади. 1926—1928 йилларда аҳоли маблағлари ҳисобига 11 та, маҳаллий бюджет ҳисобидан эса 12 та мактаб қурилди, 26 та бино эса мактабларга мослаштирилди. Хашар йўли билан Паттакесар, Шеробод, Сариносиё, Жаркўрғон, Бойсун, Дарбанд ва Деновда янги мактаб бинолари қурила бошланди. Бу эса округда мактаблар сонининг ўсишига олиб келди. Мактаблар сони билан бир қаторда йилдан-йилга ўқувчилар сони ҳам кўпайиб борди.

1927/28 ўқув йилида мактаблар сони 35 тага етди ва бу мактабларда 1335 нафар ўқувчи таълим ола бошлади. Округда очилган мактабларнинг барчаси бошланғич маълумот бериш билан қифояланарди, холос. Лекин округда бирорта ҳам ўрта маълумот берувчи мактаб нук бўлиб, 1925/26 ўқув йилида ўрта маълумот берувчин I та мактаб ташкил қилинди. Бу мактабда I та синф ўрта маълумот олишга ихтисослашган эди.

Вилоят мактабларидаги синфлар сони йилдан-йилга ошиб борди. 1926/27 ўқув йилида ўрта маълумот берувчи синфлар сони 3 та га етган бўлса, 1927/28 ўқув йилида эса 5 тага етказилди.

Шу билан бир қаторда бутун республика миқёсида бўланидек, Сурхондарё округида ҳам саводсизликни тўла тугатиш мақсадида қилинаётган ҳаракатлар анча авж олдирилиб борилди. Шу мақсадда I босқичли ва II босқичли мактаблар билан бир аторда саводсизликни тугатиш мактаблари, хотин-қизлар мактаблари, деҳқон ёшлари мактаблари очилиб, саводсизликка қарши кенг кураш олиб борила бошлади. Ўша даврда Термиз шаҳри ва Паттакесар қишлоқларида 8 та саводсизликни тугатиш мактаблари (ликбез) очилиб, уларда 240 киши савод чиқарди. 1929 йилга келиб округда 99 та биринчи босқич умумий таълим мактаблари, I та II босқич умумий таълим мактаби, I та деҳқон ёшлари мактаби, 67 та саводсизликни тугатиш мактаблари халқнинг саводхонлигини оширишга хизмат қила бошлади. Клубларда ҳам саводсизликни тугатишда қизгин ишлар олиб борилди.

Сурхондарё округида 1926/27 ўқув йилида 5 та клуб фаолият кўрсатган бўлса, 1927/28 ўқув йилига келиб эса уларнинг сони 14 тага етди, шундан 2 таси аёлларга мўлжалланган эди. Айни вақтда Термиз шаҳрида «Йўқолсин саводсизлик ташкилоти» (ДОН—долгой обшество неграмотности) тузилди ва бу ташкилот ташаббуси билан ҳафтада икки кун саводхонлик ўқиш ишлари ташкил қилинди. 1929 йилнинг охирига келиб, округ миқёсида 137 та мактаб фаолият кўрсата бошлади. Лекин янги усулдаги мактаблар йилдан-йилга кўпайиб борса-да, мустабид жамиятнинг таҳдид ва пўписалари оқибатида жойлардаги анъанавий мактаблар сони йилдан-йилга камайиб борди.

1924 йилда округ миқёсида 205 та анъанавий бошланғич мактаблар фаолият кўрсатган бўлса, 1927/28 ўқув йилига келиб эса, бу мактаблар сони 17 тага тушиб қолди. Мустабид жамиятнинг маданий соҳада ўта зўравонлик сиёсати оқибатида миллатнинг маънавий имкониятлари чекланди. Ижтимоий ҳаётда қатор мушкулотлар юз берганидек, халқ маорифи соҳасида ҳам анъанавий таълимни чеклаб қўйиш авж олди. Бунинг оқибатида 20—30-йиллар давомида миллий таълим ўрнида совет таълим тизими зўрлик йўли билан жорий этилди ва 1928 йилдан бошлаб барча мусулмон мактаблари ёпиб қўйилди. Аммо шунга қарамасдан аҳоли орасида саводсизликни тугатиш борасида олиб бориладиган ишлар кўламини кенгайтириб борилди. Саводсизликни тугатиш учун округ миқёсида қисқа муд-

датли курслар ташкил этила бошланди ва бунинг оқибатида 1928 йил I февралга қадар округ аҳолисининг 93411 нафари саводсизликни тугатиш мактабларига жалб этилди.

1927/28 ўқув йилида округда I босқич мактабларининг сони 63 тага етди. Аммо ташкил этилган мактаблар, асосан мослаштирилган эски иморатларда жойлашган бўлиб, мактаб ёшидаги ҳамма болаларни ўқишга жалб қилиш имконини бермас эди. Қолаверса, ўқув қуроллари, дастур ва дарсликлар ҳамда малакали ўқитувчилар, мутахассислар етишмас, умуман, таълим тизими жиддий ислохотларга муҳтож эди. Хотин-қизларни ўқишга тортиш иши анча оқсамоқда эди, натижада 1925 йил 21 ноябрда Термиз шаҳар уездининг халқ таълими бўлими шаҳарда маҳаллий миллат хотин-қизларига мўлжалланган биринчи мактабни очиш ҳақида қарор қабул қилди.

Воҳа хотин-қизларининг ижтимоий ҳаётда иштирок этишини кучайтириш учун қатор жамоат ташкилотлари ва маданий бошқарув муассасаларининг ҳам ҳиссаси катта бўлди. 1927 йилда фаолият кўрсатган 14 та клубдан 2 таси хотин-қизларга мўлжалланган эди. Шундай қилиб, 1926/27 ўқув йилида 5 та хотин-қизлар мактаби иш бошлади. Бу мактабларда фаолият кўрсатган, воҳадан етишиб чиққан дастлабки хотин-қиз ўқитувчилардан Амина Файзиева, Инобат Рустамова, Халилча Ўрмонова ва бошқаларнинг номларини келтириб ўтиш мумкин. Округ аҳолиси орасида саводсизликни тугатишни янада кучайтириш учун ажратилган маблағлар миқдори йил сайин ошиб борди. Вилоят маорифи эҳтиёжлари учун 1926/27 ўқув йилида 157805 минг сўм маблағ ажратилди, натижада қишлоқ жойларда ташкил этилаётган мактаблар сони ҳам бир қадар кўпайди. Жумладан, Шўрчининг Хидиров, Янгибод Култепа, Деновнинг Юрчи, Анбарсой, Хайробод, Саринсоевнинг Дашнобод, Хуфар Девқаландар, Бойсуннинг Дарбанд, Кофурин каби қишлоқларида I босқич мактаблари ташкил этилди. Округда 1927/28 ўқув йилида фаолият юритаётган мактаблар сони 62 тага етган бўлса, қишлоқ жойлардаги мактаблар сони 1926 йилдагига нисбатан қарийб уч марта кўпайди. Сурхондарё округ советининг II (1927) ва III (1928) съездларида округ аҳолисининг аксарияти ўқишга тортилмай қолаётганилиги қайд қилинди. Шу даврда округда мактаб ёшидаги болаларнинг 9,8%и мактабга жалб қилинган эди,

холос. Бу ҳолат округда маориф соҳасида ҳали ниҳоят-да катта муаммолар мавжуд эканлигидан далolat беради.

Термиз шаҳрининг 1923 йилдан бошлаб округ марказига айлантирилиши натижасида вилоят миқёсида амалга оширилаётган маданий-маърифий қурилишларга, аввало Термизда пойдевор қўйила бошлади. Сурхондарё округ советининг 1929 йил 19—25 март кунларида бўлиб ўтган IV сьезида амалга оширилаётган маданий қурилиш натижалари ва навбатдаги долзарб вазифалар муҳокама қилинди. 1930 йили округда умумий бошланғич таълимнинг жорий этилиши саводсизлик қўламларининг қисқаришига ёрдам берди. Ажратилган маблағлар мактаблар тармоғини кенгайтиришга имкон берди ва бу еса округда саводсизликни тугатиш билан боғлиқ муаммоларни ҳал этишга шароит яратди. Ана шу йилларда Термизда Т. Амирхонов, Шўрида Т. Чўтбоев, У. Дониёров, Денова С. Қулмамагов, А. Назаров ва бошқа мураббийлар саводсизликни тугатиш соҳасида катта ишлар олиб бордилар.

30-йилларда ҳам саводсизликни тугатиш ва мактаблар сонини кўпайтириш ҳамда ушбу мактабларга мактаб ёшидаги болаларни жалб қилиш ишлари кенг қўламда олиб борилди. 1936/37 ўқув йилида округда 26246 нафар ўқувчиси бўлган 107 та бошланғич, 120 та етти йиллик, 5 та ўрта мактаб ишлаб турди. 1938 йилга келиб еса умумтаълим мактабларидаги ўқувчилар сонини 55767 кишига етди. Афсуски, халқ таълимига буйруқ-бозлик нуқтаи назаридан туриб, экстенсив равишда ёндашиш кучайиб борди. Бунинг натижасида сифат муаммолари четга суриб қўйилиб, миқдор кўрсаткичлари биринчи ўринга ўтиб қоладиган бўлди. Аҳволни ҳужа-кўрсинга яхшилаш орқасидан қуввиш жамиятнинг маданий ҳолатига ёмон таъсир қилди. Совет мактаблари тармоғи шиддат билан кенгайиб борса-да, аммо мактабларнинг моддий-техник таъминоти қониқарсиз аҳволда эди. Дарсликлар ва малакали ўқитувчилар етишмас, ўқув дастурлари ва тарбиявий ишлар ўта даражада сиёсийлаштириб юборилган эди. Советлар давридаги валонтаристик сиёсат халқни асрий маданий меросидан узоқлаштиришга қаратилган эди.

Мактабларнинг ташкил этилиши, катта ёшли аҳоли орасида саводсизликни тугатиш юзасидан кенг миқёсда авж олдирилган ишлар, кўплаб мактаблар ва саводсизликни тугатиш курсларининг очилиши малакали

ўқитувчиларга бўлган эҳтиёжни ошириб юборди. Шу муносабат билан имкониятдан келиб чиқиб округда миллий педагог кадрлар тайёрлаш ишини йўлга қўйиш вазифаси кун тартибига киритилди. Шу мақсадда округда қисқа муддатли ўқитувчилар тайёрлаш курслари очила бошлади. Масалан, 1926 йилда Термиз шаҳрида ўн ойлик педагогика курси ташкил қилинди. 1927/28 ўқув йилида бу курсни 50 нафар тингловчи тугаллади ва битирувчилардан 43 нафари қишлоқ жойлардаги мактабларга сафарбар қилинди. Ж. Амирхонов, А. Хўжамбердиев, А. Ҳидоятлов, Э. Пардаев, Д. Мирзаев ва шу каби кўпгина ёшлар ана шу қисқа муддатли курсларни тамомлаб чиқдилар ва воҳадан етишиб чиққан қалдирғоч ўқитувчилар сифатида фаолият бошладилар. 1928 йилга келиб бу педагогика курси махсус ўрта билим юртига айлантирилди. 1928/29 ўқув йилида бу даргоҳда 53 нафар талаба таълим олган бўлса, шундан 7 нафарини қизлар ташкил қилди. Шу билан бир қаторда ушбу ўқув йилида деҳқон ёшлар мактабида ҳам 85 нафар тингловчи таълим олди ва улардан 57 нафари ўзбеклар эди.

1926 йилда Термиз шаҳрида 90 ўқувчига мўлжалланган педагогика билим юрти очилди. 1927 йилда эса 60 ўқувчига мўлжалланган қисқа ва узоқ муддатли педагогика курслари ва педагогика билим юрти ташкил этилди. Ушбу педагогика билим юрти округ мактаблари учун ўқитувчилар етказиб беришда алоҳида ўрнатилди. Уша йиллари катта ёшдаги аҳолининг саводсизлигини чиқариш юзасидан ҳам кўпгина чора-тадбирлар кўрилди, чунончи, 1927 йилда мавжуд 22 та саводсизликни тугатиш мактабларида 930 киши таълим оларди.

1929 йилда кадрларга бўлган эҳтиёжни ҳисобга олган ҳолда вилоят бўйича 135 нафар ёшлар республика ҳулуфидида жойлашган олий ва ўрта махсус ўқув юртига сафарбар қилинди. 1937 йилга келиб округда олий, ўрта маълумотли ва турли курсларни битирган ўқитувчилар сонини 12722 тага етди. Лекин бу даврда маданий соҳада амалга оширилаётган тадбирлар билан бир қаторда мазкур соҳада жиддий хатоларга ҳам йўл қўйилди. Жумладан, шу йиллар давомида халқнинг фарзандлари таълим ва тарбия олиб келган бошланғич диний мактаблар динга қарши кураш байроғи остида ёпиб ташланди. Шунингдек, ўша мактабларда сабоқ бериб келаётган кўплаб домлалар ҳеч қандай сабабсиз ўзлари

яшаб турган жойларидан бадарга этилиб, уларга пан-исломист ва пантуркист деган тавқи лаънат тамгалари босилди. Бу йилларда миллий кадрларга паст назар билан қараш ҳамда раҳбар лавозимларга маҳаллий миллат вакиллари жуда кам тортилганлиги ҳам кўзга ташланган. Буни қуйидаги мисолдан ҳам билиб олиш мумкин: 1927 йилда Термиз шаҳри ва Паттакесарда 8 та саводсизликни тутатиш мактаблари ташкил қилинган бўлса, шундан атиги биттаси ўзбек тилидаги мактаб эди, қолган 7 таси эса русийзабон аҳолига режалаштирилган эди, ваҳоланки, аҳолининг асосий қисmini ўзбеклар ташкил қиларди.

Советлар тузуми ҳукмронлик қилган даврдаги ўзбек халқининг маънавиятга берилган оғир зарбаларидан бири минг йиллар мобайнида халқимиз фойдаланиб келган араб алифбоси асосидаги эски ўзбек ёзувининг йўқ қилиниши бўлди. Бу билан мустабид жамият ўзбек халқини минг йиллар давомида халқ даҳосининг, донолигининг тимсоли бўлган маънавий бойликларидан маҳрум қилиб, халқни ўтмишидан беҳабар, маънавиятдан узоқлаштиришдек разил сиёсатни қўлаган эди.

Окрутнинг маданий ҳаётидаги ижобий ўзгаришлар билан саводхонликнинг ортиши, аҳоли умумий маданий савиясининг покланиш сари ўзгариши билан бирга давом этди. Бироқ маъмурий-буйруқбозлик тизимига асосланган советлар сиёсати маданий соҳада ҳам зиддиятчи ҳолатларни юзага келтирди. Ёшлон қилинган гоёлар билан ҳақиқий воқеийлик ўртасида тафовутнинг юзага келиши кўп асрлик маънавий ҳаётнинг асл моҳиятини нотўғри тушуниш ҳолатлари кун сайин орта борди. Аммо шунга қарамасдан жамиятнинг маънавий жиҳатдан ривожланишида маданий-маърифий муассасалардан кутубхоналар, клублар, театрлар, кинотеатрлар, музейлар, агитпунктлар ва бошқа маърифий масканларни мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Маданият ўчоқларининг турли-туман ишлари омманинг саводхонлигини ошириш, сиёсий жиҳатдан маърифат берилга қаратилган эди. Ушбу вазифаларни ҳал қилишда маҳаллий аҳолидан етишиб чиққан халқ таълими ходимлари ва маданият арбоблари алоҳида ўрнатилган кўрсатди. Аҳолининг маданий савиясини кўтаришда клубларнинг ўрни ниҳоятда катта бўлди. 1921 йилда Сурхондарёда 5 та клуб, 4 та кутубхона ва 4 та қизил чойхона ташкил этилиб, омма орасида олиб борилган маданий-маърифий ишлар анча жонлангилди. Бу

даврда Термизда касаба уюшмаси ва хотин-қизлар қўмитаси ташаббуси билан 2 та клуб ташкил этилди. Бу клубларда ҳар ҳафтада маърузалар ташкил қилинган, шунингдек, газетхонлик ва савол-жавоб кечалари ҳам уюштириб турилди. Аҳоли орасида маданий-маърифий ишларни йўлга қўйишда «Йўқолсин саводсизлик» ташкилотларининг хизматлари беқиёс бўлди, маъмур жамиятлар ташаббуси билан жойларда қатор маърифий тадбирлар уюштирилди. 1928 йилда округда 14 та клуб, 18 та қизил чойхона ишлаб турди ва шу йили «Йўқолсин саводсизлик» ташкилоти ташаббуси билан «Синяя блуза» номли драматик труппа ташкил этилди. Аммо бу маданий-маърифий муассасаларнинг аксарият қисми округда истиқомат қилаётган европалик аҳоли учун мўлжалланган эди. Бу эса маҳаллий аҳоли вакилларига нисбатан советлар ҳукуматининг бир ёқлама улғу давлатчилик руҳида муносабатда бўлганлигини кўрсатади. Шунингдек, амалга оширилаётган маданий тадбирлар ўта даражада сиёсийлаштирилиб юборилган эди.

Маданий-маърифий ташкилотлар аслида ўз олдига пролетар маданиятини яратиш мақсадини қўйган эди. Миллий-маънавий маданиятга бир ёқламалик билан синфий нуқтаи назардан ёндашиш, ўтмиш маданий меросига, бутун инсониятнинг маданий бойликларига нотўғри муносабатда бўлиш, уни менсимаслик маҳаллий омма орасида норозилик кайфиятларини юзага келтирди. Шундай бўлса-да, округда маданий соҳада амалга оширилаётган тадбирлар натижасида айрим ютуқлар ҳам қўлга киритилди. 1927 йили Термиз шаҳрида М. Горький (ҳозирги Бобур) номидаги маданият ва истироҳат боғи барпо қилинди, шаҳар бўйлаб янги уй-жой бинолари бунёд этила бошлади.

Вилоят аҳлининг маънавий дунёқарашини бойитишда вилоятда нашр этилаётган газеталарнинг ўзига хос ўрни мавжуддир. 1932 йил 15 апрелда Термиз тумани партия комитетининг наشري ҳисобланган «Қизил чегара» газетаси нашр қилина бошлади, худди шу газета наشري билан вилоят матбуотининг дебочаси ибтидо топди. 1935 йилнинг 18 мартидан «Қизил чегара» газетаси вилоят газетасига айлантирилди ва у 1941 йилда «Илғор Сурхон учун» номини олди. «Илғор Сурхон учун» газетаси 1956 йил 21 майдан бошлаб «Ленин бағри» номи остида нашр этила бошлади.

1935 йил 28 июнда Сурхондарё округининг қайта

ташқил этилиши округда амалга ошириладиган маданий-маърифий ишларнинг янада кенгайишига ва қўлайишига олиб келди. 1935 йил 5 ноябрда округ маркази Термиз шаҳрида муסיқали драма театри иш бошлади. Театрнинг очилиш маросимида Афандихон Исмоиловнинг «Ғолибият» асари премьераси намойиш этилди. Мана шу асардан бошлаб, театрнинг спектакллар галереяси 30-йилларнинг охирида К. Яшиннинг «Икки коммунист», «Гулсара», Ҳамзанинг «Майсаранинг иши», Н. Сафаровнинг «Уйғониш», У. Гаджибековнинг «Аршин мол-олон» номли пьесалари ҳисобига бойиди. Театрнинг ўз ижодий йўлини белгилаб олишда О. Рихсиев, Х. Тўлаганов, Х. Бобохонова, Г. Латипова, З. Олимова каби санъаткорларнинг хизматлари катта бўлди.

1934 йилда Термиз шаҳрида округ давлат музейи ташқил этилди ва унда воҳа ўтмиши ва моддий маданиятга доир осори-атиқалар тўплана бошлади. Вилоят ўлкашунослик музейининг ташқил этилишида ўлкашунос Г. В. Парфеновнинг хизматлари ниҳоятда катта бўлди. Сурхон воҳасининг бой ўтмиши маданиятини ўрганиш ишлари асримизнинг 20-йилларидан бошланди. Бу ердаги илк археологик қазиш ишларини Шарқ халқлари санъати ва маданияти музейи профессори Б. Л. Денекке бошчилигидаги экспедиция бошлаб берди. Термиз ва Чағонийеннинг ўрта асрлар даври моддий маданиятини ўрганиш мақсадида 1926—1928 йилларда кўҳна Термиздаги термизшоҳлар саройида илк бор археологик қазилмалар ўтказида бошланди. 1936—1938 йиллар мобайнида эса Термиз шаҳрининг ўрта асрлар даври тарихий топографияси ишлаб чиқилди. 1937 йили ўлкашунослик музейининг жонли табиат бурчати базасида ҳайвонот боғи ташқил этилди.

Хуллас, 20—30-йиллар давомида округда амалга оширилган маданий-маърифий тадбирлар маълум ўзгаришларга олиб келди. Бироқ 30-йилларда қарор топиб борган маъмурий-буйруқбозлик тизими асосида маданиятнинг партиявий тамойилларга бўйсундирилиши, янги турмушни тинмай мадх қилиш, ўтмишга нотўғри муносабатда бўлиш, миллий маданиятни назар-писанд қилмаслик, ижтимоий муаммолар ва камчиликлар ҳусусида лом-мим демаслик, ҳаётий ҳақиқат ва сўз бирлиги ўртасида мувозанатнинг бузилиши ўлка маданиятига жиддий салбий таъсир кўрсатди. Аммо миллий эълоиларнинг тинимсиз машаққатли изланишлари эва-

зига ҳамда халқ оммасининг бунёдкорлиги ва маърифатга ташналиги асосида маданий-маърифий соҳада олиб борилган тадбирлар, оз бўлса-да, ўз самарасини берди.

СУРХОНДАРЁДА СОҒЛИҚНИ САҚЛАШ ТИЗИМИ (20—30-йиллар)

Миллий қадриятларимиз, урф-одагларимиз тикланаётган бутунги кунда биз тиббиёт тарихига ҳолисона ёндашиб, уни тўғри ўрганишимиз ва таҳлил этишимиз зарурдир. Тиббиёт тарихи давомида ютуқларга ҳам эришилган, ҳаго ва камчиликларга ҳам йўл қўйилган. Шу сабабли буларни рўй-рост, одилона кўрсатиш биз тарихчиларнинг олдида турган асосий вазифадир.

Инсон саломатлиги энг муҳим халқ бойлигидир, жамиятимиз ривожига кўп томонлама, кўп жиҳатдан халқ соғлиги билан боғлиқдир. Халқимиз соғ бўлса жамиятимиз гуркираб ривожланади, халқимиз соғлигида салбий жиҳатлар пайдо бўлса, жамиятимиз ривожига орқат қараб кетиши ҳеч гап эмас.

Сурхондарё вилояти Бухоро амирлигининг энг чекка ўлкаси бўлиб, бу даврда табобат илми пайдо бўлган бўлса-да, на бирор тиббиёт муассасаси, на бирор тиббиёт ходими бор эди. Маҳаллий аҳоли касал бўлганда табиб ва қушночларга мурожаат қилган, улар касалликларни даволашда йиллар, асрлар давомида сақлашиб келаётган турли хил кўкат, мева, резавор ўсимликлардан фойдаланишган. Воҳа ўтмишида учраган ва кенг тарқалган касалликларга вабо, қуйдирги, зотил-жам каби юқумли касалликлар мисол бўла олади, бу касалликларга чалинганларнинг жуда кўпчилиги вафот этишар эди. Аҳолининг даволаниши учун қийинчиликлар кўп эди, бу ҳам бўлса маблағ масаласидир, маблағи борлар даволана олар, маблағи йўқлари даволана олмас эди. Шундай бўлишига қарамасдан табиб-қушночларимиз ҳам жуда қўллаб қасалликларни даволашга ҳаракат қилишган. Табибларимиз Абу Али ибн Сино ва Абу Бакр ар-Розийларнинг даволаш усулларидан ҳам кенг фойдаланишган. Бу олимлар доривор ўсимликлар билан беморларни даволаганлар.

Совет ҳокимияти йилларида округ бўйича фақат Термиз шаҳридагина аҳолига амбулатория хизмати ҳарбий фельдшерлар томонидан кўрсатиларди ҳолос, беморларни қабул қилиш аҳён-аҳёнда ҳарбий қисм бош-

линининг рухсатидан сўнг ўтказиларди, тиббий ёрдам кўрсатилганини учун пул тўланар эди. Врачга бир марта кўриниш 50 тийин, тиббиёт муассасасида бир кун даволаниш учун 3 сўм 50 тийин, ҳар бир жарроҳлик операцияси учун 10—20 сўм тўлаш керак эди. Қолган қишлоқ ва туманларда аҳвол қандайлигини шу биргина Термиз шаҳридан қиёс қилиб билиб олишимиз мумкин. Демак, туманларда ва уларга қарашли қишлоқларда аҳвол жуда оғир эди.

Биринчи касалхона 1924 йили Термиз шаҳрида ташкил этилди, у, суёт бўлса-да, тиббиёт асбоб-ускуналари билан таъминланган эди. 1925 йилда вилоятнинг кўпгина туманларида касалхона ва амбулаториялар ташкил этилди.

1924 йил 15 декабрда Сурхондарёда соғлиқни сақлаш бўлими ишлай бошлади ва худди шу йили Термизда 25 ўринли дастлабки касалхона ва амбулатория ташкил этилди. Ҳарбий гарнизон ходимлари бу муассасаларда тиббиёт ишларини олиб бордилар. 1925 йилда Дарбанд, Бойсун, Дашнободда, орадан бир йил ўтгач, Пошхурда, Юрчида амбулатория ва Шерободда 25 ўринли касалхона очилди.

Соғлиқни сақлаш ишлари 1927 ва 1928 йилларда олдинга силжиди, энг аввало соғлиқни сақлаш ишлари учун маблағ кўпайди. Шундай қилиб, 1925—1926 йилларда давлат бюджетидан 84610 сўм, маҳаллий бюджетдан 92034 сўм, даволаш фондидан 29534 сўм маблағ ажратилган, ҳаммаси бўлиб 207967 сўмни ташкил этади. 1926—1927 йиллари соғлиқни сақлаш бўлими учун давлат бюджетидан 65847 сўм, маҳаллий бюджетдан 28694 сўм ва даволаш фондидан 65935 сўм, ҳаммаси бўлиб 413726 сўм ажратилган. Бу эса 1925—1926 йилларга нисбатан 193 фоизни ташкил этади. Хуллас, 1927—1928 йилларда соғлиқни сақлаш ишлари учун маблағ ажатишдаги ўзгаришлар ва ўсишлар давом этди. Бу йиллар учун маблағ давлат бюджетидан 80040 сўм, маҳаллий бюджетдан 377095 сўмни ва даволаш фондидан 113940 сўмни, ҳаммаси бўлиб 571025 сўмни ташкил этган. Бу эса 1926—1927 йилларга нисбатан маблағ ажратиш 275 фоизга ошганлигини кўрсатади, яъни маблағ ажратиш бу даврга келиб уч мартага ошган эди.

1927—1928 йиллари Сурхондарёда 8 та врачлик пункти, 2 та фельдшерлик пункти, 5 та касалхона ва яна 7 та тиббий муассаса бор эди. Паттақесар туманида 80 ўринли 4 та стационар касалхона ва улар қошида 3 та

амбулатория ишлаган. 1928 йил 1 октябрдан Термизда маҳаллий бюджет ҳисобига ички касалликлар, жарроҳлик, гинекология, кўз ва тиш кабинетлари ташкил қилинди. Кейинчалик амбулатория яна иккита кабинетга — нерв ва томоқ, қўлоқ ва бурун касалликлари бўйича бўлимларга кўпайди.

Термизда болалар консултацияси, безгак касаллигига қарши станция, Пастеров станцияси, врачлик бўлими, бутун округга хизмат қилувчи битта дорихона ва бактериология лабораторияси бор эди. Бойсун туманида 25 ўринли касалхона, амбулатория, Дарбандда врачлик амбулаторияси, касалхона қошида 3 ўринли туғруқхона ва мавсумий 20 ўринли болалар боғчаси фаолият кўрсатди.

1929 йилга келиб Сурхондарёда соғлиқни сақлаш ишларига эътибор янада ортиб борди. Тиббиёт муассасалари ва ходимларининг сони олдингига қараганда яна ҳам ўсди. Шу йили вилоятда 4 та йирик касалхона бўлиб, улар Термиз, Шеробод, Бойсун ва Денов марказида фаолият кўрсатмоқда эди. Бундан ташқари вилоятда 12 та амбулатория, 2 та болалар консултацияси, 2 та диспансер, кичик тез ёрдам станцияси мавжуд бўлиб, унда 26 врач, 7 акушер-гинеколог, 7 тиббиёт ҳамшираси, 4 та доришунос, 2 та тиш врачлари хизмат қилишган.

1928—1929 йиллари соғлиқни сақлаш ишлари учун 710 минг сўм маблағ сарфланган. 1928 йилнинг биринчи ярмида 90279 киши амбулаторияга мурожаат қилган, 74970 киши эса даволанган, шундан 56020 киши маҳаллий миллат вакиллари эди.

1926—1929 йилларда Сурхондарёда соғлиқни сақлаш ишларини янада ривожлантириш, даволашни малакали олиб бориш учун марказий шаҳарлардан врачларни чақириб келиш анча сезиларли ўсиб борди. Шу давр ичида Москва тиббиёт институтини тугатган И. Ф. Филагова, Саратов тиббиёт институтини тугатган Скоробагатов, Ҳарбий тиббиёт академиясини тамомлаган М. Н. Герасимов, Иркутск тиббиёт институтини тугатган В. В. Нокарева, Астрахан тиббиёт институтини тугатган Я. Г. Хаймович, Харьков университети тиббиёт факультетини тугатган Б. И. Ляфкерлар шулар жумласидандир.

1929—1930 йилларда вилоят соғлиқни сақлаш ишлари учун 764230 сўм пул сарфланди. Бу маблағлар энггина даволаш ўринларининг сони ошди, тиббиёт соҳасида малакали ходимларнинг ишлаши учун қўлай

шароитлар яратилди, янги дорихоналар қурилди. Энг муҳими, марказлаштирилган касалхоналарни вужудга келтириш борасида бир қатор тадбирлар амалга оширилди. Бу йилларга келиб вилоятда юқумли касалликларга қарши кураш тўғри ташкил этилган бўлиб, уларнинг олдини олиш учун катта имкониятлар вужудга келди. 1935 йили вилоят аҳолисига тиббиёт хизмати Термиз, Шеробод, Бойсун, Сарисий туманларидаги 200 ўринли даволаш муассасаларида, 5 та амбулаторияда, 2 та махсус даволаш шифохонасида, 4 та дорихонада амалга оширилди.

1940 йилда ҳам Сурхондарёда тиббиёт хизматини ривожлантириш эътибордан четда қолмади. Шу йиллари ҳам вилоятда тиббиёт хизматини ривожлантириш, касалхоналарни тиббий асбоб-ускуналар билан таъминлаш асосий масала бўлиб турар эди. Тиббиёт муассасаларини кўпайтириш, уларни асбоб-ускуналар билан таъминлаш учун маблағ ажратиш йилдан-йилга ортиб борди. 1941 йили вилоят меҳнаткашларига 1715 ўринли 19 та даволаш муассасаси хизмат қилган.

Шу йилларда вилоят солиққни сақлаш бўлими бошлиғи Азатян эди. У солиққни сақлаш ишларининг яхшиланishi, тиббиёт муассасаларининг қурилишига, уларнинг жиҳозланишига эътибор берди, лекин йиллар давомида асосий масала бўлиб келган кадрлар масаласида хатоликларга йўл қўйилди. Тўғри, марказдан малакали тиббиёт ходимлари чақирилди, лекин маҳаллий кадрларни тайёрлашга умуман эътибор берилмас эди. Марказдан малакали тиббиёт ходимлари етиб келарди, лекин улар маълум муддат ишлаб, яна кетиб қолишарди. Шу сабабли ҳам 1941 йили вилоятдаги барча қишлоқларнинг атиги 27 тасида қишлоқ врачлик бўлимлари ташкил этилган эди. Уларнинг ҳам 12 тасида ўрта махсус тиббиёт ходимлари хизмат кўрсатишарди. Вилоятда 50 та акушер-фельдшерлик марказлари мавжуд бўлиб уларнинг ҳаммаси акушер, фельдшерлар билан таъминланган эди.

Тиббиёт ходимларини уй-жой билан таъминлаш ишлари яхши эмас эди. Бу масалани ҳал этиш учун 1941 йили Ўзбекистон ҳукумати томонидан қишлоқ тиббиёт ходимларини уй-жой ва керакли моддий шароитлар билан таъминлаш тўғрисида қарор қабул қилинди. Қабул қилинган қарорни бажариш ҳам қониқарсиз аҳволда эди. Масалан, Термиз шаҳрида 11 та қишлоқ бўлимларида ва 5 та фельдшерлик бўлимларида ишлаётган хо-

димлардан 29 киши уй-жой билан таъминланмаган эди. Айрим жойларда тиббиёт ходимлари уй-жой ҳамда моддий шароит йўқлиги туфайли касалхоналарда, амбулаторияларда, ҳатто палаткаларда яшаганлар. Сурхондарё вилоятида тиббиёт ходимлари етишмаслигига мана шулар ҳам сабаб бўлмоқда эди, чунки шароит бўлмагандан кейин ходимлар ишлаб турган жойларидан кетиб қолишарди.

Шу билан бир қаторда айрим шаҳар ва туманлардаги касалхоналар, солиққни сақлаш муассасалари асбоб-ускуналар, дори-дармонлар билан таъминланмаган эди. Буларнинг ҳаммаси тиббиёт соҳасидаги қийинчиликларни келтириб чиқарувчи асосий сабаб ва омиллардан ҳисобланади. 1940 йилларда кўпгина тиббиёт ходимларининг маҳаллий халқ тилини тушунмаслиги сабабли кўпол муомалаларнинг бўлишига олиб келар эди. Сарисий тумани аҳолиси тиббиёт ходимларининг бу камчиликларидан норози эканлиги ҳақида маҳаллий ҳокимиятга бир неча марта огоҳлантирган.

Сурхондарёда 1941 йили аҳолига тез ёрдам ишлари умуман қониқарсиз аҳволда эди, айниқса қишлоқ жойларда ачинарли ҳолат ҳукм сурарди. Шунинг учун ҳам қишлоқ жойларда ўз вақтида тез ёрдам берилмас эди. Қўплаб касаллар касалхоналарга ўз вақтида олиб бориб жойлаштирилмаган. Бу ҳол эса тиббиётда йўл қўйилган муҳим камчиликлардан бири эди.

Сурхондарё вилояти ижроия қўмитаси халқ депутатлари кенгашининг 1941 йил 18 мартдаги қароридида касалларни даволаш учун 90300 касалга жой ажратилганлиги таъкидлаб ўтилган. Бу жойлардан 80586 тасига касаллар ётқизилган. Бунга сабаб, биринчи навбатда, тез ёрдамларнинг ўз вақтида ишламаганлигидир. Қаторда шу билан бир қаторда вилоят солиққни сақлаш ишларини амалга ошириш учун 21589,2 минг сўм ажратилганлиги, лекин унинг 17767,4 минг сўмидан тиббиёт хизматига фойдаланилганлиги, қолган 3821,8 минг сўмидан эса турли сабабларга кўра фойдаланилмаганлиги таъкидланган. Бунинг асосий сабаблари тиббиёт ходимларининг етишмаслиги, зарур техник асбоб-ускуналар олиб келилмаганлиги, дори-дармонлар ҳам ўз вақтида етказилмаганлигидир.

Вилоят тиббиёт хизмати учун ажратилган маблағдан 3636 сўм ва 10 қараовгли ўрин Қоратоғ канали қурилиши учун ажратилди ва 1941 йил 15 сентябрдан 1942 йил 1 октябргача сарфланди. 1941 йили Денов

тумани марказида туманлараро таносил юкумли касалликлар шифохонаси ташкил топди.

Б е ш и ч и б ў л и м

Сурхондарё Иккинчи жаҳон уруши йилларида (1941—1945 йиллар)

ФАШИЗМ АГРЕССИЯСИНИНГ БОШЛАНИШИ

Урушнинг бошланиши Сурхон воҳасида яшайдиган тинчликпарвар кишиларнинг ҳам қалбларини ларзага солди, уларда фашизмга нисбатан қahr-ғазаб ва нафрат ҳисси уйғонди. Урушнинг совуқ хабари эшитилган дамларданок воҳа меҳнаткашлари ҳам ушбу бошланган урушни қораловчи, фашизм билан бўладиган жангга доимо тайёр эканлигини билдирувчи ва айни вақтда ишлаб чиқаришда янги ғалабаларга эришиб фашизм устидан қозонилган ғалабани яқинлаштиришга ундовчи митинглар ўтказиб бошладилар.

1941 йилнинг 22 июн куни, яъни совуқ уруш хабарини тарқалган куник Термиз тумани «Паттакесар» қишлоқ кенгаши аъзоларининг кўп минг кишилик митинги бўлиб ўтди. Унда «Керак бўлса кетмонларимизни милтиққа айлантирамиз, бироқ қора кучларнинг тузал позларимизга чўчка тумшукларини тикишига йўл қўймаймиз» деган мурожаат қабул қилинган бўлса, 23 июн куни «Хавдак» нефть қони ишчилари эса фашизмга қарши бўлиб ўтган митингда: «Биз шу кундан бошлаб ўзимизни сафарбар қилинган деб ҳисоблаймиз», деган хитобномани қабул қилдилар. Денов тумани «Хазарбоғ» давлат хўжалиги 4-бўлим тракторчиси Отай Раҳмонов ўзини фронтга жўнатишларини сураб ҳарбий комиссариатга ёзган аризасида: «Мен техникани бошқаришни биламан, автомашинада ишлашим мумкин. Ўйда ота-онам ва хотиним бор. Уларнинг ҳаммаси меҳнатга лаёқатли, мени фронтга жўнатишларингизни сурайман. Қасамд қилиб айтаманки, ишончли оқлайман, фашистларни беомон савалайман» деб ёзган эди. Жумладан, Термиз шаҳар «Правда» газетаси номили мактаб ўқитувчиси Ф. Ҳақимова шаҳар ҳарбий комиссариатига ўзини ҳаракатдаги армиянинг санитария дружинасига қабул қилишини сураб ариза беради. Шунинг

дек, шерободлик Тилло Файзиева, термизлик Вера Вялочкина, Анна Шумихина, А. И. Фомина каби ўнлаб аёлларнинг номлари юрт озодлиги учун жангтоҳларда жон олиб, жон берган жасур хотин-қизлар қаторида ҳарбий-тарихий солномаларда қайд этилгандир. Умуман, уруш бошланган даврда ҳарбий комиссариатларга ўзларини фронтга сафарбар қилишларини сураб вилоят миқёсида икки мингдан ортиқ ариза тушади. 1941 йилнинг июн-июл ойларида эса 20 минг киши кўнгили бўлиб фронтга жўнади. Фашизм балосини йўқотиш учун ўзининг турмуш ўртоғини жангга кузатаётган аёллар уларга душманга аёвсиз қирғин солиш топширигини бера бошладилар. Термиз тумани «Қизил четара» жамоа хўжалиги аъзоси Шомирбобо Мирзаев ўз ўғлини аскарликка кузатиб бундай деган эди: «Ўғлим, мард бўл, ботирлик билан кураш. Мен ҳам шу ерда сенинг ўрнингни босиб, юртимизни ёв қира олмас кўрғонга айлантириш учун бор кучимни сарф қиламан».

Умуман, 1941 йилнинг 15 октябрга қадар бўлган вақт мобайнида вилоят бўйича 800 нафар хотин-қиз «фронтга кетган йигитларнинг ўрнини олиш керак», деган қақирқ билан чиқди. Ҳаёт ҳарбий изга солинган мамлакатда уруш бўлаётган экан, ҳарбий тайёргарликка бепарво қараб бўлмайди. Фуқаролар қанчалик ҳарбий техникани кучли ўрганса, ғалаба дақиқалари шунчалик яқинлашади. Зеро, қўлида курул кўтариб, ўз озодлигини ҳимоя қилишга ўрганмаган халқ озод қилиши мумкин эмас. Шу муносабат билан собиқ СССР Мудофаа қўмандасининг 1941 йил 23 июлдаги «Фуқароларни умумҳарбий тайёргарликдан ўтказиш тўғрисида»ги қарорига мувофиқ урушнинг дастлабки ойларида вилоятда 21494 киши ҳарбийча юриш, граната иргитиш ва бошқа турли хил ҳарбий машғулотларни ўрганди. Шунингдек, 1941 йилнинг июл—август ойларида 1800 киши иштирокида 10—25 км масофага пиёдаларнинг ҳарбий юриши ўтказилди.

Уша жанговар йилларда Сурхондарё вилоятига ҳам унга яқин санат қорхоналари эвакуация қилинди. Ушбу кўчириб келтирилган санат қорхоналари асосан вилоятнинг Термиз шаҳри ва Денов туманларида жойлаштирилди. Жумладан, Павлоград, Чертков, Приколотенск ёғ заводлари Денов туманида, Чернянский, Ставропольский ёғ қорхоналари эса Термиз шаҳрида жойлаштирилди. Бироқ, шу нарсани алоҳида қайд этиш

лозимки, ушбу саноат корхоналарининг вилоятга кўчириб келтирилиши ва ишга туширилишида жиддий қийинчиликларга дуч келинган. Бу қийинчиликлар биринчи навбатда малакали техник ходимларнинг ва моддий ресурсларнинг етишмаслиги натижасида юзага келди. Жумладан, Украинанинг Павлоград вилоятидан келтирилган ўсимлик мойи ишлаб чиқаришга мослашган асбоб-ускуналар Денов пахта тозалаш заводи сушилканси биносига жойлаштирилди. Шу билан эса Денов ёғ-экстракция заводи курилишига пойдевор қўйилди. Завод республика мудофаа қўмитаси режасига биноан 1944 йилда ишга туширилиши ва 60 минг тонна чигитни қайта ишлаши лозим эди. Лекин мавжуд вазиятдан тўғри ва унумли фойдаланган завод аҳли курилиш-монтаж ишларини жадал суръатларда бошлаб юборди.

Айниқса, П. Морозова ва И. Василвенко бригадаси ишчилари кечани-кеча, кундузни-кундуз демасдан меҳнат қилдилар. Натижа кутилгандан ҳам зиёда бўлди ва завод 1943 йил январ ойига келиб ўзининг биринчи маҳсулотини бера бошлади. 1943 йилнинг IV чорагида завод ишга тушди, мазут бўлмаганлиги сабабли у шехуа ёқилиб иситилар эди. Завод ҳар бир сменада уч юз, тўрт юз килограммгача мой ишлаб чиқара бошладди. Шу йиллар мобайнида йилига 979 тонна ўсимлик мойи ишлаб чиқарди, чигитни ишлаш 10769 тоннага, чигитдан олинадиган мой эса 11 фоизга етди.

Умуман, 1942 йилнинг март ойигача бўлган вақт мобайнида Сурхондарё вилоятига 719 оила ёки 1862 киши эвакуация қилинди. Эвакуация қилинган аҳолининг 480 нафари эркак, 1059 нафари аёл, 323 нафари болалар эди ёки кўчиб келтирилган аҳолининг 1480 нафари ишга яроқли эди. Вилоятга кўчирилган ишга яроқли аҳоли тезда ишлаб чиқаришга жалб қилинди. Жумладан, ишга яроқли ишчи ана шу аҳолининг 1209 нафари жамоа ва давлат хўжаликларига ишга жойлаштирилган бўлса, 271 киши эса турли ташкилот ва муассасаларга ишга жалб қилинди.

1942 йилда тошкентлик аёллар республиканинг барча аёлларига мурожаат қабул қилди. Унда «Ўзбекистонга эвакуация қилинган ва боқимсиз қолган болаларга жамоат ёрдами кўрсатиш умумхалқ ҳараатини авж олдирайлик. Ҳар бир ишчининг, ҳар бир колхозчининг, хизматчининг, зиёлининг оиласи, ҳар бир корхона, жамоа хўжалиги ва давлат хўжалиги шу болаларни жой-

лаштириш ва тарбиялашда фаол қатнашин», дейилган эди. Тошкентлик аёлларнинг мурожаатидан руҳланган Сурхон воҳаси меҳнаткашлари ҳам ота-онасиз қолган болаларга астойдил ғамхўрлик кўрсата бошлади. Вилоят меҳнаткашлари ота-онасиз қолган болаларга ёрдам сифатида 18800 сўм пул тўлалдилар ва ота-онасиз қолган болалар фондига топширилди. Меҳридарё сурхондарёликлар ота-онасиз қолган болаларга ғамхўрликлар қилиш билан бирга уларни ўз хонадонларига олиб келиб тарбиялаб, вояга етказиш ишида ҳам фаол иштирок этдилар, норасидаларга оталик ва оналик меҳрини кўрсатиб етимлик алами билан жароҳатланган болаларга малҳам бўлдилар. Ана шундай меҳридарё, қалдирғон куёш инсонлардан юзлаб сурхондарёлик меҳрибонларнинг номларини келтириб ўтиш мумкин. Жумладан, ана шундай меҳрибон инсонлардан Шеробод тумани Гуржак қишлоғида яшовчи Эгамберди Кувватов 5 ёшли қиз болани, вилоят халқ таълими ходими Леонкин 5 ёшли қиз болани ва уй бекаси К. И. Колесова 2 ёшли қиз болани ўз тарбиясига олдилар.

1942 йилнинг иккинчи ярмига келиб вилоятга кўчиб келтирилаётган аҳолининг сони ортиб борди. 1943 йилда вилоятга яна 966 киши кўчириб келтирилди. Кўчиб келтирилган аҳолининг 121 нафари эркаклар, 437 нафари хотин-қизлар, 208 нафари 1 ёшдан 8 ёшгача бўлган болалар, 200 нафари эса 8 ёшдан 16 ёшгача бўлган ўспиринлар эди. Жумладан, 1283 Польша фуқароси Сариосиё туманида ўрнашган бўлса, 575 киши эса Денов туманига кўчириб келтирилди, 548 киши эса Шўрчи туманидан бошпана топди. Меҳридарё шўрчиликлар кўчириб келтирилган ушбу жабрдийдаларга ёрдам тариқасида 2615 сўм пул ажратди, 59 кишига эса моддий ёрдам уюштирди. Шунингдек, 81 та турли хил уй-рўзгор буюмлари, жумладан, 23 та кўрпа, 20 дона кўйлак, 18 дона шим, 2 жуфт этик, 1 жуфт туфли ва бошқа турли маҳсулотлар билан инсонпарварлик ёрдами кўрсатдилар.

Бошланиб кетган уруш вилоят саноатчиларининг олдига ҳам бир қатор муаммоларни кўндаланг қилиб қўнган эди. Бу муаммолар аввало ишчи мугахассислар етишмаслиги, ҳарбийча ишлаш усулларига ўтишдаги объектив ва субъектив қийинчиликларда намоён бўлди. Лекин шундай бўлса-да, ишчилар уруш даври талабларини инобатга олиб, станоклар олдида 16—18 соатлаб меҳнат қилди. Албатта, кўплаб ишчиларнинг фронтга

сафарбар қилиниши маълум маънода саноатни мутахассислар билан таъминлаш ишини қийинлаштирди. Мисол учун 1941 йилда вилоят саноат корхоналарида 3766 киши ишлаган бўлса, 1942 йилга келиб ишчилар сони 3316 кишига тушиб қолди. Шу муносабат билан саноат корхоналарида: «Урушга кетган сафдошларимиз ўрнига ҳам ишлайман», деган чақирқилар авж олди. Кўплаб аёллар ва болалар саноат корхоналарида ишлаш истагини билдириб саноат корхоналарига ишга жойлаша бошлади. Шу билан бирга ҳар бир саноат корхоналари қошида ишга янгидан келганлар малакасини ошириш ва янги ишчи мутахассислар тайёрловчи қисқа муддатли курслар ташкил қилина бошланди. Жумладан, илгари рўзгор иши билан банд бўлган 595 хотин-қиз уруш бошланиши муносабати билан вилоятнинг турли корхоналарига ишга жалб этилди ёки ана шу аёллардан 322 таси цех, смена ва бригада раҳбарлиги лавозимларида фаолият юрита бошлади. Уй-рўзгор ишлари билан банд бўлган термизлик Майорова уруш бошланиши билан Термиз пахта тозалаш заводига ишга кириб, бирданига икки ихтисосликни эгаллади ва кундалик режани 160—200 фоизга бажариб, ҳукуматнинг медалини олишга мушарраф бўлди. Шу билан бир қаторда ҳар бир туман ва вилоят марказида ёки саноат корхоналари қошида қисқа муддатли курслар ташкил этилган эди. Ушбу курслар янги ишчи мутахассислар тайёрлаш, ишчиларнинг техник малакаларини ошириш иши билан шуғулланди.

Бarcha саноат корхоналарида «иккиюзчилар», «учюзчилар» ва «тўртюзчилар» ҳаракатлари ниҳоятда авж олди. Жумладан, Ворошилов нефть трести ишчилари Ружин, Хусаинов ва Агановлар ион ойи режасини 250 фоизга бажарган бўлса, июл ойида эса режани 280 фоизга уддаладилар. Нефтьчиларнинг меҳнат зафарларидан илҳомланган Термиз шахридаги «Золотопроммат» артели ишчилари ҳам кунлик нормаларини 200—250 фоизга бажаришга эришдилар.

1941 йилда асосий саноат ишлаб чиқариш ҳажми 48,9 миллион сўмга етди. 1913 йилда бу рақам атиги 0,2 миллион сўмни ташкил этар эди, холос. Вилоят саноатчилари 1942 йилда ҳам жуда катта куч-гайрат билан ишладилар. Вилоят миқёсида стахановчилик ҳаракати ниҳоятда авж олди. Саноатчилар фашизм билан бўлаётган жангларда жон олиб жон бераётган жангчиларнинг жасоратларини қалбан ҳис этиб, уларга кўплаб саноат

маҳсулотлари етказиб бериш ишини авж олдириб юбордилар. Уша оғир йилларда «Прогресс», «Родина», «Золотопроммат» каби тикувчилик корхоналари кўплаб кийим-кечақлар тикиб ойлик ва йиллик режаларини 150—160 фоиз қилиб бажардилар.

Бўлаётган урушда жангчиларни озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлаш ва уларнинг соғлиқлари ҳақида қайғуриш ҳам фронт ортидаги барча меҳнатчиларнинг бош вазифаларидан бири эди. Шу муносабат билан Термиз ёғ заводи жамоаси вилоятнинг барча эркак ва аёл ишчи-хизматчиларига оқич хат билан мурожаат қилди. Оқич хатда «Қадрли ўртоқлар!!! Фашист газандаларини қираётган химоячиларимизнинг соғлигини сақлаш учун қўлимиздан келган ёрдамимизни берайлик. Термиз ва Деновдаги мой заводларига мой, сут ва бринза топширингиз. Сизнинг ўз эҳтиёжингиздан орттириб берадиган маҳсулотларингиз жангчиларнинг соғлигини мустаҳкамласин. Уларнинг галаба қозониш соатларини янада яқинлаштирсин» дейилган эди. Термиз ёғ заводи ишчилари қақирғидан руҳланган жамоа ва давлат хўжаликлари чорвадорлари: «Фронт учун янада кўпроқ сут ва ёғ берамиз» номли шпор остида кўплаб сут ва чорва маҳсулотларини Денов ва Термиздаги ёғ заводларига топшира бошладилар. Натيجала Термиз ёғ заводи сутни ва сут маҳсулотларини кунлик қайта ишлаш режасини 200—250 фоиз бажариб фронт эҳтиёжлари ва ҳарбий госпиталлар учун кўплаб сут маҳсулотлари жўната бошлади.

Вилоятда олиб борилган геология-қидирув ишлари натижасида катта миқдорда нефть захиралари борлиги аниқланди ва уруш йиллари мобайнида Хавдак ва Лалминкор нефть конлари ишга туширилди. Ворошилов нефть трести ишчи-хизматчиларининг меҳнати эвазига йилга 2000 тоннадан кўпроқ нефть қазиб олинди ва нефтьнинг таннархи 4 фоизга камайтирилди. 1940—1943 йиллар мобайнида трест нефтьчилари нефть қазиб чиқаришни 99,9 минг тоннадан 105 минг тоннага етказишга эришдилар.

Умуман, 1943 йилда нефть қазиб чиқариш 1941 йилдагига нисбатан 5,7 фоизга ўсди. Албатта, бундай юксак кўрсаткичларга Хавдак нефть кони ишчиси Ружин, Какайди нефть кони меҳаниги Плавкин ва Учқорил нефть кони ишчиси А. Дубаеваларнинг мардонавор меҳнатлари эвазига эришилди.

Урушгача бўлган вақт мобайнида Ўзбекистонда

қўмир қазиб чиқаришга йўл қўйилмаган эди. Фақатгина 1940 йилда Ангрен қўмир конининг очилиши республика қўмир саноати қурилишининг дебачаси бўлди. Ана шундан кейин республиканинг регионларидаги қўмир конларини излаб топиш мақсадида геология қидирув ишлари бошлаб юборилди. Жумладан, Сурхондарё вилоятида ҳам Шарғун ва Бойсун геология қидирув ишлари амалга оширилди. Ана шу ишларнинг натижаларига кўра, 1943 йилнинг охирида Шарғун қўмир кони ишга туширилди, бу эса республикада қўмир қазиб чиқаришнинг бирмунча орттишига олиб келди. Мисол учун республикада 1940 йилда 3,4 минг тонна қўмир қазиб олинган бўлса, 1945 йилга келиб эса бу кўрсаткич 103 минг тоннани ташкил этди.

Умуман, уруш йиллари мобайнида мавжуд қазилма бойликларини излаб топиш ва маҳсулот ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш ҳаракати жадаллик билан олиб борилди. Ана шу ҳаракатлар натижасида 1942 йилда Хўжайкон туз кони ҳам ашёси Оқтош артелида қайта ишлана бошланди. Шунингдек, Бойсунда ҳам геология-қидирув ишлари анча жадаллик билан амалга оширила бошлади.

Вилоят саноат корхоналарида артелларнинг сони ҳам уруш йилларида ортиб борди, кўплаб янги саноат артеллари, цехлар ташкил этила бошладилар. Агар 1942 йилда вилоятда 42 та йирик, 784 майда корхоналар мавжуд бўлса, 1943 йилга келиб йирик корхоналар сони 43 тага, майда корхоналар сони эса 929 тага етди. Жумладан, Деновдаги тикувчилик артели қошида Кўчқор Турдиев номидаги янги саноат корхонаси ишга туширилди. Саноат артели териға ва пиллага ишлов беришга ихтисослаштирилди. Умуман, вилоятда саноат артеллари 1943 йилда йирик маҳсулот ишлаб чиқариш режасини 105,9 фоиз бажарди, маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми эса 1942 йилдагига нисбатан 32 фоизга ўсди. Мавжуд вазиятнинг тўғри тушулган саноатчилар саноат корхоналарининг сони ҳамда ишлаб чиқариладиган моддаларининг турларини йилдан-йилга орттириб боришга эришилди. Агар 1942 йилда вилоятда 10 та турли саноат маҳсулотларини ишлаб чиқарадиган ва 2 та ихтисослашган транспорт артели бўлган бўлса, 1943 йилда бунга қўшимча равишда 4 та ҳар хил саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариладиган ва 1 та транспорт-га ихтисослаштирилган артель ташкил қилинди ҳамда мавжуд саноат корхоналарида тўқувчилик, тери ош-

лаш ва кимёвий маҳсулотларни ишлаб чиқариш каби 28 хил янги саноат моллари ишлаб чиқариш йўлга қўйилди. Шунингдек, вилоятда биринчи мартаба гу-гурт, пойафзал мойи ва тароқ ишлаб чиқарила бошланди. Умуман олганда, 1943 йилда вилоятда ишлаб чиқариладиган маҳсулотларнинг миқдори 1942 йилдагига нисбатан 2 баробар ортди.

1944 йилнинг 30 июл кунин вилоят саноат кооперацияларининг фавқулодда V қурултоғи бўлиб ўтди. Қурултоғда вилоят саноат кооперациясининг 1943 йил ва 1944 йилнинг биринчи ярмида амалга оширган ишлари муҳокама қилинди. Бу вақт мобайнида саноат артеллари ўртасида стахановчилик ҳаракати авж олди ва уларнинг сони 230 кишига етди. Ана шу стахановчилар орасида Термиз «Родина» артелининг тикувчиси Давидова ЎзССР Олий Советининг фахрий ёрлигини олинган эришган бўлса, Бойсундаги Куйбишев номи артели ишчиси Турдикул Холматов ва Термиздаги «Қизил тул» артелининг стахановчиси Тожибоевалар ишлаб чиқаришда юксак натижаларга эришдилар.

Бу йилларда саноат артелларини турли хил касб усталари билан таъминлаш мақсадида цехлар қошида қисқа муддатли курслар ташкил қилинди. Ана шундай курсларда бир йил мобайнида 55 нафар этикдўз, 15 нафар тулут ишлаб чиқариш устаси, 83 нафар тикувчи, 9 нафар ошловчи, 28 нафар тўқувчи, 2 нафар кулол ва бошқа шуларга ўхшаш касб эгалари тайёрланди. Саноат корхоналарини ходимлар билан таъминлашда ёшлар ва ўсмирларга касб малакаларини ўргатиш муҳим аҳамият касб этди. Жумладан, Термиздаги «Прогресс» этикдўзлик артелида 59 ўспирин этикдўзлик касбини эгаллади. Саноат артелларининг 50 га яқин иёзолари эса душман исканжасидан озод этилган Сталинград шаҳрининг халқ ҳўжалигини тиклаш ишига сафарбар қилинди. Вилоят саноат корхонаси ишчи-хизматчилари ўз давридаги энг йирик қурилишлардан бири бўлган Фарҳод ГЭСи қурувчиларига кўплаб асбоб-ускуналар етказиб бериш каби шарафли вазифани ҳам оинқилидиган бажардилар. Мисол учун биргина Термиз шаҳридаги саноат корхоналари Фарҳод ГЭСи қурувчиларига моддий ёрдам сифатида 15 та парма, 25 та амбур, 10 та болға ва 4 та арра жўнатди. «Родина» артели жамоаси эса 80 дона белкурак тайёрлаб беришди. Умуман олганда, шаҳар саноатчилари 1943 йил январ ойигача бўлган дарда 149 белкурак, 50 дона кетмон, 38

жуфт қўлқоп, 15 жуфт оёқ кийими, 103 дона замбил ва 352 дона турли хил идишлар билар Фарҳод ГЭСи қурувчиларига ёрдам уюштирди.

УРУШ ЙИЛЛАРИДА ВИЛОЯТ ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ

Бошланиб кетган уруш шароитида виллоят қишлоқ хўжалигини ҳарбий изга солиб қайта қуриш ишини амалга оширишда қатор қийинчиликлар юзга келди. Албатта, ушбу қийинчиликларни халқнинг метиндек иродаси, чексиз сабр-бардоши, мардонавор меҳнати енгиб чиқди. Асосан пахтачиликка ихтисослашган виллоят деҳқончилигида пахта, дон, картошка, қанд лаваги, каноп, пилла, сабзавот ва полиз маҳсулотларини етиштиришга катта эътибор берилди. 1941 йил 18 ноябрда виллоят ижроия қўмитасининг анжумани бўлиб ўтди. Анжуманда «Ғалла майдонларини кенгайтириш ва ҳосилдорлигини ошириш тўғрисида»ги масала муҳокама қилинди. Виллоят ғаллакорлари 1941 йил ғалласи учун 104 минг гектар ерга ғалла уруғини қалаган эдилар. Дон маҳсулотларига бўлган талабнинг кун саноқли ортиб бораётганлиги ҳамда жангчиларга кўпроқ озиқ-овқат етказиб бериш зарурлигини тушунган ғаллакорлар 1942 йил ғалласи учун 149300 гектар ерда дон маҳсулотлари етиштиришни ўз олдига мақсад қилиб қўйдилар. Уруш бошланган даврда МТСларда 850 га яқин трактор бўлиб, улар виллоят миқёсидаги 197 минг 300 гектар ердаги қишлоқ хўжалик экинларига ишлов бериши зарур эди. Уруш бошланиши муносабати билан ёқилғи ҳамда эҳтиёт қисмларнинг тақчиллиги натижа-сида ишлаб турган кўплаб тракторлар тўхтаб қолди. Бундан кўриниб турибдики, даладардаги асосий иш қўл меҳнати орқали бажарилган. Бу ишларни бажаришда виллоят қишлоқларида яшаётган ҳар бир кексаю ёш ўзининг баҳоли қудрат ҳиссасини қўшарди. Виллоят деҳқонларининг мардонавор меҳнатлари натижа-сида 104 минг гектар ерга экилган донли экинлардан 573718 центнер ҳосил олинди. Ҳосилдорлик гектарига 5,3 центнерни ташкил қилди. Шунингдек, виллоятнинг ноэ-неъмат бунёдкорлари ўша йили 847 гектар ердан 62010 центнер сабзавот, 264 гектар ердан 8475 центнер картошка, 5,5 минг гектар ердан 7750 центнер турлитуман сархил мевалар ундириб олдилар. Виллоят пахтакорлари ҳам немис-фашист босқинчиларининг хиёнат-корона босқинчилик юришларига қарши ўлароқ ўзла-

рининг мардонавор меҳнатлари билан жавоб бердилар. 1941 йилнинг 11 ноябрида виллоят пахта усталари дав-латта пахта топиришининг йиллик режасини бажар-дилар. Виллоят миқёсида ҳар бир гектар пахта майдони-дан 17,9 центнердан ҳосил олишга эришилди. Бу улкан пахта хирмонини бунёд қилишда Шўрчи тумани Й. Оқунбобоев номли жамоа хўжалиги илгор теримчиси Уйғон Тўрақулова, Денов МТСи пахтачилик агрономи Ҳайдаров, Шеробод тумани «Пахтаком» жамоа хўжа-лиги пахтачилик бригадаси бошлиғи Саидовларнинг ҳиссасини алоҳида кўрсатиб ўтиш лозим.

Виллоят ғаллакорлари мамалакатнинг ғаллага бўлган эҳтиёжини тўғри тушунган ҳолда донли экинлар май-донини янада кенгайтириб бордилар ва 1942 йилда 145660 гектар бошоқли экинлар экиб, ҳосилдорликни гектарига 7,1 центнерга етказишга муваффақ бўйдилар ва ғалла омборларига 1037892 центнер дон топишди-лар.

Урушнинг энг оғир даври ҳисобланган 1942 йилда виллоят бобоевхонларидан: Шеробод тумани «Социа-лизм» жамоа хўжалиги аъзоси Б. Раҳмонқулов, Жарқў-тон тумани «Меҳнат—роҳат» жамоа хўжалиги бошқа-руви райси Норали Боймуродов, Узун тумани Воро-шилов номли жамоа хўжалиги бошқаруви райси Самад Қурбонов ва шунга ўхшаш Сурхон элининг минглаб тангги деҳқонлари мамлакатга кўплаб ғалла, пахта ва бошоқ хил озиқ-овқат маҳсулотлари етказиб бериш ишида алоҳида ўрнатилган кўрсаткичлар. Собиқ Иттифоқдаги умумий вазият 1943 йил бошларида ҳам ниҳоятда оғир эди. Кўплаб фронт линияларида душманга қарши ҳужум-лар уюштирилаётган бўлса-да, лекин ҳали Ленинград қамали ёриб ўтилмаган, Сталинград ва Курск тева-рак-ларидан фашистлар тамоман сиқиб чиқарилмаган эди. Шунинг билан олган воҳа деҳқонлари 1943 йилда дон етиштириладиган майдонлар ҳажмини янада оширди. Агар виллоятда 1941 йилда 104 минг гектар, 1942 йилда 146560 гектар ерда дон маҳсулотлари етиштирилган бўлса, 1943 йилга келиб 165 минг гектар ерда бошоқли экинлар экили ва давлатта 223 минг тонна дон етиш-тириб берилди ёки 1843 йилдаги нисбатан 4300 цент-нердан кўпроқ дон етказиб берилди.

Виллоят деҳқонлари даладарда иш унумини ошириш учун ўзaro мусобақаларни авж олдириб юбордилар. Ма-салан, Сарийосий тумани Тортувли қишлоқ кенгашига қарашли «Ғалаба» жамоа хўжалиги аъзоси М. Курбоно-

ва 1942 йилда 400 меҳнат куни ишлаган бўлса, 1943 йилда 600 меҳнат куни ишлашга эришди ёки Шеробод тумани МТСнинг О. Илҳомов бошлиқ тракторчилар бригадаси аъзолари эса 600 гектардан иборат ер ҳайдаш режасини 800 гектар қилиб бажардилар ва 300 гектар ерга галла еклилар. Ушбу ишларни амалга оширишда тракторчилар томонидан 750 кг ёқилги тежалди. Бригада тракторчиларидан С. Рўзиев ва Р. Холлиевлар алоҳида ўртак билан ишлаб ер ҳайдаш режасини 350—400 фоизга бажардилар. «Илгор Сурхон учун» гаетасининг 1943 йил 27 феврал сониди илгари Шеробод тумани Хатак қишлоқ кенгашидаги Андреев номли жамоа ҳўжалигининг аъзоси бўлиб ишлаган, уруш бошлангандан кейин эса фашизмга қарши жанг қилаётган жангчилар сафидаги катта лейтенант Анвариддин Жўраевнинг фронтдан туриб воҳа меҳнаткашларига қарата ёзган «Онтимиз — душманни яқсон қилиш» мазмундаги мактуби эълон қилинди. Мактубда фронт ортида меҳнат қилаётган кишиларга қарата шундай дейилган эди: «Душманга берилаётган янги қақшатқич зарбалар биргина қизил армия жангчиларининг мардлик ва маҳоратига боғлиқ бўлиб қолмай, сиз фронторти меҳнаткашларининг фронтга бераётган кўлаб ёрдамингиз ва меҳнат унумини мисли кўрилмаган даражада кўтаришдаги фидокорлигинингизнинг ҳам натижасидир. Ана шунинг учун душман устидан узил-кесил галаба соатларини яқинлаштириш мақсадида меҳнат унумини тобора юксалтириш билан қишлоқ ҳўжалигини да юқори ҳосилни таъминлаб армияга янада кўпроқ ёрдам беришингиз зарурдир».

Жангчининг хатига жавобан воҳа халқи барча соҳаларда фидокорона меҳнатни авж олдириб юбордилар. Натижада воҳа кишилари фронтга ишлаш бир ойлигини 192 трактор, 660 плуг, 25 сеялка ва бошқа қишлоқ ҳўжалик асбоблари таъмирладилар, 129 минг сўмлик ҳар хил эҳтиёт қисмлари тўпланди. Стахановчилик ҳаракатлари авж олиб кетди, жумладан, Жаркўрғон тумани 2-МТСнинг тракторчилар бригадаси аъзолари ер ҳайдаш режасини 143 фоизга, пахта экиш режасини эса 195 фоизга бажарди. Умуман олганда, воҳа ёшларининг 18633 нафари И. Охунбобоев хотирасига ўтказилган фронтга ишлаш ойлигида фаол қатнашдилар. Воҳа меҳнаткашларининг мардонавор меҳнатлари натижасида 1943 йилда деҳқончилик соҳасида кўлаб озиқ-овқат маҳсулотлари етиштирилди. Вилоят галлакорла-

ри 1943 йилда давлатга 223 минг тонна дон топширилди, бу эса 1941 йилдагига нисбатан 43000 центнер кўпдир. Бундан ташқари воҳа ноз-неъмат бунёдкорларини жорий 1943 йилда ҳосил омборларига 93820 центнер сабзавот ва полиз маҳсулотлари ҳамда 148695 центнер турли хил ширин-шакар мевалар топширдилар. Воҳа соҳибкорлари давлат буюртмаларини бажариш, жангчиларга кўлаб озиқ-овқат маҳсулотлари етказиб бериш билан бирга шаҳарларда истиқомат қилиб саноат корхоналарида фаолият кўрсатаётган ишчилар дастурхонига ҳам кўп миқдордаги озиқ-овқат маҳсулотлари етказиб бердилар. Мисол учун биргина Шўрчи туманининг ишчи-хизматчиларига совға сифатида 38 тонна сабзавот маҳсулотлари жўнатилди. Вилоят соҳибкорларини урушнинг охириги йилларида ҳам мамлакатга кўлаб дон, сабзавот ва полиз маҳсулотлари, турли мевалар етиштириб, озиқ-овқат муаммосини ҳал қилиш ишига уларнинг муносиб ҳиссаларини кўчдилар. Бу ишларни амалга оширишда воҳанинг Хурсаной Бозорова, Б. Абдуназарова, С. Ортиқова, Ш. Тўраева, Н. Бозорова, Б. Абдуназарова, С. Ортиқова, Ш. Тўраева, Н. Боймуродова, А. Йўлдошев, Х. Очиқдиев, С. Рўзиева, Х. Турдиева каби ноз-неъмат бунёдкорларининг алоҳида ҳиссаси бор.

Уруш йилларида вилоят пахтакорлари ҳам оғир синовлардан ўтдилар ва уруш даврининг турли-туман қийинчиликларини баҳоли қудрат бартараф қилиб келдилар. Воҳа пахтакорлари бутун имкониятларини ишга солиб, кўлаб миқдорда пахта етказиб беришни ўз олдига мақсад қилиб пахта қатор ораларига ишлов бериш ишларини қизгин тус олдирдилар. Пахтакорлар урушнинг биринчи йилида ҳар гектар ердан 17,1 центнердан пахта етиштириб, мамлакатга 698658 центнер пахта топширдилар. Лекин кейинги уч йил мобайнида пахта топшириш режаларини бажара олмадилар, ҳосилдорлик ниҳоятда пасайиб кетди. Агар 1941 йилда вилонинг пахта майдонларининг ҳар гектаридан 17,1 центнердан пахта ҳосили олинган бўлса, 1943 йилга келиб эса пахтанинг ҳосилдорлиги гектарига жамоа ҳўжаликларига 7,2 центнер, давлат ҳўжаликларига эса 5,4 центнерга тушиб қолди. Натижада вилоят пахтакорлари уч йил мобайнида 39228 тонна пахтани кам берди.

Вилоятда пахта топшириш режаларининг бажаришмай қолиши ва ҳосилдорликнинг камайиб кетишига олиб келган ўзига хос ҳам объектив, ҳам субъектив

сабаблар бор эди, албатта. Аввало воҳа пахтакорларининг кўпчилиги урушга сафарбар қилиниши билан даладарда меҳнат қиладиган ишчи-хизматчилар сони ниҳоятда камайиб кетди. Шунингдек, хўжаликларда экин майдонларининг структуралари ўзгариб, уруш бошлангунга қадар пахта етиштириш майдонларида ғалла етиштирила бошланди. Масалан, биргина 1943 йилда пахта майдонларининг ҳажми 1942 йилдагига нисбатан 6095 гектарга қисқариб кетди. Урушнинг бошланиши муносабати билан пахтакорларга мунтазам келтириш турилган техника ва ўқитлар келтирилмай қўйди. Кўпгина жамоа ва давлат хўжаликларининг раҳбарлари ўз ишларини уруш даври талаблари асосида қайта кура олмадилар.

Вилоят пахта далаларида «Зарбдорлар», «Юз центнерчилар», «Кўпминг килограммчилар» ҳаракати кундан-кунга ошиб борди. Жумладан, Термиз туманидаги Паттақесар қишлоқ кенгашига қарашли Тўраҳўжаев номли жамоа хўжалигининг пахтачилик звеноси бошлиғи Марьям Худойназарова ҳар гектар ердан 50 центнердан ҳосил олиш учун курашни қиздириб юборди. Ушбу жамоа хўжалигининг кўп минг килограммчи термичиси И. Қиличева бир мавсумда 4000 кг пахта термиди. Шеробод тумани «Социализм» жамоа хўжалиги илгор термичиси К. Турдимуродова эса мавсум давомидида 3500 кг пахта теришга муваффақ бўлди. Пахта ҳосилини йиғиб олишда ўқувчи ёшларнинг ҳам алоҳида ҳиссаси бор. Вилоят ёшлари кучи билан пахта теришга зарур қишлоқ хўжалик асбобларини таъмирлаш иши яхши йўлга қўйилди. Бунинг натижасида 141 арава таъмирланди ва 25685 дона қоп тикилди, 4633 нафар ёшлар эса кунлик пахта режасини 2—3 баравар қилиб бажардилар. Вилоятдаги мактаб ўқувчилари пахта йиғим-теримида фаол иштирок этдилар. Жумладан, 1943 йилнинг 1754099 меҳнат кунидида вилоят ўқувчилари кучи билан 7373 тонна пахта териб олинди. Вилоят пахтакорлари 1944 йилги пахта мавсумида давлатга 34069 тонна пахта топширдилар, бу эса 1943 йилдаги пахта ҳосилига нисбатан 6099 тонна кўп эди.

Вилоят пахтакорлари 1944 йилда пахта топшириш режасини 86,4 фоизга бажариб, яна йиллик режани бажара олмадилар. Ҳар гектар ердан олинган пахта ҳосилдорлиги 9,5 центнерни ташкил этди. 1945 йил январ ойида Ўзбекистон пахтакорларининг II курултойи бўлиб ўтди. Курултой қатнашчилари 1945 йилда

давлатга 1 млн. тонна пахта берамиз деган шиорни кўтариб чиқдилар. Республика пахтакорларининг II курултойида қабул қилинган қарорлар вилоят пахтакорлари олдига ҳам долзарб вазифаларни кўндаланг қилиб қўйди. 1945 йил 25 феврал — 3 март кунлари вилоят фаолларининг анжумани бўлиб ўтди. Анжуманда уруш йилларида йўл қўйилган камчиликларга тўхтаб ўтилди, айниқса пахтачиликни ривожлантириш учун қатъий кураш олиб бориш зарурлиги таъкидланди. Маълумки, вилоят пахтакорлари уч йил давомида давлатга пахта топшириш режасини бажара олмадилар ва 39223 тонна пахтани кам бердилар.

Вилоят қишлоқ хўжалигидаги аҳволни тубдан ўзгариштириш учун ёшларни турли мутахассисликлар бўйича курсларга сафарбар қилиб, уларнинг малакасини ошириш борасида ҳам айрим тadbирлар ўтказилди. Кўпгина ёшлар қисқа муддатли курсларга сафарбар қилинган, натижада вилоятнинг 213 нафар ўғил-қизлари Тошкент ва Бухорода ипакчилик соҳаси бўйича таълим олиб келдилар. Шу билан бир қаторда Бойсун туманида чорвачилик билан шуғулланувчи кадрлар тайёрлаш ишлари ҳам йўлга қўйилди ва ташкил этилган бу курсининг 1943 йил 5 октябрда 24 нафар киши тамомлади, шундан 20 нафари хотин-қизлар эди.

Вилоят қишлоқ хўжалиги ишчи ва хизматчилари уруш йилларида амалга оширилган жанговар қурилишларда ҳам фаол иштирок этдилар. Ана шундай жанговар қурилишлардан бири 1940 йилда бошланган Душанбе-Қоратоғ канали қурилишидир. Канал қурилиши 1941 йил 21 январдан бошлаб оммавий тус олди. Унда вилоятнинг 33 минг меҳнаткаш аҳолиси иштирок этди. Вилоятнинг «фарҳодлари» ўзаро мусобақани авж олдириб, ер қазини ишларини жадаллик билан давом эттириб бордилар. Жумладан, ушбу канал қурилишида иштирок этаётган Денов тумани Денов қишлоқ кенгашига қарашли «Ихтиёр» жамоа хўжалиги аъзоси Қўчқор Олимов ҳар куни 2 кубометр ер қазини режасини 350—400 фоизга бажарди. Шунингдек, тумanning Тортувли қишлоқ кенгашига қарашли «Қизил деҳқон» жамоа хўжалиги аъзоси Шариф Ҳусанов, Вахшвор қишлоқ кенгашига қарашли И. В. Сталин номли жамоа хўжалигининг аъзоси Қобилов ва Абдуллаевлар кунига 2 кубометр унинг 6—7 куб метр ер қазини, 150—160 замбил ғаллак туяроқ ҳам ташидилар.

Канал қурувчиларининг тинимсиз меҳнати эвазига 1942 йилнинг август ойида каналнинг 80 км узунлигидаги бир қисми куриб битказилди. Каналнинг Ўзбекистон қисмида 2 млн. 829 минг куб метр ишлар бажарилди. Канал қурилиши вилоятдаги мавжуд экин майдонларини сув билан таъминлаб қолмасдан, 35 минг гектарга яқин янги ерга сув чиқариш имконини ҳам берди. Уруш йилларининг зарбдор қурилишларидан бири бўлган Душанбе-Қорағоғ канали қурилишида донг тартган сариосиёлик Муродова, Тоғаева, Олтинбоева, шерободлик М. Тўраева, денювлик Сатторова ва Хасанова каби шижоатли аёллар Ўзбекистон ҳукуматининг фахрий ёрлиқлари билан мукофотландилар. Вилоят меҳнаткашлари канал қазувчиларга кўлаб миқдорда озиқ-овқат ва меҳнат қуролилари етказиб бера бошладилар. Жумладан, вилоятнинг Сариосиё туманидаги Тортувли қишлоқ кенгашига қарашли «Ғалаба» жамоа ҳўжалиги аъзолари «фарҳодчиларга» 2 центнер шол, 1 центнер бўёдой, 12 дона кигиз, 7 та гилам, 9 та кўрпа, 23 та кетмон, 3 та бел ва 350 сўм пул ажратди. Шунингдек, шерободлик ишчи ва хизматчилар эса «фарҳодчилар»га ёрдам тариқасида 5200 кг галла ва 5225 кг мева, 498 бош майда мол, 4825 кг қуруқ мева, 2 та арава, 255 дона белкурак ва 265 дона кетмон жўнатдилар, термизлик қолхозчилар эса фарҳод қурувчиларига 15 та ўтов билан ёрдам бердилар.

1942 йилда вилоят чорвадорлари 34000 кг жун топириб жун топириш соҳасида республикада биринчи ўринни эгаллаб, республика жун тайёрлаш идорасининг фахрий ёрлиғи билан мукофотландилар. Вилоят чорвадорлари ўша йили ҳам чорва молларининг тўқ сонини кўпайтиришда алоҳида фидокорлик кўрсатиб, йирик шохли моллар сонини 34928 бошга, қўй ва эчкилар сонини эса 358304 бошга етказишга муваффақ бўлдилар. Жумладан, Термиз туманидаги «Социализм» жамоа ҳўжалиги чорвадорлари гўшт топириш режасини 1943 йилнинг феврал ойида бажариб барчага намуна бўлди. Термизлик чорвадорлар намунасида ўрнатилган вилоятнинг барча чорвадорлари маҳсулотлар етиштириб беришда ўзаро мусобақани авж олдириб юбордилар. 1943 йилда вилоят чорвадорлари қорамоллар сонини 1940 йилдагига нисбатан 12488 бошга кўпайтирдилар ва қўй-эчкилар сонини эса 414646 бошга етказдилар. Бу дарда мамлакат учун ниҳоятда зарур бўлган йилқичиликни ривожлантиришда ҳам муҳим

ишлар амалга оширилди ва вилоятда отларнинг сони 34867 бошга етказилди.

Чорва моллари тўқ сонининг кўпайиши Термиз гўшт комбинати ходимларининг ҳам янги-янги меҳнат зафарларига эришишида бош манба бўлиб хизмат қилди. Жумладан, 1944 йилда Термиз гўшт комбинати ишчи ва хизматчилари йиллик режани 101 фоизга бажардилар. Вилоят чорвадорлари 1944 йилга келиб парвариш қилинаётган чорва моллари сонини янада кўпайтиришга эришдилар. Жумладан, 1944 йилда вилоятдаги чорва молларининг умумий сони 642081 бошга етказилди, шундан 557364 боши қўй ва эчки, 42282 таси эса қорамоллардан иборат эди.

Умуман, уруш йиллари мобайнида вилоят чорвадорлари чорва моллари тўғини урушдан олдингига нисбатан анча кўпайтирди. Жумладан, қорамоллар сонини 49 фоизга, қоракўл қўйларини 72 фоизга, бошқа хил қўйларни 38 фоизга, эчкиларни 52 фоизга кўпайтирдилар. Ўша суронли йилларда вилоят чорвадорлари мамлакатта 15000 тонна гўшт, 170000 дона қоракўл тери ва минглаб литр сут ва сут маҳсулотлари топширдилар. Шунингдек, фронтдаги жангчиларга эса 300 тонна гўшт ва 30 тонна ёғ жўнатдилар. Вилоят қишлоқ ҳўжалиги меҳнаткашлари уруш йилларида мамлакатта 800 минг тоннага яқин дон, 210 минг тонна пахта, 15 минг тонна гуруч, 170 минг дона қоракўл териси, 360 тонна пилла, 10 минг тона сабзавот ва узум етиштириб бердилар. Албатта, ушбу маҳсулотлар вилоят меҳнаткашларининг тинимсиз меҳнати, ғайрат-шижоати ва сабру бардошлари эвазига етиштирилган эди. Шунингдек, ҳам таъкидлаш лозимки, ўша суронли йилларда аҳоли орасида кўлаб уста пахтакорлар, донгдор деҳқонлар, соҳибкор боғбонлар, пиллабоқарлар етишиб чиқди ва улар воҳадаги қишлоқ ҳўжалик ходимларига ўзларининг мардонавор меҳнатлари билан намуна бўлдилар. Вилоят қишлоқ ҳўжалиги меҳнаткашларининг утчасидан биттаси «1941—1945 йиллардаги уруш давридаги мамлакатли меҳнати учун» медали билан тақдирланди. Ўша суронли йилларда вилоят қишлоқ ҳўжалигида мишғал бўлган илгорлардан Р. Умаров, С. Курбонов, Н. Боймуродов, М. Азизов, Н. Бўриева, Б. Абдурахмонова, Б. Абдуназарова, Ш. Тўраева, П. Тўрагулов, Х. Чориев, М. Тўраева, К. Шоханова, Ш. Искандарова, Х. Имомалиева ва бошқа шунга ўхшаш юзлаб инсонларнинг номларини келтириб ўтиш мумкин.

СУРХОНДАРЁЛИКЛАРНИНГ ФРОНТДАГИ ҚАҲРАМОНЛИКЛАРИ

Фашистлар Германиясининг айби билан бошланиб кетган Иккинчи жаҳон уруши барча тинчликсевар халқлар қаторида сурхондарёликларнинг ҳам қалбида фашизмга нисбатан нафрат алангасини авж олтирди. Урушнинг биринчи куниданоқ Сурхон элининг азаматлари ҳам қўлларига қурол олиб фашизм билан бўладиган қонли жангларга отланди. Ҳарбий комиссариатларга ўзларини фронтга юборишларини сўраб ёзилган аризалар сони кундан-кунга орта борди. Урушнинг дастлабки ойларида вилоятдан кўнгилли бўлиб фронтга кетиш истagini билдирган ватанпарварлар сони икки минг кишидан ошиб кетди. Йиртқич душманга қарши чексиз нафрат ҳисси билан ёнган ана шу кўнгилли ватанпарварлардан А. Ҳусанов, Б. Қурбонов, С. Исмоилов, З. Ҳўжамуродов, М. Ҳўжамуродов, Э. Тўрақулов, М. Абдуназаров, К. Омонов, Х. Ашуоров ва Б. Омоновларнинг номларини келтириб ўтиш мумкин.

Сурхондарёлик минглаб йигит ва қизлар урушга отланиб қўлларига қурол олдилар. Жумладан, вилоятнинг 80 нафар жасур қизлари қўлларига қурол олиб душман билан аёвсиз кураш олиб борган бўлса, Краевин бошчилигида десантчи бўлган 340 нафар ўсмир жангчиларнинг номлари ҳаво кўшикларининг жанговар тарихий солномаларидан ўрин олди.

Сурхон воҳасининг отахон ва онахонлари ўз фарзандларини фронтга жўната туриб уларга жанговар топириқлар бера бошладилар. Масалан, Шеробод туманидаги «Социализм» жамоа ҳўжалигининг Гамбур қишлоғида яшаётган Очил Турдимуродовнинг онаси ўғлини фронтга кузатар экан, «Ўғлим, душманга омонлик берма, душманни битта қолдирмай қириб, галаба билан қайт ва уй-жойимга эгалик қил», деб оқ фотиҳа бериб фронтга кузатган эди. Нуруний отахонлар ва меҳрибон онахонлар насихатини юрагининг тўрига жо қилган ва уларнинг берган ҳар бир вазифасини муқаддас билган Сурхоннинг азамат шер йигитлари ҳам мислсиз жанглarda қаҳрамонлик намуналарини кўрсатиб, душманга қирон келтирдилар. Умуман, душманга қарши олиб борилган ҳаёт-мамот жангларида Сурхон воҳасининг 50365 нафар ўғлонлари қўлларига қурол олиб душманга қарши аёвсиз курашдилар.

Уруш йилларида вилоятда армияга кўшимча кучлар

етказиб бериш ва уларнинг ҳарбий тайёрлигини яхшилаш ишига ҳам алоҳида эътибор берилди. 1941 йил 29 сентябрда собиқ ВКП(б) Марказий Комитети «СССР фуқароларига умумий мажбурий таълим бериш ҳақида қарор» қабул қилди. Ушбу қарорни бажариш жараёнида вилоятда ҳам 18 та ҳарбий пункт ташкил этилди. Биргина 1942 йил давомида вилоятда 193 нафар пулемётчи, 173 нафар минамётчи, 101 нафар танк стрелбители, 100 нафар автоматчи ва 40 нафар снайперчи тайёрланган бўлса, уруш бошлангандан то 1942 йил охиригача 1420 нафар кичик командирлар тайёрланди. 1943 йил мобайнида эса вилоят «Осоавиахим» жамиятида 721 нафар танк мўлжалловчиси, 151 нафар пулемётчи, 250 нафар кавалериячи тайёрланди ёки вилоятда фуқароларга ҳарбий таълим беришнинг 1943 йилги режаси 170 фоизга бажарилиб, 16481 нафар фуқаро ҳарбий ўқув машғулотларида иштирок этди. Шунингдек, 25 санитар дружинасида 266 нафар медицина ҳамшираси тайёрланди.

Фронт линияларида, жумладан, Брест қалъасини ҳимоя қилишда ҳам Сурхон юртининг азамат йигитлари алоҳида намуна кўрсатди. Улар орасидан А. Шарипов, И. Қобилов, И. Бегияровларни мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Сурхондарёлик азаматлар фронтнинг қайси линиясида жанг қилмасинлар, ҳар соат ва ҳар дақиқада, душманга қирон келтириб алоҳида мардлик намунасини кўрсатдилар. Жумладан, Москва шаҳрини ҳимоя қилишда ҳам уларнинг алоҳида ҳиссалари бор. Ана шундай мард ва жасур йигитлардан Ж. Наров Г. К. Жуков кўмондонлигидаги Ғарбий фронт линияларида душман билан аёвсиз олишиб, Москва шаҳрини ҳимоя қилишда алоҳида қаҳрамонлик намунасини кўрсатди. Урушдан олдин Термиз шаҳридаги «Исток книгаторг» базасининг ишчиси бўлиб ишлаган Прокопий Сивустинов ўз жанговар йўлини 1941 йил август ойида бошлади, у тўпчилар ротасида душман билан аёвсиз жанг олиб борди. Прокопий Сивустинов Кавказ тоғлари учун олиб борилган аёвсиз жангда алоҳида қаҳрамонлик кўрсатиб «Жасорати учун» медали билан тақдирланган бўлса, Кримни озод қилиш учун олиб борилган ҳаёт-мамот жангларида кўрсатган қаҳрамонлиги учун эса иккинчи бор «Жасорати учун» медали билан тақдирланди. Прокопий Сивустинов Севастополь учун олиб борилган жангда III даражали Шухрат ордени, Венгрияни озод қилиш

учун олиб борилган жанда эса II даражали Шухрат ордени билан мукофотланди.

Сурхондарёлик мард жангчилар Украина ва Белоруссия, Кавказ ва Болтиқбўйи ерларини душмандан озод қилишда, қамалда қолган Ленинградни ҳимоя қилишда, Европа халқларига ёрам қўлини чўзишда ҳамда гитлерчилар фашизмни ўз уясида тор-мор келтиришда ўзларининг муқаддас бурчларини адо этидилар. Бу улугвор, муқаддас жанда ота-оналарнинг ўз жигаргўша фарзандларига ёзган мактублари, хатлари қабих душман устидан қозонилган ғалабада мадаккор бўлди. Шунинг учун ҳам душман устидан ғалабага эришишда сурхондарёлик ота-оналарнинг жигаргўшаларига қарата ёзилган мактублари ва берган топшириқларининг алоҳида ўрни бор. Жумладан, Термиз шаҳрида яшовчи Турсун Алимардонова душман билан жанг қилаётган ўғиллари Намоз ва Омонга қарата қуйидаги мазмундаги хатни ёзди: «Жангчи ўғлим! Мен сендек ва ўртоқларингдек баҳодир жангчи ўғилларим билан қувонаман. Қўмондонликнинг жанговар топшириқларини саноқли бажараётганинг менда кучли таассурот қолдирмоқда. Сенинг бир ўқинг ҳам бекор кетмаслиги, ҳар бир отилган ўқ фашистнинг юрагига қадалиши ва маъв этиши керак. Дадиллик, хушёрлик ва саботли бўлишинг сенинг асосий хислатинг бўлиши зарур. Оналик муҳаббати сендан шунини талаб қилган эди ва талаб қилди, деб Онанг».

Эки иккинчи бир мактуб—Денов тумани, Денов қишлоқ кенгашига қарашли «Қизил тўлқин» жамоа хўжалиги аъзоси Эшмат Жумановнинг ўғли Нурбоб Эшмоновга йўллаган мактубида эса, ота ўлига қарата: «Меҳрибон ўғлим Нурбоб! Бошинг тошдан бўлсин, душмани ҳеч аямай қириб ташла, у маккор қонхўрларга сира раҳм-шафқат қилмасдан қўлингдан келган қаҳармонликни дариг тутма, армияда темирдек мустаҳкам интизомли бўлгин, ишингни ҳалол бажаргин, мен сендай қаҳрамон ўғлим билан элу халқ олдида фахрланаман. Сендан ҳамма вақт рози ва хушнуд бўламан», — деб насиҳат берган эди.

Фронт линияларида душман билан жон олиб, қон бераётган жангчилар ҳамда фронт ортида ўзларининг мардонавор меҳнатлари билан душман маглубиятига замин ҳозирлаётган меҳнаткаш халқ ўртасидаги боғланиш, бир-бирига мадаккор бўлишлик жангчиларга ҳам, фронт ортидагиларга ҳам, моддий ва маънавий жиҳат-

дан мадад бўлди. Бунинг яққол исботини Термиз туманининг «Байналмилал» жамоа хўжалиги аъзоси Рихсибой Қосимов ва жангчи ўғли Жўра ўртасида бир-бирига ёзилган мактублар орқали ҳам билиб олиш мумкин. Жангчи ўғил Жўра Рихсиев отасига қарата ёзган мактубида: «Отажон, мен армия сафида соғ-саломат хизмат қилаяман. Биз яқинда ўзбек жангчилари элимиздан, юртимиздан биз жангчиларга ёзилган мактубларни ўқиб чиқдик. Бизларнинг ҳаммамиз ўз кучимизни мана шу мактубларда ифодаланган топшириқларни бажаришга қаратганмиз. Отажон, мен мактубда бизга топширилган топшириқларнинг аъло даражада бажарилиши учун ҳамма чораларни кўраман. Сиздан фақат бир нолтимосим бор. Сиз армиямизга мумкин қадар кўпроқ ёрдам беришга ҳаракат қилинг», деб ёзган бўлса, ота — Рихсибой Қосимов жангчи ўлига юборган жавоб мактубида қуйидагича ёзди: «Нури дийдам, сенинг ёзган хатингни олиб жуда хурсанд бўлдим. Илтимосингни жоним билна бажараман. Ёшим 60 га яқин қолгани билан ўзимни ҳали бақувват сезаман. Ҳамма куч-қувватимни жамоа хўжалик ишини бажаришга ва армия учун озиқ-овқат етказиб беришга ҳаракат қиламан.

Жўражон! Ўзбек халқининг сенга берган фармони меннинг ҳам фармонимдир. Менинг сендан талабим шу: бу фармонни аъло даражада бажар. Мен сенинг қаҳармон бўлишингни истаيمان, ҳарбий техникани ўрганиш учун вақтинги аяма. Ҳарбий техникани яхши билиш жанда ютиб чиқишининг гаровидир».

Москва учун ҳаёт-мамат жанглари олиб борилаётган келарда бутун ўзбек халқи ўзбекистонлик жангчиларга хат билан мурожаат қилди. Хатда шундай сатрлар бор эди: «Агар сиз душманни тезроқ тор-мор келтирмасангиз каллакесар немислар мўйсафид ота-боболарингизнинг мўйтабар соқолларидан ушлаб, уларни хўрлашни аниқ гап. Соқлари оқ оналаримизнинг топта-лишини томоша қилишга рози бўлган ўғилнинг кўзларини кўр бўлишга лойиқдир. Севикли қизларимизнинг ҳусни бўлган қирқ кокилига ёпишиб, уларни зўрлашларига рози бўлиш мумкинми ахир?! Бутун фронтга қарата ёзилган бу хатни ҳаммаларингиз ўқиб эшитингиз. Хатимизнинг дуои саломи ҳам, хотимаси ҳам, ўзбек халқининг сиздан қатъий талаби ҳам битта — душманнинг тўсингиз, уни улоқтириб ташлангиз ва тезроқ тор-мор қилиб ташлангиз. Душмандан муқаддас қасос олсингиз!».

Бу хат жангчиларнинг фашист газандаларига қарши газаб алангаларини янада кучайтириб юборди. Сурхондарёлик қасоскорлар ҳам манфур ёвга қарши арслондек ташланиб, душман устига ажал уругини ёғдирдилар. Жумладан, урушдан аввал Денов тумани маориф бўлими мудир бўлиб ишлаган Худойкул Алланазаров душманга қақшатқич зарба берганлиги сабабли «Жасуриги учун» медали билан тақдирланди. Москва оstonаларида мағлубиятга учраган душман қўшинлари 1942 йилнинг ёз ойларида мамлакатнинг жануби-ғарбий районларига ҳужум бошлади. Бу ҳужумдан кузатилга мақсад Кавказ нефть конларини, Сталинград саноат туманларини ҳамда энг бой қишлоқ ҳўжалик регионлари ҳисобланган Дон ва Кубанни босиб олиш эди. Июн ойининг ўрталарида душмanning зарбдор группировкаси Чир дарёсидан ўтиб Сталинградга ҳавф сола бошлади. 1942 йил 12 июлда эса Сталинград фронтини ташкил этилди. Сталинград шаҳрини химоя қилишда С. Эшбоев, Д. Жўраев, К. Омонов, Н. Маматкулов, А. Жўраевлар алоҳида қаҳрамонлик кўрсатди. Сталинград жангларида мардлик кўрсатиб, қурбон бўлган сурхондарёлик марду майдонлардан Х. Жўраев, Р. Қиличев, А. Ашуоров ва К. Абдуғаниевларга ўхшаш Сурхон элининг юзлаб навқирон йигитларининг номлари Сталинград озодлиги учун қурбон бўлган жангчиларнинг номлари қаторида тарихий-ҳарбий йилномалардан ўрин олди.

1942 йил 19 ноябрда Сталинградда душманга қарши ҳужумга ўтилди ва орадан тўрт кун ўтгач, немисларнинг 6-армияси ва унинг таркибидаги 4-танк армияси, яъни 22 дивизияси ва айрим-айрим 160 қисми қуршовда қолди. 1943 йилнинг 2 февралда уюштирилган ҳужумлар натижасида қуршовда қолган душман қўшинлари тамоман мағлубиятга учради ҳамда немисларнинг 147000 солдат ва офицери ўлдирилди, 91000 солдат ва офицери асирга тушди. Душмanning Сталинград оstonаларидаги мағлубияти урушда туб бурилиш ясади. Сталинград шаҳридаги ушбу ғалабани қўлга кiritишда Сурхон воҳасининг ҳам азамат ўғлонлари алоҳида жасорат намуналарини кўрсатиб душман устидан қозонилган ғалабага ўзларининг муносиб ҳиссаларини қўшдилар.

Халқлар озодлиги йўлида курашган сурхондарёлик йигитлардан яна бири Шарафуллаев Бободир. У 1943 йили Эстониянинг Нарва оstonаларини душмандан то-

ланишда алоҳида қаҳрамонлик кўрсатди. Бойсун туманидан фронтга кетган Дониёв Раззоқ урушда жонини қурбон қилган баҳодирлардан биридир. У 389-ўқчи дивизия таркибидаги 1279-ўқчи полкда мўлжалловчи сифатида жанг қилади.

Машғум уруш йилларида душман билан бўлган қонли жангларда минглаб сурхондарёликлар қаҳрамонларча ҳалок бўдилар. Улар орасида ўткир Тўраев, Жўра Олтибоев, Абдулазиз Қодиров, Мухаммади Хўжамуродов, Зиё Хўжамуродов, Р. Курбонов, Э. Тўракулов, Ш. Абдуназаров, Рўзи Муртазов ва шунга ўхшаш минглаб марду майдонларнинг номларини санаб ўтиш мумкин.

Уруш йилларида ўнлаб сурхондарёликлар разведка қисмларида хизмат қилдилар. Ана шундай кўркмас разведкачилар орасида термизлик Нормурод Маматкулов ва шерободлик Сергей Петровлар бор эди. Бу довурак разведкачилар душман ичига кириб бориб «тил» олиб келишдек оғир вазифани шараф билан бажардилар. Нормурод Маматкулов уруш давомида 70 та фашистнинг қўлга туширишга муваффақ бўлди, у қўлга туширилган душман асирларидан 65 таси оддий солдат ва 5 таси офицер эди.

Уруш йилларида душманга қарши олиб борилган партизанлик ҳаракатлари ҳам низоғда қизиқ кетди. Улар орасида Сурхон элидан етишиб чиққан моҳир партизанлар ҳам бор эди.

Уруш йилларида минглаб сурхондарёликлар ҳаёт-мамот жангларида қатнашиб қаҳрамонлик намуналарини кўрсатдилар. Улар ҳар дақиқада душманга зарба бериб, қозониладиган ғалаба онларини яқинлаштиришда алоҳида ҳисса қўшдилар. Ўша жанговар йилларда Сурхондарёнинг шер йигитларидан 6 нафари Қаҳрамонлик унвонига сазовор бўлди. Ушбу унвонга сазовор бўлган деновлик И. М. Колодий, термизлик А. И. Любимов, шўрчилик А. Б. Шамкаев ва С. И. Черишевлар урушда қаҳрамонлик намуналарини кўрсатиб, ғалабага муносиб ҳисса қўшдилар. Қаҳрамонлар орасидан М. Ф. Мураткин ва С. Ф. Проценколар эса фашизм билан бўлган жангларда қаҳрамонларча ҳалок бўлдилар.

Душман билан ҳаёт-мамот жангларида жангчиларнинг маънавий жиҳатдан рағбатлантириш, уларнинг кўрсатган қаҳрамонликларини тақдирлаш аскарларнинг душманга қарши янада шиддат билан кураш олиб бo-ринишга замин яратиб берди. Ана шулар ҳисобга оли-

ниб 1943 йил 8 ноябрда Иккинчи жаҳон уруши йилларида бўлган жанглarda довураклик, мардлик ва қаҳармонлик кўрсатган армия сафидаги жангчилар учун уч даражадан иборат Шўҳрат ордени ташкил қилинди. Бу ордени собиқ советлар давлатида Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвонидан кейинги иккинчи юксак мукофот эди. Сурхондарёлик мард ўғлонлардан уч нафари душман билан бўлган жанглarda қаҳрамонлик кўрсатиб ушбу орденининг тўла нишондори бўлишга эришдилар. Булар В. И. Орешников, А. И. Ткачев, Р. Г. Тўқаевлар эди.

СУРХОН ВОҲАСИ АҲОЛИСИНИНГ УРУШ ЙИЛЛАРИДА МУДОФААНИ ТАШКИЛ ҚИЛИШДАГИ МОДДИЙ ЁРДАМИ

Уруш бошланган илк ойлardaёқ жангчиларга ёрдам уюштириш ҳаракати ниҳоятда қизгин тус олди. Жумладан, вилоятнинг Сариосиё тумани меҳнаткашлари 1941 йилнинг 10 сентябргагача бўлган вақт мобайнида жангчиларга иссиқ кийимлар учун 9 та пўстин, 34 дона тери, 7 жуфт этик жўнатган бўлса, шерободлик сахий инсонлар эса 252 кг жун, 104 тери совға қилдилар. Сариосиё ва шерободликлар муруватидан илҳомланган термизлик меҳридарё инсонлар ташаббуси билан икки кунда жангчиларга иссиқ кийимлар сифатида 51 дона фуфайка, 32 дона пахталик шим, 40 жуфт кўлоп, 41 та тери ва 39 дона гимнастёрка жўнатилди.

Фронтида жон олиб, жон бераётган жангчиларимизнинг ютуғи фронт ортида яратувчилик вазифасини адо этаётган ҳар бир ишчи, хизматчининг қалбида душманга нафрат ҳиссини жўш урдиранди. Ҳар бир софдил инсон фронтга нима биландир ёрдам бериш ғояси билан яшар ва меҳнат қиларди. Ана шундай ҳиммати баланд инсонларнинг саъй-ҳаракатлари натижасида вилоятнинг Бойсун тумани Янгибод қишлоқ кенгашига қарашли «Қизил қарвон» жамоа хўжалиги аъзолари жангчиларга иссиқ кийимлар йиғиш фондига 20 та тери, 3 дона жўнлик шим, «Плуг» ва «Ибрат» жамоа хўжалигининг саховатли инсонлари эса 80 та тери, 3 кг жун, 20 дона кўйлақ топширдилар.

Бойсунликлар ҳимматидан ибрат олган Термиз туманининг Болдир қишлоқ кенгашига қарашли Ворошилов номли жамоа хўжалиги аъзолари эса 35 кг жун,

3 та шинель, 2 дона пахталик шим, 4 та чопон, 5 жуфт кўлоп ва 81 та телпак билан жангчиларга иссиқ кийимлар топшириш фондини бойитдилар.

Жангчиларга иссиқ кийимлар топширишда алоҳида шахсларнинг ҳам қўшган ҳиссасини эслатиб ўтиш лозимдир. Жумладан, Шўрчи тумани Хидиршо қишлоқ кенгашига қарашли «Иттифоқ» жамоа хўжалиги раиси Муродов Ватан жангчилари фондига 1 та гилам, 1 та телпак ва 1 та кўйлақ топширди. Ёки Шеробод тумани Сепилон қишлоқ кенгашига қарашли С. М. Киров номли жамоа хўжалигининг стахановчи кетмончиси Улдона Болтаева жангчиларга совға сифатида 2 жуфт этик, 100 сўм пул, 1 та тилла тақинчоқ, 1 та чопон ва 1 та кўйлақ жўнатган бўлса, ушбу жамоа хўжалиги раиси Бобониёз Турсунов эса 4 жуфт этик, 10 дона пинжак топшириш билан қишлоқдошлари ўртасида алоҳида урақ кўрсатди. Шунингдек, туман аҳлининг саломатлигини йўлида туман марказий шифохонасида астойдил меҳнат қилаётган эр-хотин шифокорлар Туминов ва К. М. Туминовлар ҳам алоҳида ватанпарварлик намуналарини кўрсатиб, жангчиларга иссиқ кийим сифатида 8 дон фуфайка, 8 та пахталик шим ва бошқа турли хил маҳсулотлар жўнатдилар.

Жангчиларга иссиқ кийим тўплаб топшириш иши кундан-кунга оммавий тус ола бошлади. Ушбу хайрли ишда иштирок этаётган Жарқўрғон туманининг Жарқўрғон қишлоқ кенгашига қарашли «Қаноат» жамоа хўжалиги аъзолари жангчиларга иссиқ кийимлар тўплаш фондига 100 кг жун, 109 дона тери, 10 та пахталик фуфайка, 4 бош кўй, 200 кг асал, 7 та жўнлик шим топширди. Жарқўрғонликлар ҳаракатидан илҳом олган Шеробод туманининг Гегирдак қишлоқ кенгашига қарашли «Комсомол» жамоа хўжалик ва Зарабоғ қишлоқ кенгашига қарашли Сталин номли жамоа хўжалигини аъзолари эса жангчиларга иссиқ кийимлар тўплаш ҳаракатида фаол қатнашиб, жангчилар учун 22 дона тери, 13 та жун одеял, 15 кг жун, 2 дона чопон, 2 жуфт этик, 10 дона пахталик шим, 12 та фуфайка, 12 та телпак, 4 та кўрпа, 10 та жемфер ва шунга ўхшаш турли хил иссиқ кийимлар тўплаб топширдилар.

Фронтида ёрдам кўрсатиш ҳаракатини жонлантириш ва янада кўпроқ ёрдам уюштириш ишини ташкил қилишда тарбияotchилар гуруҳининг омма орасида олиб борган ташвиқот ишларининг аҳамияти ҳам беқиёсдир. Улар томонидан ташкил қилинган митинглар, йиғи-

лишлар барча туманларда бўлиб ўта бошлади. Ўтказилган бу йигинлар жангчиларга янада кўпроқ ёрдам бериш ҳаракатини қиздириб юборишда муҳим аҳамият касб этди. Ана шундай йигинлар Термиз тумани Пахтабод қишлоқ кенгашига қарашли «Қизил Шарқ» жамоа хўжалигида ҳам бўлиб ўтди. Йигилиш тулагандан кейин жамоа хўжалиги аъзоларининг ташаббуси билан 1 та жун пальто, 3 дона жун шим, 15 кг жун, 28 кўй териси ва 16 та эчки териси тулланиб жангчиларга иссиқ кийимлар топшириш фондига жўнатилди. Шеробод тумани Хўжабултон, Хуррамшо ва Гегирдак қишлоқ кенгашларига қарашли жамоа хўжаликлари, туман МТС ҳамда бошқа талай қорхоналар кўшма йигилиши қарорларидан илҳомланган шерободликларнинг саъй-ҳаракатлари натижасида жангчилар учун 245 кг жун, 201 дона тери, 30 бош кўй ва эчки ҳамда 155 жуфт этик туллаб топширилди.

1941 йилнинг 20 октябрида вилоят меҳнат аҳли жангчиларга совға сифатида 4 вагон иссиқ кийим-кечаклар жўнатишди. Жўнатишган иссиқ кийимлар орасида 2135 та кўйлақ, 1560 та жемфер, 1875 та пахталик тўн, 1948 жуфт пайпоқ, 800 та шим, 570 дона чойшаб ва 1785 та сочиқ бор эди. Бундан ташқари воҳанинг серҳиммат инсонлари жангчиларга иссиқ кийимлар солиб олиш учун 30000 сўмдан заём облигацияси ва 28000 сўм нақд пул топширилди.

Фашизм билан бўлаётган жангда галаба қозониш учун жангчиларга нафақат иссиқ кийим ва озиқ-овқатлар, балки бошқа турли-туман нарсаларни ҳам фронтга сафарбар қилиш лозим эди. Шунини инобатга олган воҳа меҳнаткашлари уруш бошланган кундан то 1941 йилнинг 15 августигача бўлган қисқа вақт мобайнида армия эҳтиёжлари учун фронтга 12897 бош от ва 1334 та автомашина жўнагди. Кириб келаётган 1942 йилнинг қаҳратон киши жангчиларга иссиқ кийимларни янада кўпроқ туллашни талаб қилар эди. Шу муносабат билан вилоятнинг барча туманларида жангчиларга иссиқ кийимлар туллаш ҳаракати жадаллик билан амалга оширила бошланди. Жумладан, армия эҳтиёжи учун иссиқ кийимлар туллаш фондидини бойитиш ишида бойсунликлар 220 дона фуфайка, 2416 дона тери, сариосеёликлар 1606 кг жун, 3276 кўй ва қорамол териси, 209 дона кўрпа, 201 дона фуфайка, 314 жуфт жун кўйлақ, жарқурғонликлар 401 та фуфайка, 424 та кўйлақ, 1745 жуфт пўстин, 526 дона ҳар хил пахтали кийимлар, 2734 кг

жун ва 4767 кг кўй териси топшириб алоҳида ўрнак кўрсатдилар. Умуман, 1942 йилнинг 31 декабригача бўлган вақт мобайнида вилоят ҳарбий комиссариати омборхонасига жангчиларга иссиқ кийимлар учун 55 та пахталик шим, 108 жуфт пайпоқ, 11 жуфт кўйлақ, 565 та дастурўмол, 116 та ёзлик кўйлақ, 27 дона одесл ва 19 дона пўстин топширилди.

Фашизмни маҳв этишга қаратилган уруш умумхалқ ҳаракати тусини олган эди. Душман билан бўлаётган жангда галаба қозонишда ҳар бир кексаю ёш ўзининг ҳиссасини қўйишни инсоний бурчи деб ҳисобларди. Душман устидан галаба қозонишда вилоят мактаб ўқувчиларининг ҳам алоҳида ҳиссаси бор. Улар фронт ортида туриб ишлаб чиқариш қорхоналари ва қишлоқ хўжалик далаларида меҳнат қилишдан ташқари жангчиларга кўйлаб иссиқ кийимлар ва озиқ-овқатлар туллаб жўнатишда алоҳида жонбозлик кўрсатдилар. Жумладан, 1941 йилнинг 10 августида Шеробод туманидаги Сталин номи ўрта мактаб ўқувчилари М. Ашурбоева ва Б. Хамроевларнинг ташаббуси билан жангчиларга совға жўнатишди. Термиз шаҳридаги К. Маркс номи мактаб ўқувчилари эса жангчиларга умумий миқдори 7000 сўмлик бўлган иссиқ кийимлар туллаб топширилди. Айниқса, Термиз шаҳрида истиқомат қилувчи 11 ёшли Надя Олейникованинг жангчиларга гамхўрлиги алоҳида диққатга сазовордир. Надя фронтга кетган отасидан қора хат олади ва унинг мурғак қалбида шафқатсиз уруш ўз қора соясини солади. Душманга нисбатан чексиз нафратда бўлган Надя отаси учун йигиб юрган пулга 30 дона игна, 15 дона ип ҳамда бир неча килограмм ўрик, жийда ва майиз сотиб олиб жангчиларга совға сифатида жўнагди. Совғалар солинган қутичанинг устига эса ўз кўли билан: «Отам учун лангъати фашистлардан қасос олинглар», деб ёзиб қўйди.

Фронтга кўйлаб иссиқ кийимлар ва озиқ-овқат маҳсулотлари етказиб бериш ҳаракатини жадаллаштириш ишида фронтдан фронт ортида меҳнат қилаётган меҳнаткашларга ёзилган мактубларнинг аҳамияти сезиларли бўлди. Жумладан, 1-Украина фронтги жангчилари Жарқурғон ёшларига фронтдан туриб мактуб йўлладилар. Жарқурғонлик ёшларга қарата ёзилган мактубда жангчилар фронт ортида бунёдкорлик иши билан шуғулланаётган ёшларни яна улкан меҳнат зафарларига эришишда ва фронтга кўйлаб моддий ёрдам уюштиришда фиол иштирок этишни уқтириб ўтган эди. Жангчилар

шижоатидан руҳланган воҳа ёшлари янада ғайрат билан меҳнатни авж олдириб фронтга қўлаб моддий ёрдам уюштириш бошладилар. Биргина 1943 йилнинг 7 январидида воҳа меҳнат аҳли фронтга 257 та пўстин, 224 та нимча, 195 та телпак, 145 жуфт қўлқоп, 93 жуфт пайпоқ ва 39 жуфт этик жўнатдилар.

1943 йилнинг 27 январидида Бойсун туманидаги «Ле-нин йўли» жамоа хўжалиги ёшлари Ўзбекистоннинг барча ёшларига қарата мурожаат қабул қилди. Бойсун-лик ёшлар қабул қилган мурожаатда қизил армия жангчиларига байрам совғаларини янада кўпроқ жўнатиш, фронтга имкон қадар кўпроқ ёрдам уюштириш фронт ортидаги ҳар бир ёшнинг бош вазифаси эканлиги қайд этилди. Бойсунлик ёшлар ўзларининг даъват қилувчи чақириқларига жавобан мурожаат қабул қилинган куннинг эртасига жангчиларга совға сифатида 3800 кг гўшт, 625 кг куруқ мева ва 811 кг сабзавот маҳсулотлари жўнатдилар.

Бойсунликлар ташаббусидан тасйирланган Жарқўргон туманининг Жарқўргон қишлоқ кенгашига қарашли «Меҳнат — роҳат», «Намуна», «Қизил соқчи» жамоа хўжалиқларининг аъзолари жангчиларга совға сифатида 7 бош қўй, 60 кг ёғ, 20 центнер галла, 6,5 тонна ошқовоқ ва 2 тонна сабзи жўнатдилар.

Жангчиларнинг Сталинград остоналарида душман устидан қозонган тарихий ғалабаси барча тичликсевар халқлар қаторида Сурхон элининг софдил инсонлари қалбларига олам-олам қувонч бахш этди. Ушбу ғалабадан илҳом олган воҳанинг ҳиммати баланд аҳолиси жангчиларга совға уюштириш ишини янада қиздириб юборди. Масалан, биргина Термиз шаҳрида жойлашган ҳарбий гарнизон ётоқхонасида истиқомат қиляётган ҳарбийларнинг рафиқалари жангчиларга янада кўпроқ ёрдам бериш мақсадида жангчиларга иссиқ кийимлар тўплаш бригадасини туздилар. Ушбу бригаданинг бевосита саъй-ҳаракатлари билан 260 донна турли хил иссиқ кийимлар тўпланди. Жангчиларга моддий ёрдамлар уюштириш ҳаракатида вилоятнинг Шеробод тумани аҳолиси ҳам ибрат кўрсатди. Биргина 1943 йилнинг 1 январидан 10 сентябргача бўлган вақт мобайнида улар жангчиларга ёрдам сифатида 41186 кг гўшт, 875488 сўм пул, 297 кг жун, 320 донна тери, 71757 кг галла, 269 центнер сабзавот ва полиз маҳсулотлари, 2784 кг куруқ мева ва 570 кг сариеғ жўнатдилар.

Жангчиларга байрам совғаси жўнатиш ишида мак-

таб ўқувчилари ҳам алоҳида намуна кўрсатди. Масалан, Термиз шаҳридаги К. Маркс номли ўрта мактаб ўқувчиларининг саъй-ҳаракатлари билан жангчиларга 1200 сўмлик турли хил ширинликлар ва 100 дан ор-тиқ китоб тўплаб жўнатилган бўлса, жарқўргонлик ўқувчилар эса жангчиларнинг соғлигини сақлаш фондига 3 кун ичида 365 кг шафтоли донати, 52 кг ўрик данати, 140 кг қовун ва ошқовоқ уруни тўплаб топ-ширдилар. Сталинград атрофида қозонилган ғалабани эшитган Жарқўргон туманининг Занг қишлоқ кенга-шига қарашли «Қизил юлдуз» жамоа хўжалиги аъзо-лари Сталинград ҳимоячилари учун 1 гектар ерга арпа, 8,5 гектар ерга тарик, 10 сотих ерга пиёз экиб, бун-дан олинган ҳосилни қаҳрамон жангчиларга совға қилиб юборадиган бўддилар. «Деҳқон бирлашув» жа-моа хўжалиги аъзолари жангчилар учун 2 гектар ерга арпа ва буғдой экидилар. Бундан ташқари 1 қўй, 100 кг арпа, 6 центнер ошқовоқ, 10 кг жун ва 10 донна тери тўплаб жангчиларга совға сифатида жўнатдилар. Жангчиларга озиқ-овқат ва иссиқ кийимлар жўнатиш билан бир қаторда жангчиларнинг соғлиқларини сақ-лаш учун ҳам турли-туман тадбирлар ўтказила бош-ланди. Термиз ёғ ва сут заводи ишчилари вилоятнинг барча эркак ва аёл ишчи-хизматчиларига очик хат би-лан мурожаат қилган мурожаатномаси матни «Илгор Сурхон учун» газетасининг 1943 йил 14 апрел сониди-да эълон қилинди.

Душман билан мардонавор жанг қиляётган жангчи-ларга моддий ва маънавий ёрдам уюштириш воҳадаги ҳар бир софдил инсоннинг муҳим вазифаси эди. Эл оқолишталлиги, юрт озодлиги ва келажак авлодларнинг ёрқин ҳаёти учун ўзини масъул санаган ҳар бир сахо-ватли инсон, ўзи оч бўлса-да, дастурхонидаги бир бурда нонини ҳам фронтга жўнатди, ўзи юпун бўлган ҳолда жангчиларнинг иссиқ кийиниши учун ғамхўрлик қилиб, ҳаттоки эгнисидаги тўнини ҳам ечиб жангчиларга юбор-ди. Ана шундай инсонларнинг беадад ҳимматлари би-лан уша уруш йилларида 5 минг центнердан ортик галла, 280 центнер сариеғ, 10 тонна гўшт ва 55 минг жуфт иссиқ кийим тўпланиб, жангчиларга моддий ёр-дам сифатида жўнатилди. Бу билан Сурхон воҳасининг фронт ортида яратувчилик меҳнати билан шуғуллана-ётган ҳар бир инсон душман устидан қозонилган ғала-бада ўз ҳиссаларини қўшиб, буюк ғалабанинг иқтисо-дий тамал тошини барпо қилдилар. Воҳанинг меҳри-

дарё инсонлари фронтдаги жангчиларга ёрдам кўсатиш билан бир қаторда урушга кетганларнинг оилаларига ва уруш ногиронларига ҳам мумкин қадар яхшироқ эътибор қаратди, уларга ҳар хил энгилликлар ва қўшимча имтиёзлар бериб борди ва бу масалада вилоят ижроия қўмитаси қошида ҳарбий хизматчилар оилаларини давлат йўли билан таъминлаш бўйимлари тугатилди. Бу бўйимлар ҳарбий хизматчилар оилаларига берилган ҳуқуқ ва имтиёзларни тўла амалга ошириш, давлат нафақаларини ўз вақтида етказиб бериш, уларга кўрсатилган гамхўрликларни янада кучайтириш масалалари билан шуғулланар ва фронтга кетган ҳарбийларнинг оилаларига моддий ёрдам бериш ишига ҳам маълум маънода масъул эди. Жумладан, Шўрчи тумани бўйича ҳарбийларнинг оилаларига 1320500 сўм миқдорда нафақа пули берилди. Ҳарбийларнинг оилалари турли хил қишлоқ хўжалик маҳсулотларидан олинган ган солиқдан озод қилинди. Шунингдек, 639 нафар жангчининг хонадони таъмирланди, 714 оила эса ўтин билан таъминланди. Урушга кетганларнинг оилаларига 8689 кг галла бепул берилди.

Шўрчиликлардан ибрат олган шерободликлар ҳам имкон қадар ҳарбийларнинг оилаларига қўлайликлар яратиб бериш ишида алоҳида фидойилик кўрсатдилар. 1943 йили тумандаги бундай оилаларга 133165 сўм пул, 503 центнер галла, 1871 кг ёрма, 94 кубометр ўтин билан ёрдам берилди. Бундан ташқари қишлоқ матлубот жамиятлари орқали бу оилаларга 750 кг ёғ, 12000 метр газлама, 1388 жуфт оёқ кийими берилди. Давлат томонидан 1759 кишига нафақа тайинланиб, улар бир йил мобайнида 532094 сўм нафақа олдилар. Туман марказида аскарларнинг оилалари учун алоҳида ошхона очилиб, бу ошхонадан 80 хонадон аъзолари овқатланиб турди. Урушдан ногирон бўлиб қайтган 143 кишига нафақа тайинланди.

Ҳарбийларнинг оилаларига ёрдам уюштириш ҳаракатида Термиз шаҳрида ижобий ишлар амалга оширилди. Жумладан, шаҳарда истиқомат қилаётган ҳарбийларнинг оилалари эҳтиёжи учун 26 нафар оила ҳар хил солиқлардан озод қилинди. Ҳарбийларнинг оилаларига ёрдам фондлари ташкил этилиб, фондларда 40000 сўм пул тўпланди. Термиз туманидаги Паттакесар қишлоқ кенгашига қарашли «Социализм» жамоа хўжалиги аъзолари эса жангчиларнинг оилаларига 4,5 центнер ун, 3,5 центнер гўшт билан ёрдам бердилар ва

томорқаларида деҳқончилик қилиш учун бепул уруғлик билан таъминланди.

1943 йил 28 март кунги Термиз тумани кенгаши меҳнаткашлари депутатларининг VI сессияси бўлиб ўтди. Сессия ишида «Ҳарбий оилаларга ёрдам бериш чораталбирларини яхшилаш» масаласи муҳокама қилинди. Сессия ишида қайд этиб ўтилганидек, тумандаги жангчиларнинг оилаларига жорий 1943 йилнинг сўнгги икки ойида 138000 сўм нафақа тўланган, 392 хонадон таъминланган ва 42 кишига янгидан уй берилган.

Жарқўргонлик ҳарбий хизматчиларнинг оилалари эҳтиёжи учун 10 тонна галла, 40 бош қўй ва 30000 сўм пул ва бошқа турли хил маҳсулотлар ажратилди. Шўрчилик саховатли инсонлар эса Ватан ҳимоячиларининг оилаларига моддий ёрдам уюштириш ишида алоҳида намуна кўрсатдилар. Жумладан, туманда яшайётган жангчиларнинг оилалари эҳтиёжи учун 379 гектар томорқага экин экиб берилди. Шунингдек, 71490 сўм миқдорда пул, 18 бош ситир, 1 бош от, 110 бош соғин эчки, 37 бош қўй, 3228 кг галла, 12667 кг арпа, 19777 кг шולי, 120 кг маккажўхори дони, 26280 кг мева, 40 кг гўшт, 66 та товуқ ва 123 дона иссиқ кийимлар билан бундай оилаларга мурувват кўрсатилди. Хуллас, вилоятда истиқомат қилаётган 2459 нафар фронтдаги жангчининг оиласига нафақа тайинланди. Шунингдек, аскарларнинг оилаларига 131242 кг галла, 871490 сўм пул, 1092 кг жун, 1690 жуфт оёқ кийими, 5420 кг қуруқ мева ва 5746 кубометр ўтин билан ёрдам берилди ҳамда 8779 хонадон таъмирланди.

Беш йил давом этган оғир қийинчиликлар ва ҳисобсиз қирғинлардан сўнг фашист босқинчилари устидан талабага эришилди. Бу талаба оsonлик билан қўлга киритилмади. Фашизм билан бўлган урушда ер юзидagi 34 миллион аҳолининг ёстиғи куриди. Фашизм устидан қозонилган ушбу талаба нафақат Россия, Украина, Белоруссия ва Болтиқбўйини ҳамда Шарқий Европа давлатларининг халқларини фашизм асоратидан озод қилди, балки бутун ер юзидagi халқларни қул қилмоқчи бўлган ва ҳисобсиз қирғинлар айбдори ҳисобланган фашизмнинг йўқ қилиниши жаҳон халқларини мустамлакачилик ва қувғинлик, қуллик ва таҳқирланиш, очлик ва муҳтожлик, беҳисоб қирғин ва турли хил азобу уқубатлардан қутқазди. Фашизмни яқсон қилишда сурухондареликлар ҳам қўлларига курул олиб алоҳида мардлик намуналарини кўрсатиб душманга аёвсиз

қирғин келтирилди. Бу қонли жанларда минглаб сурхонхондарёликлар шахид бўлган бўлса, минглаб сурхондарёлик азаматлар эса галаба баҳорини қаршилашга муяссар бўлиб, ўз юртларига оқ юз билан галаба нашидасини сурган ҳолда қайтидилар.

Уруш йилларида Сурхон воҳаси ҳам армиянинг, қолаверса, бутун мамлакатнинг ҳарбий арсеналига айланди. Ўша суронли йилларда Сурхон воҳасининг фронт ортидаги барча инсонлари уруш даврининг муҳтожликлари, етишмовчиликлари ва йўқотишларига қарамасдан мардонавор меҳнат қилиб фашизм устидан қозониладиган галабанинг иқтисодий пойдеворини барпо қилдилар. Бу йилларда вилоят саноати маҳсулдорлиги 20 фоизга ўсди, йиллик қазиб олинadиган нефть миқдори 20000 тоннага етди. Уруш йилларида вилоят саноатчилари фронтга ва мамлакат аҳолисига кўплаб миқдорда саноат моллари етказиб берган бўлса, деҳқонлар эса ўзларининг мардонавор меҳнатлари билан озиқ-овқат муаммосини ҳал қилиш ишида фаол қатнашдилар.

Мавжуд вазиятни ҳисобга олган вилоят деҳқонлари галла майдонлари миқдорини кўпайтирди, натижада галла экиладиган майдонлар миқдори 1940 йилга нисбатан 150 фоизга ошди. Қишлоқларда меҳнатга яроқли йигитларнинг асосий қисми урушга кетганлиги сабабли қишлоқдаги меҳнатнинг оғир қисми хотин-қизлар, қариялар ва ёш болалар зиммасига тушди. Улар урушда қатнашаётган жангчиларга қишлоқ хўжалик маҳсулотларини янада кўпроқ етказиб бериш борасида бажонудил меҳнат қилдилар.

Уруш йилларида вилоят меҳнат аҳли давлатга 800000 тоннага яқин дон, 210000 тонна пахта, 15000 тонна гўшт, 5000 тонна гуруч, 170000 тонна қорақўл тери, 360 тонна пилла етказиб бериш билан бирга жангчиларга 14 млн. сўм пул, 300 тонна гўшт, 530 тонна дон, 30 тонна ёғ, 130 тонна мева ва сабзавот, 55 минг ҳар хил турдаги иссиқ кийимлар юбордилар. Уруш даврида вилоятда 260 нафар хотин-қиз раҳбарлик лавозимликларига кўтарилган бўлса, 600 нафар хотин-қиз эса техника сирларини ўзлаштирди.

Уруш йилларида вилоят аҳолиси жанговар техникалар қурилишига маблағ ажратишда ҳам алоҳида ўрнатқўрсатди. Жанговар техникалар қурилишига вилоят миқсидан 45 млн. сўмдан кўпроқ маблағ тўплаб топширилди.

Уруш йилларида вазият қанчалик оғир бўлишига

қарамасдан маориф ва маданият ишлари ҳам бир жойда тўхтаб қолмади. Масалан, қисқа муддатли турли хил мутахассислар тайёрлайдиган курслар ташкил этилди. Шу билан бирга вилоят мактаблари сони 131 тадан 142 тага етди ва ўқувчиларга 1784 нафар ўқитувчи таълим-тарбия берди.

1943 йилда вилоят кутубхонасида жангчиларнинг жасоратига бағишлаб кўргазмалар ташкил этилди. Биргина 1941 йилда вилоятнинг Термиз шаҳри ва 6 та туманида 19 та алоқа бўлими ташкил этилган бўлса, 1941 йилнинг ўзида 190 нафар хат ташувчи вилоят аҳолисига 10 млн. нусхага яқин газета ва журнал етказиб берди.

Ўша йилларда электрлаштириш ва радиолаштиришни ривожлантириш юзасидан ҳам катта ишлар амалга оширилди ва вилоят бўйича 660 та телефон аппарати, 766 та радио нуқтаси ўрнатилди.

Уруш йилларида Вилоят мусиқали драма театри санъаткорлари ҳам самарали меҳнат қилдилар. Театр жамоаси меҳнаткашларга Уйғуннинг «Она», С. Абдулла ва Чустийнинг «Қурбон Умаров», шунингдек, М. С. Урлободунинг «Беш сўмлик келин», У. Гажибековнинг «Оршин мол олон», С. Абдулла ва Т. Жалиловнинг «Тоҳир ва Зухра», Комил Яшиннинг «Нурхон», «Офтобхон» ва «Ерилтош», «Қалтис ҳазил» пьесаларини намойиш этишди.

Бу йиллари вилоят театрида З. Олимов, А. Олимов, Х. Бобохонова, Пўлатова, Йўлдошева, Ҳ. Муҳиддин, Шукуров, Рўзиев ва Одилова каби санъаткорлар самарали меҳнат қилдилар. Театрнинг ижодий-бадрий ишларига эса Миробид Мусаев раҳбарлик қилди. Вилоятта эвакуация қилинган Харьков оперетта театри ижодий аҳли билан бўлган ўзаро таъриба ва фикр алмашулар, ижодий сафар билан келган машҳур санъаткорлар Аркадий Райкин, Максим Штраух, Мария Яббаровалар иштирокидаги учрашувлар театр ҳаётида ижобий таъсир қолдирди.

Вилоят аҳолисининг соғлиғини сақлаш учун А. С. Пушкин, эр-хотин Туминовлар, С. М. Салмин, А. Г. Нежгородова, Д. С. Сергеев, М. К. Мусабоев, А. З. Зоҳидова, Я. К. Мўминов, К. С. Зоиров ва Д. С. Додимов каби шифокорлар алоҳида жонбозлик кўрсатдилар.

Сурхондарёда ижтимоий-иқтисодий ва маданый ҳаёт

(1946—1990 йиллар)

УРУШДАН КЕЙИНГИ ЙИЛЛАР САНОАТИ

Иккинчи жаҳон уруши тугатгандан сўнг Ўзбекистонда тинч давр талабига биноан халқ ҳўжалигини тиклаш ишлари бошланди. Бутун иқтисодиётни, шу жумладан, саноатни қисқа вақт ичида давр эҳтиёжларини қониқтирувчи маҳсулотлар ишлаб чиқаришга ўтказиш учун аввало бир қатор етакчи тармоқларнинг бир томонламалигини бартараф этиш зарур эди.

Ўзбекистон меҳнаткашлари олдида турган энг муҳим вазифалардан бири қишлоқ ҳўжалиги ва у билан боғлиқ саноат тармоқларини ривожлантиришдан иборат эди. Уруш бевосита республика ҳудудида бўлиб ўтмаган бўлса-да, лекин жуда катта зарар келтирди, айниқса, пахтачиликка катта зиён етди. Уруш йилларида, хусусан, 1942—1943 йилларда республика жамоа ҳўжаликлариди пахта майдони 212 минг гектар ерга ёки 24 фоизга, давлат ҳўжаликлариди 15,1 минг гектар ерга ёки 33 фоизга қисқариб кетди. Бунинг асосий сабаби пахта экин майдонлари ўрнида дон экинлари, қанд лавлаг, каноп экиш бир неча баробар ортганлиги эди.

Худди шу манзарани Срхондарё вилояти мисолида ҳам кўришимиз мумкин. Агар 1941 йилда вилоят бўйича 104 минг гектар ерга дон экилган бўлса, 1943 йилда бу рақам 165 минг гектар ерни ташкил этди. Вилоятда 1941 йилда 70000 тонна пахта ҳосили олинди, гектарига 17,1 центнерни ташкил этган бўлса, 1945 йилда 43 минг тонна пахта етиштирилиб, гектарига бор-йўғи 10 центнерни ташкил этди, холос.

Пахта ҳосилининг камайиши пахта хом ашёси ҳисобига ишлайдиган пахта тозалаш, ёғ-мой, тўқимачилик корхоналари ишига салбий таъсир кўрсатди. Республика қишлоқ ҳўжалигининг етакчи тармоғи бўлган пахтачиликни қайта тиклаш ва янада юксалтириш Ўзбекистон меҳнаткашларининг энг муҳим вазифаси

бўлиб қолди. Пахта экиладиган майдонларни тўла равишда қайта тиклаш, пахта ҳосилдорлигини кескин равишда кўтариш, селекция ва уруғчиликни яхшилаш зарур эди.

Шу мақсадда 1945 йил 14 июнда собиқ ВКП (б) Марказий Комитети ва СССР Халқ Комиссарлари Совети «Ўзбекистонда пахтачиликни қайта тиклаш ва янада ривожлантириш чоралари тўғрисида», 1946 йил 2 февралда эса «1946—1953 йиллар даврида Ўзбекистонда пахтачиликни қайта тиклаш ва янада юксалтириш режаси ва тадбирлари тўғрисида» махсус қарорлар қабул қилди. Пахтачиликка алоҳида эътибор берилиши уни қайта ишловчи саноат тармоқлари ривожидида кенг имкониятлар очди.

1946 йил окябр ойида вилоят партия комитети пленумида 1946—1950 йилларда Сурхондарё вилояти халқ ҳўжалигини тиклаш ва ривожлантиришнинг беш йиллик режаси қабул қилинди. Беш йиллик режада пахтачилик саноатини ривожлантиришга алоҳида эътибор берилди, яъни 1950 йилда вилоятда пахта етиштиришни 34,7 минг тоннага, урушдан олдинги даврга нисбатан 54,2 фоизга ўстириш кўзда тутилди. Шу сабабли вилоятда пахта заводлари ва ёғ заводи ишини қайта куриш, уларни замонавий техникалар билан жиҳозлаш режалаштирилди.

Урушдан кейинги йилларда пахта саноатининг энг муҳим компонентларидан бири саналган пахта тозалаш заводларининг техник қувватини оширишга алоҳида эътибор қаратилди. Пахтачиликка эътиборнинг қайтарилиши туфайли Сурхондарё пахта тозалаш трестига қарашли 3-пахта тозалаш заводига қуйидаги миқдорда капитал маблағ сарфланди:

№	Корхона номи	Маблағ (сўм)
1.	Денов п.з.	9,926 000
2.	Термиз п.з.	5,502 000
3.	Шеробод п.з.	2,029 000
4.	Шўрчи п.з.	5,000 000
5.	Трест	540000
	ЖАМИ:	2 299 7000

Мана шу ажратилган маблағлар ҳисобига янги пахта тозалаш заводлари куриш ишлари ҳам бошланди. Хусусан, 1947 йилдан бошлаб янги Шўрчи пахта тозалаш заводи курилиши бошланди, бу корхона курилишига 5 миллион сўм миқдорда капитал маблағ ажратилди. Аммо вилоят иқтисодиёти учун катта фойда берувчи бу корхона курилишига яхши эътибор берилмади, ажратилган маблағлар етарли даражада ўзлаштирилмади, бунинг натижасида катта миқдордаги маблағ беҳудага сарфланди. Бунинг сабаби вилоятдаги кўпlab пахта тозалаш заводларининг хом ашё етказиб берувчи туманлардан узоқда жойлашганлиги эди. Масалан, Термиз пахта тозалаш заводи Термиз ва Шўрчи туманларида етиштирилган пахтани қайта ишлайди. Корхонанинг Жарқўрғон пахта тозалаш пункти — 65 км, Сурхон — 80 км, Кумқўрғон — 110 км узоқликда жойлашган. Пахтани келтириш асосан темир йўл транспорти орқали амалга оширилди, бунинг учун 5718 темир йўл вагони жалб қилинди. Шўрчи пахта тозалаш заводи курилиши эса 1961 йилга келиб ниҳоятсига етди. Бу давргача қанчадан-қанча маблағ беҳудага сарфлангани юқорида келтирилган мисолимиздан аён.

Урушдан кейинги йилларда вилоятнинг шимолий туманларида пахта етиштиришнинг кўпайиб бориши янги пахта тозалаш заводи курилишини тақозо қилди. Шу сабабли 50-йилларда Ўзунда пахта тозалаш заводи курилиши режалаштирилди. 1950 йилда бу корхонада 197 минг сўмлик курилиш-монтаж ишлари бажарилиши керак эди, аммо бу маблағнинг 4 фоизигина ўзлаштирилди, холос. Шунингдек, худди шу даврда Шўрчи ва Жарқўрғон пахта тайёрлаш пунктлари курилиши ҳам жадал усулда олиб борилди.

50-йилларнинг иккинчи ярмида вилоятнинг шимолий туманларида пахта етиштириш йилдан-йилга ошиб бориши сабабли бу туманларнинг пахтасини қайта ишлаётган Денов ва Хайробод пахта тозалаш заводларининг қуввати етишмаётганлиги очиқ сезила бошланди. Шу сабабли вилоятдаги бешинчи Ўзун пахта тозалаш заводини куриб фойдаланишга топшириш биринчи даражали вазифа сифатида қаралди. 1957 йилда бу завод фойдаланишга топширилди. 1960 йилда вилоятнинг шимолий туманларида 148,3 минг тонна пахта етиштирилди. Денов, Хайробод, Ўзун пахта тозалаш заводлари етиштирилган пахтанинг 134,7 минг тоннасини қайта ишлади. Умуман, айтиш мумкинки, 1946—1960 йилларда

Сурхондарёда янги пахта тозалаш заводлари бунёд этилди. Лекин 1960 йилга келиб вилоятда 5 та пахта тозалаш заводи фаолият юритиб, улар томонидан 135,6 минг тонна пахта толаси ишлаб чиқарилган бўлса-да, вилоят иқтисодиётини, аҳолининг турмуш даражасини яхшилашга унчалик ҳам кўп ижобий таъсир кўрсата олмади, чунки етиштирилган пахта толаси, линт, монетнинг марказий ҳолатига келтирилиши учун Россиянинг марказий шахарларидаги тўқимачилик фабрикалари, шунингдек, Германия, Болгария, Чехословакия, Франция каби давлатларга юборилган. Янги пахта тозалаш заводларининг ишга тушиши, албатта, вилоят иқтисодиёти ривожига ўзига хос ижобий роль ўйнаган, бу шубҳасиз. Юқорида таъкидлаганимиздек, ажратилган маблағлар фақат янги пахта заводлари курилишига эмас, балки мавжуд пахта тозалаш заводларининг реконструкция қилишга ҳам қаратилган. Вилоятнинг энг кекса саноат корхонаси саналган Термиз пахта тозалаш заводи 1946 йилда яна янги жиҳозлар билан қуроллана бошлади.

Корхонани янги техника билан жиҳозлаш давом эттирилиб, 1948 йилда баҳоси 13345,20 сўмлик вентилятор, 19535 сўмлик ҳовуз, 18665 сўмлик «Ленинец» номли лентали транспортёр ишга туширилди. Заводда амалга оширилган ишлар, албатта, ўз натижасини берди. 1949 йилда завод жамоаси режадаги 8820 тонна тола ўрнига 9675,7 тонна тола ишлаб чиқариб, режани 103,7 фоизга уддалади, режадан ташқари 855,7 тонна тола ишлаб чиқарди.

1946—1950 йиллар ичида Денов, Шеробод, Хазарбоб пахта тозалаш заводлари ҳам қайта таъмирланиб, янги замонавий жиҳозлар билан қуроллантирилди. Денов пахта тозалаш заводида 590 от кучига тенг бўлган «Болдуин» маркали дизель, генератор, электромоторлар, эски «ТЕМ» маркали линтерлар ўрнига янги «ХЛМ» маркали линтерлар, беш барабанли тозалагич ва чигитни узатувчи транспортёрлар ўрнатилди.

Урушдан кейинги йилларда Шеробод пахта тозалаш заводининг қувватини ошириш вилоят хўжалик раҳбарларининг диққат марказида бўлди. Корхонани замонавий техника ва технология билан жиҳозлаш ишларига биргина 1949 йилда 18 минг сўм маблағ ажратилди. Мана шу ажратилган маблағлар ҳисобига корхонада чигитни узатиш механизациялаштирилди, гидравлик пресс, беш барабанли тозалагич ўрнатилди. Лекин

шунин ҳам таъкидлаш керакки, режада кўзда тутилган барча ишлар турли сабабларга кўра амалга ошмади. Ма-салан, Термиз пахта тозалаш заводида «Метеор-75» маркали двигателъ, 2 донна «ХЛМ» маркали момиқ аж-ратгич, 1000 тонна пахта ҳосили сиғадиган омбор, пресслар учун электромоторлар, Денов пахта тозалаш заводида лаборатория, эстакадо, тош ушловчи, ток берувчи двигателлар, Шеробод пахта тозалаш заводи-да энергия берувчи двигателъ, момиқ тозаллагич уску-налари ўрнатилмади.

Албатта, бу ишларнинг бажарилмаганлиги корхо-наларнинг нормал суръатда ишлашига салбий таъсир кўрсатди. Шу йиллар давомида Денов пахта тозалаш заводининг электр токига бўлган талаби, Шеробод пахта тозалаш заводининг эса механизациялаш талаби қон-дирилмади.

Маълум бир камчиликларга йўл қўйилган бўлиши-га қарамасдан, 1946—1950 йилларда Сурхондарё пахта тозалаш трестига баъзи бир ишлар амалга оширилди-ки, буни биз инкор эта олмаймиз. Биринчи навбатда пахта тозалаш заводларининг техник жиҳозланиш да-ражаси яхшиланиб борди:

№	Номлари	1946	1950
1.	Тола ажратгич	13	16
2.	Арралар	1300	1920
3.	Пресслар	3	6

Пахта тозалаш корхоналарининг замонавий техни-ка ва технология билан жиҳозланиши кўпроқ маҳсулот ишлаб чиқариш имкониятини яратди:

№	Кўрсаткичлар	Ўлчов бирлиги	1946	1947	1948	1949	1950
1.	Ялли маҳсулот	Минг сўм	22749	—	38819	50682	326949
2.	Тола	Минг	17229	24677	27869	33018	34769
3.	Чигит	—	38911	35660	46788	—	56678
4.	Пахта момиги	—	56	—	901	1222	1572

50-йилларга келиб Сурхондарёда пахта етиштириш-ни янада кўпайтириш чора-тадбирлари кўрилди, янги ерлар ўзлаштирилади бошланди. 1954 йилда вилоятда «Сур-хон сув ҳўжалиги» трести ташкил топди. Худди шу даврда Сурхон-Шеробод қўларидан 11 минг гектар ерни суғориш учун 165 минг куб. м сув йиғишга эга бўлган Ўққизил сув омбори қурилиши бошланди.

Бундай янги ерларни ўзлаштириш ишлари нафақат Сурхондарёда, балки бутун республикада амалга оши-рилмоқда эди. Пахта етиштириш ўсиб борар экан, ал-батта, уни қайта ишловчи корхоналар зиммасига ҳам масъулият юклайди. Шу сабабли корхоналарни янги техника ва жиҳозлар билан қуроллантириш 50-йиллар-да Ўзбекистон ҳукуматининг диққат марказида бўлди. 1955 йил сентябрийда Ўзбекистон Компартиясининг нав-батдаги пленуми бўлиб ўтди. Пленумда «Саноатда иш-лаб чиқариш жараёнини комплекс механизациялаш ва автоматлаштиришни жорий этиш юзасидан қўшимча тадбирлар тўғрисида», «Ўзбекистон саноатида техника тараққиётини яна ривожлантириш вазифалари тўғри-сида» каби қарорлар қабул қилинди. Ана шу қарорлар асосида республика саноат корхоналарида реконструк-циялар, янги замонавий ускуналарни ўрнатиш, янги цехларни кенгайтириш ва барпо этиш, ишлаб чиқа-риш технологиясини яхшилаш юзасидан анча ишлар амалга оширилди.

1957—1959 йилларда Термиз пахта тозалаш заводини комплекс механизациялашга алоҳида эътибор берилди. Заводда пахта тодаларини ортиш, уни пресслаш ишла-ри механизациялаштирилди. Толани прессга узатади-ган конденсатор реконструкция қилинди, момиқ аж-ратиш цехида меҳнат унумдорлигини 10—15 фоиз оши-рилган янги аппарат ўрнатилди.

1941 йилда Термиз пахта тозалаш заводида респуб-ликада биринчи бўлиб ингичка толали пахтани қайта ишлайдиган линт цехи ишга туширилди. Аммо уруш тугайли бу цех фаолияти тўхтаб, унинг ускуналари Туркменистоннинг Мари пахта тозалаш заводида бе-риб юборилган эди. 1948 йилда цехни яна ишга туши-риш масаласи кун тартибга қўйилди, аммо цех 50-йилларнинг охирига келиб ишга тушди. Цехда ўрна-тилган махсус машиналар ингичка толали пахтанинг табиий хусусиятини сақлаб қолган ҳолда сифатли тола ишлаб чиқаришга имкон беради. Худди шу даврда 1944 йилдан «Ҳазарбоғ» пахта тозалаш заводи номини ол-



Пахта тозалаш заводида.

ган Хайрбод пахта тозалаш корхонасида ҳам бирмунча ишлар амалга оширилди. Асосий фаолияти уруғлик нав пахта чигитларини олиш билан шуғулланиб, фақат қўлда терилган пахтани қайта ишлайдиган мазкур корхонада 1958 йилдан бошлаб машинада терилган пахтани қўриштиш ва тозалаш цехи ўз фаолиятини бошлади.

Умуман олганда, 1946—1960 йиллар ичида Сурхондарё пахта тозалаш саноати корхоналарини янги техника ва технология билан қўролантириш ишлари олиб борилди. Бунинг натижасида пахта тозалаш трести маълум бир ютуқларни қўлга киритди. Бунни қуйидаги жадвалда кўришимиз мумкин:

№	Номлари	Ўлчов бирлиги	1946	1950	1955	1960
1.	Ялли махсулот	Минг сўм	22749	326949	497250	868867
2.	Топа	—	17229	34769	41089	72820

Урушдан кейинги йилларда вилоят пахта тозалаш саноатини ривожлантириш борасида белгиланган режаларнинг катта қисми турли хил объектив ва субъектив сабаблар оқибатида амалга оширилмади қолди. Яъни йилига 30 минг тонна пахтани қайта ишлайдиган Шўрчи пахта тозалаш заводи 1949 йил ўрнига 1961

йилда, 50-йиллар бошида ишга туширилиши лозим бўлган Узун пахта тозалаш заводи эса 1957 йилда фойдаланишга топширилди.

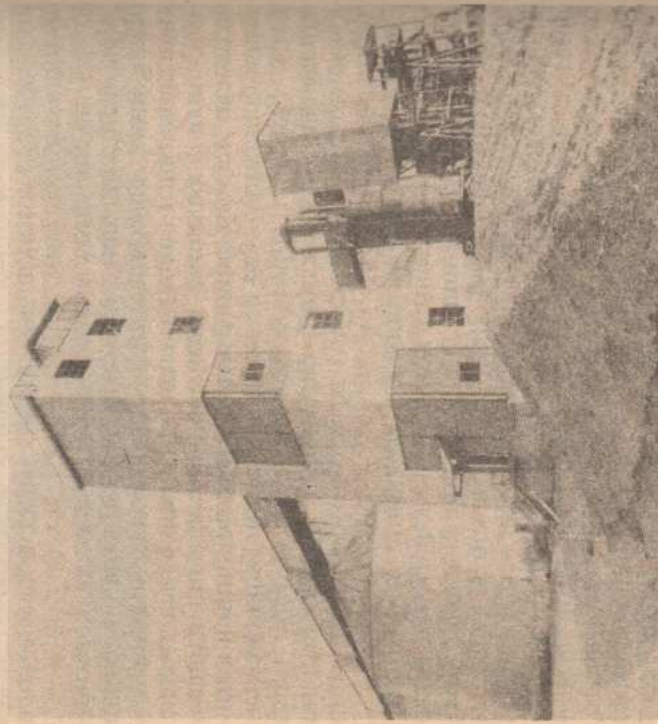
Шунингдек, корхоналарни замонавий техника ва технология билан жиҳозлаш даражаси ҳам талаб даражасида эмас эди. Пахта тозалаш корхоналарига собиқ Иттифоқнинг марказий районлари корхоналаридан де-монтаж қилинган ускуналар келтириб ўрнатилди. Агарда мана шу камчиликлар бўлмаганда эди, вилоят пахта тозалаш саноатининг кўрсаткичи бундан ҳам юқори бўлиши табиий эди.

60—80-йилларда вилоятда пахта тозалаш корхоналари қуриш ишлари давом эттирилди. Худди шу даврда Жарқўрғон, Сурхон, Ангор, Музробод, Қизилқўрғон туманларида янги пахта тозалаш заводлари бунёд этилди. 1983 йили Ўзбекистон Вазирлар Кенгашининг қарорига асосан Жарқўрғон ип-йигирув тўқув фабрикаси қурилиши бошланди. 1984 йилда фабриканинг биринчи навбати, 1986 йил апрелида эса иккинчи навбати ишга туширилди. Фабриканинг бир йиллик ишлаб чиқариш қуввати 1571 тонна калава ва 8500 минг погон метр қон суртга тенг эди.

Урушдан кейинги йилларда аҳолининг ёғ-мой маҳсулотига бўлган талабини қондиришга қаратилган қатор қарорлар қабул қилинди. Улардан бири Вазирлар Кенгаши томонидан 1946 йил 4 январда қабул қилинган «Республиканинг ёғ заводларини тиклаш ва ишини яхшилаш тadbирлари тўғрисида»ги қарордир. Агар 1946 йилгача Ўзбекистонда 16 та ёғ-мой заводлари бўлган бўлса, улардан бири бу Денов ёғ заводи эди. Албатта, уруш йилларида ёғ-мой ишлаб чиқариш камайди, аммо ҳукуматнинг 1946—1953 йиллар мобайнида Ўзбекистонда пахтачиликни қайта ишлаш ва янада юксалтириш режаси ҳамда тadbирлари тўғрисидаги қароридан кейин пахта майдонлари кенгайди, пахта ҳосилдорлиги ортди. Масалан, вилоятда пахта етиштириш 1946—1953 йилларда 2,2 баробар кўпайди. Шунинг ҳам алоҳида қайд этмоқ лозимки, енгил ва озиқ-овқат саноати юксалиши кўп жиҳатдан қишлоқ хўжалиги ривожига билан боғлиқ бўлди. Хусусан, урушдан кейин пахта етиштиришга алоҳида эътиборнинг кучайиши, биринчидан, ортиқча маҳсулот чигитнинг тўпланиб қолишига, иккинчидан, янги ёғ корхоналари қуришни тақозо қилди. Биргина 1948 йилда 24 минг тонна, 1953 йилда эса 44,3 минг тонна ортиқча чигит мавжудлиги сабабли

вилоятда янги ёғ заводи Термизда қуриш режалаштирилди, аммо 1949 йили ишга тушиши лозим бўлган корхона умуман қурилмади.

70-йилларда Сурхондарё озик-овқат саноатида амалга оширилган муҳим ютуқ бу Шўрчи дон ва ун маҳсулотлари комбинатининг қурилишидир. 1976 йилдан бошлаб Шўрчи дон ва ун маҳсулотлари комбинати қурилиши республиканинг зарбдор қурилишларидан бири



Дон ва ун маҳсулотлари комбинатига.

сифатида қаралди. Етарли капитал маблағ ва ишчи кучининг сафарбар қилиниши туфайли 1978 йилининг охирида комбинатнинг биринчи навбати ишга туширилди. Комбинат 78 минг тонна ғалла сақланадиган ҳамда 32 минг тонна ғаллани қурига оладиган жиҳозлар ва омборлар билан таъминланди. 1979 йилда эса Ўзбекистонда энг кучли темир йўл вагонларидан юк туширадиган механизм монтаж қилинди, бу механизм 60 тонналик вагон токини 10 минутда бўшатади. 1980 йилда эса бир кеча-кундузда 450 тонна ун ишлаб чиқариш

аҳолисини ҳамда ўрта таълим мактабларининг мебель ва парталарга бўлган эҳтиёжларини қондиришга хизмат қила бошлади.

1946—1990 йилларда вилоятда енгил ва озик-овқат саноати билан бирга ёқилғи-энергетика мажмуи ривожда ҳам маълум бир ишлар амалга оширилди. Айнан шу даврда республикамиздаги энг рентабелли ва маҳсулотига талаб катта бўлган Шарғун шахтаси қурилиши бошланди. Шарғун шахтаси осма сим йўлининг улуғлиги жиҳатидан МДХ ва Европада етакчи ўринда турса, ишлаб чиқарилаётган гипс сифати жиҳатидан эса жаҳонда иккинчи ўринни эгаллайди. Шахта 1958 йилда фойдаланишга топширилди. Сурхондарёда нефть ва газ ишлаб чиқаришда ҳам бирмунча ишлар амалга оширилди.

Умуман олганда, 1946—1990 йилларда Сурхондарё саноатида амалга оширилган ишлар ва қўлга киритилган ютуқларга мазкур тармоқда меҳнат қилган ишчи ва муҳандис-техник ходимларнинг муносиб ҳиссаси бор.

ҚИШЛОҚ ХҲҲАЛИГИ

Урушдан кейинги дастлабки йилларда вилоятда халқ ҳўжалигини изга солиш, қишлоқ ҳўжалигини ҳар томонлама тараққий эттириш, мавжуд муаммоларни тезроқ тўғатиш, моддий-техникавий аҳволни яхшилаш каби вазифалар турган эди. Ишчи кучининг етишмаслиги, малакали мутахассислар кўпчилигининг урушда ҳалок бўлганлиги, давлат томонидан етарли даражада ёрдамнинг йўқлиги натижасида жамоа ҳўжаликларини иқтисодий жиҳатдан ривожлантириш имконияти анча чегараланган эди. Ачинарлиси шундаки, огир аҳволга қарамай, Марказдан берилаётган кетма-кет кўрсатмалар, имкониятни ҳисобга олмай режалаштириш, кўшимча маҳсулотларни етказиб бериш тўғрисидаги буйруқлар халқнинг турмуш даражасини қийинлаштириб қўйди. Шундай шароитда ҳам вилоят меҳнаткашлари ўз зиммасидаги режа ва топшириқларни бажаришга ишонч билан киришдилар. Ўзун туманидаги мавжуд 32 та ҳўжадан 28 таси режани ошиғи билан бажариб, шундан 11 таси ҳар тектардан 15—20 центнердан ҳосил олди. Уринбой Йўлдошев етакчилигидаги «Янги куч» жамоа ҳўжалиги аъзолари 21 центнердан, шу жамоа ҳўжалигидаги Ёқубжон Ҳожиматов бошлиқ звено аъзолари ҳар тектар ердан 35 центнердан ҳосил олди. Тумандаги Са-

мад Курбонов етакчилик қилаётган Ворошилов жамоа хўжалиги аъзолари 1945 йил деҳқончилигидан 475,000 сўм, чорвачиликдан бир миллион беш минг сўм даромад олди. Жамоа деҳқонларининг йиллик меҳнатига 664 минг сўм пул, 650 центнер галла ва 481 центнер гўшт тақсим қилинди. Шу тариқа ўртача ҳар бир меҳнат кунига 5 сўмдан пул, 200 граммдан галла ва 36 граммдан гўшт тўғри келди.

Урушдан кейинги йилларда қишлоқ хўжалигини ривожлантириш ниҳоятда оғир кечди, chunkи техника таъминотининг танглиги, мавжуд техниканинг урушга сарфбар этилганлиги, ишчи кучининг етишмаслиги, қишлоқ хўжалигини биладиган малакали мутахассисларнинг йўқлиги бунга сабаб бўлди. Деҳқончилик учун уруғликнинг камлиги, жамоа хўжалиklarининг иқтисодий жиҳатдан заифлиги қишлоқ хўжалигини тезда ўнглаб олишга имкон бермади. Ўз навбатида деҳқонлар барча қийинчиликларни бартараф этишга киришиб 1946 йили 3700 гектар ерга чигит экиб, 63800 тонна пахта, шундан 2763 тоннаси ингичка толали пахта етиштириб, ҳосилдорликни 14,8 центнерга кўтарди.

Улка иқтисодиётини мустаҳкамлаган хом ашё йўналишига мувофиқ беш йиллик топириқлар дастурида пахта етиштиришнинг урушдан аввалги даражасини жадал тиклаб ва уни янада кўпайтириш вазифасига катта эътибор берилди ҳамда пахтачиликка вилоят қишлоқ хўжалигининг ҳал қилувчи тармоғи деб қаралди. 1945 йили Шўрчи туманида қишлоқ хўжалигини янада ривожлантириш, ишлаб чиқаришни режа асосида олиб бориш, меҳнатга ҳақ тўлашни тўғри ташкил этиш, ҳосилдорликни ошириш, янги навларни яратиш соҳасида сезиларли тадбирлар амалга оширилди. Жамоа хўжалиklarига жамоат ёрдамини кучайтириш туфайли 49 та хўжаликдан 33 таси пахта тайёрлаш режасини ошириб бажарди. Туман пахтакорлари 6330 гектар пахта майдонининг ҳар гектаридан 11,1 ўрнига 12,95 центнердан ҳосил олиб, пахта тайёрлаш йиллик режасини муддатидан илгари 122,4 фоиз қилиб бажарди. Тиловов етакчилигидаги «1 Май» жамоа хўжалиги, Элмуродов етакчилигидаги «Ленинбод» жамоа хўжалиги ва «Ёш гайрат» жамоа хўжалигидаги Жўраев етакчилигидаги звено аъзолари ҳар гектардан 109 центнердан, Зубборов бошлиқ бригада 45 гектар ернинг ҳар бир гектаридан 31 центнердан ҳосил олиб катта меҳнат зафарига эришдилар.

Ўзбекистоннинг пахта етиштиришга ихтисослашганлиги ўзининг жуда кўп салбий оқибатлари билан бирга пахта якка ҳокимлиги ўравонлигининг кучайишига ҳам олиб келди. Аммо ўша йилларда республикада «одил» ҳокимларнинг куч-ғайрати билан халқ онига пахтачиликни жадал ривожлантириш Ўзбекистон меҳнаткашларининг моддий фаровонлигини оширишнинг объектив асоси эканлиги, бу ўзбек халқининг собиқ Совет Иттифоқидаги барча халқлар билан «мустаҳкам алоқа» ва «бузилмас дўстлиги» ифодаси эканлиги сингдирилди. Қишлоқ хўжалигининг техника тараққиёти йўлидан боришини таъминлашда республикадаги қишлоқ хўжалик машинасозлиги корхоналари ва илмий салоҳият катта роль ўйнаши лозим эди. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон кўрсатма берувчи гуруҳлари ишлаб чиқариш самарасини оширишга алоҳида эътибор бердилар. Чунинчи, Сурхондарёдаги, асосан сугориладиган деҳқончилик учун ирригация ишлари машиналари Андижондаги «Строммашина» ва «Ирмаш» заводларидан олиб келинди. Вилоят қишлоқ хўжалигини техника билан қайта жиҳозлаш масалаларини ҳал қилишда «Ташқи хўжамаш», «Чирчиқхўжамаш», Самарқанддаги «Красный двигатель» заводларининг хизмати катта бўлди.

Урушдан кейинги йилларда Ўзбекистон қишлоқ хўжалик маҳсулотининг энг муҳим турларини етиштириш даражаси кескин равишда пасайиб кетди. Пахтачиликка зиён етказилди, чорва тўғри камаиди, унинг маҳсулдорлиги тушиб кетди. Уруш йилларида хўжаликлар ва МТСларнинг моддий-техникавий базаси ниҳоятда заифлашди. Масалан, 1941 йил 1 январдаги маҳсулотларга кўра, республика далаларида барча турдаги 1055 та трактор ишлаган бўлса, 1945 йилга келиб, уларнинг сони 787 тага тушиб қолди. Шу тракторлар билан бажарилган иш ҳажми кўрсатилган давр ичида 1,5 ба-равардан зиёд қисқарди. Машина-трактор паркиннинг техникавий ҳолати ниҳоятда ташвишли даражада бўлиб, бу парк 8—10 йил мобайнида янгиланмаган, ишдан чиққан, эскириб қолган машиналардан иборат эди. За-рур техниканинг йўқлиги дала ишларининг сифатига ноқулай таъсир ўтказиб, меҳнат чиқимлари кўпайди, меҳнатни ташкил қилишнинг қадимий, қолақ шакл-лари авж олиб кетди. Уруш охирига келиб республика-нинг кўпгина галлакор хўжалиklarида экин ўроқ би-дан ўриб олинган эди. Ўрилган галла чорва моллари-

нинг тўғри билан, бир қанча туманларда эса тошлар ёрдами билан янчилар эди. Шунинг учун ҳам Сурхондарёда қишлоқ хўжалигини техника билан таъминлаш, механизатор мутахассисларни қўлаб етиштириш, муҳандис-техник ходимларнинг сонини ҳамда салмоғини ошириш соҳасига катта эътибор берилган бўлган. 1946—1948 йилларда деҳқонлар давлатдан 80 та занжирли НАТИ, 157 та универсал тракторлари ва бошқа техника жиҳозлари сотиб олди. Вилоятнинг Шеробод туманида қишлоқ хўжалик машиналари етказиб бериш олиб бориб, «НАТМ-75», «ХАТЗ», «СТЗ» тракторлари етказиб бериш 25 фоизга, тракторлар 35 фоизга ва комбайн 15 фоизга ўсди. Урушдан кейинги йилларда хўжаликларни йириклаштириш амалга оширилди. Жаркўрғон туманидаги Охунбобоев, Тельман, Пахтабод номли майда хўжаликлар 1948—1950 йилларда Норали Боймуродов хўжалигига бириктирилди. Натихада қўлратли, иқтисодий жиҳатдан бақувват хўжалик вужудга келди, унинг ихтиёрида 26328 гектар ер бор эди.

Тўртинчи беш йиллик мобайнида ирригация қурилиши авж олдирилганлиги натижасида Сурхондарё вилоятида сугориладиган ерларнинг катта-катта массивлари ўзлаштирилди. Ўзбекистон Компартиясининг Х курултойи қишлоқ хўжалигига раҳбарликни яхшилаш, пахта майдонларини кенгайтириш ва унинг ҳосилдорлигини гектар бошига 25 центнергача етказиш вазифасини ўртага қўйди. Шу муносабат билан ирригация қурилиши ва ирригация-мелиорация ишларини механизациялаш ишлари жадаллаштирилди.

1946—1948 йилларда вилоятда ирригация-мелиорация ишларига катта эътибор берилиб, Денов-Юрчи ботқоқлигига мелиорация ишлари, Душанбе-Қорағач, «Ҳазарбоғ» ва «Занг» каналларини қайта таъмирлаш 40 минг гектарга яқин ерларнинг сув таъминотини яхшилаш ва 7 минг гектарга яқин янги ерларни ўзлаштириш имконини берди. Натихада 1948 йилнинг ўзида пахтадан 185 миллион сўм умумий даромад олинди. Тўртинчи беш йиллик даври қолхоз тузумини мустаҳкамлашга уринишлар билан тарихда ўрин олди. Бундай уринишлар мамлакат қишлоқ хўжалигини юксалтириш вазифаларига мувофиқ тарзда хўжаликларнинг ишлаб чиқариш имкониятини фаоллаштириш заруриятини тақозо этган эди. Хўжаликларни бошқариш тизимини биринчи раундга такомиллаштириш ва унинг аъзолари меҳнатини ташкил этишни янада яхшилаш, қишлоқ хўжалик

артели уставига риоя қилиш устидан назоратни кучайтириш, ҳаддан ташқари кенгайтириб кетган маъмурий аппаратни қисқартириш, қолхоз ишлаб чиқаришини ривожлаштиришни яхшилашга интилиш қолхоз тузумини ривожлантиришга қаратилган тadbирларнинг асосий мазмунини бўлди. Сталинча зулмкорлик тартиби ҳукм сурган, қолхоз тузуми табиатининг ўзи чуқур ўзгариб, издан чиққан, деҳқонлар эса ердан ва паспортдан маҳрум бўлишига қарамасдан, Сурхондарёда қишлоқ хўжалик ўсиб борди.

1948 йили пахта майдонини 1941 йилга нисбатан 5 минг гектарга ошириб, ҳосилдорлик кўпайди. Агарда 1944 йилда гектаридан 9,8 центнердан ҳосил олинган бўлса, 1948 йилга келиб гектар ҳосилдорлиги 19,1 центнерга етказилди. 1948 йилда 85,8 тоннадан ортиқ пахта тайёрланди. Бироқ қишлоқ хўжалигига ҳосилдорлик олиб боришига қарамасдан, деҳқон ва қишлоқ хўжаликлари рининг моддий аҳволи яхшиланмади. Қишлоқ хўжалик артиллериясини бошқариш шакллари, усуллари ва воситаларини қайта кўриб чиқиш ва меҳнат жараёнини ташкил қилиш масаласи 50-йилларда ўткир масала бўлиб турди. Бу масала шу жиҳатдан муҳим эдики, тинч қурилишга ўтилганига қарамай, хўжаликларда бошқарувнинг фавқулодда тизими, аслида диктаторлик тизимига ҳамон амал қилинди. Бу ерда меҳнат кунини минимумини тўлиқ бажармаганлик учун қаттиқ маъмурий жазо чораларини кўриш амалиёти сақланиб қолди ва уни бажармаган хўжалик аъзолари суд жавобгарлигига тортилари эди. Аксарият хўжаликларда маъмурий буйруқ ва кўрсатма меҳнат интизомини мустаҳкамлашнинг бирдан-бир воситаси деб ҳисобланди. Советлар Ҳукумати Министрлар Советининг «Сугориладиган ерлардан янада тўлароқ фойдаланиш ва қишлоқ хўжалик ишларини механизациялашни яхшилаш мақсадида сугоришнинг янги тизимига ўтиш тўғрисида»ги қарори 1950 йилнинг августда қабул қилинди. Хўжаликларни йириклаштириш ҳақидаги қарор эса беш йилликнинг охирида қабул қилинган бўлиб, хўжаликларни йириклаштиришдан сезиларли натижаларга эришиш кутуларди. Майда қишлоқ хўжалик артиллериясининг кўп бўлиши қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини ривожлантиришга салбий таъсир ўтказди, майда хўжаликлар кам қувватли бўлганлиги сабабли ердан, техникадан, молиядан, фан ютуқларидан самарали фойдалана олмайди деб ҳисобланарди. Хўжалик қанча йирик бўлса,

у ўз ишларини шу қадар самарали олиб боради деган содда тушуниш жуда катта амалий зарар келтирди. Бунда ҳўжаликларнинг ҳажми, табиий яшаш, ишлаб чиқариш омиллари инobatга олинмай ўзбошимчилик билан тузилар эди.

Тинч қурилишга ўтиш истиқболига одамлар катта умид билан қарадилар, ундан туб ўзгаришларни кутардилар, афсуски, бу орзу-умидлар амалга ошмади. Шундан кейинги воқеалар кўрсатганидек, либераллаштириш ўрнига, кўп ўтмай, тоталитар (зулмкорликка асосланган) тартибни янада мустаҳкамлаш жараёни намoён бўла бошлади. Меҳнат фаоллигини кучайтириш учун сабаб бўлувчи рағбатлантириш омилларида моҳирлик билан фойдаланиш жуда катта аҳамиятга эгадир. Тажрибанинг кўрсатишича, кишиларнинг меҳнатига бўлган қизиқишининг сабаби ижтимоий томондан уч кўпайтувчидан иборат ҳосилалар. Биринчи кўпайтувчи — ишдан маҳрум бўлиб қолишдан, яшаш воситаларидан ажралиб қолишдан кўрқишдир. Иккинчи сабаб — иш ҳақининг орттишидан моддий манфаатдорлик, учинчи сабаб — ижтимоий-сиёсий онглилик даражаси, ҳалол юқори унум билан ишлашга ички эҳтиёждир. Уларга рағбатлантириш омиллари маҳкам боғланиб кетади. Уларни руҳий омиллار гуруҳига кiritиш мумкин. Улардан биринчиси — эътиқоддир, у мафкуравий соҳа билан чамбарчас боғлиқ. Иккинчи омил инсон фаолиятининг биологик томонлари: ўзини-ўзи сақлаш туйғусини, очкўзлик, кўркув умидини ўз ичига олади. Учинчи омил — ижтимоий-руҳий сабаблардир: тақлид қилиш; етақчилик, бошқаларга ҳолисона ғамхўрлик қилиш, яна бунга билимга туғма қизиқувчанлик ҳавасини кўпиш мумкин. Қишлоқда ишга бўлган муносабатнинг маъмурий-бўйруқбозлик тарзидаги ёндашувлар ишлаб чиқариш, айирбошлаш ва тақсимот жараёнларининг кўполлик билан бузилишига олиб келди. Давлат ва жамоа ҳўжаликларининг ҳўжалик соҳасидаги ҳар қандай мустақиллигига барҳам берилди, оқибатдаги ҳар қандай меҳнаткашлари кунбай ишловчилар аҳволига тушиб қолдилар.

Қишлоқ меҳнаткашларининг бунёдкорлик куч-ғайрати деҳқончиликнинг бошқа соҳаларига ҳам турли шаклларда сарфланди. Масалан, вилoят деҳқонлари бoрдorчилик ва узумчиликни ривожлантириш борасида ижобий ишларни амалга оширдилар. Агар ишлаб чиқаришнинг бошқа тармоқлари каби бу тармоқлар ҳам

уруш йилларида катта зарар кўрган эди. Урушнинг охирига келиб мева-и дарахтлар сони 32 фоиз қисқариб кетган эди. 1946 йилнинг апрелида Ўзбекистон ҳукумати Республикада бoрдorчилик ва узумчиликни ривожлантириш дастурини ишлаб чиқди. Мазкур дастурга бинoан жамоа ва давлат ҳўжаликларига 10 ешгача бўлган боғ ва узумзорларнинг сийрақлигини тугатиш, уларни нормал қалинликка етказиш вазифаси қўйилди. Вилoятда қишлоқ ҳўжалик бошқармаси руҳсатсиз дарахтлар ва ток зангларини қирқиб ва сугуриб олиш тақиқланди, боғбонлар ва узумчилик учун сувдан фойдаланиш графикалари ҳамда бошқа имтиёзлар жорий этилди. Бoрдorчилик яхши йўлга қўйилган кўпгина ҳўжаликлар пайдо бўлди, улар орасида Денов туманидаги «Халарбоғ», Бойсун туманидаги «Работ», Сарийосиё туманидаги Ленин номили жамоа ҳўжаликларини кўрсатиш мумкин. Бoрдorчилик ва узумчиликни тиклаш ишлари билан узвий бирликда қишлоқ аҳолисининг сабабдорчилиги ва полизчиликни ривожлантириш борасидagi кўп томонлама фаолияти ҳам кенг авж олиб кетди. Уларнинг куч-ғайрати туфайли 1950 йил охирига келиб сабзавот экиладиган ерлар кенгайиб, уларнинг ҳосилдорлиги вилoятда 1945 йилга нисбатан 1,8 барoбар кўпайди. Бoрдorчилик, узумчилик, сабзавотчиликни тиклаш ва янада юксалтириш дастурини амалга оширишга «гектарчилик» ҳаракати катта таъсир кўрсатди. Бу ҳаракатнинг моҳияти юқори ҳосил олиш мақсатинда қишлоқ ҳўжалик экинларига ишлов бериш учун ер майдонларини айрим ходимларга алоҳида-алоҳида қилиб бириктириб қўйишдан иборат эди. «Гектарчилик»ни биринчилар қаторида жорий этган ҳўжаликлар орасида Шўрчи туманидаги бoрдorчилик ҳўжалиги, Деновдаги Шредер илмий-текшириш институти ишчилариндир. Пахтачиликда оғир шарoитга қарамай юқори ҳосил олиш учун кўтаринки меҳнат ҳаракатлари бўлди. 1952 йили Жарқўрган туманидаги «Социализм» жамоа ҳўжалиги аъзолари 25 центнердан ҳосил олдилар. Ҳўжаликнинг звено бошлиғи Тоғаймурод Жонназаров, бригада бошлиғи Дониёр Кувондиқовлар эришган ютуқлари учун давлат мукофотларига сазовор бўлдилар.

Уруш йилларида вилoятда чорвачилик ҳам катта талафот кўрган эди, чунки фронт ва мамлакат ичкерини эҳтиёжлари учун подани тўлдириш ҳисoба олинамасдан чорва моллари сўйиб юборилди. Бунинг устига уруш даврида чорвачилик соҳасида меҳнат қиладиган

мутахассислар етишмас эди. Шунинг учун 1945—1950 йилларда чорвачиликни юксалтиришнинг асосий йўналишлари — чорва моллари гўёгини кўпайтириш, унинг наслдорлигини яхшилаш, ем-хашак базасини такомиллаштириш, аграр секторнинг бу муҳим тармоғи моддий базасини мустаҳкамлашдан иборат бўлди. Чорвадорлар меҳнат мусобақасининг етакчи шакллари соғин ситирлардан олинadиган сут миқдорини ошириш, қирқиб олинadиган жунни, гўшт маҳсулотларини кўпайтириш эди. 1946—1948 йилларда Бойсун туманидаги «Сайроб», Жарқўрғон туманидаги «Сурхон», Сарюсиё туманидаги Ленин, Шеробод туманидаги «Сурхон» ҳамда Сталин номли жамоа хўжаликларига энг яхши чорвадорлар ҳар 100 бош она қўйдан 115—117 талдан кўзи олишга муваффақ бўлдилар.

50-йилларда вилоятда чорвачиликдаги сермахсул ишларни механизациялаш суъратлари бирмунча юқори кўтарилди. МТСлар ва машина-чорвачилик станцияларининг фаол иштирокида хўжаликларнинг фермалари ва чорвачилик мажмуаларида вилоятнинг наслчилик хўжаликларидagi автосуғорғичларни монтаж қилиш бошланди. Бир қатор хўжаликларда ем-хашак узатиш, илдизли озуқаларни ювиш ва қирқиш учун мосмалар жорий қилинди, электромеханик ва от кучи билан ишлайдиган юритмалар қўлланилди. Айрим чорвачилик фермалари аралаш ва дағал озуқаларни майдалаб беришга киришдилар, ситирларни секин-аста механик соғиш жорий этилди. Қорақўлчилик хўжаликларидa қўйларнинг жунини олиш учун электромеханик агрегатлар ишга туширилди.

Вилоятда 1954 йили 93,6 минг бош йirik шохли қорамол, жумладан, 33,1 минг бош соғин ситир, 233,1 минг бош қорақўл қўй, 405,1 минг бош хисори қўй, 191,7 минг бош эчки, 1,7 минг бош чўчка, 43,1 минг бош от бор эди.

1950 йилда қишлоқ хўжалигини янада ривожлантириш мақсадида жамоа хўжаликларини йirikлаштириб, майда тармоқ ҳамда қолоқ хўжаликларни тутатиш масаласига жиддий эътибор берилди. Ўртача ҳар бир хўжаликта чигит экиладиган майдон 138 гектардан 1367 гектарга етказилди. Натижада йirikлашган жамоа хўжаликларидa иш юритиш, моддий иқтисодий имкониятларни ривожлантириш шaroити етилиши сабабли вилоят жамоа хўжаликларининг пул даромади 767,3 миллион сўмни, шу жумладан, ўсимликшуносликда 700,6

минг сўмни ташкил этди. Қўриқ ерларни ўзлаштириш 50-йилларнинг иккинчи ярмида кучайиб, бу нарса Бешкўтон, Музробод, Истара чўлларида амалга оширилди. Худди шу даврдан янги ерларни ўзлаштириш эркин арзон кучни, Кўхитанг, Бойсун тоғ тизмаларидаги тоғли аҳолини мажбурий йўл билан бўлса-да, кўчириш сиёсати билан амалга оширилди. Хўжаликларни йirikлаштириш бошланиши туфайли майда-майда хўжаликлар бирлаштирилиб, йirikлаштирилди. Вилоятда бу ҳолатни кўплаб мисолларда кўриш мумкин. 1953 йили Ангор туманидаги 4 та кичик хўжалик — «Озод Буҳоро», «Биринчи май», Куйбишев, «Деҳқон иттифоқи» хўжаликлари бирлаштирилиб, унга Куйбишев номи берилди. 1956 йилдан хўжаликлар трактор ва қишлоқ хўжалик мутахассислари билан таъминлана бошланди.

Қишлоқ хўжалигининг амалий ривожига энг катта салбий таъсир кўрсатган нарса мутахассисларга бўлган муносабатдир. Механизаторлар тайёрловчи ва бошқа уқув юртлари етарли даражада моддий-техник таъминотга эга бўлмай, машиналар билан ишлаш мустақиллиги йўқ эди. Тайёрланган механизатор мутахассислар техника билан муносабатда бўлиш тушунчасини тулиқ ўзлаштириб олмагани сабабли хўжаликларга келганда ниҳоятда қийналиб қолган эди. Бу эса техникадан фойдаланиш имкониятини пасайтириб, тракторлар иш қувватидан тулиқ фойдаланиш имкониятини чеklang қўйди. Сурхондарёда механизатор мутахассисларга бўлган таълоб даражаси яхши эмас эди. Масалан, 1950 йили вилоятда 361 нафар тракторчи тайёрланиб, 337 тракторчи қайта тайёрлов курсларидан ўтказилди. 1951 йили вилоятда 831 та балон-камерли тракторлар бўлиб, уларнинг кучи 9999 от кучига эга эди. Бундан ташқари 276 та ланжирли тракторлар бўлиб, улар 9689 от кучига тенг эди. Вилоят қишлоқ хўжалигида 25 донa дон комбайни, 43 та юк ташувчи автомобиллар мавжуд эди. Бу техника таъминоти билан вилоят қишлоқ хўжалигини ривожлантириб бўлмасди, чунки ҳали ҳам от кучи билан ер ҳайдаш, экин экиш, ғаллани янчиш, юкларни тиниш ишлари бажарилар эди. 1950 йили Сурхондарёдаги мавжуд 11 та МТСда 206 нафар механизатор мутахассис тайёрланиб, улардан кўплаб механизацияланган бригадалар тузилди. Бу бригадалар мавжуд имкониятларни ишга солиб, ерларни ҳайдаш, экин экиш, култивациялаш, кимёвий ўғитлар бериш каби ишларни ўз зиммасига олди. Ўз навбатида Сурхондарёда бошқа

вилоятларга қараганда техникага муносабат оғир эди, чунки техник асбоб-ускуналарнинг етишмаслиги, му- тахассислар тайёрлаш масаласидаги камчиликлар ҳўжа- лик тараққиётига салбий таъсир қилмоқда эди.

1950—1960 йиллар давомида маълум ижтимоий фа- олий ҳаракатлари кенгайиб борган бўлса-да, ўзаро мусобақа очик, онгли, табиий шароитда пайдо бўлмас- дан, балки сунъий ижтимоий тарзда, кўпинча партия, давлат ғоявий назарияси тазйиқи таъсирида намойиш бўлди. Шунингдек, кўпинча «афсоналар» ижодкорлиги ёки афсонавий «ақллилик» ҳамда «онглилик» таъсири- даги ижтимоий маҳсулдорликнинг кенг тарқалишига йўл очиб берилди. Бу афсонавий ижодкорлик натижа- сида озгина ҳаракат қилинса, «социалистик мусобақа» оммавийлаштирилса, ҳамма «бир тан, бир жон» бўлиб, бир-бирини қўллаб-қувватлаб меҳнат қилса, инсоният асрлардан буён орзу қилиб келаятган «коммунистик жамият қуриш мумкин» деган тушунча кишилар онига сингдирилган эди. Хаёлий фикрлаш «коммунистик жан- нат», «яхши турмуш тарзи», «бепоул хизмат» каби орзу- умидлар таъсирида совет кишиларини илҳомлантирув- чи янги, «меҳнатга коммунистик муносабатда бўлиш» ҳаракатининг шаклланишига йўл очди. Бу ташаббусни 1958 йили Москва-Сортировочный депоси жамоаси бош- лаб берди. Янги ҳаракатнинг асосий мақсади оддий меҳнаткаш халқни коммунизмга «яқинлаштириш» ғояси билан қуроллантириш учун «коммунистчасига ўқиш, ишлаш ва яшаш», деган янги қақирқ юзага чиқарилди. Бу қақирқ заминда келажак авлод тарбиясини кучай- тириш, меҳнат унумдорлигини чексиз кўтариш, онгли тарзда меҳнатга бўлган муносабатни ўзгартириш, ҳар бир одамнинг жамиятга бўлган қарашини «социалис- тик» ғоя билан қуроллантириш, давлат мулкини эҳтиёт қилиб сақлаш, дангасаликка қарши аёвсиз кураш олиб бориш, талон-торожликка йўл қўймаслик, ўзига бер- китиб берилган касбга сидқидилдан киришиб ишлаш ғояси сингдирилган эди. «Меҳнатга коммунистик муно- сабатда бўлиш» қақирғи ҳам Ўзбекистонда кенг қўламда юқоридан жорий қилинди.

Сурхондарё вилоятида «меҳнатга коммунистик му- носабатда бўлиш» қақирғига жамоа ҳўжаликларидаги 1167 бригада, шундан 816 таси пахтачилик, 11 таси тракторчилик, 34 таси поллизчилик, 383 таси чорвачи- ликдан иборат бригадалар «қўшилдилар». Жамоа ҳўжа- ликларида ҳар бир центнер пахта ишлаб чиқариш учун

сарфланадиган меҳнат кўни 1958 йилдагига нисбатан 9,2 фоизга камайди. 1958 йили вилоят жамоа ҳўжалик- ларида маданий-маиший турмуш шароитини яхшилаш масаласига ҳам маълум маънода эътибор берилиб, ма- даний уйлари ва клублар 109, кутубхоналар 78, бола- лар боғчаси ва яслилар мавсумий 713, тиббиёт-даво- лаш муассасалари 28, мактаблар 359, ошхоналар 37, нон-дўконлар 36, ҳаммомлар 26, туғиш уйлари 23, мактаб интернатлар 5, тиббиёт марказлари 72 тага етди. 50-йиллар охирига келиб жамоа ҳўжаликларидаги иш- чиларнинг иш ҳақида ҳам ўзгаришлар бўлиб, энди- ликда иш ҳақи маҳсулот билан эмас, балки пул даро- мади билан тўланадиган бўлди. Бу эса меҳнаткашларни бозор билан боғланишга, эркин харид нархида ўз хо- ҳиш-истаги билан маҳсулот сотиб олишга шароит яра- тиб берди. Лекин ҳали жамоа ҳўжаликларида меҳнат ҳақида ҳам пул, ҳам маҳсулот билан ҳақ тўлаш давом этиб келмоқда эди, бу эса ҳисобот ишларини олиб боришга тўқинлик қиларди. Сурхондарё вилояти Ан- гор тумани «Ленин» номли жамоа ҳўжалиги аъзоси Х. Саидов йил якунига кўра 38400 сўм пул, 40 центнер буғдой ёки 1957 йилга нисбатан 10500 сўм пул даро- мад қилган бўлса, Жарқўрғон туманидаги «Сталин» жамоа ҳўжалиги аъзоси Фозил Имомов оиласи 50940 сўм даромад қилди. Меҳнат унумдорлигининг асосий кўрсаткичи, албатта, қилинган меҳнатга нисбатан ҳақ олиш эканлигига боғлиқ бўлишини юқоридаги рақам- лардан ҳам билиш мумкин. Бу масаланинг бир томони. Иккинчи томони шундаки, нимагадир ўша «қақирқ» бирча жамоа ҳўжаликларини ўз ичига олмади. Бунинг сабабларидан бири давлат сиёсатдонларининг бу «ча- қирқ» орқали капитализм тузумини лол қолдиришга уриниши, бизда ҳамма худди шу асосда ишлаб, шу асосда яхши ҳақ олади, деган тушунчани сингдиришга маракат қилиши эди.

Жарқўрғон туманидаги Норали Боймуродов жамоа ҳўжалиги 1956 йилда ялпи даромадни 4324 минг сўмга етказиб шундан 830 минг сўмни мукофотга берди. Аг- рар ишлаб чиқаришни юксалтириш муаммоларини ҳал қилишда шомашоарлик ва субъективизм билан бир қаторда қишлоқ ҳўжалигини ривожлантиришга колхоз ширкат мулки имкониятига етарли баҳо берилмаган- лиги чуқур салбий таъсир ўтказди. «Совхозлаштириш» йўли колхоз ширкат мулкини жадал давлат тасарруфи- га ўтказишнинг ёрқин кўриниши бўлди. Бу йўл, ўша

даврга ўқтирилганидек, «истиқболсиз», «иқтисодий жиҳатдан заиф» колхозлар негизда қўлаб совхозлар ташкил қилишда ўз ифодасини топди. Ширкат мулкнинг ўрнига етарли баҳо бермаслик билан бир қаторда ўша йиллардаги раҳбариятнинг «коммунизм барпо этиш» жараёнини сунъий равишда, валютаристик йўл билан жадаллаштиришга ва бир авлод ҳаёти давомида унинг марраларига етиб боришга интилиш ана шу тadbирни ўтказишни белгилаб берган омиллардан бири бўлди. Бу даврга колхозлар ўз имкониятларини асосан тутатди, унинг ўрнига совхозларни тузиш натижасида атрар ишлаб чиқаришни қатъий юксалтириш ва қишлоқларни коммунистик асосда ўзгартириш мумкин, деган схоластик (таги пуч) тасавурлар шаклланди. Шахсий ёрдамчи хўжаликларнинг таққиланганлиги қишлоқ хўжалигини ривожлантиришга жиддий зарар етказди. Бундай хўжаликларнинг тутатилиши, Н. С. Хрушев ва унинг атрофидаги раҳбарларнинг фикрича, деҳқонлар ва совхозларнинг ишчиларини уйғун ривожлантиришга рағбатлантириши, қишлоқ меҳнаткашларини маънавий бойитишга ва жисмоний камолотга йўналтириб, қишлоқ аҳолисининг онгида ва турмушдаги ўтмиш сарқитларини тутатишга қўмаклашиши лозим эмиш.

Катта қийинчиликларга қарамай вилоятда меҳнаткаш халқ томонидан муҳим амалий ишлар бажарилди, айниқса янги ерларни ўзлаштириш, суғориш тизимини яратиш борасида амалий ишлар қилинди. 50-йилларда ирригацияни ривожлантиришда янада катта қадм ташланди, натижада Денов, Юрчи, Файзова, Оқтумшук, Оққўрғон ботқоқликларни куритилди. Бу ерлар баъзида юқори ҳосилли Калинин номили, Ленин номили, Навоий номили, Жданов номили, Ульянов номили, «Ленинград», «Москва» ва бошқа хўжаликлар тузилди. 1950 йилда қўл кучи билан Таллимарон канали қазилиб, «Таллимарон» совхозини ва «Коммунизм» колхозини ташкил топди. 1953—1954 йилларда Шеробод ва Бойсун туманлари колхозчиларининг ташаббуси билан Таллимарон канали Қорасувгача масофада узайтирилди. Бешкўтон массивида 5 та колхоз тузилди.

Қишлоқ хўжалигини янада ривожлантириш янги сувиношотлари, каналлар қуриш, сунъий суғориш шаҳобчаларини тозалаш, ерларнинг мелiorатив ҳолатини яхшилаш орқали амалга оширилиши кўзда тутилиб 1956 йили узунлиги 23 км ли Какайди, узунлиги 90 км

ли Занг каналлари ишга туширилди. Вилоят жанубининг сувга бўлган эҳтиёжини таъминлаш, Термиз шаҳрини ободонлаштириш мақсадида 1958 йили йирик ўқизил сув омбори қуриб ишга туширилди, сув омборининг 165 миллион кубометр сув сигими жойлашадиган ва фойдали ҳажми 80 миллион кубометрга етказилди. Қишлоқ хўжалигини техника билан таъминлаш ҳамда унинг моддий-иқтисодий қудратини мустақамлаш учун 1958 йил февралда ҳукумат «Колхоз қурилишини янада ривожлантириш ва машина-трактор станцияларини қайта тузиш тўғрисида» қарор қабул қилиб, унда техникани жамоа хўжаликларининг ўзига сотиш ва шу асосда жамоа хўжаликларининг қўшимча имкониятларидан тўлиқ фойдаланишни кун тартибига қўйди. Фан-техника тараққиёти шароитида қишлоқ хўжалигини механизациялаш шу билан ажралиб турдики, бу талбир ўтган даврдан фарқ қиларди. Уша вақтда ишлаб чиқаришнинг барча цикллари яхлит механизациялаштирилиб, айрим машиналар, механизациялар ва агрегатлар бир хилда яратиларди. Янги маркадаги машиналар ишлаб чиқариш, илгари бевосита ўзимизда — Ўзбекистонда яратилган техникани замонавийлаштириш ва такомиллаштириш соҳасидаги ишлар анча кучайтирилди. 1957 йилнинг ўзигагина 4 та янги машина — СКТХ—4-6А, СТХВ-6 маркали пахта сеялкалари, НКУ-4-6А маркали культиватор ва ОГН—5 маркали чанглагич-пуркагич ишлаб чиқариш йўлга қўйилди.

1960 йилдан эътиборан қишлоқ аҳлига шахсий томорқа ва чорвани қисқартириш тўғрисида кўрсатма берилиб, унинг эҳтиёжига тегишли маҳсулотларни давлат ўз омборидан етказиб берадиган бўлди. Деҳқон қўлидаги ер ва чорва моллари солиқ тўлашни қўпайтириш ҳисобига тортиб олинди. Натижада деҳқон ва чорваларнинг шахсий мулкка бўлган эҳтиёжи сўндирилиб, шахсий экинларнинг турлари, чорва тўёқ сони, ҳатто парранда сони ҳам кескин камайиб борди. Вилоятда 1960 йили 133,9 минг бош йирик шохли қорамол, шу жумладан, 57,0 минг бош соғин сигир, 372,1 минг бош қорақўл қўйлар, 398,0 минг бош ҳисори қўй, 94,7 минг бош эчки, 22,0 минг бош чўчқа, 25,4 минг бош от, 480,7 минг бош парранда мавжуд эди.

60-йилларда вилоятда янги ерларни ўзлаштириш, Шеробод чуллариини ёппасига қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришига киритиш борасида муҳим ишлар қилинди.

Натижада янги-янги давлат ва жамоа ҳўжаликлари шаклланиб, минглаб гектар янги ерлар ўзлаштирилди. 1961 йил 9 февралда Ўзбекистон ҳукуматининг «Сурхон сув омори базасида Сурхон дарёси ҳавзасидаги янги ерларни ўзлаштириш ва сугориш бўйича тадбирлар тўғрисида»ги қарорига асосан 1962 йили 2-пахтачилик ҳўжалиги бўлган «Комсомолобод» совхози ташкил этилиб, совхознинг умумий ер майдони 10 минг 893 гектардан иборат бўлиб, ҳўжаликка ишга яроқли 1793 киши бор эди. 1954 йили Бешқўтон даштини ўзлаштириш учун Бойсуннинг Дарбанд ва Мачай қишлоқларидан 120—130 нафар киши кўчириб келтирилди. 1952 йили Дарбанд қишлоғида туғилган Шариф Бобоев Бешқўтон даштини ўзлаштириш ишига бошчилик қилди. 1962 йили янги ўзлаштирилган ерлар ҳисобида «Янгиобод» совхози тузилиб, унга Ҳамид Кузрятов раҳбар этиб тайинланди.

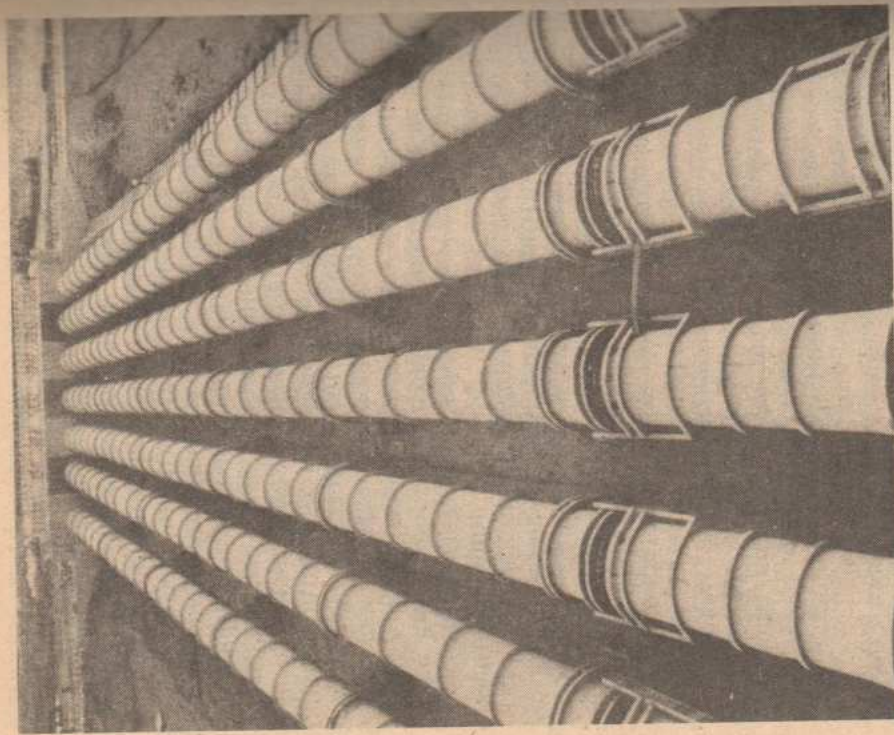
60-йилларнинг ўрталарига келиб вилоят қишлоқ ҳўжалигига маълум ижобий силжишлар бўлди, иқтисодий ютуқлар қўлга киритиб борилди. 1965 йили 61 минг гектар ерга экин экилиб, шундан 45 минг гектари шартли суғориладиган ва лалми ерларда етиштирилди. Донни йиғиштириб олишда 210 та ғалла комбайни ишлаб, уларнинг ҳар бири билан ўрта ҳисобда кунига 8—10 гектар майдондаги ҳосил ўриб-йиғиб олинди. Бунда Сариосиё туманидаги «Коммунизм» жамоа ҳўжалигининг Очилди Жаборов, Шеробод туманидаги «Партия XXII съезди» жамоа ҳўжалигининг Ҳудоймурод Расулов каби деҳқонларининг хизмати катта бўлди. Бироқ қишлоқ ҳўжалигида қайта куриш жараёни ларининг кам самара берганлигига амалга оширилган тадбирлар билан қишлоқ меҳнаткашларининг ўз меҳнатлари натижаларидан иқтисодий манфаатдорлиги ўртасида чуқур узвий боғлиқлик йўқлиги маълум даражада сабаб бўлган эди. Аввал бўлганидек, аграр ишлаб чиқаришни ташкил этишдаги камчиликлар кўпинча қишлоқ меҳнаткашларининг меҳнати билан ёпилиб кетарди. Меҳнатни моддий рағбатлантириш тизими бутунлай оқсаётган эди. У, бир томондан, маъмурий чеклашлар сабабли тобора кучайиб бораётган текисчилик йўли билан моддий ва маънавий қизиқишни тобора ортиб бораётган буйруқбозлик билан алмаштириш воқеасида тўхтатиб турилса, иккинчи томондан, моддий рағбатлантиришни зарур иқтисодий шарт-шароитлар билан қўллаб-қувватлашнинг йўқлиги тўхтатиб ту-

рарди. Бу даврда бозор моллар билан кам таъминланган эди, натижада маҳсулот ишлаб чиқарган деҳқон кўпинча ўз пулига сотиб оладиган нарсаларини тополмасди. Бу эса дала ва фермалар меҳнаткашларининг юқори унумли меҳнатга интилишини бўғиб қўярди.

1949—1974 йилларда вилоятда экин майдонлари 64 минг гектарга кенгайди, пахта майдони 53 минг гектардан 106 минг гектарга етди, пахта етиштириш 117 минг тоннадан 236 минг тоннага ўсди. 1965 йилда вилоят 305 минг тоннадан зиёдрок пахта етказиб берди. 1949—1964 йиллар мобайнида сув ҳўжалиги ва қишлоқ қурилиши ишларига 163,4 миллион сўм маблағ сарфланди. 1966 йили вилоятда пахта ҳосилдорлиги 1943 йилга нисбатан 4 баробар ошди ва 28,2 центнерни ташкил этди. Давлатга 306 минг тонна пахта, 4,0 минг тонна маккажўхори, 8,8 минг тонна шולי, 20,9 минг тонна сабзавот, 3,6 минг тонна картошка, 31,9 минг тонна узум сотилди. Колхозларнинг иқтисодий қуввати ошди. Жарқўргон туманидаги Норали Боймуродов жамоа ҳўжалиги 1966 йилда 194 тонна сабзавот, 115 тонна мева ва узум, 1967 йилда 497 тонна турли мева-сабзавот маҳсулотлари топширди. Вилоятда Шеробод қўлини мунтазам ўзлаштириш 60-йилларда оммавий тус олди. Ана шуларнинг натижаси улароқ янги давлат ҳўжаликлари тузиш имкони туғилди. Шу ҳўжалиklar ҳисобида минглаб гектар ерлар ўзлаштирилиб, янги аҳоли манзилгоҳлари, маданий-маиший хизмат масканлари куриб ишга туширилди. Бу эса янги туманларнинг ташкил топишига асос бўлиб хизмат қилди.

1968 йил декабрида Ўзбекистон ССР Олий Советининг Сурхон-Шеробод қўлида янги туман тузиш ҳақидаги фармойиши чиқди. Гагарин тумани тизилиб, туманга Шеробод туманидаги 4 та пахтачилик давлат ҳўжалиги, Термиз туманидаги «Искра» шолчилик жамоа ҳўжалиги бириштирилди. 60-йилларда деҳқон етиштирган маҳсулотга паст назар билан қараш, унинг меҳнати натижаларига тўғри ҳақ тўламаслик, деҳқон оиласи, унинг кундалик озуқа, кийиниш эҳтиёжларини ўрганмаслик ҳолати аянчли иқтисодий қийинчиликларни келтириб чиқара бошлади.

Харид нархларининг мутаносибсизлиги 1960 йиллар ва 1970 йиллардаги аграр сиёсатнинг жиддий камчиликларидан бири бўлди. Қишлоқ ҳўжалигини кескин равишда юксалтириш вазифаларини ҳал қилишда ха-



«Искра» насос станцияси Сурхон—Шеробод даштларини сув билан таъминлайди.

рид нархларидан фойдаланишга муайян тарзда инти-
лишлар бўлганлигига қарамай, умуман олганда, харид
нархларининг хўжаликлар иқтисодий ҳаётини жонлан-
тиришга таъсирини кучайтириш муаммоси ҳал қилин-
мади. Харид нархлари давлат, корхона, ишлаб чиқа-
рувчи ва истеъмолчининг иқтисодий манфаатларини
ҳисобга олмасди. Натжидада колхоз ва совхозлар дав-
латга маҳсулотни бир хилда паст нарх билан топшир-
гандан кейин айти шу маҳсулотни хўжаликлар анчаги-
на қимматга харид қилишга мажбур бўларди. Даромад-
ларнинг қишлоқдан ҳосил нархлари орқали қишлоқ

хўжалик техникасига, таъмирлашга, кимёвий дориларга
ва шу кабиларга кўчиб юриши содир бўларди. Муқо-
бил айирбошлаш учун соғлом, нормал шарт-шароит-
ларнинг йўқлиги қишлоқ меҳнаткашлари меҳнат фа-
олигининг намоён бўлишини чеklang кўярди. Бироқ
заҳматкаш ўзбек деҳқони собиқ совет даврида шундай
қийинчиликларга (зиддиятларга) қарамай деҳқончилик-
ни ривожлантириб ҳосилдорликни ошириб борди.

1966—1970 йилларда Сурхондарё қишлоқ хўжалиги-
да катта муваффақиятлар қўлга киритилди ҳамда 195
минг тоннадан ортиқ галла ва шולי, 70 минг тонна
сабзавот ва картошка, 120 минг тоннага яқин боғдор-
чилик маҳсулотлари, мева ва узум, 62 минг тонна гўшт,
125 минг тонна сут, 588 мингта яқин қорақўл тери, 66
минг центнер жун, 50 миллион донна тухум, 3200 тонна
пилла, 1725 минг тонна пахта етиштирилди. Ингичка
толали пахтанинг ўртача ҳосилдорлиги 29,8 центнерни
ташкил этиб, 107,4 минг тонна ингичка толали пахта
териб олинди. Ингичка толали пахта навларини яратиш
ва уларни ишлаб чиқаришга жорий қилишда «Меҳнат —
роҳат» колхозининг раиси Н. Боймуродов, Ўзбекистон-
да хизмат курсатган агроном, қишлоқ хўжалик фанлари
номзоди М. С. Истомин, Меҳнат Қаҳрамони, Сариосиё
туманидаги «Коммунизм» жамоа хўжалиги раиси Бобо-
мурод Омоновларнинг хизмати катта бўлди. Пахта етиш-
тиришда тектар ҳисобига Жарқўрғон тумани 39,2 цент-
нер, Сариосиё тумани 37 центнер, Шўрчи тумани 36,2
центнер, Денов тумани 35,9 центнер, Термиз тумани
31,8 центнердан ҳосил олишди. Вилоятдаги 64 та кол-
хоздан 33 таси ҳар гектар ердан 35 центнердан ошириб,
7 таси эса 42 центнердан ортиқ ҳосил олди. Жарқўрғон-
даги «Социализм» колхози 1965 йили пахтадан 2013000
сўм пул даромад олди. Колхоз 1966 йили давлатга 107,5
тонна гўшт, 274 тонна сут, 20,3 тонна жун, 88,4 минг
донна тухум, 10570 кг пилла сотди. Ангор туманидаги
Кулбишев номили колхозда техника таъминоти анча
муваффақиятли, 1965 йили жамоа раиси Абилош Хўжам-
кулов ташаббуси билан ингичка толали пахтани маши-
нада териш хўжаликнинг 7 бригадасида синовдан ўтқа-
зилди, синов муваффақиятли ўтиб бутун вилоят бўйича
жорий этилди. Колхоз 1965 йилда 1450 гектар ерга пахта
экиб, ҳосилдорлик 17,8 центнерга, пахта ҳосили эса
2680 тоннага етказилди. Республика ҳукумати Сурхон-
дарёда пахтачиликнинг келуси тараққиётини ҳисобга
олиб янги сув омборлари, ҳавзалар, каналлар қурили-

шига катта эътибор берди, бу соҳа учун зарурий қўшимча маблағлар ажратилди.

1961 йили Сурхондарё қишлоқ хўжалиги тараққиёти учун янги давр бошланиб, Шўрчи туманидаги «ВЛКСМ 30 йиллиги» давлат хўжалиги ҳудудида 800 миллион м³ сув сиғадиган Жанубий Сурхон сув омборини қуришга киришилди. Сув омборининг ўртача муҳтамакчан бетон деворининг баландлиги 30 метр, таёқ кенглиги 10 метр, узунлиги 5,4 км, сув юзасининг умумий сатҳи 65 км² ҳисобланди. Тўғоннинг баландлиги 29 метр, платинанинг ўнг сув ўтказувчи қисми бир секундда 150 куб метр, чап қисми 25 куб метр сув ўтказиш қувватига эгадир. Сув омбори 120 йилга мўлжалланган бўлиб, ўртача қиймати 23049 минг сўмни ташкил этади. У 1968 йилда тўлиқ ишга туширилди. Сурхон сув омборини «Шерободканалқурилиш» қурилиш-монтаж бошқармаси жамоаси қурди. Унинг ихтиёрида 167 та экскаватор бўлиб, улардан 2 таси янги типдаги фрезерли ер қазич машинаси, 12 таси эса «Любек» ва «Мишель» маркали роторли экскаваторлар бўлган. Бошқарма ихтиёрида қўшимча 126 та скрепер, 115 та бульдозер бор эди. Жанубий Сурхон сув омборидаги об-ҳаётни магистрал каналга чиқариб берадиган йирик насос станцияси қурилиб, каналнинг 12 кмда қад кўтариб турилди. Сурхон сув омбори 86 минг 400 гектар кўриқ ерни сугориш, умуман, 126 минг гектар ерга оби ҳаёт беради.

1966 йили 800 миллион куб метр сув тўплаш ҳаёмига эга бўлган Сурхон сув омбори туфайли иккита насос станциясини бирлаштирган Шеробод магистрал каналининг икки тармоғи қуриб ишга туширилди. 1965—1967 йилларда «Сурхонсовхозсувқурилиш» трестига қарашли «Занқурилиш» қурилиш-монтаж бошқармасининг 4-участкаси бинокорлари Жарқўрғон гидроузелини қуриб ишга туширди. Гидроузелнинг тўғон шитларидан (сув ўтказувчи тўсиқлари) секундинга 100 куб метр сув оқиб ўтади. Сурхон сув омборининг туширилиши туфайли Шеробод чўлида 1962 йилда 2 минг гектар, 1963 йилда 8 минг 56 гектар, 1964 йилда 3 минг 662 гектар, 1965 йилда 6 минг 700 гектар, 1966 йилда 4 минг 4 гектар ер ўзлаштирилди. 1967 йилда 6 минг 600 гектар янги комплекс ўзлаштирилиб, шундан 2 минг 100 гектари янги ташкил этилган 6—7-совхозлар эди. Занг каналдаги қийинчиликлар тугатилди. 1966—1967 йилларда Занг каналининг бош қис-

мида 36 км масофда тупроқ ва бетон ишлари бажарилди, пировардида 1966—1970 йилларда Сурхон—Шеробод водийсида 42 минг гектар ер ўзлаштирилди. 1970 йили Сурхон сув омбори таъсирида Қумқўрғонда қурувчилар шаҳарчаси қуриб якунланди.

Иқтисодий камчиликлар билан бир қаторда жамиятнинг ижтимоий ва маънавий соҳаларида ҳам кўпгина муаммолар сақланиб қолган эдики, улар қишлоқ меҳнатчиларининг ишлаб чиқариш фаолигини кучайтиришга салбий таъсир кўрсатди. Улар орасида мамлакатта раҳбарлик қилишда Л. И. Брежнев ва унинг атрофидаги кишилар мавқеининг ортиб бориши билан қучайган расмийатчилик, ақиданарастлик, валонтаризмни (ўзбошимчалик) таъкидлаб ўтиш керак. Ишни ташкил этишдаги юзакчилик ижтимоий-иқтисодий соҳага катта зарар келтирди.

1970 йилги қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштириш бўйича кўрсаткичларга эътибор берсак, вилоятда 386 минг тонна пахта, 50,5 минг тонна дон, жумладан, 11,2 минг тонна шולי, 4,7 минг тонна маккажўхори, 35,4 минг тонна сабзавот, 6,4 минг тонна қартошка, 45,1 минг тонна полиз, 25,5 минг тонна ҳўлмева, 20,8 минг тонна узум етиштирилди. Вилоятда янги ерларнинг ўзлаштирилиши, ҳосилдорликнинг янада оширилиши, зах ва шўрб ерлар аҳволини тубдан яхшилаш, албатта, сугориш иншоотларини такомиллаштириш, янги сув йўлларини вужулга келтириш билан боғлиқ эди. 1973 йилнинг январига келиб барча сугориш тармоқларининг узунлиги 6185 км га, шу жумладан, атрофи бетон билан мустаҳкамланганлари 1655 км га етди. Сугориш тизимларида 817 та ҳар хил муҳандислик-гидротехника иншоотлари қурилди. Ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш мақсадида узунлиги 4600 км ли, шу жумладан, 2850 км ли ёпиқ дренажли коллектор-дренаж тармоқлари юзага келтирилди. Қишлоқ хўжалигини механизациялаш ишларига эътибор кучайиб, янги техникани қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришига тортиш бош масала бўлиб қолди. 1973 йилда вилоят хўжаликларида 11,9 мингта ҳайдов трактори ва гилдиракли трактор бўлиб, уларнинг умумий қуввати 150 минг от кучига етди. Қишлоқ хўжалигининг етакчи тармоғи бўлган пахтачилик учун 2 минг та пахта териш машинаси, 450 та курак териш комбайни, 3 минг та юк ташиш машинаси ва бошқа техникалар мавжуд эди. Механизация мактаблари билан

бир қаторда одамларни бевосита ишлаб чиқаришнинг ўзида ўқитиш оммавий касбага янги мутахассислар тайёрлашнинг муҳим шакли бўлди. Ўз навбатида хотин-қизлар меҳнатидан механизациялаш жараёнида фойдаланиш ижобий натижалар бермай, аксинча, хотин-қизлар организмнинг физиологик хусусиятлари, сил-кинишлар, чанг, кимёвий моддаларни қўллаш, уларнинг саломатлигига ва фарзандлари соғлигига етказадиган зарар инобатга олинмади.

1971—1973 йилларда вилоят халқ хўжалигининг ривожланиши туфайли 166 минг тоннадан ортиқроқ, шу жумладан, 6,6 минг тонна мева, 25,3 минг тонна узум, 39,2 минг тонна гўшт, 94 минг тонна сут, 213700 дон қорақўл тери, 4624 тонна жун, 2461 тонна пилла, 1 миллион 200 минг тонна пахта, 365 минг тонна ипак пахта етиштирилди. 1971—1975 йилларда 42 минг гектар янги ер ўзлаштирилиб, қишлоқ хўжалик тараққиётига замин яратилди.

Бироқ қишлоқ меҳнаткашларининг ердан узоқлашиб қолганлиги уларнинг меҳнат фаоллигига маълум даражада тўсқинлик қиларди. Улар ўзларини ернинг тўлақонли эгалари деб билмас эдилар. Ер ҳамманики ва шу билан бирга ҳеч кимники эмас эди. Алмашиниб турган ҳар бир раҳбарият фақат бир нарсани сиқиб олишга интиларди, кейин у ерда ўт ўса ҳам уларнинг иши йўқ эди. Буни оддий меҳнаткашлар ҳам кўриб туришарди. Натижада уларнинг қўлларида меҳнатга нисбатан манфаатдорлик билан ёндашув сўниб борди. Ўтмиш тажрибасининг кўрсатишича, ҳақиқатда қишлоқ кишиси эркин бўлмаса ерда юқори унумдорлик билан ишлай олмайди. У ўзига ҳам, оиласига ҳам, давлатга ҳам фаровонлик ва тўқинлик келтириши мумкин бўлган меҳнати намоён қилиш имкониятидан маҳрум бўларди. Қишлоқ хўжалигида «ижтимоий» манфаат билан «шахсий» манфаат ўртасида, «жамият учун» ишлаш билан «ўзи учун» ишлаш ўртасида узилиш рўй берган эди. Пахта яккахокимлигининг кучайиши туфайли бошқа қишлоқ хўжалик экинларини экиш расман «марказ» кўрсатмаси билан қамайтириб борилди. Деярли бутун экин майдонлари пахта майдонларига айлантирилди. Вилоятда 1973 йили 129,2 минг гектар пахта майдонига чигит экилиб, 34,1 центнердан ҳосил олинди, пахта ҳосилининг умумий миқдори 440,6 минг тоннага, шу жумладан, ингичка толали пахта 128,3 минг тоннага етди.

60—70-йилларда вилоятнинг галлакор ва шолікорлари ҳам муайян муваффақиятларни қўлга киритдилар: 1965—1975 йилларда донли экинлар майдони 52,1 минг гектардан 69,9 минг гектарга, шу жумладан, дон ва маккажўхори майдонлари 1,2 минг гектардан 5,7 минг гектарга, шолі майдонлари 4,1 минг гектардан 3,5 минг гектарга етди. Ўз навбатида бу даврда жами донли экинлар ҳосилдорлиги гектарига 7,3 центнердан 10,7 центнерга, шу жумладан, маккажўхори гектаридан 31,7 центнердан 55,5 центнерга, шолі эса 21,8 центнердан 45,9 центнерга кўтарилди. Сурхон ва Амударё этакларида ихтисослашган шолічилик бўлими ва давлат хўжалигининг ташкил этилиши муҳим аҳамиятга эга бўлди. Шунинг ҳам айтиб ўтиш керакки, айниқса Амударё этакларида шолічилик хўжаликларининг кўпайтирилиши, сув ресурсларидан меёридан кўпроқ фойдаланиш республика сув захираларининг қамаиб қетишига сабаб бўлди, бу нарса оқибатда Орол фожасига олиб келди. Бу шаклда вилоятда дон, айниқса маккажўхори дони етиштиришда сезиларли ютуқларга эришилди. Бунга мамлакат сиёсий раҳбариятининг мазкур экинга катта этибор берганлиги сабаб бўлди. Хрушчев маъмурияти маккажўхори ҳосилдорлигига эътиборнинг кучайтирилиши қишлоқда ишлаб чиқарувчи кучларни ривожлантиришда катта сакрашни амалга оширди, деган ақидада эди. «Маккажўхори экини, умуман мамлакат қорвачилигини ва аграр ишлаб чиқаришнинг кўтаришга ёрдам қиларди» шioriини ўртага ташлаган «Хрушчев ўн йиллиги» 60—70-йилларда ҳам ўз таъсирини йўқотмади. Вилоятда ҳам маккажўхори етиштиришга катта эътибор берилиб, ўртача ҳосилдорлик 50—55 центнерни ташкил этди. 1965—1975 йилларда вилоятда ялпи ҳосил етиштириш 28,4 минг тоннадан 31,6 минг тоннага, шолі 8,8 минг тоннадан 17,8 минг тоннага етказилди. Жамoa хўжаликларида дон етиштириш ривожланиб борди. Масалан, Ангор туманидаги Куйбишев номили хўжаликда дончиликнинг ўсиш кўрсаткичлари қуйидагича эди:

№	Экин турлари	1966	1970	1973	1975	1977	1979	1979
1	Дон	22,3	294,1	394	419	492	497	504
2	Арга	22	—	34	18	28	14	85
3	Бутдой	—	—	114	183	195	210	244
4	Шолі	—	23	153	188	113	128	140
5	Маккажўхори	18	25	53	71	74	81	90

70-йиллар ўрталарида деҳқонларнинг аҳоли бир о'з яхшиланиб, улар иш ҳақи ва меҳнат мукофотларини йил якунида ўз вақтида олдилар. Бу эса, деҳқонларнинг меҳнат кўтаринкилигини ошириб, меҳнат унумдорлигини кўтарди. Ўз навбатида давлат Марказнинг пахтага бўлган эҳтиёжини қондиришни янада кучайтириш учун моддий-техника таъминотини ҳам ўз вақтида етказиб беришга ҳаракат қилди. Вилоятда 1976 йили 483 минг тонна пахта етказилиб, шундан 160 минг тоннаси ингичка толали пахта эди. Ҳар бир гектар ердан 34,5 центнердан ҳосил олинди. Шўрчи тумани пахтакорлари 95 минг 643 тонна пахта топишди, шунингдек, Сарийе, Жарқўрғон, Термиз туманлари ҳам бирмунча сил-жишга эришди. Умуман, вилоятда 1976—1980 йиллар оралиғида 2 миллион 984,2 минг тонна пахта тайёрланди. Вилоятда 1976 йили чорва маҳсулотлари етиштиришда ҳам баъзи ишлар қилинди. 17,1 минг тонна гўшт, 32,2 минг тонна сўт, 22,1 миллион дона тухум, 135,3 минг дона қорақўл тери, 1023 тонна пилла етиштирилди.

80-йиллар бошида қишлоқ хўжалигида маҳсулот етказиб беришда бир қатор муаммолар, кўзбўямачилик, қўшиб ёзиш ҳолатлари намоён бўлди. Аҳвол шундай бўлиб қолган эдики, қаерда бригадир ёки раис иш учун қайғурса, ўша ерда тўқинлик ва тартиб бўларди (яъни кучли шахсга асосий эътибор берилган бўлиб, хўжалик механизмининг барча бўғинлари табиий ва нуқсонсиз ишлайдиган меҳнат асосига эътибор йўқ эди), қаерда ношуд, ялқов раҳбар ишласа, ўша ерда қоқоқлик, қашшоқлик ҳукм суради. Ташаббускор хўжалик раҳбари ишда кетгандан кейин бир-икки йил давомида иш юришмасдан хўжалик чўкиб қолганлигини кўрсатувчи айрим мисолларни келтириш мумкин. Ишлаб чиқарувчиларнинг ердан, ижтимоий мулкчиликдан бегоналашуви хўжалик юритишнинг барқарор бўлмаслигини белгилаб берарди. Қишлоқнинг ҳам иқтисодий, ҳам ахлоқий-маънавий ҳаётидаги кўпгина салбий ҳодисаларнинг илдири ҳам мана шундайлар. 1980 йили вилоятда 523 минг тонна пахта, 217,2 тонна дон, 151,0 минг тонна сабзавот, 10,7 минг тонна картошка, 55,7 минг тонна полиз, 35,5 минг тонна ҳўл мева, 30,0 минг тонна узум етиштирилди.

80-йилларга келиб вилоят қишлоқ хўжалигида маълум ўзгаришлар амалга оширилди, янги давлат, жамоа хўжаликлари тузилиб, янги ерларни ўзлаштириш жа-

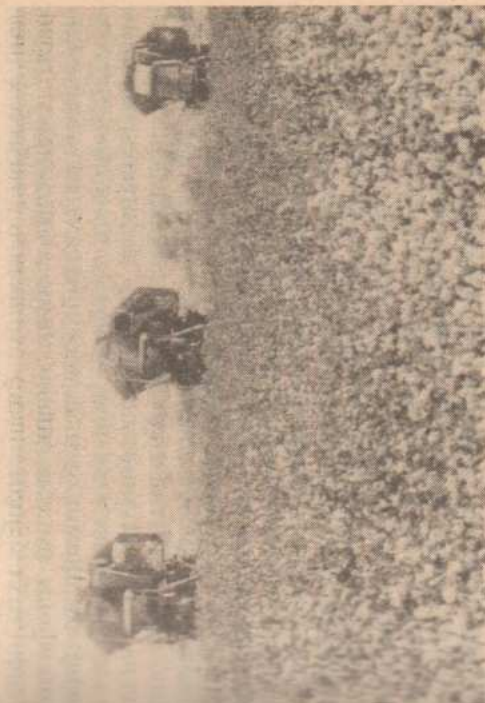
даллик билан олиб борилди. Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етказиб бериш, ҳосилдорликни ошириш, янги навлар яратиш соҳасида кўпгина ишлар қилинди. 1981 йили 510 минг тонна пахта етиштирилиб, шундан 233 минг 392 тоннаси ингичка толали пахта эди. Гагарин тумани 46 минг 576 тонна, Жарқўрғон тумани 40 минг 900 тонна ипак пахтани давлатга сотди. 70—80-йилларда вилоят хўжаликларига олимлар, қишлоқ хўжалик мутахассислари салмоқли ёрдам кўрсатдилар. Селекциячилар маккажўҳори, оқ жўҳори, шולי ва бошқа экинларнинг янги, анча маҳсулдор навларини яратдилар. Вилоятда бугдой ва арпанинг «Толмас», «Сурхон-5688», «Ўзрос-7-13», «Санзар-4», «Санзар-8» каби серҳосил янги навлари деҳқончилик хўжаликларида етказиб берилди. Вилоятда маккажўҳори ва оқ жўҳорининг гибрид уруғларини етиштириш билан 1 та элита хўжалиги, шולי етиштириш билан 2 та уруғчилик хўжалиги, лалмикор ерилар учун бугдой ва арпанинг юқори ҳосил берадиган элита уруғларини етиштириш билан 2 та хўжалик шуруланди. Дон хўжалигини комплекс механизациялаш учун машиналар тизими яратилди. Кўрилган чора-тадбирлар натижасида сабзавот, полиз экинлари, мева ва узум етиштириш маълум даражада кўпайди, уларни етиштириш билан 3 та ихтисослашган жамоа ва 6 та давлат хўжалиги шуғулланди. 1970—1985 йилларда вилоятда жами донли экинлар майдони 66,8 минг гектардан 8,7 минг гектарга, шולי майдонлари 3,2 минг гектардан 8,2 минг гектарга етказилди. Бу даврда вилоятда жами донли экинлар ҳосилдорлиги 7,6 центнердан 21,5 центнерга, шу жумладан, маккажўҳори 25,0 центнердан 35,3 центнерга, шולי 37,8 центнердан 35,7 центнерга ўсди. Донли экинлар етиштириш янги экин майдонлари ҳисобига ошиб борди: 1970—1985 йилларда ялпи дон ҳосили етиштириш 50,5 минг тоннадан 135,6 минг тоннага, полиз — 45,1 минг тоннадан 70,6 минг тоннага, маккажўҳори — 4,7 минг тоннадан 30,8 минг тоннага, сабзавот — 35,4 минг тоннадан 202,7 минг тоннага, шולי — 11,2 минг тоннадан 29,3 минг тоннага, ҳўл мева — 25,5 минг тоннага, узум — 20,8 минг тоннадан 77,2 минг тоннага ўсди.

Республикада аграр ишлаб чиқаришни ривожлантиришдаги айрим муваффақиятлар ҳақида гапирганда қишлоқ хўжалигини кескин суратда юксалтиришдан иборат стратегик вазифани бажаришга тўла эришиб бўлмаганлигини ҳам қайд этиб ўтиш керак. 80-йиллар-

да қишлоқ хўжалигида салбий жараёнлар кучайиб, тур-
ғунлик ҳолати, таназзуллик ўзининг кучини тўлиқ
кўрсатди. Қишлоқ хўжалигида етиштирилган маҳсулот-
лар соҳасида рақамларни яшириш, қўшиб ёзиш, ор-
тиқча режалаштириш каби ҳолатлар билан бирга бе-
парволик, қишлоқ хўжалик техникасига совуқдон му-
носабатда бўлиш, давлат ва жамиятни сохта обрў учун
алдаш ниҳоятда кучайди. Меҳнатни моддий рағбатлан-
тириш тизими бутунлай оқсаётган эди, у, бир томон-
дан, маъмурий чеклашлар билан тобора кучайиб бо-
раётган текисчилик йўли билан, моддий манфаадор-
ликни тобора кучайиб бораётган буйруқбозлик билан
алмаштириш воситасида тўхтатиб турилса, иккинчи то-
мондан, моддий рағбатлантиришни зарур иқтисодий
шарт-шароитлар билан қўллаб-қувватлашнинг йўқлиги
тўхтатиб турарди. Мустақиллик арафасида қишлоқ хўжа-
лигини оғир иқтисодий аҳволдан олиб чиқиш, ҳосил-
дорликни секинлик билан бўлса-да, кўтариш мақсади-
да вилоятда муҳим ишлар қилинди. Қишлоқ меҳнат
аҳлининг ерга бўлган қизиқишини кучайтириш мақса-
дида уларга шахсий томорқа берилиб, экин турлари
кўпайтирилди, шахсий манфаатдорликни ошириш мақ-
садида қатта имкониятлар яратилди. 1990 йилга келиб
41401 оилага 7 минг гектар ер шахсий томорқа қилиб
берилди, 1991 йилда эса 12 минг гектар ҳосилдор ер
деҳқон оилаларига тақсимланди. Шахсий томорқанинг
берилиши деҳқон оилалари учун эркин меҳнат самара-
дорлигини оширишга, оила ва бозор имкониятини
ҳисобга олиб маҳсулот ишлаб чиқаришни кучайтиришга
йўл очди.

1990 йили вилоятда 149,4 минг гектар ерга пахта,
63,5 минг гектар ерга озуқабоп экинлар, 3 минг гектар
ерга полиз экинлари, 2 минг гектар ерга картошка,
52,7 минг гектар ерга ғалла, 3,8 минг гектар ерга саба-
завог экинлари экилди. 1990 йилда сув хўжалиги иш-
ларига 70,8 миллион сўмлик капитал маблағ сарфла-
ниб, шу йили 2337 гектар янги ер экинзорга айланти-
рилди. Вилоятда 54 та жамоа хўжалиги, 97 та давлат
хўжалиги бўлиб, улардаги хўжаликларда ишлаб чиқа-
ришдаги ходимлар сони 183 минг кишини ташкил эди.
1990 йили вилоятда 485,2 минг тонна пахта етиштири-
либ ҳосилдорлик гектар бошига 32,46 центерга етказил-
ди. Бу улкан хирмоннинг 62800 тоннасини Шеро-
бод, 60600 тоннасини Гагарин, 54300 тоннасини Де-
нов, 52000 тоннасини Ленин йўли, 47500 тоннасини

Кумкўрғон, 46400 тоннасини Жаркўрғон, 49200 тон-
насини Сариосиё, 389000 тоннасини Шўрчи, 32000
тоннасини Ангор, 19700 тоннасини Термиз, 16100 тон-
насини Олтинсой, 5700 тоннасини Бойсун туманлари
тайёрлаб бердилар. Саноат учун муҳим бўлган ингичка
тоғли пахта етиштириш 293,2 минг тоннага етказилди.
Вилоятдаги «Гулбаҳор», Н. Муҳомедов, В. Қодиров, «Оқ
Қўлчиғай», Ойбек, «Шеробод» давлат хўжаликлари пах-
тачилик ривожига салмоқли ҳисса қўшдилар.



Пахта далаларида.

80-йиллар охирига келиб вилоят қишлоқ хўжалиги
сезиларли тарзда орқага кетиб режа асосида иш юри-
тиш ўз аҳамиятини йўқотди. Экин экиш агротехникаси
ниҳоят даражада бузилиб, ернинг мелiorатив ҳолати
кескин ёмонлашди. Вилоят хўжаликларидаги ёпиқ го-
рионтал дренажлар узунлиги 31248 км ни ташкил
этиб, уларнинг баланс нархи 45 миллион 413,5 минг
сўмдан иборат эди. Хўжаликлар ҳисобидаги очиқ кол-
лекторлар тармоғи 3 минг 800 км масофага эга эди,
бирок хўжасизлик ва эътиборсизлик туфайли дренаж-
ларнинг 35 фоизи яроқсиз ҳолатга келди, оқибатда
уларнинг сувларни тортиш қобилияти йўқолди. Очиқ
коллекторлар тармоғининг вақтида тозаланмаслиги ту-
файли сув тўпланиш кўпайиб қамишзор, ботқоқлик
кучайиб минглаб гектар ерлар издан чиқди. Қизилор,
Шеробод, Ангор, Музробод туманларидаги йирик қиш-
лоқ хўжалик жамоалари ўзининг иқтисодий қувватини

йўқотди. Шунингдек, қишлоқ хўжалиги соҳасини билан-майидиган, тушунмайдиган раҳбарларнинг бу соҳага кириб келиши, тўрачилик, расмийчилик, ўзбошимчилик, кўпиш ёзиш, ёлгон маълумот бериш, хўжалик мол-мулкни талон-торож қилиш оддий бир ҳолатга айланиб қолди. Бу эса совет тузумининг ички инқирозини кучайтириш билан бирга, оддий деҳқон турмуш тарзини ниҳоятда қийин шароитга дучор қилди.

Собиқ совет даври аграр сиёсати 80-йиллар ўрталарида ниҳоятда боши берк кўчага кириб қолди, чунки давлат бошқаруви сиёсатдонларининг тез-тез ўзгариши, мансаб учун кураш, бошқа касб эгаларини тўғридан-тўғри қишлоқ хўжалик ишларига сафарбар этиш каби ҳодисалар шу оқибатларга олиб келди. Бундан ташқари «сафарбар этиш», «рабаглангириш», «кучайтириш», «тезлатиш» каби партия-давлат хужжатлари ҳам аграр соҳадаги режа-топшириқларнинг чала, ярим ҳолда бажарилишини тақозо этди. Янги «ташаббускор» чақириқларда ташкилотчиликнинг етишмаслиги, иш натижаларини кузатиш, жавобгарлик, олинган режага, топшириққа нисбатан масъулиятсизлик даражасида бўлиш ҳам кўпгина ёмон оқибатларни келтириб чиқара бошладди. Натижада 80-йиллар ўртасига келиб асосий кўпчилик жамоа хўжаликлариди, бригадалар ва жамоа аъзолари ўртасида шундай бир тушунча, яъни «фақатгина илгорларга эътибор бор» деган фикрнинг пайдо бўлиши туфайли аста-секинлик билан меҳнатга қизиқиш сусайиб борди. Тарихий тажриба 80-йиллар охирига келиб шуни алоҳида кўрсатдики, «ҳамма учун» ва «ўзим учун» шаклида иш тутиш тоҳида бир-бирига қарама-қарши туриши ёки бир-бирини қўллаб-қувватлаши мумкин, қачонки ҳар иккала томон ҳам ундан тўлиқ манфаатдор бўлса, акс ҳолда ижтимоий қараш билан иқтисодий тараққиёт ўртасида кучли зиддиятли тафовутлар ҳамда қарама-қаршилиқлар мавжуд бўлса, буни фақатгина онгли, виждонли тарзда тўғри, ҳаққоний таҳлил қилмоқ керак. Бироқ хўжаликларда ем-хашак базасининг заиф ривожланганлиги чорва молларини оғилхоналарда боқиш усулини жорий қилиш йўлида жиддий тўсиқ бўлди. Кўпгина хўжаликлар, айниқса наслдор моллар етиштирувчи хўжаликлар ем-хашак билан етарли таъмин этилмаганлиги оқибатида оғилхонада мол боқишдан воз кечиб, уларни яйловларда ҳайдаб боқишга мажбур бўлдилар. Шунинг учун ҳам қорамолларни оғилхоналарда боқишни ўйлаган

хўжаликлар биринчи навбатда ем-хашак базасини мустаҳкамлашга, жониворларни яхшилаб боқишни таъминлаш учун зарур шарт-шароитлар яратишга уриндилар. Мана шу мақсадларда озуқа экинлари майдонларини кенгайтириш ва беда, силосбоп экинлар, иллиз мева, шунингдек, полиз экинларини кўпайтиришга, маккажўхори, оқ жўхори каби экинларга эътибор берадиган бўлдилар.

Тўғри, кўп ҳолларда бу уринишлар тушунмаслик ва тақиқлашга дуч келиб, амалга ошмай қоларди, чунки чорвачилик учун озуқа базасини кенгайтириш экин майдонларининг кўпайтирилишини талаб қиларди. Пах-та яккаҳокимлиги авж олаётган бир даврда бундай талаб ортиқча деб қараларди. Қишлоқ меҳнаткашларининг чорвачиликни ривожлантириш соҳасидаги фаолиятининг муҳим томони уларнинг чорва молларининг барқарор кўпайишини таъминлаш, улардан жун қирқиб олишни кўпайтириш, чорва моллари зотини тубдан яхшилаш учун кураш олиб боришдан иборат бўлиб қолди. Ана шу мақсадда Бойсун туманидаги «Сайроб», Шеробод туманидаги «Коммунизм», Денов туманидаги «Ульинов», Ленин йўли туманидаги «Прогресс» номли хўжаликларда энг яхши зотларни танлаш, уларнинг насли беришини яхшилаш, сунъий уруғлантириш ишларини кенг йўлга қўйиш юзасидан катта тadbирларни амалга ошириш тақозо қилинарди. Қорамолларнинг наслини яхшилаш, гўшт ва сут берадиган энг яхши зотли молларни, чунончи, гивичка, красностепная, бушуев ва астрахан зотларини кўпайтиришга эътибор кучайтирилди.

Бойсун, Шеробод, Гагарин, Қумкўрғон, Сарисий туманларида қорақўлчилик соҳасида арабий, широзий, сур ва камбарзотли қўйларни кўпайтириш асосий ўринда турарди. Думбали қўйларни етиштиришда ҳисори ва жайлар қўйлар зотиға таянилди. Вилоят чорвадорларининг жамоа чорвачилигини ривожлантириш юзасидан қилган ишлари натижасида 1973—1975 йиллардаёқ чорва молларининг тўғини кўпайтириш ва зотини яхшилаш борасида бир қатор силжишлар кўзга ташланди. Масалан, 1974 йилда Бойсун туманига қарашли «Сайроб» давлат хўжалигидан бош чўпон Зиёдулла Норлиев ҳар 100 бош совлиқдан 125 тадан кўзи олди.

Чорвачиликни ривожлантириш соҳасида собиқ совет давлати ҳам бир қатор чора-тадбирларни ишлаб чиқди. Айниқса, 60—70-йилларда бу соҳада маълум ютуқлар ҳам қўлга киритилиб, давлатнинг гўшт-сут

маҳсулотларига бўлган талаб-эҳтиёжларини қондиришга эришилди. Термиз, Шеробод, Сарисоё, Жарқўрғон, Қумқўрғон, Денов туманларида янги чорвачилик, паррандачилик комплекслари вужудга келтирилди. Вилоятда 1965—1975 йилларда қорамоллар 178,8 мингдан 274,4 минг бошга, қўй ва эчкилар 749,7 мингдан 862 минг бошга, жумладан, қорақўл қўйлар 342,1 мингдан 355,0 минг бошга етказилди. Вилоят аҳолисини асосий чорва маҳсулотлари билан таъминлаш борасидаги сил-жишлар натижасида эркин ва арзон гўшт-сут маҳсулотлари била савдо-сотиқ ишлари йўлга қўйилди. 1965—1975 йилларда гўшт 10,4 минг тоннадан 19,1 минг тоннага, сут 61,3 минг тоннадан 148,3 минг тоннага, жун 1784 тоннадан 1975 тоннага, тухум 30,1 миллион донадан 62,1 миллион донга ўсди.

60—80-йилларда чорва молларини оғилхоналарда боқиш усули кенг жорий қилинди. Илгор агрокорхона-лар тажрибасининг кўрсатишича, бу усул катта самара бериши билан ажралиб турарди. У ситирларнинг сут бериш даври барқарор бўлишини ва улардан соғиб олинадиган сут миқдорининг кескин кўпайишини таъминлар эди. Молларни оғилхоналарда боқишга ўтган кўпгина хўжаликлар яшил конвейерни жорий этиш билан сут берадиган моллар маҳсулдорлигини анча-мунча оширишга эришилди. Чунончи, Қумқўрғондаги Гагари-рин наслчилик давлат хўжалиги молларни оғилхона-ларда парвариш қилишни ташкил этиш натижасида 1965 йили ҳар бир соғин ситирдан соғиб олинadиган сут миқдорини ўртача 3700 литрга етказишга муваф-фақ бўлди. Вилоят соғин ситирлардан сут олишнинг сифат ва самарадорлигини кўтариш мақсадида зотдор қорамоллар сони 1965 йилда 79,8 минг, 1970 йилда 95,8 минг, 1975 йилда 106,3 минг, 1980 йилда 125,0 минг, 1985 йилда 148,0 минг бошгача кўпайтирилиб, ўртача соғиб олинган сут 1965 йили 61,3 минг, 1970 йили 105,6 минг, 1975 йили 148,3 минг, 1980 йили 176,1 минг, 1985 йили 224,3 минг тоннагача ўстирилди. Сут маҳсулотларини етиштиришда Шўрчи, Бойсуи, Қумқўрғон, Сарисоё, Денов туманлари чорвадорлари меҳнати алоҳида аҳамиятга эгадир.

Вилоятдаги бир қатор жамоа хўжаликларида чорва-чилик сезиларли даражада ўсиб, маълум маънода ютуқ-ларга ҳам эришилди. Бунинг Ангор туманидаги Қўйби-шев номи хўжалик мисолида чорва молларининг ўсиш кўрсаткичини билиш мумкин (бош сони ҳисобида):

№	Молларнинг тури	1966	1970	1975	1979
1	Қорамоллар	864	1210	1533	1712
2	Қўйлар	4560	6360	7349	7515
3	Қўнқалар	114	165	385	436

Чорвачилик ва паррандачиликни ишлаб чиқариш режаси асосида ривожлантириш, маҳсулот нархини ар-зон қилиш борасида 80-йилларда қилинган уринишлар натижасиз бўлиб, бу соҳадаги режа ва топшириқлар самарасиз якунланди. Бу даврда таназуллик жараёнла-ри чуқурлашиб борди. «Пахта яккахокимлиги» таъси-рида чорвачиликни моддий-маънавий қўллаб-қувват-лаш издан чиқиб, эътиборсизлик туфайли чорва мол-ларини асраш сусайиб, уларнинг сони камайиб, маҳ-сулот ишлаб чиқариш пасайди. Чорва молларини озуқа билан таъминлаш бузилиб, бу соҳадаги ишлаб чиқа-риш технологияси эсдан чиқарилиб, чўпон меҳнати ниҳоятда қадрсизлантирилди. Натижада чорвачилик ва паррандачилик соҳасида белгиланган режалар бажарил-мади. 1981—1990 йилларда виллоятда қорамоллар сони 316,6 минг бошдан 129,0 минг бошга, жумладан, со-нин ситирлар 148,0 минг бошдан 36,5 минг бошга, қўй ва эчкилар 918,4 минг бошдан 373,9 минг бошга, жум-ладан, ҳисори қўйлар 400,3 минг бошдан 145,8 минг бошга тушиб қолди. Чорвачиликка нисбатан бу тариқа бул қўйилган хато-камчиликлар оқибатида аҳолининг озиқ-овқат маҳсулотларига бўлган эҳтиёжини қонди-ришга бўлган талаб қондирилмади. Айниқса, чорва мол-ларининг режасиз тарзда сотиб ёки сўйиб юборилиши 80-йилларнинг иккинчи ярмида авж олди. Бу эса зотли населдор қорамоллар, шунингдек, сутдор соғин ситир-ларнинг тезда камайишига олиб келди. Виллоятда асо-сий чорва маҳсулотлари етиштиришнинг кескин ка-майиб кетганини қўйидаги мисоллардан ҳам билиш мумкин. 1981—1990 йилларда гўшт 29,7 минг тоннадан 26,5 минг тоннага, сут 176,1 минг тоннадан 78,2 минг тоннага, жун 1412 тоннадан 697 тоннага камайиб кет-ди.

Виллоятда чорва маҳсулотларини қайта ишлайдиган тизим мавжуд эди. Термиз гўшт-сут, Денов сут, Шеро-бод сут маҳсулотлари заводи бу соҳага тааллуқлидир. Виллоятда сутни қайта ишловчи сепаратор пунктлари-нинг мукаммал ривожланмаганлиги туфайли сут маҳ-

сулоотларини кенг тармоқда етиштиришга имконият йўқ эди. Умуман олганда, таҳлил этилган даврда вилоят меҳнат аҳлининг ташаббуси ва фидокорона меҳнати натижасида аграр соҳада маълум ютуқлар қўлга киритилди. Бироқ мустабид тузумнинг маъмурий-бўйруқ-бозик асосида ҳўжаликни бошқариш сиёсати оқибатда меҳнат аҳли ўз меҳнатининг натижасидан бебаҳра қолди. Мулкчиликнинг якка укладликка асосланган тизими ҳўжаликни ривожлантириш имконини чеклади, ҳўжаликни бошқаришнинг бюрократик ва валютаристик тартиблари шахсий ташаббусни бўғиб қўйди. Оқибатда вилоят қишлоқ ҳўжалиги соҳасида ҳам қатор нуқсон ва камчиликлар юзага келди.

МАОРИФ ВА МАДАНИЯТ

Жаҳонни ўз гирдобига торган уруш ғалаба билан тугалланди, ҳаёт аста-секинлик билан изга туша бошлади. Сурхон воҳасида уруш даврида издан чиққан халқ ҳўжалиги қаторида маориф ва маданият ҳам қайта изга туша бошлади. Уруш вилоят аҳолиси учун ниҳоятда катта синов бўлди, хусусан, маориф ва маданият даргоҳларининг ходимлари ҳам уруш даврининг оғир ва машаққатли синовларига мардонавор бардош берди. Қирғинбарот уруш жангоҳларида воҳадан кетган кўплаб ўқитувчилар шахид бўлишди, бу эса мактабларда ўқитувчилар сонининг камайишига олиб келди. Аммо шунга қарамасдан тиклаш даврининг барча қийинчиликларини бўйнига олган халқ ҳар бир синовга мардонавор тарзда жавоб берди. Урушдан кейинги йилларда янги мактаб биноларини қуришга ҳамда мавжуд ўқув биноларини кенгайтиришга ва таъмирлашга имкон бўлмади, қолаверса, мактабларда дарсликлар ва бошқа ўқув қуроллари ҳам етишмас эди. Аммо мавжуд камчилик ва қийинчиликлар аста-секинлик билан бартараф этиб борилди. Шунга қарамайдан, ўз касбига фидойи бўлган ўқитувчилар ёшларга билим беришда намуна қўрсатиб тинмай меҳнат қилдилар. Ана шундай ўқитувчилардан сариосийлик Нарзулла Норов, Термиз шаҳридан В. А. Шеварнадзе, Бойсун туманидан Байна Чингизбоева, Шеробод туманидан Сувон Эшбоев каби ўнлаб ўқитувчиларнинг номлари вилоят маорифи солномаларидан абдий жой олди. Уруш йилларидаги самарали меҳнатлари учун моҳир педагог Саодат Назарова 1946 йилда «Ўзбекистонда хизмат қўсган ўқитувчи» унвонига сазовор бўлди.

1946/47 ўқув йилида вилоятда 280 та мактаб фаолият қўрсатди, шунингдек, уруш даврида ота-онасиз қолган 2000 нафар бола вилоятдаги мавжуд 15 та болалар уйида тарбиялана бошлади. Бу даврда вилоят мактабларининг малакали ўқитувчилар билан таъминланиш даражаси ниҳоятда оғир аҳволда эди. Агар 1947/48 ўқув йилида вилоят мактабларида 1890 нафар ўқитувчи ишлаган бўлса, улардан қарийб 1000 нафар ҳатто ўрта маълумотга ҳам эга эмас эди. Бу даврда вилоят мактабларига мутахассислар тайёрлаб беришда Термиз педагогика билим юрти алоҳида ўрнатилган бўлди. 1949/50 ўқув йилидан бошлаб етти йиллик мажбурий таълим жорий этилди, бу эса айни вақтда мактаблар сонини кўпайтириш, мавжуд мактабларнинг моддий-техник таъминотини яхшилашни талаб қиларди. Ушбу ўқув йилида вилоятда 5 та бошланғич мактаб етти йиллик мактабга айлантирилди. Қишлоқ жойларидаги бошланғич мактаблар имкон қадар кенгайтирилди. Агар 1947 йилда вилоятда 270 та бошланғич ва тўлиқсиз ўрта, 10 та ўрта мактаб бўлган бўлса, 1949/50 ўқув йилига келиб вилоятдаги мактаблар сони 285 тага етди, шундан 11 таси ўрта, 136 таси етти йиллик ва 138 таси эса бошланғич мактаблар эди. Уша даврда қишлоқлардаги мактаб ёшидаги аҳолини мактабга жалб қилишда ҳам жиддий камчиликлар мавжуд эди. Кўплаб ёшлар бошланғич билим билан чекланиб қолаётган эди, айниқса қиз болаларни ўқишга торттиш паст даражада эди. Агар 1949/50 ўқув йилида вилоятдаги мавжуд 11 та ўрта мактабни 150 нафар ўқувчи битириб чиққан бўлса, шулардан 13 нафаригина қизлар эди. Бу ҳолат воҳадаги мактаб ёшидаги қизларни ўрта умумий таълимга торттишни кескин кўпайтириш лозимлигини билдирар эди.

1950/51 ўқув йилида қўшимча 16 та бошланғич мактаб очилди, мавжуд 43 та бошланғич мактаблар эса етти йиллик мактабларга айлантирилди, шунингдек 32 та мактабда қўшимча янги ўқув бинолари қурилди. Бу мактаблар асосан оталиқ ташкилотлари ҳамда жамоа на бошқа ҳўжаликларнинг кучи билан қурилган бўлиб, уларнинг моддий-техник таъминоти ўта паст даражада эди. Кўпгина мактаблар мослашмаган биноларда жойлашган эди, қолаверса, мактабларда иситиш мосламалари, зарур асбоб-ускуналар ва мебеллар ҳам етишмас эди. Бу ҳолат нафақат вилоятда, балки бутун мамлакатда кўзга ташланар эди. Буни келтириб чиқарувчи сабаб шу эдики, мустабид тузум ҳўжронлиги даврида

халқ таълими тизими «қолдиқ принципи»га асосан маб- лағ билан таъминланарди. Маориф ва маданиятга қили- нанган сарф-харажатлар умумий бюджет маблағлари- нинг 2—3 фоизидан ошмас эди. Мактаб ўқувчиларини дарсликлар билан таъминлаш масаласи ва уларни ўқув қуроллари билан таъминлаш даражаси ҳам ўта ночор ҳолатда эди. Бундай салбий ҳоллар ўқувчи ёшларнинг мактабларни битирмасдан ташлаб кетиш ҳолатларига ҳам олиб келарди.

Мактаб таълими билимларни мукаммал эгаллаб ол- ган, жамоат ҳаётига фаол қўшилиб кета оладиган, турли хил ўқув муассасаларига кириб ўқий оладиган, савод- хон ёшларни етиштириб чиқаришни кўпайтиришга им- кон бера оладиган жиддий ислохотларга муҳтож эди. Қишлоқ жойларда ёшларнинг тўлиқ ўрта маълумот оли- ши учун етарли шарт-шароитлар мавжуд эмас эди, бу эса қишлоқда билимдон ёшларнинг ўқиш ва билим олишга бўлган қизиқишини маълум даражада сўнди- рар эди. Қишлоқ жойларда яшовчи ёшларнинг тўлиқ ўрта маълумот олишига кўмаклашиш мақсадида Ўзбе- кистон ССР Министрлар Совети 1950 йил 22 сентябрда «Ёшларга ўрта маълумот олишлари учун зарур бўлган чора-тадбирларни кучайтириш» юзасидан қарор қабул қилди. Ушбу қарорга биноан узоқ жойларда яшовчи ёшларнинг тўлиқ ўрта маълумот олишлари учун шаҳар ва посёлкалардаги айрим мактаблар қошида интернат- лар ташкил этилди. Ана шундай мактаблар Шўрчи ту- манидаги 1-ўрта мактабда, Денов шаҳридаги 2-ўрта мактабда, Бойсун туманидаги 1-ўрта мактабда иш бош- лади. Шунингдек, ишчи ёшларни ишлаб чиқаришдан ажралмаган ҳолда ўқитишни ташкил қилиш борасида ҳам маълум ишлар амалга оширилди, масалан, вило- ятда 4500 нафар ишчи ёшлар кечки мактабларда таъ- лим ола бошладилар.

50-йилларнинг ўрталаридан бошлаб вилоятда мак- таблар ва уларга таълим олувчи ўқувчилар сони ортиб борди. Агар 1950/51 ўқув йилида вилоят бўйича 15 та ўрта мактаб фаолият юритилган бўлса, 1954/55 ўқув йи- лига келиб ўрта мактаблар сони 34 тага етди, 1959/60 ўқув йилида эса бу кўрсаткич 85 тага етди. Бу даврда вилоятдаги мактабларни малакали ўқитувчилар билан таъминлаш даражаси деярли қониқарли ҳолатда эмас эди. Барча мактабларда 3144 нафар ўқитувчи ишлаган бўлса, шундан 322 ўқитувчи олий маълумотли мута- хассис эди, холос. Шунингдек, 544 нафар ўқитувчи

умумий ўрта маълумотга эга бўлиб, касбий педагогик маҳоратга эга эмас эди. Бу ҳолат вилоятда ўқитувчилар тайёрлаш масаласи долзарб муаммога айланганлигидан дарак берад эди. 1953 йилга келиб Сурхон воҳасида ҳам вилоят ўқитувчилар малакасини ошириш институти ўз фойлиятини бошлади ва жойлардаги мактаб ўқитувчи- ларига услубий ёрдам кўрсатишда, илгор ўқитувчилар- нинг иш тажрибаларини оммалаштириш ҳамда вило- ятдаги мактаб ўқитувчиларининг малакасини ошириш ва қайта тайёрлашда катта ишларни амалга ошира бош- лади. Вилоят мактабларининг ўқитувчиларга бўлган эҳтиёжини қондириш мақсадида 1955 йилда Термизда икки йиллик ўқитувчилар институти базасида Термиз Давлат педагогика институти ташкил этилди. Ушбу илм даргоҳи қисқа вақт ичида вилоят мактабларига 353 на- фар ўқитувчи етиштириб берди. Аммо Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятларининг 1961 йилда бирлаштири- лishi натижасида, халқ ҳўжалигининг барча тармоқ- ларида бўлганидек, бошқарув ишларида ҳам жиддий қийинчиликлар юзага келди. Шу сабабли ҳам Термиз Давлат педагогика институти Қарши Давлат педагоги- ка институтига қўшиб юборилди. 1964 йилда ушбу икки вилоят қайта бўлинганидан сўнг, 1965 йилда Термиз Давлат педагогика институти яна қайта ташкил этилди ва институтга 1968 йили атоқли адиб Ойбек номи бе- рилди.

Дастлабки даврда институтда 3 нафар фан номзоди, 24 та ўқитувчи 250 нафар талабага таълим берди. Йил- лар ўтиши билан институт вилоятдаги йирик илмий ва маданий марказга айланиб борди. Унинг ташкил эти- лиши ва ривожланишига, ўқув-услубий ишларнинг та- комиллашиб боришига, етук малакали кадрлар тайёр- ланишига кўплаб қобилиятли ва ишчан раҳбарлар, олимлар салмоқли ҳисса қўшдилар. Жумладан, ректор- лардан: география фанлари номзоди Ўлмас Абдуқаю- мов (1954—1956), филология фанлари номзоди М. С. Саматов (1956—1960), филология фанлари номзоди Собир Солиев (1965—1967), тарих фанлари номзоди Владимир Қодиров (1967—1968), профессор Х. Х. Хо- нёров (1968—1970), биология фанлари номзоди Абду- раҳмон Кулматов (1971—1974), педагогика фанлари доктори Олтибой Ҳантов (1974—1983), академик На- зар Йўлдошевич Тўраев (1983—2000), тарих фанлари доктори, профессор С. Н. Турсунов (2000)лар институт- нинг ҳар жиҳатдан кенгайишида, янги ўқув бинолари-

нинг қурилишида, илмий-педагогик кадрларнинг тайёрланишида, моддий-техника базасининг мустаҳкамланишида самарали меҳнат қилишди.

Вилоят халқ маорифи тармоқлари 1959—1965 йилларда анча катта тараққиёт йўлини босиб ўтди ва халқ маорифининг моддий-техник таъминоти бирмунча мустаҳкамланди, айни чоқда мактаблар малакали мутахассислар билан тўлдирилди. 1965 йилга келиб саккиз йиллик ва ўрта политехника таълими мактаблари 397 тага етди, уларда 130764 ўқувчи таълим ола бошлади, уларга 4117 нафар ўқитувчи таълим-тарбия берган бўлса, шулардан 1473 нафари олий маълумотли эди.

Бу даврда ўқувчиларни турл хил касб-хуналарни эгаллаб олишлари борасида ҳам муҳим ишлар амалга оширилди. Ўзбекистон Олий Совети томонидан 1959 йил мартда «Мактабнинг ҳаёт билан алоқасини мустаҳкамлаш ва республикада халқ таълими тизимини янада ривожлантириш тўғрисида» қабул қилинган қонун ўқитишни янада ривожлантириш, таълимни ҳаётга, ишлаб чиқаришга яқинлаштириш, ёш мутахассислар етиштириб чиқариш сифатини ошириш мақсадларида бутун ўқув-тарбиявий ишни такомиллаштиришни кўзда тутарди. Ана шу мақсадда вилоятдаги мактаблар ишлари қайта қуриш ва таълимни ижтимоий-фойдали меҳнат ҳамда ишлаб чиқариш билан боғлаш соҳасида анчагина ишлар амалга оширилди. Ўқувчиларни касб-хунарга тайёрлашни кенгайтириш борасида талай ишлар қилинди. Ана шу мақсадда ўн бир йилликка айлан-тирилган 60 та ўрта мактабда ишлаб чиқариш таълими жорий этилиб, буларнинг 49 таси қишлоқ жойларида, 11 таси эса шаҳар жойларида ташкил этилди. 1961/62 ўқув йилида бошлангич мактабларнинг бир қисми ва барча етти йиллик мактаблар саккиз йиллик мактабларга айлантирилди.

Умумий мажбурий таълимга ўтиш яхши самаралар берди, буни ўқувчиларнинг турли сабаблар билан мактабдан кетиб қолишининг йил сайин камайиб боришида ҳам кўриш мумкин. Агар 1959/60 ўқув йилида ўқувчилар умумий сонидан 11348 нафари турли сабаблар билан мактабдан кетиб қолган бўлса, бу рақам 1961/62 ўқув йилига келиб 4982 ўқувчига қисқарди. 1961/62 ўқув йилида вилоят мактабларини тугатган ёшлардан 1200 нафари тракторчи ва слесарлик, 1000 нафари қурувчи, сувоқчилик, дурадгорлик касбларини ўрганиб чиқди, 425 нафар ўқувчи қизлар эса тикувчи-

лик сирларини ўрганган ҳолда мактабларни тугатиб чиқдилар.

Умуман, бу давр вилоят маориф ва маданий ҳаётида улкан из қолдириб, самарали ишлар амалга оширилган давр бўлиб тарихга кирди. 1965 йил охирига келиб вилоятда 392 та ўрта, 23 та саккиз йиллик ва бошлангич мактаб, 7 та интернат-мактаб, 4 та мусиқа мактаби, 1 та спорт мактаби, 5 та пионерлар уйи, 5 та ёш техниклар ва табиатунослар маркази, 200 дан ортиқ кутубхона ёш авлодга хизмат қилди. Шу даврда 6144 нафар муаллим ёшларга турли фанлардан сабоқ берди. Лекин, афсуски, бошқа соҳаларда бўлгани сингари халқ таълимида ҳам буйруқбозлик нуқтаи назаридан туриб, экстенсив ёндашиш кучайиб борди. Бунинг оқибатида билим беришда сифат муаммолари четга суриб қўйилиб, миқдор кўрсаткичлари биринчи ўринга қўйилди. Кўпгина мактаблар намунавий лойиҳасиз иморатларда жойлашган бўлиб, ўқув қуроллари, кўргазмалар воситалар билан етарли даражада таъминланмаган эди. Қолаверса, айрим фанлардан малакали мутахассис ўқитувчилар етишмас эди, шунингдек, таълим беришда назария билан амалиётни уйғун ҳолатда олиб бориш ишларига етарли даражада эътибор берилмади. Аҳолини хўжақўрсинга яқинлаш орқасидан қувиш халқ таълими соҳасига ҳам жиддий салбий таъсир кўрсатди. Таълим беришда бир хилликка одатланиш, ижодий ёндашишнинг бўғиб қўйилиши, миллий-маданий меросдан ёш авлодни беҳабар қайфиятда тарбиялашга интилиш каби ҳолатлар маънавий ҳаётга жиддий таъсир қилди. Аммо шунга қарамасдан халқ таълими муассаларининг сонини кўпайтириш, янги-янги ўқув муассаларини ташкил этиш борасида анчагина амалий ишлар қилинди. 1965 йилга келиб саккиз йиллик политехника таълими мактабларининг сони 397 тага етди. Вилоят ёшларига касб ўргатиш борасида кўплаб ишлар амалга оширилди, жумладан, 1976 йилда вилоятдаги мавжуд хунар-техника билим юртарларнинг сони 25 тага етди. Уларни 2103 нафар механизатор, 475 нафар қурувчи, 1650 нафар бошқа касб эгалари тугатлаб чиқди.

Ўқувчи ёшларни маълум касб-хунарга ўргатиш борасида ўқувчилар ишлаб чиқариш бригадаларининг ташкил этилиши муҳим аҳамиятга эга бўлди. 1980 йилга келиб, вилоятдаги мактаблар қошида 54 та пахтачилик, 52 та пиллачилик, 27 та боғдорчилик, 22 та саб-

завотчилик, 2 та узумчилик, 20 та маккажўхоричилик каби ўқувчилар ишлаб чиқариш бригадалари ташкил этилди. Ёшларга касо-хунар сирларини ўргатишга ихтисослашган хунар-техника билим юртлари сони ҳам вилоятда йилдан-йилга ортиб борди. Агар 1970 йилда вилоятдаги хунар-техника билим юртлари 5 та бўлган бўлса, 1975 йилда бу кўрсаткич 25 тани, 1980 йилда 26 тани, 1985 йилда 28 тани ва 1990 йилда эса 31 тани ташкил этди. Ушбу билим юртларида 1980 йилда 2320 нафар механизатор, 725 нафар курувчи тайёрланди. Агар 1976 йилда вилоятдаги барча хунар-техника билим юртларида 10 мингта яқин ёшлар таълим олган бўлса, 1980 йилга келиб эса ушбу ўқув даргоҳларида таълим олаётган ўқувчилар сони 29 минг кишини ташкил этди. 1990 йилда хунар-техника билим юртларини 5742 нафар талаба таъмонлаб чиқди.

Бироқ хунар-техника билим юртларида ўқиш ва ўқитишни ташкил қилишда жиддий қийинчиликлар ҳам мавжуд эди. Чунончи, бу ўқув юртларига асосан мактабларда ўзлаштириш даражаси паст, тарбияси бироз огирроқ ўқувчиларнинг жўнатилиши ҳам хунар-техника билим юртларида ўқитиш ишларини яхши йўлга қўйишга жиддий салбий таъсир кўрсатарди.

Сурхондарё вилояти халқ таълими тарихида 70—80-йиллар янада ривожланиш палласи бўлиб тарихга кирди. 1970 йилда вилоятда мактаблар 436 та бўлган бўлса, 1980 йилда 581 тага, 1990 йилга келиб эса 621 тага етди. Ушбу мактабларда 1970 йилда 179 минг ўқувчи ёшлар таълим олган бўлса, 1990 йилга келиб 316 минг нафар ўқувчи билим олди. Шу йиллар мобайнида мактабларда ишлаётган ўқитувчилар сони ҳам йил сайин кўпайиб берди. Агар 1970 йилда вилоятдаги мавжуд мактабларда 9069 нафар мураббий фаолият юритган бўлса, 1990 йилга келиб бу кўрсаткич 22773 нафарни ташкил этди. Вилоят халқ таълими тизимини юксалтиришда мактабларда фаолият юритган халқ таълими жонкуярларининг хизматлари катта бўлди. Айнан ана шу даврда воҳанинг илгор ўқитувчиларидан Э. Амиров, И. Бобоҳўжаев, А. Брюкова, Б. Ёрматов, С. Эшбоев, Х. Юзбоев, С. Саъдуллаев, Б. Хўжамбердиев каби мураббийлар вилоят ёшларига илм-фандан сабоқ беришда жонбозлик кўрсатиб фаолият юритдилар. Умуман олганда, 1961—1990 йиллар оралиғида вилоят халқ таълими тизими тараққиёт босқичини босиб ўтди. Вилоятда мактаблар сони ҳам, таълим олаётган ўқувчилар

сони ҳам йилдан-йилга кўпайиб борди. Вилоят халқ таълими тизимининг моддий-техник таъминот даражаси ҳам йилдан-йилга мустаҳкамланди. Бироқ маъмурий-буйруқбозлик тизимида тўпланиб борган жуда кўпол хато ва камчиликлар вилоят халқ таълими тизимида ҳам яққол сезилди. Бу нуқсонлар аввало мустабид тузум шароитида ўқитишда бир хилликка интилиш, режа ва дастурларни ишлаб чиқишда маҳаллий шароит талабларини инобатга олмасликда кўзга ташланди. Бу даврда иқтисодиётдаги турғунлик ҳолатлари ҳам таълим муассасалари раўнақига таъсир ўтказди. Жумладан, шу даврда кўпгина мактаблар намунавий лойиҳаларсиз қурилди, қишлоқ мактабларининг 80—90 фоизи водопровод, канализация ва марказдан тушиб иситиш мосламаларига эга эмас эди. Шунингдек, замонавий ўқув дастурлари, турли хил ўқув қурола-рининг етишмаслиги ҳам таълим сифатини оширишга тўсқинлик қиларди.

80-йилларда мактаб ислоҳотини ўтказишга уринишлар натижа бермади. Шунга қарамасдан, фидойи ўқитувчиларнинг ўз касбига бўлган чексиз муҳаббати ва тинимсиз меҳнати туфайли вилоят халқ таълими тизими маълум ютуқларни қўлга киритди.

Урушдан кейинги даврда вилоят маданий ҳаётида ҳам сезиларли ўзгаришлар рўй берди. Тиклаш даврининг қатор қийинчиликларига қарамасдан маданий раўнақ йўлида қилинаётган ишлар анча жонланди. Вилоят маданий ҳаётини тинч давр шароитида ривожлантиришда воҳа маданият муассасалари жамоасининг тинимсиз меҳнати, изланиш ва интилишларининг ўзига хос ўрни беқиёс даражададир. Аммо мустабид тузум шароитида маданиятга сиёсий таъсир воситаси сифатида қаралиб, кўпроқ партиявийлик ва синфийлик нуқтани назардан ёндошиб асарлар яратишга буюртма берилди. Ижод эркинлиги бўғиб қўйилиб, ўзига хос тартиблар жорий қилинди, бу эса маънавий ҳаётни ривожлантириш учун ниҳоятда зарур бўлган ижод эркинлигини чегаралаб қўйишга олиб келди. Партия зўравонлиги оқибатида маданий ривожланишнинг ўзига хос синфий қўлиплари шакллантирилди. Шу қўлиплар асосида яратилган бадийий ва саҳна асарларида жамият тараққиётига тўсиқ бўлаётган ҳақиқий ижтимоий ва маънавий муаммолар четлаб ўтилди.

Вилоят маданий ҳаётида Маннон Уйғур номидаги муסיқали драма театрининг ҳам алоҳида ўрни бор. Уруш-

дан кейинги иқтисодий қийинчиликлар театрга ҳам ўз таъсирини ўтказди. Шунга қарамаздан урушдан кейинги йилларда бир қатор сахна асарларини яратилишга эришилди. Жумладан, К. Яшиннинг «Гулсара», Ҳ. Ғулومнинг «Ота рози», Туйғуннинг «Муҳаббат», А. Суровнинг «Сталинграддан узоқда», Ж. Б. Мольернинг «Скаппеннинг найранглари» каби пьесалари шулар жумласидандир. Урушдан кейинги давр қийинчилик ва етишмовчиликлар натижасида вилоят мусиқали драма театри 1948—1957 йиллар оралиғида Бухоро театrigа қўшиб юборилди.

1957 йилда театрнинг қайтадан ташкил этилиши вилоят маданий ҳаётида улкан воқеа бўлди. Ана шу даврда театрни янги ривожланиш погоналарига олиб чиқишда Ҳ. Бобоҳонова, О. Алимова, Т. Латипова, Ҳ. Муҳиддинов, И. Ғафуров, С. Нурматов ва бошқа ўнлаб санъаткорларнинг хизматлари ниҳоятда улуғдир. 50—60-йиллар давомида вилоят театри анча юксаликка бўй чўлди. Театрда яратилаётган асарлар сони кўпайиб, театр репертуари бойиб борди. Ана шу йиллар оралиғида Ҳ. Ғулумнинг «Фарғона ҳикояси», Ҳамзанинг «Майсаранинг иши», А. Жамолнинг «Кўз илғамас соялар», С. Абдулла, Т. Жалиловларнинг «Алпомиш», И. Сталюкнинг «Хавотирли учрашув», Ҳ. Азимовнинг «Тақдир», Э. Воҳидовнинг «Олтин девор», Т. Собировнинг «Қайдасан, ҳаёт» каби асарлари сахналаштирилиб томошабинлар эътиборига ҳавола этилди.

1964 йил театр ижодий жамоаси учун унутилмас сана бўлиб қолди. Шу йили театр сахнасида кўлаб ролларни маҳорат билан ижро қилган актёрлардан З. Олимов ҳамда Ҳ. Бобоҳоновага «Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист» фахрий унвони берилди. 1967 йили театр жамоаси катта жиддий синов ва имтиҳондан ўтди, боиси худди шу йили театр аҳли ўз сахна асарларини пойтахт аҳолисига кўрсатиш учун Тошкентга тақлиф этилди. Бу ижодий сафар давомида театр жамоаси ўзлари тайёрлаган «Гули сиёҳ» (С. Жамол), «Ўликлар кечирмайди» (У. Умарбеков), «Хавотирли учрашув» (И. Сталюк), «Икки ўт орасида» (Ҳ. Азимов) номли сахна асарларини пойтахт меҳнаткашлари ва санъат ихлосмандларининг ҳукмига ҳавола этди. Бу сахна асарларини пойтахт аҳолиси қизгин олқишлар билан кутиб олди, театр актёрларининг ижро маҳоратига ҳам юксак баҳо берилди. Шу ижодий сафар якуни сифатида театрининг етук актёри ва директори М. Мажидов ҳамда актриса Т.

Латиповга «Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист» фахрий унвонларининг берилиши ҳам бунинг ёрқин исботидир. Бу қутлуғ дароҳда бир пайтлар, яъни 50-йиллар охири — 60-йиллар бошларида ўзларининг илк ижодий ишларининг ибтидосини элимизнинг сеvimли санъаткорлари — Ўзбекистон халқ артистлари Эргаш Каримов ҳамда Роза Каримова, шунингдек, Зебо Солиевлар бошлаган эди. Театрнинг ўрта авлоди вакилларидан Ўзбекистон халқ артисти А. Раҳматов, театрнинг икtidорли режиссёри Н. Пардаев, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист А. Номозовларнинг фаолияти театр ривожини учун муҳим ўрин тутди. 1974 йилда театр жамоаси янги бинога кўчиб ўтди, бино замонавий асбоб-ускуналар ва жиҳозлар билан тўлиқ таъминлаган эди. Ана шу йили Тошкент театр ва рассомчилик санъати институтини тугатиб келган М. Абдуқундузов, З. Отабоева, Т. Эргашев, Д. Солихова каби ёш актёрларнинг театр жамоаси сафига келиб қўшилиши театр ижодий жамоаси сафини сифат жиҳатдан анча кенгайтди.

Театрнинг 1974 йили янги бинога ўтиши қувончли ҳодиса бўлгани каби унинг маъмурияти таркибида эндиликда куч-қувватга тўла истеъдодли ёшлар фаолият кўрсата бошлади. Санъатни яхши ҳис эта оладиган Амин Каримов директор, санъатнинг ўзига хос нозик ва инжиқ қирраларини қалбан ҳис қила оладиган, талабчан ва қаттиққўл режиссёр Мансур Равшанов бадий раҳбар, безак бериш ва безаш санъатида суяғи қотган В. Михайличенко бош рассом этиб тайинландилар. Мансур Равшанов бир қатор сахна асарларини қойилмақом қилиб сахналаштирган ва бу аллақачон санъаткорлар томонидан эътирофини тошган. Режиссёр томонидан сахнага қўйилган «Макр ва муҳаббат» (Фридрих Шиллер), «Майсаранинг иши» (С. Абдулла, М. Муҳамедов), «Келинлар кўзгони» (Саид Аҳмад), «Момо ер» (Чингиз Айтматов), «Ўз аризасига кўра» (У. Умарбеков) ва бошқа бир қанча спектакллар бунинг ёрқин исботидир. 80-йилларда театр жамоаси тинимсиз излаишлар натижасида ўз репертуарини янада бойитиб борди. Ана шу даврда Д. Валиевнинг «Сирли кун», Ч. Айтматовнинг «Момо ер», З. Фатхуллиннинг «Ватан иши», А. Иброҳимовнинг «Бир ўликка бир тирик», И. Отакуловнинг «Қамашган кўзлар», Нор Ҳайитнинг «Юлдуз сўнди», Ҳ. Мақсудкуловнинг «Садоқатли арвоҳ», Ш. Бошбековнинг «Темир хотин», М. Қодировнинг

«Сехрли узук», Ш. Пардаевнинг «Осмонсиз уй», Х. Ра- сулнинг «Узоқдан келган куёв» каби пьесалари сахна- лаштирилди. 1985 йилда театрнинг 50 йиллик юбилейи республика миқёсида кенг нишонланди, бу йиллар те- атр жамоаси учун, энг аввало, тинимсиз изланишлар йили бўлди. Ушбу масканда янги-янги пьесалар устида тинимсиз иш олиб борилди, ҳар бир асарнинг мазму- нига алоҳида эътибор берилиб, ҳар бир образни ифо- далашда янгидан-янги актёрлик қирраларини қилириб топиб, уни спектаклдан спектаклга бойитиб боришди.

Вилоят маданиятининг ривожланишида аҳолига хиз- мат кўрсатаётган кутубхоналар ва маданий-маърифий муассасаларнинг ҳамда халқ дасталарининг ўрни ҳам беқиёс даражада улғурди. Вилоят аҳолига маданий хиз- мат кўрсатаётган бундай муассасалар йилдан-йилга ор- тиб борди. Агар 1924 йилда воҳода атиги 1 та кутубхона бўлган бўлса, кейинги йиллар давомида уларнинг сони 426 тага етди. Умуман, ана шу йиллар оралиғида вило- ят аҳолига кўрсатилаётган маданий хизмат даражаси ҳар томонлама кенгайиб борди. 1960—1965 йиллар орали- ғида вилоят мусиқа билим юртининг ташкил этилиши натижасида вилоят маданият муассасаларини малака- ли мутахассислар билан таъминлаш муаммоси ўз ечи- мини топди. 70—80-йиллар мобайнида вилоят аҳолиси- га 200 дан ортиқ кутубхона, 350 та кинотеатр, 220 дан ортиқроқ клуб ҳамда кўплаб профессионал ва халқ театrlари маданий хизмат кўрсатди. Шунингдек, вило- ят бўйича ташкил этилган 276 та бадий ҳаваскорлик театrlарининг халқ оҳангларида яратган кўплаб ашула ва рақслари воҳанинг қадим анъаналарини, унинг ўзига хос удумларини тарғиб қилишда муҳим аҳамият касб этди. Жумладан, «Шалол» (Бойсун), «Ғунча» (Сарио- сиё), «Кўнгирот» (Қизирик), «Чаман» (Шеробод), «Та- манно» (Термиз) номли халқ ашула ва рақс ансамбл- ларининг чиқишлари нафақат вилоятда, балки рес- публика, қолаверса, чет элларда ҳам ўзига хос таҳсин- га сазовор бўлди.

Сурхондарё вилоятининг табиати, танги одамлари, ноёб осори-атиқаларини тарғиб қилишда тасвирий санъат ва халқ амалий санъати ходимларининг ҳам ўрни беқиёсдир. Жумладан, Ўзбекистон халқ рассоми Рўзи Чориев томонидан яратилган кўплаб тасвирий санъат асарларида вилоят табиати, одамлари акс этти- риб берилди. Шунингдек, воҳода яшаб ижод қилаётган мўйқалам соҳибларидан Х. Ҳасанов, Т. Ўроқов, С. Аҳме-



«Шалол» халқ ашула ва рақс ансамбли.

дов, О. Егай, Ч. Маматкуловларнинг асарларида ҳам вилоят табиатининг тўзалликлари ёрқин бўёқларда акс эттирилган. 1990 йилга келиб вилоятда 14 та маданият ва истироҳат боғлари, 250 та клуб, 478 та кутубхона, 438 та кинотеатр, 1 та марказий театр, ўнлаб халқ театrlари, бир қанча ашула ва рақс дасталари, 3 та музей аҳолига маданий жиҳатдан хизмат қилди. Шу даврга вилоят маданият муассасаларида 2989 нафар ходим фаолият кўрсатди. Умуман, ушбу давр оралиғи- да вилоят маданий ҳаётида улкан ўзгаришлар қилин- ди, аҳолига кўрсатилаётган маданий хизмат даражаси яхшиланди, маданият муассасаларининг моддий-тех- ник таъминоти яхшиланиб борди. Аммо маънавий ва маданий соҳаларни баҳолашда синфийлик ва партия- ийлик нуқтаи назаридан ёндошиш, мафкуранинг ба- дий устидан ҳукмронлигига интилиш тамойиллари маданият ва санъат равнақида ҳам жиддий зиён етказ- ди. Маънавий соҳада, бир томондан, сезиларли ўзга- ришлар юз берган бўлса, иккинчи томондан, маъна- вий жиҳатдан қашшоқлашиш ҳолатлари шаклланиб бор- ди.

Сурхон воҳаси азал-азалдан маънавий маданият ва илм-фан юксак даражада ривожланган минтақа ҳисоб- ланади. Воҳа олимлари фаолиятининг узоқ ўтмишга бориб тақалиши ўзининг ижтимоий илдиэларига эга. Вилоят илм аҳли мустабид тузум шароитида ҳам ўз фаолиятини сусайтирган эмас. Воҳадати қалдирғоч ил- мий марказлардан бири 1934 йили Денов туманида

ташқил этилган академик Р. Р. Шредер номидаги богдорчилик, узумчилик ва виночилик институтининг филиалидир. Ушбу илмий марказ олимлари ўз изланишлари жараёнида цитрус ўсимликларини воҳа шароитида ўстириш, богдорчилик соҳасида янги навлар яратиш борасида тадқиқот олиб бордилар.

Бундан ташқари Термиз тумани ҳудудида ташқил этилган Пахтачилик тажриба станцияси олимлари эса интичка толали пахтанинг янги эртапишар навларини яратиш, пахта ҳосилдорлигини ошириш борасида қатор илмий ютуқларни қўлга киритдилар. Бу станцияда тадқиқот ишлари олиб борган А. Авлиёкулов, Б. Жўракулов, М. Оромов каби олимлар фан доктори илмий унвонларини олишга мушарраф бўлган бўлсалар, Гаврилов ва М. Тожиевларнинг самарали меҳнатлари эвазига интичка толали пахтанинг янги навлари ишлаб чиқилди.

Воҳа олимларининг фаннинг турли соҳаларида тадқиқот олиб бориши учун вилоятда ташқил этилган қатор илмий муассасалар асос бўлиб хизмат қилди. Бу ерда марказий илмий-тадқиқот институтларининг филиаллари, тажриба станциялари ташқил этилди. Улар қаторида Термиз пахтачилик тажриба станцияси, селекция ва уруғчилик институтининг Термиз филиали, Жарқўрғон пиллачилик, сабзавотчилик ва полиз экинлари тажриба станцияси, Бутуниттифоқ сабзавот экинлари селекция ва уруғчилиги илмий-тадқиқот институти Ангор тажриба станцияси, Ю. Гагарин номидаги Давлат наслчилик тажриба станцияси, Денов субтропик ўсимликлар тажриба станцияси ва Термиз Давлат университети (1992 йилдан) каби илмий марказларни санаб ўтиш мумкин.

Воҳада фан тараққиёти ҳақида сўз кетганда шу заминда туғилиб ўсган илм фидойиларидан А. Х. Бобоҳужаев, Қ. Шодмонов, М. Эржаевларнинг номларини эъзоз билан тила оламиз. А. Бобоҳужаевнинг илмий изланишлари қатор хорижий мамлакатларда эътирофини топти, М. Эржаев воҳадан етишиб чиққан биринчи академик ҳисобланади. Қ. Шодмонов эса воҳадан етишган илк кимёгар олимдир.

Воҳада 60—80-йиллар мобайнида тадқиқотчи олимлар сафи анча кенгайди, бунинг бош сабаби Термиз Давлат педагогика институтининг ташқил этилиши бўлди. Институт олимларининг илмий изланишлари натижа-сида шу кунгача 30 та монография, 75 та дарслик ва

ўқув-услубий қўлланмалари, 19 та тавсия, 680 дан ортиқ илмий мақола, 1140 та илмий-оммабоп публицистик мақолалар эълон қилинди. Йиллар мобайнида институт Жанубий Ўзбекистоннинг йирик фан ва маданият марказларидан бирига айланди, ўнлаб монографик тадқиқотлар бажарилди. Масалан, география фанлари доктори, профессор А. Рўзиевнинг «Территориальные системы общественного производства» (М.: «Мысль», 1975), иқтисод фанлари доктори, профессор Х. Раҳмонқуловнинг «Қишлоқ ҳўжалиги ишлаб чиқаришини жойлаштириш ва ихтисослаштириш муаммолари» (Тошкент, «Фан», 1976), «Ҳозирги босқичда ишлаб чиқарувчи кучларни жойлаштириш ва ривожлантиришнинг асосий йўналишлари» (Тошкент, «Фан», 1986), доцент Т. Қ. Жовлиевнинг «Табиат, инсон, дин» (Тошкент, «Фан», 1986), доцент М. Х. Бобоҳужаевнинг «Кураш поэзияси» (Тошкент, «Фан», 1982), доцент Ш. Қаландаровнинг «Ўзбекистонда савдони бошқаришнинг ҳуқуқий масалалари» (Тошкент, «Фан», 1975), профессор Ж. Омонтурдиевнинг «Ҳозирги ўзбек тилида гап бўлаклари типологияси» (Тошкент, «Ўқитувчи», 1988), доцент Ж. Эсоновнинг «Адабиёт ўқитиш методикаси» (муаллифлар жамоаси, Тошкент, «Ўқитувчи», 1992), академик Б. О. Қодировнинг «Ўзбек халқ педагогикасининг шаклланиши» (Тошкент, «Меҳнат», 1992), «Сурхондарё олимлари» (Тошкент, «Меҳнат», 1990), профессор Р. Қаландаровнинг «Конструкция материаллар технологияси» (Тошкент, «Ўқитувчи», 1986), педагогика фанлари доктори, профессор О. Ҳанитовнинг «Мақтаб ва қишлоқ ҳўжалиги» (Тошкент, «Ўқитувчи», 1986), тарих фанлари доктори, профессор З. Мирзаев ва тарих фанлари номзоди Э. Қобиловнинг «Сурхондарёда пахтачилик ва Термиз пахта заводи тарихи» (Термиз, 1996), доцент А. Кулмаатовнинг «Умуртқасизлар зоологияси» (Тошкент, «Ўқитувчи», 1987), доцент Т. Аннаевнинг «Раннесредневековые поселения Северного Тохаристана» (Тошкент, «Фан», 1988), профессор У. Умаровнинг «Халқ маорифи иқтисодиёти» (Тошкент, «Ўқитувчи», 1981) ва бошқа қатор олимларнинг дарслик ҳамда қўлланмалари чоп этилиб, фан равнақида катта улуш қўшилди.

ВОҲА АДАБИЙ ҲАРАКАТЧИЛИГИ

(1940—1990 йиллар)

Сурхон воҳаси адабий ҳаракатчилиги сарчашмалари улуг адиблар Дақиқий (930—977) шохноманавислиги, Мунжик (940—1001) ҳажнавислиги, Адиб Собир (1070—1148) ғазалнавислиги билан йўрилган. Қалблар фахру ғурурга лиммо-лим, ижоди кўнгиллар сурхонга тўла бу аллома шоирлар Термиз ва Чағоний алабий муҳитида нашъу намо топган эдилар. Кўҳна Термиз ва Чағоний ўз ризқини Чағонруд (Сурхон) ва Туркондарё (Шерободдарё) ҳамда Окус (Оғуз-Амударё) дан олгани каби воҳанинг шеърят анъаналари туб маънода бахшичиликдан ибтидо топгани янада мароқлидир. Дарҳақиқат, бахшичилик Сурхон шеърятининг илк маншаси сифатида ўзига хос жиҳатларни намоён этади. Дўмбира жаранги, бахши оҳанги, қаҳрамонлар тасвири, эл тақдири бир-бирига қоришиб, омухталашиб кетади. Шеробод бахшичилик ва дostonчилик мактаби сарҳадлари жуда кенг бўлиб, унинг ўз тарихи, ўз тадрижи, ўз йўналиши бор, унинг худудига Жанубий Тожикистон, Қашқақ воҳаси, Туркменистоннинг айрим туманлари дахлдор. Шеробод бахшичилик мактабининг ўз салмоғи, ўз сабоғи бор, унинг жўшқин бахшилари қўлига дўмбирани олиб хонини қилганда тошқин сувлар секинлашган, кескин шамоллар асталашган, булбуллар сайрамай тинглаган, гуллар рангига ранг қўшилган.

Шеробод бахшичилик мактабининг донгдор намоёндалари ва қатор асосчилари мавжуд ҳамда улар вужудга келтирган ўзига хос ажойиб анъаналар ҳануз давом этиб келмоқда. Шеробод бахшичилик мактабининг йирик вакилларида бири Шерна бахши Бекназар ўғли (1866—1920) дир. У Шеробод туманига тобин Озон қишлоғида туғилган. Айтишларича, 7—8 ёшларидан дўмбира чертиб, дoston айта бошлаган экан. Унинг устози Қосимқўр бахши бўлиб, у 20 яшарлигида Бухоро амирлиги ҳамда Хоразм хонлигининг кўзга қўрилган бахшилари билан айтишиб, уларни қойил қолдирган. Шерна бахши ҳам устоз изидан бориб, айни балорагата етган 17 ёшида Шеробод беклигининг номдор бахшиси Нисозли жабачи билан айтишади ва бу айтишувда ғолиб чиқади. Шерна бахши Ғузор, Бойсун, Шеробод, Денов, Ҳисор ва бошқа бекликларнинг бахши-

лари билан беллашади, беллашув ғолиби сифатида бахшилар сардорига айланади.

Шерна бахши номи билан боғлиқ элликлдан зиёд дostonлар мавжудлигини биламиз ва ундан 20 дан ортиқ дoston ёзиб олинган. У ўзидан кейинги авлодга мансуб кўплаб бахшиларнинг устози ҳисобланади, чунончи, Мардонакул бахши Авлиёқул ўғли (1889—1975), Мамарайим бахши Сафар ўғли (1894—1966), Бўрибой бахши Аҳмад ўғли (1912—1981) унинг шогирдларидир. Шунингдек, Нормурод бахши, Аҳмад бахши, Нурали бахши Боймат ўғли, Юсуф бахши Утаган ўғли каби илгор бахшилар ҳам Шерна бахшининг сеvimли шогирдлари қаторига киради.

Шеробод бахшичилик мактабининг вакилларида яна бири машҳур бахши Шотўра юзбоши Бойқул ўғли (1887—1947) дир. Шотўра юзбоши Шеробод тумани, Қалмазор қишлоғида таваллуд топади, отаси Бойқул бахшидан бахшичилик сирларини ўрганади. Бойқул бахши бир неча марта Бухоро амира Музаффархон хузурида дoston айтиб бахшичилик васиқасига соҳиб бўлади. Шотўра бахши ота изидан бориб элу улуста танилади, халқнинг тўю шодиёналарида хизмат қилади, ўз дostonлари билан кишиларни хушнуд айлайди. Шотўра бахши «Алпомиш» ва «Гўрўғли» туркумига оид қирққа яқин дostonларни юксак маҳорат билан қуйлаган. Бундан ташқари «Ёдгор», «Шодмонбек», «Савдогар» номли бошқа қатор дostonлар ҳам унинг ижод бисотида ҳисобланади.

Ўзининг бетакрор овози, ўзига хос сози билан Шеробод бахшичилик мактабида унутилмас из қолдирган ва ўзининг янги ўзанини яратган бахшилардан санолимиш Мардонакул бахши Авлиёқул ўғли (1889—1975, Шеробод, Озон қишлоғи) икки ёшида онадан етим қолади ва тоғаси — таниқли Шерна бахши қўлида тарбия топиб вояга етади. Мардонакул бахши Шерна бахшига ҳам жиян, ҳам фарзанд, ҳам кўёв, ҳам шогирд бўлиб, у Шерна бахшидан дostonчилик сирларидан, бахшичилик сирларидан таълим олади. Мардонакул бахши дostonчиликда ўз услуби ва ўз усулини ихтиро қила олган етук санъаткорлар сафиде туради. Ундан ёзиб олинган «Алпомиш» дostonи намунаси шу мавзудаги бошқа дostonлар ичида етакчи ўриндадир. Аслида Шотўра юзбоши, Мардонакул бахши, Мамарайим бахши, Умир бахши, Бўри бахши ижоди билан алпомишўлиқнинг янги босқичи бошланди. «Алпомиш» дostonи

мавзуининг чинакам қирраларини намоиш этиш ҳозирда Сурхон воҳаси бахшилари томонидан ўша қадим ва устувор анъана асосида давом этирилмоқда. Дарҳақиқат, Чорша бахши (1930), Қора бахши (1934), Боборайим бахши (1936), Чори бахши (1938), Хушбоқ бахши (1940), Шоберди бахши (1944), Жуманазар бахши (1947), Абдуназар бахши (1952), Шодмон бахши (1967), Зулхумор бахши (1971)лар тилида «Алпомиш» достони жаранглаб иккинчи умрини бошлади. Булар орасида Чорша бахши, Хушбоқ бахши, Боборайим бахши, Шоберди бахши ва Жуманазар бахши сингарилар ўзига хослик жиҳатидан айрича табиғатли ижодкорлар сирасига тааллуқлилик касб этади.

Чорша бахши (1932 йил, Шеробод, Каттатут қишлоғи) ижоди олдинги аждод бахшилари билан кейинги авлод бахшиларини боғлаб турувчи занжир. У болаликдан кўшиқ ва ашула айтишга қизиққан. Қишлоғидати Назар бахши, Эсон бахши, озонлик Мардонақул бахши, тақиялик Жура бахшилар даврасида кўп бўлган, улардан дуои фотиҳа олиб, терма ва дostonлар айтишни бошлаган. Чорша бахшининг юздан ортқ термалари бор ва у элликлдан ошққ дostonни ёддан билди. Чорша бахши ижодига тегишли «Тошбосар» (1998), «Хурсуна» (1999), «Ёдгор» (2000) дostonлари нашр этилган, шундан иккинчи ва учинчи дostonлар Алпомишининг қизи ва ўғли тақдири ҳақида ҳикоя қилади. Бахшининг ҳали нашр юзини кўрмаган ва элга етиб бормаган «Кўнғирйет» дostonи эса гоё эътибори ила турфа мазмунга бойдир. Кўнғирйет асли Бойсарининг ўғли. Шохимардон пирнинг айтишларича, Бойсари ёт элда ўғил кўриши мумкин эди, шундан Бойсари Қалмоқ элидан қайтмай, у ерда узоқ муддат қолиб кетади. Қалби уммон қадар чексиз Чорша бахшининг «Олпонбек» (Алпомишининг ўғли), «Шоҳ шайх Мардон бобо» номли ажойиб асарлари нашр этилиш арафасида турибди. Чорша бахши Раҳматулла ўғли ҳозирги кунда нафақахўр, аммо у ўзининг сеvimли дўмбирасини қўлидан қўйганича йўқ.

Боборайим бахши Маматмурод ўғли (1936 йил, Узун, Томчи) ўз услуби жиҳатидан, ўз ижодий фаолияти билан бошқа бахшилардан тубдан фарқ қилади. У хониш қилганда эшитувчини лол қолдиради, ўзига ром этади, унинг овози тингловчининг қалбини суруртга тўлдирди, дилига хушнудлик солади, унинг қўшиқлари кишини худудсиз оламга етаклайди. Боборайим бах-

шининг отаси Маматмурод бобо дўмбирани тилга кирита оладиган етук санъаткорлар сафида турган, у соз чалганда эшитувчининг қалбини тирналаган. Шундан бўлса керак Маматмурод бобо хонадонида бахшилар жан бўлишиб дostonлар куйлашган, термалар айтишган. Уларнинг хонадонида Мирзоқул бахши, Чори бахши, Абдуллазон эшон каби машхур бахшилар тез-тез меҳмон бўлиб туришар эдилар. Бу жўшқин ижодий кечалар, қизгин суҳбатлар Боборайимнинг мурғак тасаввурига олам-олам ҳис-туйғулар бахш этар эди.

Ана шуларнинг барчаси Боборайимнинг келгусида истеъдодли бахши бўлиб етишувига замин ҳозирлади. Унга устозлари Мирзоқул бахши ва Чори бахшилар бахшичилик сирларидан сабоқ беришди. Боборайим ёшлигидан дўмбирани хонишга келтира олар эди, бу унга отаси Маматмурод Бободан ўтган бўлса ажаб эмас. У дўмбирада «Сарвиноз», «Ғарибнома» куйларини қиёмига етказиб чалади ва атрофдагиларни доимо қўйиб қилади. Боборайим бахши Маматмуродов 1991 йили Республикамизда бўлиб ўтган Марказий Осиё ва Қоғозистон бахши-шоирлари иштирокидаги нуфузли танловнинг бош совриндори бўлди. Яқинда бахшининг «Сарингул. Авазхон ота юртида» номли дostonлари нашр этилди. «Авазхон ота юртида» дostonи «Гўрўғли» туркуми дostonларига қўшилган янги бир асар сифатида ўз ардоғига эга, зеро, ушбу дoston анъанавий «Гўрўғли» туркуми дostonлари орасида янги мавзу, янги мазмун талқинлари эътибори билан ҳам ажралиб туради. Бахшининг ижоди ҳозирда авжи гуллаган пайти. Эл назарига тушган бу бахшининг тили содда ва лўнда, ортқча жимжимадорлик унинг тили ва услуби учун бегона:

Осмонда ёруғ ой бўлди,
Қўтанлар тўла кўй бўлди.
Эл-юрт гамин еганчун,
Гўрўғли султон бой бўлди.

Хушбоқ бахши (1940 йил, Шеробод, Озон қишлоғи) машхур Мардонақул бахшининг фарзанди азили, унга бахшичилик она сути билан кирган, у талай бахшилар танловининг ғолиби. Хушбоқ бахши «Соқи бўлбул», «Малла савдогар», «Сув пари», «Зарнигор», «Балогардон» дostonларининг янги кўринишларини яратди. Хушбоқ бахши ижросидаги «Алпомиш» ўзига хос қирраларга эга ва ҳисқаси «Алпомиш» дostonи айни шу ижро туфайли ўзининг иккинчи умрини бош-

лади, десак заррача муболага бўлмайди. «Алпомиш» киносценарияси ҳам Хушбоқ бахши томонидан ёзилди. Айни пайда у қатор шоғирларнинг устози яктосидир. Элга танилган атоқли куйчи, республикада биринчи «Ўзбекистон халқ бахшиси» номли юксак унвон соҳиб Шабберди бахши Болта ўғли (1944 йил, Бойсун, Хўжабонди қишлоғи) ҳам худди шу Хушбоқ бахши Мардонакул ўғлидан бахшичиликнинг илк сабоқларини олган эди.

Эндilikда Шеробод бахшичилик мактабининг янги вакиллари ва авлодлари пайдо бўла бошлади, ушбу мактаб намоёндаларининг ижодиётига алоҳида диққат эътибор кучайди. Ана шу тариқа бу мактаб ижодкорларининг довуғи ошиб, обрўйи тошиб, эларо эҳтиром, эъзоз, эътироф топиб, элнинг ихлосу эътиқоди-га сазовор бўлмоқда. Бахшичилик, дostonчилик билан шеър ва шоирлик анъаналари ривожлана бошлади, бахши ва шоир, терма ва шеър тушунчалари ягона бир нарсанинг икки тенг палласи бўлгани сингари, улар бир-бирининг тажрибасидан илҳом олди ҳамда ижодий таъсирланди. XX асрнинг 30-йилларида ана шу ажойиб анъана янги кўринишда жилолана бошлади. Адабиёт ўзи яшаган ҳар бир замонга, ҳар бир заминга ҳамнафасдир, у қайси даврда пайдо бўлса, ўша даврнинг ҳусеъиятларини ўзида тажассум этади. Зеро, ёзувчи ижодида у яшаган муҳит, уни етиштирган халқ турмуши, тили, орзу-армонлари, истак-ниятлари ифода этилади. Сурхон воҳасида бахши ва шоир атамалари бир сўздек жарангдорлик ҳамда оҳангдорлик кашф этади. Ўзбек шеърияти бўстонида кириб келган Раъно Узоқова (1916—1947) шу ўлка кучоғида униб-ўсди, Теша Сайдалиев (1933—1973) ўз шеърлари билан дарҳол эл оқшишига сазовор бўлди. Низомжон Парда (1935) шеърларидаги фалсафий тасвир ва таъриф китобхонлар диққатини ўзига тортиди.

Ўзбек насрида такрорланмас мақомга эга Шуккур Холмирзаев (1940) Сурхон воҳасининг сўлим табиати лавҳаларини, заҳматқаш инсонларининг тақдирини адабиётга олиб кирди. Ўзбекистон халқ ёзувчиси Шуккур Холмирзаев ўзбек ҳикоянавислигида янги узан ихтиро қилиш баробарида Тошкентдек шаҳри азим бағрида Сурхон адабий ҳаракатчилигини вужудга келтирди. Ёркин Аъзам (1950), Усмон Азим (1950), Нодир Нормат (1950), Мирза Кенжабек (1956), Сирожиiddин Саййид (1958), Эшқобил Шуккур (1961) каби ижодкорлар Шу-

кур Холмирзаев атрофида жипслашиб ўзбек адабиёти равнақиға муносиб улиш қўшмоқдалар.

Тошкент муҳитининг таълимини олган, Сурхон воҳасининг ўзига хос тантилиғи таъсирида зуваласи пишган Тоғай Мурод (1948 йил, Денов, Хўжасоат) ўзбек адабиётига янги ирмоқ сингари кириб келди. Ёзувчининг «Юлдузлар мангу ёнади» (1976), «От кишнаган оқшом» (1979), «Ойинда юрган одамлар» (1980), «Момо ер қўшиғи» (1985) номли қиссалари, «Отамдан қолган далалар» (1992), «Бу дунёда ўлиб бўлмайди» (2001) романлари адабиётимиз саҳифасини жиддий бойитди ва уларнинг қиммати чексиздир. Тоғай Мурод ўзбек адабиётига Сурхон мавзунининг янги қирраларини олиб кирди, воҳа кишиларининг рostaкам руҳияти, воҳа табиатининг ўзига хос ва кишиларига мос ҳолатнинг чинакам тасвирини бера олди. Воҳалар тасвири, ҳодисалар ифодаси ҳаётий лавҳаларда бор таровати билан ёрқин бир тарзда акс эттирилади, воҳа кишиларининг кўнгли ва қўли очиклиғи, уларга хос содaлиик, самимийлик, ишонувчанлик ифодаси жуда қойилмақом берилди.

Душанбеда яшаб ижод этаётган, асли бойсунлик **Саттор Турсун** (1946 йил, Посурхи қишлоғи) тожик адабиёти саҳифасида ўз усули билан мустаҳкам ўрин эгаллади. Адиб асарларидаги мавзу ва гоҳлар оламида инсон тақдири тасвирининг аниқ қўламида аксар вақт Сурхон воҳаси кишиларининг содда ҳаёти акс этади. Саттор Турсун Сурхон воҳаси билан доимий алоқада, ўз она юрти андишалари билан яшайди, воҳа кишиларининг ютуғидан чексиз масрур бўлиб, қалбида гурур сезади. Ёзувчи сифатида Саттор Турсун воҳа-ҳодисаларни теран кузатади, унинг сирларига обдан етгандан кейингина мавзу танлайди ва унга қўл уради. У 1970 йили Тожикистон Давлат университетини тугатди ва «Салои Шарқ» журналы билан ўз тақдирини узвий боғлаб келмоқда. Унинг илк ҳикоялар мажмуаси «Дили гарм» («Иссиқ қалб», 1971) номида чоп этилган бўлса, иккинчи китоби «Сукути қуллаҳо» («Чўққилар сукути», 1974) номида китобхонларга тақдим этилди. Шундай қилиб Саттор Турсуннинг «Камони Рустам» (1976), «Пайванд» (1976), «Аз субҳ то шом» («Тонгдан шомгача», 1979), «Барф ҳам мегузарад» («Қор ҳам ўтади», 1983) ва бошқа асарлари дунёга келди.

Сурхон воҳаси ижодкорларининг сафи йилдан-йилга кенгайиб борди, айниқса, 60-йилларга келиб бу замин

ижодкорлари учун янги бир саркор пайдо бўлди. Бу — Менгзиё Сафаров (1938—1994) эди. Унинг ижодий қамолоти кўп жиҳатларда Шукр Холмирзаев билан боғланган. Бу икки инсон ҳам ижодда, ҳам ҳаёда эгизак бўлишди, бирининг асари иккинчисининг асарига маънавий озиқ берар эди, уларнинг дўстлиги бегубор эди. Менгзиё Сафаров «Сурхон тонги» (собиқ «Ленин байроғи») газетаси таҳририятида ишлаб юрган кезлари воҳа ижодкорларини ҳам, керак бўлса воҳа ҳаваскорларини ҳам ўз атрофида уюштира олди. Оқибатда Сурхон адабий ҳаракатчилиги, тўғрироғи, Сурхон адабий муҳити вужудга келиши учун мустаҳкам пойдевор ҳозирланди. Менгзиё Сафаровга ҳаваскор ёзувчи борми, ҳаваскор танқидчи борми мурожаат қилса бас, улардан зинҳор кўмагини аямас эди ва уларни рағбатлантира олар эди. Чунки ёзувчи, шоир ёки танқидчи тайёр ҳолда, таппа-тахт тарзда осмондан тушмайди, балки уни меҳнат ва машқ рўёбга келтиради. Ана шу хилдаги заҳмат ва меҳнат туфайли Сурхон адабий муҳитига қуйидаги ижодкорлар кириб келди: Ҳамид Бадалов (1925), Болтажон Содиқов (1932), Асомиддин Темурий (1933), Чори Ёқубов (1940), Янгибой Шоймардонов (1941—2000), Болта ёрий (1941), Нор Хайит (1941—1991), Шафоат Термизий (1941), Тоштемир Турдиев (1942), Аббос Малик (1941), Нарзулла Сўфизода (1945), Номоз Эргашев, Карим Маллаев (1938), Қўзйбой Абдужалилов (1947), Жамила Эргашева (1956), Хайдар Тўраев (1950), Нарзулла Орифий, Махмуд Абулфайзов, (1953), Абдумўмин Жумаев, Манзура Тўраева (1951), Болта Болтаев (1950), Абдурашул Жумакул (1966), Жовли Хушбоқов (1949), Абдулҳамид Тўйчиев (1948), Аҳмад Эшқурбон (1963), Анвар Омонтурдиев (1970) ва бошқалар.

Ҳамид Бадалов, Исмағил Норбоев, Чори Ёқубов, Мажид Абдураимов, Сафар Омонкулов, Зоир Мамажонов, Муҳаммад Азимов, Саломжон Менгноров, Алимардон Бўронов, Тождин Раззоқов, Менгнор Олломуровов, Абдумурод Раҳмонов, Нарзулла Орифий, Номоз Эргашевлар насрда асарлар ёзиб эл оғзига тушди. Ҳамид Бадалов қалимига мансуб «Чопқир кунлар» (1983), «Боботоғ болалари» (1986), «Хайкал» (1994), Чори Ёқубов ижод бисотида тегишли «Шердон дев», Мажид Абдураимов ёзган «Юлдузларда одам бор» («Ешлик», 1986, 8-сон) қиссаси ва «Ешлар овози», «Хатарли сўқмоқда» тўпламларидан жой олган ҳикоя-

лари воҳа наsrининг ривожига муҳим тортиқ бўлди. Бу борада Болта хожи Абдураззоқ ўғлининг (1950) «Оқ мармардаги қасамд» китобидаги ҳикоялар ҳаётийлиги билан диққатни ўзига тортади. Тўпلامдан ўрин олган ҳикоялар аслида кўрган-билганлар асосида ёзилган бўлиб, афгон заминни воқелиги устакорона йўсинда тасвирини топган.

«Тоғ ҳикоялари» (1977) муаллифи **Исмағил Норбоев**нинг ижодий қамолоти, адабий парвози ўз йўналишига, ўз йўлига хос аломатларда намоён бўлади. Унинг ҳикояларида тасвирини топган воқеа-ҳодисалар жозибаси китобхон қалбида узоқ сақланиб қолади ва синчков ўқувчини қаноатлантира олиш кучига эга. Ёзувчи ҳикояларининг тарбиявий аҳамияти чексиз ва ҳатто айрим ҳикоялари бошланғич синф дарсликларида киритилган.

Воҳа шеърлигидаги эпиклирик бу юртнинг гаройиб шоирлари Болтажон Содиқ, Асомиддин Темурий, Вализода Дарбандий, Янгибой Шоймардонов каби шоирлари ижоди ила чамбарчасдир. Асомиддин Темурий «Юрак сози» (1992), «Чаман» (1994) тўпламлари муаллифи. Шоир аввало, воҳа тарихининг билимдони, унинг шеърлари равон ўқилади, осон ёдланади, куйга мос, кўшиққа хос, мазмунни алоҳида хусусиятли:

*Шоирни йўқ халқнинг боши ҳам бўлур,
Бойлиги беқийс, бедир кам бўлур.*

*Ҳар кимнинг чин дўсти бўлмаса агар,
Ҳанимлар олдида кўзи нам бўлур.*

*Серташмиш кунлардан бўлма ҳеч диққат,
Сабрингни йўқотма, ҳақ бўлса мақсад.*

*Бир дамни, ганимат билса донишманд,
Шу дамни ҳаёт деб айлар насихат.*

Темурий бадий таржима билан ҳам шуғулланади. Унинг қарош тожик шоирлари шеърларини ўзбек тилига маҳорат билан ўғирлашда хизмати катта. Таниқли тожик драматурги Меҳмон Бахтийнинг «Эҳ, ёшлик, ёшлик», «Гил захми» драмалари шоир томонидан ўзбек тилига ўғирланган.

Юсуф Вализода (Дарбанд, 1936) ҳам бадий таржима соҳасида истеъдодини синовдан ўтказган. У тожик, ўзбек ва рус тилларида бемалол ижод қила олади. У Румий, Камол, Жомий, Хилолий, Турсунзода, Огаҳий, Хозик, Рогий, Ҳабибий, Чустий, А. Орипов, Э. Воҳидов, Тўлқин, Ж. Жабборов шеърларини тожикча-

га таржима қилган. Вализода улуғ шоир Алишер Навоийнинг ўзбекча ғазалларини тожикчага, унинг тожикча ғазалларини ўзбекчага ўзгача бир меҳр ила ўгира олган. Унинг «Қалб салоси» (1999) тўпламидан жой олган Навоий ғазалига битган бир мухаммаси ушбу ҳилда бошланади:

*Кўп наришон айлабон, ул тоқи обрў келмади,
Жон фидо бўлсун анга, у ёсманбў келмади,
Телба бўлди бу кўнсул наргиси хушбў келмади...*

Яна бир жонкуяр куйчи, воҳа адабий ҳаракатчилигида таъсири ва тақдири билан муҳим мақомга эга бўлган шоир Янгибой Шоймардонов (1940—2000)дир. Шоир Кўмқўрғон тумани, Баймоқли қишлоғида таваллуд топди, умрининг маълум қисми (1968—1980) Термиз Давлат пединститутини ўзбек адабиёти кафедрасида ўтди. Кейинги йиллар умрини ўз қишлоғидаги мактаб ҳаёти билан боғлади, ёш авлодга тил ва адабиёт фанларидан дарслар ўтди. Шеър ёзиш, шеър тўкиш унинг учун энг бахтли сониялар эди, у ўзидан авлодларга шеърый тўпламларини хотира қилиб қолдирди. Бу тўпламлар «Тарих билан юзма-юз», «Оҳанграб», «Яраланган туш» номлари ила юритилади.

Карим Маллаев (1938 йил, Шеробод, Оқжар қишлоғи) — бахши шоир, унинг услуби равон, шеърларининг ўқилиши осон, ўзига хослик борасида ҳам ажралиб туради. Шоирнинг «Истаранинг қирлари» (Термиз, 2000) номли тўпламига сўз боши ёзган Шафоат Термизий ушбу фикрларни изҳор этади: «Ижод бу — ўзинг яшаб турган жамиятга гап айтиш эҳтиёжи, атрофингда кечаётган воқеаларга муносабатинг, қувонч ва ғамингга киминдир шерик қилиш туйғуси, ўзинг ва ўзлитининг намоён қилишдир». Дарҳақиқат, Карим Маллаев шеърларида замон руҳияти, давр ва маскан қадрияти каби мавзуларга эътибор кўпроқ қаратилади. Шоир она диёрни, вафоли ёрни, меҳрибон ва қадрдон кишиларни, табиатни ва унинг саховатини жўшиб куйлайди:

*Осмонга қарасам, булут ўйини,
Юз хилда чалади булбул куйини,
Тонгда кўрдим турнажонлар бўйини,
Билмадим, энажон, Наврўз келдими?*

Карим Маллаевнинг биринчи шеърлар тўплами «Эрка санамлар» 1991 йили дунё юзини кўрган эди. Шоирнинг ижод бисотида намуналар «Ёшлик» жур-

налида ва «Олтин беланчак» ҳамда «Ёшлар овози» мажмуаларида эълон қилинди, бу шеърлар мухлислар томонидан яхши кутиб олинди.

Ижодкорларимиздан марҳум **Исомиддин Отакулов** (1938—1988) биринчилардан бўлиб драматургия жанрига қўл урди. Унинг «Қамашган кўзлар» драмаси вилоят театри саҳнасида ўйналди ва кўп йиллардан буён саҳнадан тушмай келади. Бу саҳна асари ҳақида ўз вақтида республика матбуотида илиқ фикрлар изҳор этилган эди. Мана, уша фикрлардан бир парча: «Маннон Уйғур номидаги Сурхондарё вилояти мусиқали драма театрида драматург И. Отакулов пьесаси асосида саҳналаштирилган «Қамашган кўзлар» спектаклида бойликка ҳирс қўйган кишиларнинг сирти ялтироқ, ичи қалтироқ турмуши акс эттирилади» (Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1983 йил 16 декабр).

Вилоят театрининг 50 йиллик тантанаси (1985)га бағишлаб воҳадан етишиб чиққан яна бир истеъдодли ижодкор Нор Ҳайитнинг «Юлдуз сўнди» асарининг режиссёр М. Равшанов томонидан саҳнага қўйилиши қувончли ҳолга бўлди. Иқтидорли қалам соҳиби Хуррам Мақсудкулов (1937) ҳам бу борада ўзини муваффақиятли синовдан ўтказди, унинг «Садоқатли арвоҳ» саҳна асари гоёвий пишиқ ва мазмунан терандир. Кейинги пайтларда Холиқ Хурсанов воҳа драматургияси ривожига баракали улуш қўшди ва ўз асарлари билан эл оғзига тушди. У ёзган «Кампир топайми, дадажон?», «Ўлдинг, азиз бўлдинг» комедиялари Маннон Уйғур номидаги вилоят театрида ўйналиб, томошабинлар олқишига сазовор бўлди. Унинг асарлари Фарғона театри саҳналарида ҳам ўйналди.

Вилоят ижодкорлари публицистика соҳасида ҳам ўзининг бир гуруҳ вакилларига эга, улар ёзган очерк ва лавҳаларда воҳа кишилари ҳаёти тасвирланади. Воҳа кишиларининг заҳмати, тинимсиз меҳнати, улар яратган боғ-роғларнинг саховати, қўлда бунёд этилаётган бўстонлар таровати айни шу лавҳаларда чинакам аксини топди. Нор Ҳайит (1941—1991) ва Худойберди Эшонкулов (1947—1991)ларнинг очеркнависликлари фаолияти ўз вақтида республика миқёсида эътирофни топган эди. Нор Ҳайитнинг «Шўрчи одамлари», «Она ер қўшиғи», «Юлдузлар чарақлайди» номли очерклар тўплами Сурхон очеркнавислигида чуқур из қолдирди. Бу тўпламлардаги очеркларда оддий кишилар ҳаёти, меҳнат кишининг қисмати, уларнинг бунёд-

корлик фаолияти ҳикоя қилинади. Худойберди Эшонкулов бўлса, Сурхон-Шеробод чўлини ўзлаштирувчилар ҳаётига, уларнинг меҳнатига бағишлаб туркум очерклар ижод қилди. У «Бархан ортидаги гуллар» китобининг муаллифи. Унинг фалсафий теран ғояга бой ва лиризмга лиммо-лим шеърлари «Ёшлик баёзи» ва бошқа талай тўпламлардан жой олган. Худойберди Эшонкулов ўзига хос бир ижодкор сифатида воҳа адабий ҳаракатчилигига ўз ҳиссасини қўша олган ва ўз сўзини айта олган қаламкашлар тоифасидандир.

Публицистика ва адабиётшуносликни ўзида мужасам этган ижодкор сифатида тан олинган Тоштемир Турдиев (1942) «Гуллаётган Ҳазарбоғ» китобида шу жамоа ҳўжалиги тарихи, унда яшайётган кишиларнинг тақдир ҳақида сўз юритида. Унинг «Ёш авлоднинг тарбиялашда халқ ижодининг роли» (1974), «Фозил Йўлдош ўғли» (1978) китобларидаги оғзаки ижоднинг хос қирралари Олимона мушоадаларда акс эттирилади. Олимнинг «Субҳидама учган қалдирғоч» (1978) асари шон-ра Раъно Узоқованинг ижодий йўлини ёритиб беради. Т. Турдиев шон-ра Раъно Узоқова ижодини тарғиб этишда қўллаб хайрли ишларни амалга оширди ва бу борадаги фаолияти аллақачон ўз эътирофини топган.

Ўзбек адабиётининг ҳозирги кундаги ҳолатини ва рўй бераётган ҳодисаларни шарҳлашда ҳамда таҳлил этишда Жовли Хушбоқов (1949)нинг фаолияти кўп жихатдан эътиборга лойиқ. Унинг қаламига мансуб «Ички дард тўғиси» (1987) мақолалар тўпламида ва «Катта йўл бошида» (1987) номли муаллифлар жамоаси мажмуасидаги «Эҳтирос тўлқинлари» мақоласида ҳозирги ўзбек адабиётдаги йўналишлар, изланишлар, янгиликлар кузатилади. Жовли Хушбоқовнинг «Юракдан чиққан сўз», «Муҳаббатнинг олови», «Истара соғинчим менинг», «Омон полвон», «Шириндир азоби севгининг» тўпламларида эса аксар ҳолда воҳа кишиларининг тимсоли тажассум этилган. Ижодкор қаламга олган мавзулар ранг-баранг, уларда меҳнат кишилари сиймоси, полвонлар авлодининг анъанаси, кўпқарли чопагонларининг шижоати, севгида адашган қалблар азоби, изтироби акс этади.

Раъно Узоқова (Жарқўрғон, 1916—1947, Самарқанд) ўзбек адабиётида ўз овози, ўз сози билан ажралиб турувчи қирраларга эга хассос адиба. У бадий ижоднинг турли шаклларида қалам тебратди, бу борада истеъдодлини жиддий синовлардан ўтказа олди. Унинг шеърла-

рида замин ва замон туйғулари, инсон ва иймон талқинлари, одам ва олам муаммолари етакчи бўлганидек, аини шу ҳодисалар адиба ҳикояларига ҳам хосдир. Адиба шеърлари ва ҳикояларидаги теран мушоҳада, чуқур мулоҳазалар, аввало, унинг зукко кузатувчанлиги фазилатидандир. Зеро, замин ва замон, инсон ва иймон, одам ва олам, табиат ва жамият ҳаминша бирибирига муштарак, уйғун жиҳатларга, инчунин, ажралмас кутбларга эга.

Ёш қизалоқ Раъно уч ёшида ота-онадан етим қолади ва меҳрибон Марям Бадриддинова исмли аёл бағрида вояга етади. Раъно ўрта мактабни тамомлагач, 1927—1931 йилларда Термиз таълим-тарбия билим юртида таҳсил олади. Шундан сўнг ўқитувчилик қилади. 1938 йили Бухорога келади ва «Бухоро ҳақиқати» газетасида ишлайди. 1940—1942 йилларда Самарқанд вилоят газетасида, аини пайтда радиоэшиттириш қўмитасида фаолият кўрсатади. У 1944 йили Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасига аъзо бўлади, бу қувончли ҳодиса унинг илҳомига илҳом қўшади.

Раъно Узоқованинг «Учрашув» номли драмаси бор, бунга театр саҳнасидаги фаолияти қўл келди, боиси у 1936 йилда Қизилтепа тумани театрида артистлик қилган эди. Шунингдек, адибанинг «Кувонч», «Табассум», «Қиймат», «Иссиқ-совуқ», «Ўғирланган бахт», «Рашк», «Зафарнинг ҳукми» номли қатор ҳикоялари мавжуд. Шоира ранг-баранг мавзуларда ёзилган «Малоҳат», «Ғалаба», «Сарвқад», «Гуландом», «Макр ва муҳаббат» дostonларининг муаллифи ҳамдир.

«Макр ва муҳаббат» Кавказ халқлари афсонаси асосида (1940 йил, Кисловодск) ёзилган ва у ғоявий мазмунли жиҳатидан китобхонни беҳос ларзага солади. Оддий чўпон йигит ва маккора хон қизи моҳаровий севгиси воқеалари дostonнинг мазмуний ҳалқасини қамраб олади. Маккора хон қизи ва оддий чўпон севгисирилари ошкор бўлгач, қиз чўпон йигит ҳузурига ошиқади, иккиси севги йўлида тоғдан ташлаб ўлишга аҳд қилишади. Соддадил чўпон йигит ўзини тоғдан ташлаб нобуд айлайди, аммо хон қизи журъатсизлиги туфайли бунга жазм етолмайди. Дoston ушбу мисралар билан интиҳосига етади:

Ана шунда «Муҳаббат» тоғи,
«Макр» деган ўзга ном олмиш.
Бунинг «Макр ва Муҳаббат» деб
Аталиши шу дордан қолмиш.

Шу тариха тилларда дoston бўлган, дилларга гулгула солган машъум севги фожеасига хотима битилади.

Шоира ўзини мумтоз адабиётнинг газал жанрида ҳам синаб кўрди ва бу борада маълум ютуқларга эришди. Шоиранинг дилрабо газаллари янада масрур мисралар билан йўғрилган, газаллардаги жозиба, беқиёс сеҳр, чексиз сир-асрор кишини уммон қадар ҳаёлар оғушига етаклайди. Шоиранинг улуғ Алишер Навоий газалига ўхшашма тарзида битган «Ўйнар» радийфи газали бу хилда бошланади:

*Ойдин кеча бир паризод сув билан ўйнар,
Кўкдан иниб сув ичар ой у билан ўйнар.*

Энди Алишер Навоий газали маънавияга эътибор берсангиз, шоиранинг беқиёс топқирлигига, изланишига, ҳатто унинг мутафаккир даҳосига теранлик илова этганига иймон келтирасиз:

*Зулфинг очилиб орази дилжў билан ўйнар,
Ҳинду бачае шўхдурр сў била ўйнар.*

Равно Узоқова ижоди авжи гуллаган пайти — 1947 йили Самарқандда юрак ҳасталигидан вафот этди. Шоира тирикчилигида унинг «Мардона юринг» (1942) шеърлар тўплами чоп этилган бўлса, кейинчалик «Шеърлар» (1948), «Субҳидамда учган қалдирғоч» (1969), «Сайланма» (1993) китоблари олам юзини кўрди. Шоира ижодини элга етказишда самарқандлик Мардонқул Муҳаммадқулов ва деновлик Тоштемир Турдиевларнинг хизмати катта бўлди. Шу каби Шароф Рашидов, Насрулло Охундий, Душан Файзий, Нормурод Нарзуллаев, Абдуғафур Расуловларнинг шоира ижоди-га бағишлаб ёзган мақолалари эътиборга лойиқдир.

Теша Сайдалиев (1933—1973). Ал-Ҳаким, Варроқ, Ҳайёт, Ҳомид, Собир Термизийлар таваллуд топган муқаддас заминда бўлажак шоир Теша Сайдалиев дунёга келди. Термизийлар маърифати ва руҳи маладкор бўлган Теша Сайдалиев, дарҳақиқат, истеъдодли шоир даражасига етишди, ўз мухлисларига эга бўлди. 1951—1956 йилларда Самарқанд давлат университетида сабоқ олди, талабалик чоғлари унинг кичик-кичик хабарлари ва жажжи шеърлари Самарқанд вилоят газетаси саҳифаларидан жой ола борди. Таҳсилни тугатган, шоир Самарқанд вилоят газетасида иш бошлади, аввал муҳбир, кейин бўлим бошлиғи вазифаларида фаолият

кўрсатди. Теша Сайдалиев 1959 йилдан Сурхондарё вилоят газетасида фаолиятини давом эттирди, муҳаррир муовини, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг Сурхондарё вилоят бўлими раиси (1961—1973) вазифаларида ишлади.

Теша Сайдалиев шеърлари турли йилларда чоп этилган «Оқ йўл», «Шонли авлод», «Тўёна», «Мушоира», «Гулдаста» сингари шеърый мажмуалардан ўрин олаборди ва шеърхонларга манзур ҳамда мақбул бўлди. Шоирнинг ilk шеърлар тўплами «Тухфа» (1961) номи билан китобхонларга тақдим этилди ҳамда адабий танқидчиликнинг назар-эътиборини тортди. Кейинроқ шоирнинг «Сурхон садолари» (1966) шеърый тўплами ҳам китобхонларда катта қониқиш ҳиссини тўйди. Шу тариқа яна унинг «Кўнгил гавҳари» (1974), «Ҳаёт ишқи» (1993) китоблари нашр этилди ва шоир мухлисларига тортқ қилинди.

Сурхон ижодкорлари ва шоирларнинг сардори Теша Сайдалиевни фожеали ўлим орамиздан олиб кетди, бу воқеа кўпларни ларзага солди, муҳҳиш фалокат 1973 йилнинг ёзида содир бўлган эди. Ундан шеърлар, кўшиқлар, битмаган мисралар, адоғига етмаган байтлар қолди. Ҳа, шоирдан шеър қолади, шеър билан дард, ҳасрат, надомат, қувонч-севинч мерос қолади. Айни замонда шеърларда шоир яшаган заминнинг ўзига яраша ютуқлари ва тоҳо етишмовчиликлари акс этади, бу эса табиий, ўша давр ҳақидаги тасавурларимизни бойитади. Теша Сайдалиевнинг Термиз шаҳри ҳақидаги «Сен ва мен» сарлавҳали шеърининг сўнги бандида гаройиб мисралар мавжуд, гўё шоир аллақачон ўзи ҳақида нималардир дегандек туюлади кишига:

*Сениз ҳеч нарсалар
Менинг менлигим,
На шўхрат, на олтин менга ҳавасдир,
Шеърый базмларда эслашиб номим,
«Термизлик шоир бу», десалар басдир!*

Менгзӣё Сафаров ўрта мактабни 1956 йили аъло баҳолар билан тугатиб, бир йил Хайробод пахта тозалаш заводиде ишчи бўлиб ишлади. 1957 йили ТошДУнинг тарих ва археология бўлимига ўқишга кирди, ўқишни муваффақиятли тамомлади. Икки йил Узун туманидаги Ойдин номли ўрта мактабда ўқитувчилик қилди, икки йил Ўзбекистон халқлари тарихи музейида илмий ходим бўлди. Менгзӣё Сафаров узоқ йиллар

«Сурхон тонги» вилоят газетасида таржимон, адабий ходим, бўлим мудир, вилоят радиоэшиттириш кўмитасида муҳаррир, бир оз фурсат «Пайгамбар ороли» кўриқхонасида илмий ишлар бўйича директор ўринбосари вазифаларида ишлади. У муттасил йигирма йил (1974—1994) давомида Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг Сурхондарё вилоят бўлимини бошқарди.

Менгзиё Сафаровнинг ижодий йўли 1965 йилдан бошланди, бирин-кетин китоблари дунёга келди, чунончи, 1965 йили «Шарқ юлдузи»да унинг ilk қиссаси «Турналар учди», 1971 йили эса «Олис қирлар ортида» асари босилди. Ёзувчининг «Она ер кўшиги» номли ҳикоялар тўплами алоҳида китоб ҳолида 1969 йилда эълон қилинди. Кейинчалик «Турналар учди» (1972) қиссаси нашрдан чиқди. Шу зайдда унинг «Боботоғ» (1980), «Табиат эҳроми» (1985), «Она тупроқ кўшиги» (1989), «Олис қирлар ортида», «Пайгамбар ороли», «Айришох» асарлари дунё юзини кўрди.

Менгзиё Сафаров бағри кенг, саховати барчасга тенг инсон эди, кўмагини ҳеч кимдан дариг тутмас эди. У ўзи туғилиб ўсган ўлканинг чинакам шайдоси бўлиб, унинг тарихий ўтмишини яхши биларди. Айниқса, кўна Термиз ва қадим Чағоний тарихини унингчалик билладиган киши топилмаса керак. «Она тупроқ кўшиги» («Она ер кўшиги») асари аини шу мавзуга доир бўлиб, унда Искандар юришлари, гўзал Ровшанак, буюк Кушонлар салтани ва бошқа талай қизиқ тарихий воқеалар қамраб олинади. Менгзиё Сафаров табиат шайдоси эди, табиатни эҳром қадар улуғлаган ёзувчи уни авайлаб-асрашни сидқидилдан тарғиб этарди. Шу жиҳатдан қараганда «Қадрдон ҳиллар» ҳикоясининг гоёвий мазмунини анча мароқли ва диққатлидир. Ҳикоядаги қизининг уйида яшаш учун шаҳарга келган кампир ва шу хонадонда қафасда сақланувчи каклик воқеалари табиат ҳамда она дйёр соғинчлари билан омукталашиб кетлади. Кампир олис қирлар остидаги қишлоғини қанчалар кўмса, каклик ўзи палапон бўлган тоғига, арчазорига илҳақлик билан интилади. Шаҳар ҳаёти, баланд бинолардаги турмуш тарзи билан кампир ва каклик сира мослаша олишмайди. Ана сизга Менгзиё Сафаровнинг оддий ва содда, тўпори фалсафаси.

Менгзиё Сафаровнинг «Боботоғ», «Пайгамбар ороли» ва «Айришох» қиссалари ҳам табиат кўрки, табиат сеҳри жумбоқларига бағишланган. Табиат ҳақида ёзувчининг ўзи ушбуларни битган: «Бир туп писта ҳосилга

киргунча чақалоқ йигит бўлади. Инсон табиатни она деб эътироф этар экан, унга бўлган ихлоси, меҳрини ҳамниша, ҳар куни амалий иш билан барқарор қилсин».

Озод Авлиёкулов (1928—1994) Самарқанд Давлат университетининг тарих бўлимини сиртдан тамомлайди. Унинг меҳнат фаолияти ҳайдовчиликдан бошланган, шунингдек, иқтисодчи, туман маданият бўлими мудир, ўрта мактаб ўқитувчиси вазифаларида ишлайди. 1963 йилдан эътиборан умрининг охиригача Сурхондарё вилоят телевидениеси ва радио эшиттириш кўмитаси раиси бўлиб ишлади. Шундан бошлаб, умрининг асосий қисми Сурхон воҳаси билан чамбарчас боғланди, асарларининг қаҳрамонлари, алаҳусус, асарларининг мавзун, мазмунини шу ўлка кишилари ҳаёти ила йўтрилди.

Озод Авлиёкулов асосан насрда ижод этди. У асарларини рус тилида ёзар эди. Кўплар қатори у ҳам қалам тебратисини аслида шеър ёзишдан бошлади. Унинг қалами маҳсули бўлмиш ilk ибтидоий тасаввурлари муҳрданган мисралардан иборат шеърлари Самарқанд вилоят газетаси саҳифаларида эълон қилинди. Ёзувчи қаламга олган мавзулар турфа хилда, қаҳрамонлари табиати ҳам муҳит ила боғлиқликлар касб этади. Унинг қаҳрамонлари аксар ҳолда ўз табиатига зид шароит билан муроасага кириша олмайди, аниқроғи, инсон динига тескари муҳитга асло мувофиқлаша олмайди. Шундан улар ўзига мос ва хос муҳит ихтиро этиш истагида ёнади, шу йўлда ҳормай курашади.

Озод Авлиёкулов узоқ йиллар «Звезда Востока» журналин билан ҳамкорлик қилди ва шу журнал орқали ижодини синчков китобхонлар ҳукмига ҳавола этди. Ёзувчи унинг турли йиллардаги сонларида ўнлаб ҳикоялар, қатор қиссалар, талай лавҳалар эълон қилди. «Бу кўшиқни ўзимиз ёзиб тугатамиз» («Мы эту песню допишим сами»), «Саратон», «Сел», «Арча — умрбоқий дарахт» («Арча — дерево вечное»), «Ҳаёт сарҳади» («Линия жизни») каби асарлари шулар жумласига кирази. Адибнинг «Саратон», «Полвон шарафи» («Честь павана»), «Вақт оралиғи» («Стечение обстоятельств»), «Биринчи кўча» («Первая улица») номли асарлари Тошкент нашриётлари томонидан алоҳида шаклда чоп этилиб, кўп сонли китобхонларга тақдим этилди. Шунингдек, «Вақт оралиғи» ва «Сел» асарлари эса ўз даврининг юксак мукофот ҳамда совринларига сазовор бўлган

эди. Адибнинг «Гиссарская баллада» («Хисор баллада-си»), «Эхо войны» («Уруш садоси»), «Трои из Кайнарбулака» («Кайнарбулоқлик уч киши») ва «Событие местного назначения» («Маҳаллий воқеалар») асарлари ўз вақтида китобхонлар томонидан яхши кутиб олинган эди.

Шафоат Термизий (1941 йил, Шеробод, Оққўрғон қишлоғи) эл севган қалам соҳиби, унинг қаторлашиб ёки қалалишиб чиққан тўпламлари ва китоблари йўқ. У ҳаётда ҳам камсукум, ўта камтар, содда ва самимий, асли табиятан шундай инсон. Лекин у ҳаётни синчков кузатади ва фикр-туйғуларини ўзининг шеърий мисрлари бағрига чинакам сингдиради.

Шафоатлар оиласи Шерободдан Ангорга кўчиб келади, у пайтлар шоир ёш болакай эди. У 1949—1959 йиллари Ангорда ўрта мактабда ўқийди, 1960 йили эса Тошкент давлат консерваториясининг опера-хор бўлимига ўқишга киради.

Консерваторияни тугатиб, 1966—1967 йиллари армия сафида хизматда бўлди, худди шу армиялик йиллари ўзида шеърга қизиқиш сезди ва армиядан катта бир дафтарни қоралаб қайтди. Армиядан тўғри Сурхондарёга келди ва вилоят халқ ижодий уйида йўриқчи бўлиб ишлай бошлади. Шафоатнинг теран мазмунга ҳамоҳанг шеърлари тезда Сурхон адабий ҳаракатчиларига даргалари Теша Сайдалиев ва Менгзиё Сафаровлар назарига тушди. Менгзиё Сафаров 1968 йилда вилоят газетаси саҳифасида «Оқ йўл, Шафоат» деб, унинг бўлгуси ижодига оқ йўл тилади. Ўша йили Шафоат Термиз Давлат педагогика институтига мусиқа ўқитувчиси бўлиб келди ва ўттиз икки йилдан буён шу даргоҳда мураббийдир. Шафоат домлалик билан ижодий ишни баробар олиб борди, унинг шеърлари «Гулистон», «Шарқ юлдузи», «Саодат» журналлари саҳифаларида кўрина бошлади. Зеро, у пайтлар марказий матбуотда эълон қилинадиган ҳар бир мисра шеър жиддий назоратдан ўтказилар эди. Шоирнинг 1971 йили вилоят газетасида «Оҳу» номли достони босилди. Шу тариқа Шафоат «Аросат одам», «Бахшилар достони», «Муз тобут», «Меннинг Авестам», «Марям», «Профессор ҳақида сўз», «Лаъли», «Ун учинчи палата» каби ўнлаб достонлар яратди.

1975 йилда «Ўзбекистон маданияти» газетасида алиба Саида Зуннунова шоир Шафоатга оқ йўл тилади. Шундай қилиб Шафоат элга танилди, у ўз мухлисларига

эга бўлди. Ниҳоят, 1981 йили шоир қирчиллама қирқ ёшга тўлганда илк тўплами — «Жануб шамоли» босмадан чиқди. Шу зайдда Шафоатнинг «Умид остонаси» шеърлар тўплами (1988) ва «Жайхун» нашриётида эса «Гулоб» (1992) тўплами босилди.

Шафоат Термизий 1995 йилдан доцент, 1998 йилдан бери ТерДУ мусиқа ва тасвирий санъат кафедраси муллари, 1999 йилдан Ўзбекистон Ёзувчилари уюмаси Сурхондарё бўлими масъул котиби. У 1999 йили Ўзбекистон Республикаси «Шуҳрат» ордени совриндори бўлди, бу унинг мураббийлик фаолиятига берилган юксак баҳолир. Шафоат бадий ижодни ўқитувчилик билан бақамти олиб боради. У шу кунгача «Мусиқа услубиёти» (1991), «Мусиқа алифбоси» (1992) қўлланмаларини яратди. Шоир қатор шоғирдларнинг устози ҳисобланади, унинг ижоди ўзига хослиги билан ажралиб туради, зеро, у ўз сози ва ўз овозига эга ижодкор.

Шоир бир шеърда фахру гурур ҳиссиётини ифода этар экан, ғалати бир ташбиҳга, шубҳасиз, гаройиб муболагага йўл қўяди:

*То тўлиқ йилгай бор қисмларимни,
У пайт оғизликдан жудо бўламан.
Айтаман у пайт шох исмларимни,
Ушанда мен ўзим худо бўламан.*

Юқоридаги мисралар бекорга айтилмаган ва доно инсоннинг зукко тафаккури маҳсули сифатида қаралмоғи лозим. Биламизки, вақт деган одил ва оқил ҳакам ҳамиша ўз ҳукмини холисона чиқаради, қуйидаги мисралар шунинг тасдиғидир:

*Сиртима қараб сиз чиқарманг ҳужм,
Билмасдан дилимда нималар ҳоким.
Даврада вақт деган бир донишманд бор,
У ҳали айтади сиз килму мен килм.*

Низомжон Парда. 1935 йили Қарши туманидаги Ғубдин қишлоғида туғилди, уларнинг оиласи 1953 йили Деновга кўчиб келди, ўзи эса 1955 йилдан Деновда янаёш бошлади. У 1957—1963 йиллари Низомий номидаги педагогика институтининг ўзбек тили ва адабиёти бўлимида сирдан таҳсил олди. Низомжон Парда бутун умрини ёш авлодни тарбиялашга, унга мураббийлик қилишга бахшида этди. У Ўзбекистон Республикаси халқ таълими аълочиси, «Шуҳрат» медали соҳибидир.

«Булбулни табиат сайратади», дейди шоир. Дарҳақиқат, Сурхон воҳсининг сўлим гўшалари, меҳнатсевар кишилари ижодкорга илҳом бағишлади. Шоир шеърининг фалсафасининг зарварини Хисор тоғ тизмаларининг ҳар икки томонида жойлашган воҳа заминини озиқлантирди. Меҳнатиё Сафаров ўз мақолаларидан бирида Низомжон Пардани «Сурхон воҳсининг шайдои куйчиси», деган эди. Ростдан ҳам Сурхон воҳсининг яшил далалари, сервиқор даралари, қорли тоғларининг мевазор боғлари, олмасор, анорзор ва хурмозорларини шоир шеърининг асл мавзуини, ғоясини белгилади.

Низомжон Парда қатор китобларнинг муаллифи: «Тоғлар оралаб» (1963), «Дашт армуғони» (1965), «Олтин маъбула» (1972), «Сурхон хурмолари» (1972), «Оққушлар диёри» (1973), «Бахтим» (1978), «Мухаббат, муҳаббат» (1978), «Бу бўстонаро» (1985), «Ҳайрат ёхуд Бобо шаҳар дунёси» (1994), «Ҳайрат», «Етти сайёра» (1998), «Ойбалад» (2000). Унинг иккита шеърлар тўплами — «Долина радуи» («Камалак водийси», 1984) ва «Долг» («Бурч», 1984) Москвада рус тилида chop этилган. Адиб драматургия соҳасида ҳам ўзини муваффақиятли синондан ўтказди. Унинг «Адиб Собир Термизий» (иккинчи бир номи «Дарёга чўкмаган тош») драмаси вилоят театри сахнаси (1994 ва 2000—2001 йилларда) ўйналди ва томошабинлар томонидан зўр олақишлар билан кутиб олинди.

Низомжон Парда ўз шеърининг хос хусусиятлари билан ўзбек адабиётининг дарғалари бўлмиш М. Шайхзода, Уйғун, А. Қаҳҳор ва Миртемирларнинг назарига тушган шоирдир. Шоир шеърлари мавзуи турфа хил, ғояси сержило, мазмуни бой ва маънавий баркамолдир:

*Энг олий туйғулар бўлмай безавол,
Майли, асир бўлиб яшайлик ҳисга.
Оёқ билан эмас, инсоний камол—
Фақат боши билан етар олисга.*

Шоир ҳаётнинг олдидан билиб бўлмас турли инжиқликлари, мураккабликлари, зарбалари хусусида ушбу хилда ҳукм чиқаради:

*Одамни оғора қилади одам,
Одамни юз қора қилади одам.
Ҳар ким ўзича ҳақ, жанг қилар тинмай,
Одамни тиг пора қилади одам.*

Аммо бу ҳодисалар кишиларга заррача таъсир этмаслиги лозим, инсон ўзининг сеvimли машғулоти меҳнат билан овунсин, деган шоир ҳозирда ўз ижодининг анжи гукураган палласида турибди.

Болтажон Содиқов (1932 йил, Шеробод, Зарабод қишлоғи) асли болалар шоири, ўзи ҳам болалар инсон, унинг шеърларида болаларнинг гўдакона мушоҳадалари, дунё ҳақидаги масъум тасаввурлари, гоҳо катталарнинг ҳам ҳаёлига келмаган жажжи мулоҳазалари ифода этилади. Болтажон Содиқов шеърларида болаларимиз дунёси кашф этилгани сингари дунёга шу жўжиқлар кўзи билан боқилади, чунки болалар дунёни ўзича талқин қилади.

Болтажон Содиқов 1956 йилда Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика институтини тамомлагач, шу кунгача сеvimли касби муаллимликни тарк этмай келмоқда. Термиз шаҳри мактабларида узоқ йиллар муаллимлик қилди ва 1965 йилдан Термиз Давлат университетида домалик қилмоқда. Б. Содиқов 1970—1985 йиллари Термиз Давлат пединститутининг педагогика ва психология кафедрасини бошқарди, илмий иш олиб борди, 1978 йили педагогика фанлари номзоди илмий даражасини олди, доцентик илмий унвони соҳиб, 2000 йилдан бошлаб психология кафедраси сардори.

Болтажон Содиқовнинг болаларбоп шеърлари турман, вилоят, республика газеталари саҳифаларида 1946 йилдан бошлаб кўрина бошлади. 1959 йили Термиз нашриётида «Сурхон куйлари» номли вилоят ижодкорларининг мажмуаси chop этилди, унда Б. Содиқовнинг шеърларига ҳам ўрин берилди. Шундай қилиб Болтажоннинг шеърлари бирин-кетин «Осмондаги дарвоза» (1974), «Ёшлик баёзи» (1976), «Песня для детей» (1982, Москва), «Кўнгиракча» (1983), «Мактаб кўшиги» (1984), «Бойчечак» (1987), «Қирқ оёққа қирқ пайпоқ» (1990) тўпламларида эълон қилинди. Бундан ташқари шоирнинг «Жайхун» нашриётида «Малик ва илик» (1992), «Аҳил болалар» (1995), «Талбиркор бола» (1996) каби шеърӣ тўпламлари чиқди.

Болтажон Содиқов илмий салоҳияти баланд домлардан вилоятимиз учун муаллим ва мураббийлар тайёрлашда самарали ҳисса қўшмоқда. Олимнинг «Педагогик маҳорат психологияси» (1994), «Меҳрибонлик уйларида тарбия» (1997) илмий-педагогик асарлари мавжуд. Айни маҳалда у Ўзбекистон халқ таълими аълочиси, Шоирнинг «Дадажоним келади», «Уч оғайни,

илмий-услубий қўлланма, дастур ва асарларини омма-лаштирди.

Болта Ёриев шеърлари сирдан шўхчан, ўйноқи кўринса-да, унинг шеъриятида чуқур фалсафий мазмун ва ғоя аксар ҳолда ўзига хос уйғунлик касб эти-шини кузатамиз:

*Бунчалар бардошли мажнунтол,
Қишда ҳам ҳайёга толибди.
Ҳали ҳам кутади у висол,
Соч эса оқариб қолибди.*

Диққат қилинса, шоир ʻоддий воқеа воситасида ки-шини фалсафий дунёга етакламоқда, биргина мажнун-тол, унинг қишдаги баргсиз ҳолати тасвири билан та-биатнинг алмашishi, инсонларга хос ёшлик ва қари-ликка алоҳида ургу берилмоқда. Катта бир воқеа, ҳодиса мўъжаз тўртликда жамулжам этилишининг ўзи таҳсин-га лойиқдир.

Арбоб Чош (1934—1978). Ота-боболари асли пан-жоблик бўлган бу шоир ўз табиати билан шеърят шайдоси эди, у шеърга, газалга синггиб кетарди. Аф-тидан, Арбоб Чош ўзини шеърятсиз тасаввур эта ол-масди, чоғи у дунёнинг ўзини шеърсиз тушуна олмас эди. Унинг ҳар бир сўзи, ҳар бир қалами, ҳар бир қарashi ўзи шеър эди десак, заррача муболага бўлмай-ди.

Арбоб Чош Сурхон воҳасининг гўзал гўшаларидан бири Сайробда туғилиб ўсди. Сайробнинг сервиқор чи-нори, бўлоқларининг зилол сувлари, ҳавосининг му-сафо нафаси, одамларининг меҳриғиси ажаб эмас-ки, унинг шоирлик истеъдодини жиолантирган бўлса! У мактабдан кейин дастлаб Термиз педагогика билим юртида ўқиди, ундан сўнг сабоқ олишни Тошкент уни-верситетида давом эттирди. Университетни тугатиб Тош-кент халқ хўжалиги ва Қарши давлат педагогика ин-ститутларида «Сиёсий иқтисод» фанидан маърузалар ўқиди.

Арбоб Чош узоқ йиллар олий даргоҳларда ишлаб фан билан шуғулланди, номзодлик илмий иши устида ишлади, бу борада маълум ютуқларга ҳам эришди. Аммо ҳаёт мураккабликлари, турмушнинг зарбаларими, рақибларининг зўғимиданми, ўзининг табиатидаги му-росасизлик инжиқликлари дейсизми, ҳойнаҳой, у 1969 йили бутунлай Сайробга қайтиб келди. Сайробдаги мак-табда муаллим бўлди, бутун кучини ёш авлод тарбия-

уч ўғлон» шеърлари ёш болакайларнинг сеvimли кўши-ғига айланиб кетган, бу ашулаларга таниқли бастакор Фаттоҳ Назаров мусиқа басталаган.

Болта Ёриев (1941 йил, Кумкўрган, Арслонбойи қишлоғи) ўрта мактабни 1959 йилда тугатиб, бир йил бошланғич синфларда ўқитувчилик қилди. У 1960—1965 йилларда Алишер Навоий номидаги СамДУнинг ўзбек филологияси бўлимида тахсил олди. Университетни та-момлаб Сурхондарё вилояти «Ленин байроғи» (ҳозирги «Сурхон тонги») газетаси таҳририятида адабий ходим, бўлим мудир, муҳаррир ўринбосари вазифаларида фа-олият кўрсатди, бирмунча муддат Денов тумани газе-тасида муҳаррир бўлди. Болта Ёриев 1990 йилдан Тер-миз Давлат университетининг тиллар ва нутқ мадания-ти кафедраси ўқитувчиси, 1993 йил сентябрдан 1999 йил февралгача Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Сур-хондарё вилоят бўлими масъул котиби, Б. Ёриев Ўзбе-кистон журналистлар уюшмаси (1972), Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси (1981) аъзоси, филология фанла-ри номзоди (1979), доцент (1994).

Шоирнинг шеърлари республика миқёсида эълон қилинган «Гулдаста» (1972), «Ёшлик баёзи» (1976), «Сенга интиламан» (1983), «Олтин беланчак» (1986), «Бойчечак» (1987) ва Термизда чоп этилган «Дебеча» (1989), «Ватан бисоти» (1996) тўпламларида босилди. Унинг Сурхон воҳаси кишилари ҳақидаги ажойиб лав-ҳалари «Сурхондарё илғорлари» (1972), «Ўзбекистон қолхоз ва совхозлари тарихи» (1982—1989) китоблари-да эълон қилинган.

Кейинги йилларда шоир бошқа ижодкор дўстлари билан ҳамкорликда «Фазилатли юртдошлар» (1994), «Ватанни севмоқ иймондандур» (1995), «Адолат таро-зиси» (1995), «Муҳаббатим танҳо сен дедим» (1996), «Ўташ қалблар» (1996), «Шамчироқ» (1997), «Ғани-нинг қўшиқлари» (1997), «Сочларини шамол тўзгит-ган» (1997), «Оқибат» (1997), «Эл ардоқлаган генерал» (1999) китобларини чиқарди. Шунингдек, унинг «Бо-ботоғ қўшиқлари» (1979), «Сенга севги изҳор қилган кун» (1990), «Мерибон нигоҳ» (1998), «Қора олтин ижодкорлари» (1999) каби алоҳида шеърый мажмуала-ри ҳам мавжуд.

Болта Ёриев ижодий ишни илмий иш билан ба-қамти олиб боради. У қалби жўшқин ижодкор бўлиш баробарида беқийс мураббий, етук муаллим ва захмат-каш инсондир. У олим сифатида қатор илмий ҳамда

сига қаратди, бор билимини эл болаларига бағишлади, она қишлоғи аҳлининг эҳтиромига сазовор бўлди. Қутилмаган фалокат, мудҳиш ҳалоқат уни авжи қирқ тўрт ёшида бизнинг орамиздан олиб кетди.

Улим ҳақ, эртами-кечми инсон вафот этади, туғилиш бор, ўлиш бор, бу — оддий ҳақиқат. Ҳар бир инсонга ризқу рўз ўзи ўлчаб берилади, пешонага ёзгани бўлар экан, у ёғи қодир эгамнинг ўзига ҳавола. Инсон ўлгач, ундан из қолади, фарзанд, невар, чеваралар унинг умрининг давомчиларидир. Арбоб Чошдан фарзандлар қолди ва шеър қолди, шеър қолдигина эмас, нолишу фиғон қолди, ашула ва қўшиқ қолди. Шоир воҳанинг энг жазман куйчиларидан эди, инсонларни севар эди, у яхши кишиларнинг садағаси кетар эди, у баҳорни, Наврўзни хуш кўрар эди:

*Келди Наврўз тараниб, оламни хандон этгали,
Кўҳна дунёни қайта барною бўстон этгали.*

Нарзулла Сўфиев (1945 йил, Шеробод, Хатак қишлоғи) шоирлик кўчасига кирибдики, ўзига хослиги билан ажралиб туради. Унинг тўю ҳашамларда жўшиб айтган шеърларидан кўпинча баҳсиёна соддалик, ўзбекона самимиётлик уфуриб туради. У мактабда ўқиб юрган кезларидаёқ шеърятга ихлос қўйди, кўп ўқиди, кўп ёд олди, бу эса уни Самарқанд университетига етаклади. Буюк мутафаккирларимиз Улугбек, Саққой, Навоий ва Бобурларни мафтун айлаган азим ва кўҳна Самарқандда таҳсил олиш Нарзулла Сўфиевни шеърятга раббатлантирди.

У 1969 йилдан ўз фаолиятини вилоят газетаси билан боғлади, газета таҳририятида адабий ходим, бўлим мудир бўлиб ишлади. Кейинроқ маълум муддат Термиз Давлат университети фалсафа кафедрасида ўқитувчилик қилди, талабаларга фан сирларидан маърузалар ўқиди, илм билан шугулланди, лекин севган соҳаси шеърятини тарк этмади. Шоирнинг «Сув йўли» (1977), «Етти наво» (1977) каби ажойиб шеърый тўпламлари босмалдан чиққан ва китобхонлар ҳукмига ҳавола этилган. Унинг шеърлари яхши кутиб олинди, шеърхонлар меҳрини қозонди, у ёзган шеърларнинг мисралари равон, эсда сақланиши, ёдланиши осон. Нарзулла Сўфиев бирмунча муддат «Қурилиш» газетасида ишлади, ҳозирда эса «Халқ посбони» газетасида фаолият кўрсатмоқда.

ТИББИЁТ ХИЗМАТИ

50-йилларда вилоятда соғлиқни сақлаш соҳасида маълум силжишлар бўлиб, тиббий хизмат бироз яхшиланди. Термиз шаҳрида сил касаллиги диспансерлари ташкил этилиб, аҳоли ўртасида тиббий санитарияга оид аниқ амалий ишлар қилинди. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, бу йилларда вилоятда тери-таносил касалликларини ўсиб, захм касалликлари билан шаҳарларда 517 киши оғриган бўлса, 1952 йилда унинг сони 668 тага етди. Воҳа қишлоқларида эса бу касаллик билан оғригандар сони 1950 йилда 1242 кишини, 1951 йилга келиб 1453 кишини ташкил этди. Вилоятдаги тиббий хизматни яхшилаш мақсадида 1953 йилда шилпик касаллигини даволаш диспансери маркази иш бошлади.

Вилоят жарроҳлик бўлимининг ишлари яхшиланиши воҳа аҳли учун катта аҳамиятга эга бўлди. Ҳар қандай касалликнинг олди вилоятнинг ўзида олиниши, ҳар қандай жарроҳлик операцияларининг вилоят шаҳар ва туманларидаги мавжуд касалхоналарда амалга оширилиши тиббиёт соҳасидаги изланишларнинг, ҳаракатларнинг зое кетмаётганлигини кўрсатиб туради. 1951 йили вилоятда 14 та болалар уйи мавжуд эди. Шу болалар уйидан Дашнобод ва 12-болалар уйи, Шеробод туманидаги Зарабоғ болалар уйи, Денов туманидаги 12-болалар уйи ёпилди. Бу болалар уйининг ёпилишига сабаб шарт-шароитларнинг йўқлигидир, яъни бу болаларнинг соғлигини назорат қилиб турувчи врач йўқ эди, иситтич ва сув узаткичлар, кир ювиш хоналари йўқ эди. Бу болалар уйининг ёпилиши натижасида вилоятда 11 та болалар уйи фаолият кўрсатди. Шулардан 10 таси туман марказида, 1 таси қишлоқ жойларида эди. Биз бу 11 та болалар уйида ҳамма шарт-шароитлар бор эди, деб айта олмаймиз, лекин юқоридаги 3 та болалар уйига қараганда, бу болалар уйида шароитлар, бир оз бўлса-да, яхши эди. Фақатгина Шўрчи ва Жарқўрғон туманидаги болалар уйида врач хизмати йўқ эканлиги қайд қилиб ўтилган, лекин врач хизмати ҳамширалар ва фельдшерлар орқали кўрсатилар эди.

Термиз шаҳрида болалар бўлими ҳам мавжуд эди. 1951 йили бу бўлимда 30 ўринга мулжалланган жой мавжуд бўлган, бўлимни врач Зоя Николаевна Безрих бошқарган. У 1948 йили Тошкент тиббиёт институтини тугатган, ўпка, сил касаллиги бўйича мутахассисдир. Бўлим бошлиғи бўлиб Е. Б. Шкарина ишлар эди. 1952

йили Сурхондарё вилоятда болалар даволаш профилактика ёрдами бўлими муҳим ишларини амалга оширди, уни тажрибали врач-педиатр Ю. С. Салонова, кейин эса С. В. Сараева бошқарди. Бу бўлим вилоятнинг барча шаҳар ва қишлоқларида болалар орасидаги турли хил юқумли касалликларнинг олдини олиш, уларга қарши кураш ишларини олиб бориши керак эди.

1952 йили Сурхондарё вилоят соғлиқни сақлаш бўлимини янада ривожлантириш, янги ўқув муассасаларини очиш, қайта тайёрлов, малака ошириш имкониятларини кучайтириш соҳасида силжишлар бўлди. Термизда тиббиёт билим юрти очилди. Бу тиббиёт билим юртининг очилишидан асосий мақсад вилоят шаҳар ва туманларини малакали кадрлар билан таъминлаш эди, chunkи шу даврларда ҳам кадрлар масаласи тўла-тўқис ҳал этилмаганди. Айрим туман касалхоналарида, тез ёрдам поликлиникаларида ҳамширалар, врачлар етишмаслиги ўша давр маълумотларидан маълум. Масалан, Шўрчи ва Жарқўргон туманларида педиатр врачлар умуман йўқ эди, 9 та болаларни даволловчи врачлар керак эди. Шундан кўришиб турибдики, бир туманда битта педиатр, агар улар ҳам малака оширишга кетишса, туман ярим йил давомида болалар врачисиз қолиб кетарди. Шунда болаларга хизмат қилиш учун, ихтисослигидан қатъий назар, хоҳлаган бўш врач келади ёки юборилар эди.

50-йилларда вилоятда оналик ва болаликни ҳимоя қилиш анча паст савияда бўлиб, бу соҳага амалий тиббий ёрдам бериш, мутахассислар билан таъминлаш, замонавий даволаш масканлари қуриш етарли эмас эди. Кўпинча жой муаммоси туфайли ҳомиладор аёлларнинг аксарияти жарроҳлик ўриндикларида туғиларди. Юқорида қайд этилган камчиликларни бартараф этиш мақсадида маълум чора-тадбирлар кўрилди. 1954 йил 2 апрелдаги вилоят соғлиқни сақлаш бошқармасининг маълумотига қараганда ҳукумат томонидан 30 та фельдшерлик акушер марказларини қуришга рухсат берилди. Chunkи бу даврда қишлоқ аёллари катта қисмининг уйда кўзи ёриши туфайли қақалоқларни соғлом тарбиялаш, оналарнинг соғлигини сақлаб қолиш жуда мураккаб вазифалардан бири эди. Масалан, 1952 йили вилоятда шаҳар аёлларининг 83,8 фоизи, қишлоқларда эса 50 фоизига махсус туғруқхоналарда фарзандли бўлган бўлса, 1953 йилда бу кўрсаткич қишлоқларда 44,9 фоизга тушиб кетди.

1953 йили Термиз шаҳридаги болалар консултацияси ҳам яхши ишлади. Уларнинг ҳисобида 11594 бола рўйхатда бўлиб, шулардан 1061 таси бир ёшга, 711 таси бир ёшдан ўн ёшгача, 10242 бола икки ёшдан катта эди. Йил давомида бу ерда 901 бола тиббиёт назоратидан ўтказилган, шундан 511 таси янги туғилган қақалоқлардир, бундан ташқари 4244 нафар соғ болалар ҳам қайта тиббиёт текширувидан ўтказилди. Шаҳар тиббиёт ҳамширалари томонидан рўйхатда бўлган ёки олинган 13657 боланинг соғлиги уйига бориб текширувдан ўтказилган, шулардан 6724 таси бир ёшгача бўлган болалар эди. 1953 йили Термиз шаҳрида 304 бола чечак, 76 бола қизамиқ касалликларига қарши эмланди. Шаҳарда 1953 йили 1072 бола касалхонага ётқизилган, шундан минг бола тузалиб чиққан. Бу ми-солларни келтириш орқали биз бир нарсани айтиб ўтишимиз зарурдир, яъни болалар соғлиги учун кураш йилдан йилга кучайди, chunkи воҳа ҳудудида кўплаб юқумли касалликлар бор эди. Бу касалликлар билан болалар тез-тез касалланади, шунинг учун турли чора ва тадбирлар кўрилмаса, уларнинг олди олинмаса, болалар орасида юқумли касалликларнинг кенг ёйилишига олиб келади. Шу сабабли ҳар бир врачнинг олдида турган вазифа шу касалликларнинг олдини олиш учун изланишда бўлиш, ўз соҳасини мукаммал ўрганишдан иборат эди.

1955 йили Сурхондарё вилоятида 71 та қишлоқ тармоқ шифохонаси ёпиб қўйилди, шунингдек, воҳада турли хил оммавий касалликлар кенг тарқалди. Уша йили вилоятда 4320 кишининг қизамиқ касаллигига чалинганлиги аниқланиши билан бирга сариқ, сил ва шилпик касалликлари ҳам анча кучайди. 55 кишининг ўткир сариқ касаллигига чалинганлиги ҳам қайд этилди. 1957 йилда вилоятда 4304 киши сил касаллиги билан оғриган бўлса-да, уларга етарли тиббий хизмат кўрсатилмади.

1959 йили вилоят соғлиқни сақлаш бўлими вилоят бўйича аҳолини назоратдан ўтказди. Назоратдан 68189 киши ўтказилиб, шундан 499 киши сил касаллигига тўғри келганлиги ёки шундан дарак берувчи белгилар қайд этилган. 350 минг кишида кўз касаллиги бўйича текширув ўтказилганда уларнинг 12 минг нафарида шундай касаллик мавжудлиги аниқланди. Касалликларнинг кўпчилиги туфайли вилоятда кўшимча даволаш жойларини қуриш ишлари олиб борилди. 1957—1960 йил-

ларда қўшимча 4484 ўринли даволаш жойлари қурилиб шундан 3143 ўрин қишлоқ жойларига тўғри келди. 1959 йил охирида Термиз шаҳридаги ДХКнинг бўшаган биноси боғлар консултациясига берилди. Термиз шаҳрида янги «Тез ёрдам» биноси қуриб ишга туширилди ва вилоят марказий касалхонасида шикастланганлар учун бўлим биноси қуриб ишга туширилди. 1960 йили вилоят аҳолисининг ҳар минг киши ҳисобига тўғри келадиган врачлар ва ўрта махсус ходимлар ҳисобига олинганда яна вилоятга 1285 врач ва 4930 ўрта тиббиёт ходимлари зарурлиги таъкидланди. Муҳими, бу даврда тажрибали врачларнинг кўпайиши ва уларнинг ташаббускорлиги туфайли соғлиқни сақлаш бўлимида қатор ютуқларга эришиб борилиши натижасида олдинга силжиш ўз таъсирини кўрсатди.

Шўрчи туманида катталар орасида брюшной тиф 21 та, ёш болалар орасида 7 та, кўк йўтал катталар орасида 19 та, болалар орасида ҳам 19 та, қизамиқ катталар орасида 244 та, ёш болаларда 244 та, юқори нафас олиш йўлларида касалланиши катталарда 962 та, ёш болаларда 318 та, ич кетиш катталарда 61 та, ёш болаларда 31 та, юқумли сариқ касаллиги катталарда 458 та, ёш болаларда 318 та ҳолат қайд этилди. Бу юқумли касалликларнинг вилоятда кенг тарқалишига сабаб санэпидстанция ходимларининг ишни тўғри ташкил қилмаганлигида эди. Чунки шаҳар ва туманларнинг назорати санэпидстанция ходимлари, мутахассислари, мутасаддилари қўлида бўлиб тозаликни назорат қилиш ишлари эса ўлда-жўлда эди.

1953—1961 йилларда Сурхондарё вилоятида соғлиқни сақлаш ишларининг асосий кўрсаткичлари қуйидагича эди: 1953 йили вилоятда касалхоналар сони 55 та бўлган бўлса, 1960 йилда 103 тага етди, шунингдек, туман касалхоналари сони 14 тага, қишлоқ бўлим касалхоналари 71 тага етди. Махсус диспансерлар 1953 йили 10 та бўлган бўлса, 1960 йилга келиб 60 тага, шунингдек, қишлоқда 8 та янги давлат ҳисобида, жамoa ҳисобида 32 та туғруқхоналар қурилди. Шу давр ичида Деҳнов, Сариев, Ангор, Шеробод, Жарқўрғонда янги касалхона бинолари қуриб ишга туширилди. Шўрчи касалхонасининг янги биносини қуриш бошланди. 1960 йилнинг ўзида вилоятда жамoa ҳўжаликларни маблағлари ҳисобига 39 та янги фельдшерлик, акушерлик маркази бинолари қурилди. Ҳамма туман касалхоналари ва қисман врачлик бўлимларида рентген кабинетлари, кли-

ник диагностика ва бактериология лабораториялари очилди.

1956 йили вилоятда СЭС (Санитария-эпидемиология станцияси) ташкил топди, 1960 йили унинг 4 та асосий марказлари туманларда очилди. 1953—1961 йилларда тиббиёт муассасаларини қуришга катта эътибор берилганлигини юқоридаги кўрсаткичлардан, яъни шу қурилиш ишлари орқали билиб олиш мумкин. Тиббиёт муассасалари қурилишининг шу ҳилда олиб борилиши ва ташкил этилиши вилоятда тиббиёт соҳасида маълум силжишларга олиб келди. Оқибатда аста-секинлик билан янги-янги тиббиёт бўлимларининг очилишига, бу соҳада ишларнинг янада яхшиланишига эришилди, бу эса халқимизга тиббиёт хизматининг яхшиланиши учун замин ҳозирлади.

Неча йиллардан бери эътибор берилмай келинаётган бирдан-бир масала бу тиббиёт масаласида маҳаллий кадрларни тайёрлашга суствашлик билан қаралаётганлиги эди. 1953—1961 йилларга келиб бу масалага эътибор берилга бошланди. Шу йиллар мобайнида Са-марқанд, Тошкент, Андижон тиббиёт институтларида 611 та маҳаллий аҳоли вакиллари ўқишга кириш учун тайёрлов бўлимларида ўқитилди. Ёшларни тиббиёт соҳасида йўналтириш, уларни билимли, вилоят келажакига учун сидқидилдан хизмат қилишга тайёрлаш, раҳбарлик лавозимларига тайинлаш масаласида жиддий эътиборни кучайтириш муҳим ишлардан бўлиб қолди. 50-йилларда вилоятда касалхоналарни врачлар билан таъминлаш фақатгина 35 фойзга, ўрта тиббиёт ходимлари билан таъминлаш 38 фойзга ташиқил этади, шу сабабли 897 та врачлик мансаби бўш қолган эди.

1957 йили вилоят тиббиёт масканларида ходимлар етишмаганлигини қуйидаги ҳолатдан билиб олиш мумкин: Термизда мавжуд 187 та шифокор ўрнида 85 киши ишлади, Шўрчида эса жами мавжуд ўринларнинг атиги 32 фойзи, Шерободда эса 29,1 фойзига банд эди. Ишлаш ва яшаш имкониятларининг талаб даражасида бўлмаганлиги туфайли мутахассислар қўнимсизлиги ҳа-дан зиёд охиб борди. 1957 йили вилоятга ишлаш учун жўнатилган 52 нафар шифокорнинг 32 таси қисқа вақт ичида қайтиб кетган бўлса, 1959 йилда воҳага ишга жўнатилган 40 нафар шифокорнинг 39 таси ишламас-дан ўз юртларига кетиб қолди. 1958 йилда тиббиёт соҳасида ишлаётган 311 нафар шифокорнинг 223 таси уй-жой билан таъминланмаган эди.

Бу масала 60-йилларда ҳам тўлиқ ҳал қилинмади. Демак, олий ва ўрта махус тиббиёт ходимларига бўлган талаб масаласида жиддий иш олиб бориш кундалик вазифа бўлиб қолган эди. Бу соҳада яна моддий таъминот, уй-жой масаласини ҳал қилиш, ишлаш учун имконият яратиб бериш, тиббиёт дори-дармонлари билан таъминлаш ва техник хизмат масаласини тубдан яхшилаш алоҳида эътиборга эга бўлиб қолди. Термиз шаҳридаги юқори малакали тиббиёт ходимларидан 21 таси 1960 йилга келиб ҳам уй-жой билан таъминланмаган эди. Қишлоқ ва туманлардаги врачларнинг уй билан таъминланиши тўғрисида айтиб ўтирмасак ҳам бўлади.

Бироқ тиббиёт ходимлари шундай бўлишига қарамадан ўзларининг соҳаларини ривожлантириш учун тинмай изландилар. 1960 йили мавжуд камчиликларга эътибор қаратилганлиги сабабли вилоятда тиббиёт хизмати кўрсатишда маълум бир ютуқларга эришилди. Энг муҳими, бу даврда маҳаллий миллатдан чиққан ёшларнинг олий ўқув юртларини тугатиб келиши тиббиёт ходимларига бўлган талабнинг яхшиланишига олиб келётган эди. 1960 йили 200 кишининг тиббиёт институтини тугатиб келиши билан бирга вилоят марказиздаги тажрибали врачларни туман марказларига жўнатиш жонлантирилиб, туман марказлари ва қишлоқ врачлик бўлимларида янги даволаш бўлимларининг очилишига имкон яратилди. Тажрибали врач Саматов Шўрчи туман касалхонасига, врач Маликов Ғузор туманига ишга жўнатилиди. 1960 йилнинг январ ойида врач Ғуломов Шеробод туманига, врач Юнусов Деҳқонобод туманига ишга жўнатилиди. Сурхондарё вилоят соғлиқни сақлаш бўлими бошлиғи Ғиёс Мамедов, Жарқўргон туман врач Кенжа Ҳасанов, Термиз шаҳар касалхонасининг бош врач Землянова Евгения кабилар соғлиқни сақлаш ишига катта ҳисса қўшдилар. Вилоят бўйича соғлиқни сақлаш ишига ва тиббиёт билим юртига 1960 йили 234076 сўм кирым ва 20947 сўм чиқим, шунингдек, 88365 сўм маблағ иш ҳақи сифатида сарфланган эди.

1960 йилда қилинган асосий ишлардан яна бири тиш даволаш бўлимларини очишга бўлган эътиборнинг, интилишнинг пайдо бўлганидир. Шу йили Термиз, Денов, Қарши, Шаҳрисабз, Китоб, Шўрчи, Қашаи туманларида ясама тиш қўйиш тиббиёт хоналари ташкил этилди. Термиз шаҳрида эса марказий ка-

салхона ихтиёрида тиш касалликлари бўлими очилиб, унга 15 йиллик тиш даволаш бўйича меҳнат тажрибасига эга бўлган В. П. Рўзиева бўлим бошлиғи этиб таъинланди ҳамда 9 даволловчи врач, 2 та тиш техник ишга жойлаштирилди. Бўлим ихтиёрида 3 та мустақил даволаш устахонаси бўлиб, улар ишнинг яхши кетишига ёрдам берди.

Умуман, 1960 йили вилоят соғлиқни сақлаш бўлимида амалга оширилган ишлар бўйича вилоят соғлиқни сақлаш бўлимининг бошлиғи А. Шокиржонов ҳисоботида қуйидаги ишларга эътибор берилган: 1960 йилнинг биринчи ярмида вилоят касалхоналарида режадаги 4270 ўрнига 6353 ўринга даволаш бажарилган бўлиб, жамоа ҳўжаликлари ҳисобига 16 та касалхона, 26 та болалар боғчаси, 17 та доимий болалар боғчаси ва 17 та ҳаммом қурилган. Бу иншоотларни қуриш учун 25 млн. сўмга яқин пул ажратилган. 1960 йили Ангор тумани касалхонаси қошида 75 ўринга мўлжалланган даволаш бўлимлари, Денов ва Сарйосиё туманларида ҳам шундай қўшимча даволаш бўлимлари қурилди.

1960 йили Сурхондарёда Оналик ва болаликни муҳофаза қилиш мақсадида 391 ўринли даволаш масканлари яратилди. Воҳада биринчи мустақил туғруқхона муассасаси 1961 йили Термиз шаҳрида ташкил этилди. 1964 йили вилоятдаги машҳур Охунбобоев, Искра, Кирова, Чкалов номли жамоа ҳўжаликларида ҳам махсус жиҳозланган туғруқхоналар қуриб ишга туширилди. Жарқўргон туманидаги Жданов номли жамоа ҳўжалигида ҳам 25 ўринли қишлоқ касалхонаси қуриб жиҳозлаб берилди.

Аҳолини дорихоналар билан таъминлашга ҳам алоҳида эътибор берилди. Агар вилоятда 1945 йили 22 та дорихона бўлган бўлса, 1960 йилга келиб уларнинг сони 483 тага етказилди. Бу даврда тиббиёт ходимларининг сони ҳам 1945 йилга қараганда ўсган эди. 1945 йили вилоятда 144 та врач, 610 та ўрта тиббиёт ходимлари ишлаган бўлса, 1960 йилга келиб, врачлар сони 514 тага, ўрта тиббиёт ходимлари сони ортиши биланлаш ишларининг самардорлигига ҳисса қўиши билан бирга янги даволаш бўлимларининг очилишига ҳам имкон яратди. 1960 йили Термиз шаҳрида онкологик диспансер очилиб, кўз касаллиги диспансери биноси кенгайтирилиб, янги даволловчи хоналар қурилди. Вилоят тери касаллиги диспансери қайта қурилиб, қайта жиҳозланди. Вилоятда сил касалликларининг олдини

кишининг безгак касаллиги туфайли рўйхатга олинганлиги муносабати билан Соғлиқни сақлаш вазирлигининг буйруғига асосан Сурхондарё вилоят соғлиқни сақлаш бўлими Бойсун туманида безгакка қарши кураш олиб борувчи махсус комиссия тузди ва қатъий чора-тадбирлар ишлаб чиқилди. Натижада 13380 кв. майдон СЭС томонидан зарарсизлантирилди.

Вилоятда хизмат қилаётган врачлар халқнинг соғлигини яхшилаш мақсадида бир қатор даволаш усуллари яратилар. Олий тоифали терапевт-врач Ш. А. Раупов 1966 йили республикада биринчи бўлиб пенциллиннинг инсон организмга юбораётган вақтда ёқиб ёқи ёқмаслигини билиш учун уни қўлашдан аввал тери остига оз миқдорда юбориб аниқлаш мумкинлигини илмий асосда исботлаб берди.

1969 йилга келиб вилоятда аҳоли соғлигини сақлаш учун жалб этилган муассасалар сони кўпайди. Куйдагига рақамлар бундан гувоҳлик беради. 1969 йили вилоятда 84 та даволаш ва касалликнинг олдини олиш муассасаларида 6400 та ўрин мавжуд эди. Бундан ташқари 4 та вилоят марказий касалхонаси, 5 та вилоят беморларни даволаш ва касалликнинг олдини олиш билан шуғулланувчи шифохона, 8 та марказий туман касалхоналари, 2 та ҳудудий касалхоналар, 18 та туман беморларни даволаш ва касалликларнинг олдини олиш билан шуғулланувчи ихтисослаштирилган шифохона, 2 та тиббий-санитар қисмлар, 150 ўринли вилоят туғруқхонаси, Жарқўрғондаги 20 ўринли сув билан даволаш шифохонаси, 2 та сил касаллигини даволашга ихтисослаштирилган ясли, 60 ўринли болалар уйи ва 1 та 160 ўринли ақли заиф болалар учун мактаб аҳоли соғлигини сақлаш учун жалб этилган эди. 1969 йилда вилоятда 996 фельдшерлик-энагалик бўлимлари (1965 йилдан 171 ўринга кўп), 52 та дорихона ва 239 та дорихона бўлимлари ташкил этилган эди. Вилоят бўйича 1965 йили 5460 ўрин даволаш учун хизмат қилган бўлса, 1970 йил 1 январга келиб уларнинг сони 960 ўринга кўпайиб, 6400 тага етди. Вилоятда соғлиқни сақлаш муассасаларининг кўпайиши ҳам ишларнинг тўғри ташкил этилаётганлигидан далолат беради. Соғлиқни сақлаш муассасалари сонининг ортиши касалликларнинг олдини олиш, аҳолига хизмат кўрсатишнинг яхшилланишига олиб келди.

Бу соғлиқни сақлаш муассасаларининг кенгайиши албатта, ўз-ўзидан бўлмади. Уларнинг қурилиши учун

олиш борасида етарли даражада имкониятлар бўлмаганлиги сабабли касаллик кўрсаткичи анча юқори бўлиб, 1958 йили ҳар ўн минг аҳолининг шаҳарларда ўртача 4,1 фоизи, 1959 йилда эса 71,3 фоизга яқинида сил касалликлари белгиси борлиги қайд этилган. 1960 йилда эса 7412 киши сил касаллиги билан рўйхатга олинган.

Вилоят соғлиқни сақлаш бошқармаси маълумотларига қараганда вилоят тиббий хизматига мурожаат қилганлар сони ниҳоятда кўп бўлса-да, уларга зарур амалий ёрдам даражаси анча паст эди. Натижада туман ва қишлоқларда тиббий хизмат шахобчалари қуриш етарли бўлмаслиги туфайли турли юқумли касалликлар кўпайиб, аҳоли ўртасида ўлим ҳолати ошиб борди. Вилоятда кучли вирусли гепатит билан оғирганлар сони 1962 йили 3885 кишини, 1963 йили 4657 кишини ташкил этди.

Вилоятда йилдан-йилга тиббиёт соҳасидаги ўзгаришлар ўсиб борди. Ишларнинг изга тушиши натижасида нафақат Термиз шаҳрида, балки бошқа шаҳар ва туманларда ҳам ўз ихтисосликлари бўйича ишга жойлаштириш ишларига эътибор берилиб, шарт-шароитлар яратилиб берилди. Шеробод туманида 1965 йилга келиб врачларни ихтисослаштириш ишига катта эътибор берилиши туфайли жарроҳлик бўйича 6, неврохирургия бўйича 4, юз ва жағ бўйича 5, кўз бўйича 6, урология бўйича 3, сил касаллиги бўйича 3, суяк сиңиши бўйича 6, ички касалликлар бўйича 6, жами 44 та врач хизмат қилар эди. Бу ишнинг амалга оширилиши марказий касалхона иш фаолиятининг яхшилланишига олиб келди. Бундай ишлар аста-секинлик билан касалхона муассасаларида ҳам олиб борилаётган эди.

Вилоят соғлиқни сақлаш бўлими 1965 йили Термиз шаҳрида юқумли касалликларни даволаш шифохонасининг 100 ўринли янги биносини қабул қилиб олиши туфайли юқумли касалликларни даволаш 1-сонли марказий касалхонадан ажралиб, ўзи мустақил иш бошлади. Ўз навбатида, шунинг алоҳида таъкидлаш зарурки, экологик вазиятнинг оғирлиги, ўз вақтида тиббий-санитария ёрдами кўрсатилмаслиги туфайли сариқ касаллиги анча кўп тарқалди. 1966 йили 9 ой давомида Сарисий туманида сариқ касаллиги билан хасталанганлар 1965 йилга нисбатан 74,2 фоизга кўпайди. 1968 йилда туманнинг Шарғун шаҳарчасида сариқ касаллиги 3,4 марта кўпайди. 1967 йили Бойсун туманида 50

моддий маблағ сарфи йилдан-йилга ортиб борди. 1965 йили 12 млн. 957 минг сўм тиббиёт хизматига сарфланган бўлса, 1969 йилда 15 млн. 968 сўмни ташкил этди.

1969—1970 йиллар давомида вилоятда 20 та тиббиёт иншоотлари қурилди, 1480 та қўшимча ўринлар, 64 та тиббиёт бўлимлари, 27 та лаборатория, 40 та ёрдамчи тиббиёт хоналари, 19 та қишлоқ ҳудудий касалхоналари, 259 та фельдшерлик хонаси, 218 та дохона бўлимлари, 19 та ихтисослаштирилган диспансер, 21 та амбулатория, 19 та хотин-қизлар ва болалар консултацияси, 4 та санитария-эпидемиология станцияси, 6 та профилактик дезинфекция бўлими, 3 та болалар махсус комбинатлари, 2 та мактаб интернат, 29 та клиника, 10 та қон қуйиш маркази, 9 та функционал диагностика хоналари қурилди ва янгидан очилди.

50—60-йилларда вилоят соғлиқни сақлаш тизимида хизмат қилиб, эл орасида обрў-эътибор тошган бир қатор шифокорлар бор эди. Биринчи марказий касалхонанинг бош врачси Т. Ю. Бердиев, Термиз шаҳар соғлиқни сақлаш бўлимининг бошлиғи С. Тожимуродов, вилоят соғлиқни сақлаш бўлимининг бош жарроҳи Р. М. Пинаев, вилоят соғлиқни сақлаш бўлими бош эпидемиологси З. Т. Усмонов, Денов тумани бош врачси Н. Ф. Кулинова, вилоят юқумли касалликлар касалхонасининг бош врачси И. Т. Ғуломов, вилоят соғлиқни сақлаш бош гинекологси Т. Х. Ярескьо, вилоят СЭС бош врачси Э. М. Маҳмудов ана шулар жумласидандир. 1969 йилга келиб 10 та тиббиёт ходими вилоятда соғлиқни сақлаш аълочилиги унвонига сазовор бўлди.

1970 йилда вилоят бўйича 6400 ўринли 84 та даволаш профилактика муассасалари, 1300 ўринли 7 та ихтисослашган поликлиника бирлашмалари, 396 та фельдшер-акушерлик марказлари, 57 та дорихона, 280 та дорихона бўлимлари, 10 та санитария-эпидемиология станциялари, 762 та аёллар ва янги туғилган чақалоқлар учун даволаш ўринлари, 9 та профилактик-дезинфекция бўлимлари меҳнаткаш халқ соғлиғини сақлаш ишига сиққилидан хизмат қилди. Аҳолига тоза ичимлик сувларини етказиб бериш ҳамда касалликларнинг олдини олиш мақсадида вилоятдаги 8 та туманда тез ёрдам бўлимлари, қишлоқ касалхоналари қошида эса «Тез ёрдам» бўлимлари ташкил этилди. Шу йили вилоятдаги 6400 ўринга эга бўлган умумий даво-

лаш муассасаларида 755 та врач, 3763 та ўрта тиббиёт ходимлари хизмат қилди.

1971—1972 йилларда вилоятда врачлар сони 856 тадан 938 гага, ўрта тиббиёт ходимларининг сони эса 3900 тадан 4117 гага етди. Бу йилларда тиббиёт ходимларини уй-жой билан таъминлаш ишлари, бир оз бўлсада, олдинги йилларга қараганда яхшиланди. Вилоятдаги жами 5055 та тиббиёт ходимларидан 2628 таси давлат уйларида, 1520 таси шахсий уйларида, 666 таси жамоа ва давлат хўжалиги уйларида, 139 таси даволаш муассасалари уйида, 144 таси ижара уйларида истиқомат қилишар эди.

1973 йилда ҳам вилоятда соғлиқни сақлаш муассасалари ва улардаги ўринлар сонининг ўсганлигини кўришимиз мумкин. 7415 ўринли 91 та касалхона муассасалари билан биргаликда даволочилар 23 та касалхона, 1 та вилоят туруқхонаси, 10 та санэпидстанция, 36 та қишлоқ касалхоналари, 4 та поликлиника иш олиб борди. 1973 йили 1972 йилга нисбатан касалхоналар ўрни сони 365 тага кўпайтирилди. Ўринлар кўпайиши Шерободда — 90 ўринга, Деновда — 110 ўринга, Саирийсиёда — 25 ўринга, Бойсунда — 40 ўринга, Гагаринда — 100 ўринга ошди. Биринчи вилоят касалхонаси энг катта даволаш муассасаларидан ҳисобланиб, 530 ўринга мўлжалланган 27 та бўлимдан иборат эди. Шунини алоҳида таъкидлаш зарурки, 70-йилларда оммавий кимёвий заҳарли моддалардан фойдаланиш, халқ меҳнатининг муҳофазаси қилинмаслиги, тиббиёт хизмат химиясининг йўқлиги, қишлоқ жойларда тиббий хизматининг яхши ташкил этилмаганлиги туфайли аҳоли ўртасида касалликларнинг тарқалиши ҳалдан зиёд кўп эди. 1975 йили вилоят бўйича 7045 киши ўткир сарик касаллиги билан оғриди.

Йилдан-йилга соғлиқни сақлаш соҳаси учун маблағ сарфи ўсиб борди, бу маблағлар касалхоналар аҳолини моддий-иқтисодий жиҳатдан яхшилаш учун сарф бўлаётган эди. Бунни қуйидаги рақамлардан ҳам билиб олиш мумкин:

Йиллар	Белгиланган режа (минг сўм)	Амалда режанинг ба- жарилиши (минг сўм)
1971	648	647,186
1972	724,500	728,314
1973	783,300	778,860
1974	920,000	905,295

шаҳрида—195, вилоят марказий касалхоналарида—2945 ўрин бўлиб, шундан 1-вилоят туғруқхонасида—200, оф-тальмология касалхонасида—100, наркологиya касалхонасида—80, онкология касалхонасида—140, болалар касалхонасида—300 ўрин бор эди.

1980—1990 йилларда вилоят соғлиқни сақлаш тизимининг моддий-техникавий базаси анча мустақамланди. Аҳолига тиббий хизматни яхшилаш мақсадида янги замонавий даволаш асбоблари олиб келинди. Шу йиллари врачлардан Қ. Мадартов, Т. Бердиев, Х. Раҳмонов, Б. Сатторов, Р. Кирсанова, М. Чубарова, Т. Жамолова, М. Холматов, А. Қурбонгелдиев, П. Тулонов, Э. Шамаев, Э. Гагаулина, Р. Каламазова, Х. Шаратов, Х. Зокиров, Т. Б. Орипов, Л. Гуту, ўрта тиббиёт ходимларидан В. Безукладникова, К. Черепанов, А. Кузьминко, М. Агаликова, Г. Чориева, П. Омонов, О. Тўлакова ва бошқа талай ҳамширалар сидқидилдан меҳнат қилдилар.

VII бўлим

Сурхондарё мустақиллик йилларида

«Халқни яқдла қила оладиган гоялар ичиди энг улуғи, энг муқаддаси — Ўзбекистон Республикасининг мустақиллигини таъминлаш. Ана шу мақсад, ана шу гоя атрофида биригсак, асло хор бўлмай-миз».

И. А. КАРИМОВ

ВИЛОЯТ САНОАТИ

Мустақиллик қўлга киритилгандан кейин вилоят саноатида ҳам ижобий ўзгаришлар амалга оширила бошлади. 1991 йилнинг ўзиданоқ енгил саноат тармоқларида дадил олимлар ташлана бошлади. Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, бутун бир собиқ советлар даврида Ўзбекистоннинг саноат тараққиёти жиҳатидан энг кам ривожланган вилояти бу — Сурхондарёдир. Сурхондарё вилояти ўз саноатининг ривожланиши жиҳатидан 1990 йилда республикада ўнинчи ўринда турарди.

Саноат қолоқлигини бартараф этиш учун бутун республикада бўлгани сингари Сурхондарёда ҳам аниқ чоратadbirlar амалга оширила бошлади. Енгил саноат кор-

1976 йилда ҳам соғлиқни сақлаш ишларида сил-жишлар бўлди. Шу йили вилоятда соғлиқни сақлаш соҳасида 1286 та врач, 4980 та ўрта тиббиёт ходими хизмат қилиб, 1974—1976 йиллар давомида 211 та врач қишлоқ жойларига ишга юборилди. Врачларнинг касб-эгаллаши ҳам кенгайиб бориб, турли хил касалликларни аниқлаш натижасида тармоқ даволаш бўлиmlарининг сони кўпайди. Ана шу йўналиш бўйича врачлар турли даволаш бўлиmlарига бўлиниб ишлай бошлайдилар. 1976 йил январ ойи маълумоти бўйича врачлар ички касалликлар бўйича — 186 та, жарроҳлик бўйича — 87 та, болалар бўйича — 21 та, психиатр бўйича — 23 та, физиотерапия бўйича — 95 та, дерматоневрология бўйича — 29 та, афтольмолог бўйича — 22 та, отолоринголог бўйича — 25 та, рентгенологлар бўйича — 22 та, инфекционистлар бўйича — 54 та, тиш даволаш бўйича — 101 та, акушер-гинекологлар бўйича — 85 та, эпидемиологлар бўйича — 30 та, бактериологлар бўйича — 22 та, травматолог-ортопедлар бўйича — 15 та, суд тиббиёт экспертлар бўйича — 8 та, соғлиқни сақлаш ташкилотларида — 80 та, жами 1135 тани ташкил этган.

1976 йили вилоят соғлиқни сақлаш тизимиға давлат томонидан 2667,5 сўм пул сарфланди, бу маблағ 8505 ўринли даволаш муассасаларига хизмат қилган эди. 1978 йилда эса вилоят бўйича даволаш муассасаларида 9950 ўрин мавжуд эди, 1978 йили 550 ўринли санаториялар, 114 та амбулатория поликлиникаси, 83 та дорихона, 12 та санитария-эпидемиология станциялари, 607 та фельдшерлик бўлиmlари мавжуд эди. Шу йилнинг ўзида 890 минг сўмлик қурилиш ишлари бажарилиб, 295 ўрин ва 300 кичик қатновга мўлжалланган поликлиника қурилди. 1975 йилга нисбатан вилоят соғлиқни сақлаш маблағи 30 фоизга ошиб 1978 йилда 32 миллион 313 минг сўмни ташкил этди.

1981 йилда вилоят соғлиқни сақлаш ташкилотларида 14250 га яқин киши турли соҳаларда, шу жумладан, 1883 та врач, 6320 та ўрта тиббиёт ходими, 350 та дори тайёрловчи аҳолига хизмат кўрсатди. 1981 йили аҳолига тиббиёт хизматини кўрсатиш мақсадлари учун 38 миллион сўмдан ортиқ пул ажратилди. Бу маблағлар ҳисобига даволаш ўринлари яна ўсди. Чунончи, Гагаринда—535, Жарқўрғонда—700, Шўрчида—775, Ленин йўлида—435, Шерободда—470, Термизда—200, Ангорда—425, Сариосиёда—1175, Деновда—1245, Термиз

хоналарини замонавий техника ва технология билан жиҳозлаш ишлари олиб борилди. Айниқса, пахта тозалаш саноати соҳасида маълум бир ижобий ўзгаришлар амалга оширила бошлади. Мустақилликнинг илк босқичларида маълум бир қийинчиликлар бўлди, хусусан, собиқ Иттифоқ давридаги алоқалар узилгач, таъминот издан чиқди. Кўпгина пахта тозалаш заводларида эҳтиёт қисмлар, асбоб-ускуналар ва жиҳозлар етишмаслигидан анча қийинчиликлар юз берди, муаммоларни ижобий ҳал этиш учун корхоналарнинг ички имкониятларидан, мавжуд резервлардан фойдаланилди. Бу албатта, ўзининг ижобий натижаларини берди. Агарда 1990 йили вилоятда мавжуд 11 та пахта тозалаш заводи 143,5 минг тонна тола ишлаб чиқарган бўлса, 1991 йилда бу рақам 145,4 минг тоннани ташкил этди. Вилоят енгил саноат корхоналари 1992 йили 1 247 000 погон метр шойи-газлама, 99,5 миллион сўмликдан кўпроқ тикувчилик буюмлари, 20,1 минг жуфт пойафзал, 19,2 минг донатрикогаж буюмлари, 5,2 минг донат пайпоқ, 2,3 тонна йигирилган ип тайёрлади.

Сурхондарё енгил саноатининг етакчи тармоқларидан бири бўлган пахта тозалаш заводларида янги технология билан қуроллантириш ишлари олиб борилди. Агарда 80-йилларда мавжуд пахта тозалаш заводларида «Меҳнат» агрегатлари фаолият юритган бўлса, энди уларнинг ўрнини УХК машиналари эгаллади. Бунинг натижасида авваломбор иш унумдорлиги ошди, цехлардаги чанг миқдори ярмига камайди. «ВЦ-12» ва «УВЦ-12» русумли вентиляторлар ўрнатилди ва «ОВМ» ўрнини «ВТМ» механизмлари эгаллади. Тукли чигитни ушлаб қолиш мақсадида «РХ» механизми, аррали цехда эса янги «5-ЛП» шитерлари ишлай бошлади. Албатта, бажарилган ишлар ўз натижаларини бера бошлади, хусусан, пахта тозалаш саноати бирлашмаси 1994 йилни муваффақиятли якунлади. Пахта тозалаш заводлари 131,6 минг тоннадан кўпроқ тола ишлаб чиқарди, режа 102,2 фоизга бажарилди. Тола ишлаб чиқариш ҳажми 1993 йилга нисбатан 3,7 фоизга кўпайди, момиқ тайёрлаш ҳажми салкам 108 фоизга уудаланди, 237 минг тонна чигит тайёрланди.

Мустақилликка эришгач, пахта тозалаш корхоналарида ишлаб чиқарилаётган тола сифатига алоҳида эътибор берила бошланди. Чунки Иттифоқ даврида тола қаерга, қанчадан сотилишини фақат Москва ҳал қиларди, энди бу масалани ҳар бир корхонанинг ўзи ҳал

қила бошлади. Маҳсулотнинг жаҳон бозорида харидор-гир ва сифатли бўлиши учун ҳаракат бошланди. Масалан, 1993 йилда ишлаб чиқарилган толанинг 82,5 фоиз сифат белгиси талабига жавоб берган бўлса, 1994 йилда бу кўрсаткич 94,2 фоизни ташкил этди. Момиқнинг 98,6 фоизи Давлат стандарти талабларига жавоб берди ва йил мобайнида 10,9 миллион сўм фойда олинди. Бу кўрсаткич натижасида 1993 йилга нисбатан қарийб 11 баробар ўсишга эришилди. Шу йили Хайробод, Муробод, Шўрчи, Қизириқ пахта тозалаш заводлари жамоалари яхши натижаларга эришдилар. Узун пахта тозалаш заводида нотўқима материал ишлаб чиқариш йўлга қўйилди, янги цех 1993 йилда 90,3 минг погонметр мато ишлаб чиқарди. Бу эса заводларга чиқарилаётган пахта тойларини ўровчи материалларга бўлган талабнинг бир қисmini қондириш имконини берди.

Бутунги кундаги вазифа сон эмас, балки сифатдир. Шу сабабли Сурхондарё «Пахтасаноатсотиш» ҳиссдорлик бирлашмаси корхоналари жамоалари иқтисодий ислохотларни янада чуқурлаштиришга ёндашган ҳолда жаҳон бозорида рақобатга бардош берадиган маҳсулот ишлаб чиқаришга алоҳида эътибор бермоқдалар. Улар 1994 йилда 131,6 минг тонна тола ва 6723 минг тонна момиқ ишлаб чиқардилар. Натижада салкам 11 миллион сўм фойда олиниб, бу соҳада 1993 йилга нисбатан 11 баробар ўсишга эришилди.

Вилоят пахта тозалаш заводи саноати бирлашмаси раҳбар ва мутахассислари тайёрланаётган тола сифатини янада ошириш мақсадида туманлардаги пахта тозалаш заводларини янги асбоб-ускуналар билан жиҳозлашни йўлга қўйдилар. Денов, Шўрчи, Хайробод ва Жарқўрғон пахта тозалаш заводларида толаннинг шиқлигини ва унинг узилиш кучини яхшилаш мақсадида тола ни ҳўллайдиган маҳсус ускуналарни ўрнатдилар. Натижада заводларда тайёрланган толаннинг шиқлиги оширилиб, унинг узилиши 20 фоизга камайди.

Вилоят пахта тозалаш заводларида янги замонавий технологиялар асосида ишлаб чиқариш дадил жорий этила бошланди. Ангор пахта тозалаш заводида нотўқима материаллар ишлаб чиқарадиган цех ўрнатилди, ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг эни 90 сантиметр, бўйи 180 сантиметр узунликда чиқариладиган бўлди. Заводда 2,5 минг ўрнига 6 минг метр нотўқима материаллар ишлаб чиқарилиб, истеъмолчиларга сотилди,

хатто чиқиндилар қайта ишланиб, маҳсулот олина бош-
лади. Бу тadbиркорлик натижасида ҳар ойда режадаги-
дан 50—60 тонна кўп момиқ ишлаб чиқарилди, чунки
1 тонна момиқ жаҳон бозорида 500 долларга баҳолан-
ди.

Мустақиллик даврида Сурхондарёда янги пахта то-
залаш заводлари қурилиб ишга туширила бошланди.
Жарқўрғондаги «Бунёдкор-2» ҳиссадорлик жамияти жа-
моасининг ишлари олқишга лойиқ. Улар Кумқўрғон
пахта тозалаш цехларини замонавий серунум машина-
лар билан жиҳозлашди ва йилига 30 минг тонна пах-
тани қайта ишлайдиган корхонани фойдаланишга топ-
ширдилар. Худди шундай корхона Тўполонда ҳам бунёд
этилди. Умуман, воҳада пахта тозалаш саноати бораси-
да жиддий ютуқлар ва ўзгаришлар бўлмоқда.

Вилоятнинг ягона ип-йигирув фабрикаси бўлган
Жарқўрғондаги корхона 1994 йилда ҳиссадорлик жа-
миятига айланди. Кишилارнинг меҳнатга, мулкка му-
носабатларида сезиларли ўзгаришлар юз бера бошлади.
Бунди куйидаги рақамлардан ҳам билиш мумкин: ҳис-
садорлар 1996 йил давомида амалдаги нархларда 190,1
миллион ўрнига 236,6 миллион сўмликдан зиёдроқ маҳ-
сулот ишлаб чиқарди, маҳсулот сотиш эса салкам 2,8
баробар кўпайди.

Ҳиссадорлар ўтган йилни 1309 тонна қалава ишлаб
чиқариш ва салкам 6,9 миллион квадрат метр мато
тўқиш билан яқунладилар, меҳнат унумдорлиги 113
фоизга ўсди. Бундай ютуқларга мавжуд тўқув ва йиги-
рув дастгоҳларидан унумли фойдаланиш туфайли эри-
шилди. Ўтган йили тўқув ишлаб чиқаришида корхона-
ларни янги техника билан қайта қуrollантириш режа-
сининг биринчи навбати амалга оширилди. Россиянинг
Чебаксари шаҳридан шартномага биноан келтирилган
«Агу-100-5м» русумли тўқув дастгоҳлари ўрнатилди.
Натижада эни 90 сантиметр бўлган «Минтоколь-32»
ўрнига жаҳон андозаларига мос келадиган, эни 164
сантиметрли «БЯЗБ-4794» артикулли мато тўқиш им-
конияти туғилди. Бу станоклар ёрдамида ўтган йили 1
миллион 395 минг квадрат метр мато тўқилди. Янги
дастгоҳларнинг хосияти шундаки, улар серунум, си-
фатли маҳсулот тайёрлайди ва шовқинсиз ишлайди,
ишчи кучини кам талаб қилади.

Янги серунум дастгоҳлар туфайли 1996 йили тўқув
ишлаб чиқаришида қувватлардан фойдаланиш даража-
си 1995 йилга нисбатан 24 фоизга, йигирув бўйича 9

фоизга ошди. Корхонада тўқима маҳсулотининг 70 фо-
изи, йигирилаётган ипнинг 65 фоизи сифат белгиси
талабларига тўлиқ жавоб беради. Корхона ютугини ку-
йидаги рақамлардан ҳам билишимиз мумкин: у йил
давомида 257,2 миллион сўмдан кўпроқ ялпи даромад
олган. Олинган соф фойда 7 миллион 862 сўмни таш-
кил этади, шундан 5 миллион 584 минг сўм ҳиссадор-
лик жамияти ихтиёрида қолган, 376 минг сўм маблағ
моддий рағбатлантириш ва хайрия жамғармасига, 837,6
минг сўм эса ишлаб чиқаришни ривожлантириш мақ-
садига йўналтирилган.

Бундай ютуқларни Бойсун шойи тўқиш фабрикаси-
да ҳам кўриш мумкин. Агар фабрика тарихига назар
солиб, ижтимоий динамикага назар қилар эканмиз,
бунга ишонч ҳосил қиламиз (маҳсулот ишлаб чиқариш
минг сўм ҳисобида):

1. 1972 йил — 927 500 сўм.
2. 1985 йил — 5 миллион 354 минг сўм.
3. 1991 йил — 17 миллион 235 минг сўм.

Вилоятда истиқбол йилларида кичик хусусий ва
кўшма корхоналар ташкил этила бошланди. Дастлабки
кичик корхона 1992 йили Ангор матлубот жамияти
қошида трикотаж буюмларини ишлаб чиқарадиган цех
сифатида ўз фаолиятини бошлади. Бу цехда Японияда
ишлаб чиқарилган 9 та «Тайота» маркали тикув маши-
налари ўрнатилди.

Хусусийлаштириш жараёнининг биринчи босқичи
(1992—1993 йиллар)да вилоятнинг қатор туманларида
кичик корхоналар ташкил топди. Булар жумласига Де-
нов туманидаги «Эрк», Қизилқум туманидаги «Бара-
кат», Шеробод туманидаги «Умид» ва «Орзу», Сарие-
сиё туманидаги «Мукамал» кичик корхоналарини ми-
сол сифатида келтиришимиз мумкин. Концерн бўйича
янгидан 30 хил, жумладан, 12 хил тикувчилик, 11
хил тўқимачилик, 1 хил трикотаж буюмлари, 2 тур
қурилиш материаллари ва 2 хил озиқ-овқат маҳсулот-
ларини ишлаб чиқариш ўзлаштирилди. Маҳаллий са-
ноат корхоналари томонидан салкам 40,3 миллион сўм
капитал маблағ ўзлаштирилди, бу капитал маблағлар
ҳажми 1991 йилдагидан 6,5 миллион сўмга кўп демак-
дир.

Бойсунда тикувчилик цехи шу йили фойдаланишга
топширилди. Бозор муносабатларига ўтиш амалга оши-
рилаётган пайтда бу ерда истеъмол моллари ишлаб
чиқаришни кўпайтириш имкониятлари кенгайди. Халқ



Тикувчилик цехларидан бирида.

хўжалиги тараққиётига катта ёрдам берувчи янгидан ташкил этилган туман ва шаҳар комбинати, 12 та янги корхона 2—3 минг кишини иш билан таъминлашга эришилди. Кичик корхоналар хўжаликлар ҳудудида ташкил этилганда хом ашёларга жуда яқин бўлади. Кўпгина туманлар ҳокимлари бу корхоналар ишига юксак баҳо бериб, уларни қўллаб-қувватлаб иқтисодий жихатдан ёрдам бердилар.

Вилоятда ташкил топаётган кичик корхоналар халқ хўжалиги ва аҳоли эҳтиёжлари талабидан келиб чиққан ҳолда маҳсулотлар ишлаб чиқара бошладилар. Бойсун туманида ташкил этилган «Ибн Сино» кичик корхонасида, Термизда вилоят қишлоқ хўжалигини кимёлаштириш бошқармаси қошида энг тақчил ва зарур саналган плёнка ишлаб чиқарила бошлади. «Ибн Сино» кичик корхонасида плёнкалардан ташқари турли шарикили ручкалар, хилма-хил тароқлар, тугмалар ҳам ишлаб чиқарилади.

Юртбошимиз Ислон Абдуғаниевич Каримов таъкидлаганларидек, «Ҳозирги қишлоқ хўжалигида банд бўлган ортқча меҳнат қилувчиларни саноатга, хизмат

кўрсатиш соҳасига жалб қилиш аграр сийёсатимизнинг фоят муҳим йўналишидир. Қишлоқ жойларига, лўнда қилиб айтганда, саноатни олиб келиш зарур, замонавий технологияга эга бўлган кичик корхоналарни очиб ҳисобига янги иш жойларини яратиб устувор вазифадир». Бу устувор вазифа вилоятнинг бошқа туманларига нисбатан Шўрчи ва Қўмқўрғонда реал ривожлантирилди бошлади. Қисқа вақт ичида Қўмқўрғон тумани хўжаликларида 3 та гилам тўқиш цехи ишга туширилди.

1994 йилда Шўрчи пахта тозалаш заводи қошида пиллани қайта ишловчи цех ишга туширилди. Ҳар томонлама қулай бинода ўрнатилган «КС-10» маркадаги дастоҳлар ишчи қизларнинг малакасини оширишда жуда қўл келди. Шарғун чинни идишлар цехи, Шарғундаги кўмир кони бошқармасига қарашли ишчилар таъминоти буюртмасига асосан беш ой ичида «Тоқчиён» жамоа хўжалигида чинни идишлар ишлаб чиқариш цехи қурилиб, ишга туширилди. Бу цех қурилишида асосий пудратчи ташкилот Шарғун шаҳридаги икки машиналашган кўчма жамланманинг хизмати беқиёс катта бўлди.

Вилоят саноатининг йилдан-йилга юксалиб бораётганлиги тўғрисида гап очилганда, Шўрчи тумани биринчилардан бўлиб тилга олинади бежиз эмас. Мустақиллик тўғрисида бу туманда қисқа давр ичида ўнлаб саноат корхоналари бунёд этилди. Терини қайта ишлаш цехи ҳам ана шу саноат корхоналари қаторида тилга олинади, цехда ўндан кўпроқ дастоҳлар ва мосламалар ўрнатилди. Терини ишлаш цехи ва бичиштиқиш бўлими биноларини қуриш ҳамда жиҳозлашда бош пудратчи — 266-машиналашган кўчма жамланма Х. Чориев бошлиқ участка қурувчилари жасорат кўрсатиб ишладилар.

«Бунёдкор» кичик корхонаси бундан икки йил олдин Шўрчи дон маҳсулотлари комбинати қошида ташкил этилган эди. Бу комбинатда бир йилда 80 мингга қўй ва эчки терисини қайта ишлаш оладиган цехлар, 120 нафар ишчи меҳнат қилиши мўлжалланган бичиш-тиқиш бўлими фаолият кўрсатди. Корхонанинг келажаги ҳақиқатдан ҳам порлоқдир. Корхонада эркалар ва аёлларнинг турли пойафзаллари, болаларнинг бош кийимлари ва ўйинчоқлари, эркалар камари, калитлар филофи каби буюмлар ишлаб чиқарилади. Эндilikда шўрчиликлар ва вилоят аҳолиси учун теридан

тикилган почапўстин, пойафзал каби молларни вилот дўконларидан харид қилиш имконияти туғилди.

Вилоятда миллий кийим-кечаклар ишлаб чиқариш соҳасига Ангор туманидаги «Занг» 1-жамоа ҳўжалигида ташкил этилган атлас тўқиш цехи ҳам ўзининг катта ҳиссасини қўшди. Бу цехда олгита дастгоҳ ўрнатилди ва ҳар куни корхонада қирқ, эллик метрдан бежирим ва кишиларга ёқадиган атлас тўқиб чиқарилмоқда. Ангор туманининг маҳаллий саноат комбинати қошида терини қайта ишлаш цехида етти киши ишлайди ва улар қисқа вақт ичида 15,2 минг сўмлик маҳсулот тайёрлади. Қайта ишланган терилардан чопонлар учун пўстинлар тикилиб, чўпонларнинг қиш ойларидаги оғир меҳнатларини енгиллаштириш учун ёрдам берадиган савобли ишга қўл уриб, кам бўлмадилар.

1995 йилда Денов шаҳар меҳнат биржаси раҳбарлари фуқароларни иш билан таъминлаш билан бирга жамоа аъзолари учун қўшимча даромад олиш йўллари-ни излай бошладилар. Шу мақсадда икки йил бурун биржа қошида «Саховат» кичик корхонаси ташкил этилди. Бу ерда дастлаб беш киши ишлаган бўлса, 1995 йилга келиб уларнинг сони эллик беш кишига кўпайди. Биргина тикувчилик цехида ўн бешта тикув машиналари мавжуд.

Шўрчи ип йигирув-тикув фабрикасининг икки қаватли тикув цехига замонавий дастгоҳлар олиб келиб ўрнатилди ва дастлабки маҳсулотлар чиқа бошлади. Цех учун янги дастгоҳлар Украина Республикасидан келтирилди. Цехда болалар пайпоқлари, жемфер ва қалпоқчалар ҳамда бежирим трикотаж материаллари ишлаб чиқарилимоқда. Тумандаги «Аброр бобо» фирмасида бир кечакундузда уч хилда 1200 жуфт эркаклар туфлиси ишлаб чиқарилмоқда. Бу ерда маҳаллий хом ашё қайта ишланиб, тайёр маҳсулот тайёрлана бошланди. Бўз тикиш ва бичиш-тикиш цехларини ишга тушириш ўттиз беш хил маҳсулот ишлаб чиқаришни ўзлаштиришга ҳаракат қилинди. «Сурхон тўқимачи» ҳиссалорлик жамияти аъзолари иш унумдорлигини кўзлаб тикув дастгоҳларини янгиллаш дастурини амалга оширдилар. 1996 йили тикув цехида олтишта эски дастгоҳ ЕТВ-2 180 русумли янги унумдор, шу билан бирга шовқинсиз ишлайдиган ускуналар билан алмаштирилди.

Умуман олганда, жорий йилларда вилот енгил саноат корхоналарида техника янгилликларини жорий этиш кенг кўламда олиб борилди. Деярли барча корхо-

наларда эски жиҳозлар ўрнига янги техника ва технологиялар олиб келиб ўрнатилди. 1991—1996 йилларда бу ишларнинг ҳаммаси вилот аҳолисининг енгил саноат корхоналари маҳсулотларига бўлган талабини тўла-роқ қондириш, маҳсулотлар сифатини яхшилашга эришиш, оғир қўл меҳнати шароитида ишлайётган цех ва устахоналарни янги замонавий техникалар билан жиҳозлаш мақсадида амалга оширилди.

Аҳолининг кундалик эҳтиёж молларига бўлган талабини қондириш ва уларни иш билан таъминлаш мақсадида хусусий корхоналар фаолиятига ҳам кенг ўрин берилди. «Ўзбекистон Республикасида хусусий тадбиркорлик» тўғрисидаги низомга мувофиқ, хусусий тадбиркорлик алоҳида бир киши ёки кишилар гуруҳи томонидан шахсий даромад ёки фойда олиш учун ўз мулкий жавобгарлиги асосида, амалдаги қонунлар доирасида, ёлланма меҳнатни жалб қилган ҳолда амалга оширилувчи ташаббускорлик ҳўжалик фаолиятини англатади. Мана шундай хусусий корхоналар вилотда ҳам ташкил этила бошланди. Сариосиё қадимдан ўзининг хўнармандлари билан машҳурдир. Айниқса Охунбобоев жамоа ҳўжалигидаги Эсоки қишлоғидагилар учун хўнармандчилик ота касб ҳисобланади. «Бирлашган ўзар», деган нақлга амал қилган қишлоқ тадбиркорлари 1996 йилда «Шойим» хўнармандчилик фирмасини ташкил қилдилар. Бундан мақсад, Сариосиёдаги машҳур усталарнинг бошини бириктириш, ягона йўналиш ва ихтисос бўйича уларнинг имкониятларидан фойдаланиш эди. Абдулла Муродкулов етакчилигидаги ўн нафар устанинг асосий мақсади, биринчидан, туман аҳолисининг хўнармандчилик маҳсулотларига бўлган талабини қондириш, иккинчидан, усталар томонидан яратилган бежирим маҳсулотларни вилотдан ташқарига олиб чиқиш, учинчидан, Сурхон одамлари қобилиятини, салоҳиятини рўйи заминга кўрсатишдан иборат эди.

Вилот иқтисодиётида, хусусан, енгил саноатида янги тармоқ қўшма корхоналар ҳам ташкил топа бошладди. Мамлакатимизнинг бошқа жойларига нисбатан Сурхон воҳасининг табиий имкониятлари гоянда беқийсдир. Негаки, ишбилармонлик билан шуғулланмоқчи бўлган одам учун Сурхондарё — катта бизнес ўчоғи. Тупроғи олтинга тенг, ери ҳосилдор бўлса-да, унда етиштирилаётган қишлоқ ҳўжалик маҳсулотлари шу пайтгача қайта ишланмаган. Ҳозиргача воҳанинг таби-

ий қазилма бойликларини фақат ташиб кетганлар ёки замонавий технология йўқлигидан этиборсиз ҳолда қолган, ёки бу сифатли пахта, шилла, жун, тери каби маҳсулотлар сув текинга чекага сотилган.

Мустақиллик туфайли вилоят ресурсларидан оқилона фойдаланиш имкониятлари яратилди. Бутун республикада бўлгани сингари воҳада ҳам қўшма корхоналар вужудга кела бошлади. Айниқса, бу соҳада вилоятнинг Шўрчи туманида кўпгина ишлар амалга оширилди. Ту-манда бунёд этилаётган қўшма корхоналарда бир эмас, бир нечта жараён амалга оширилди, яъни бу ерда ип йигиришдан тортиб мато тўқиш, ранглаш, кийим-ке-чак тайёрлаш ишлари бажарилади. Туркиянинг «Ассор-ти — акбер» фирмаси билан тузилган шартномага кўра қўшма корхона бир йилда уч мингта спорт кийими ишлаб чиқаради, бунинг учун минг тонна ингичка толали пахта қайта ишланади. «Ўзماشпахтаоган» кон-церни билан бигаликда шартнома асосида ишлатила-диган цехда бир йилда 750 тонна тола қайта ишланиб, ип калаваси тайёрланади.

Янги бир қўшма корхона Белорус Республикаси енгил саноат концерни билан ҳамкорликда фаолият кўрсатапти, унда пайпоқ ва чулки маҳсулотлари иш-лаб чиқарилади. Югославиянинг «Энергопроект» фир-маси билан тузилган корхона бир йил ичида бир ярим тонна калава ип ишлаб чиқаради. Ундан мато тўқилади ва турли рангда бўёқ берилади, гул босилади, сўнг тағамалардан эркак ва аёлларнинг, болаларнинг уст-ки ҳамда ички кийимлари ишлаб чиқарилади.

Вилоятда яна бир корхона Туркиянинг ишбилар-монлари билан ҳамкорликда курилди. 1993 йили туркия-лик ишбилармонлар Термиз туманидаги «Гулбахор» дав-лат хўжалигидан 130 тонна тола қабул қилиб олишди. Гулбахорликлар хом ашё эвазига хўжаликда қурилади-ган гилам тўқийдиган кичик корхона учун зарур ас-боб-ускуналар, станоклар, жиҳозлар олишди, туркия-лик мутахассислар асбоб-ускуналар ва станокларни ўрнатиб беришди. 1994 йилда «Турон» кичик корхона-си базасида «Турон гуллари» қўшма корхонаси ташкил топди, бунинг натижасида гиламдаги гул нусхалари турлича муҳрлана бошланди, ишлаб чиқарилаётган маҳ-сулотларнинг харидорлари кўпайди. Германиянинг «Сил-лерс Эн ко» фирмаси вакиллари билан корхона фао-лиятини кенгайтириш мўлжалланмоқда.

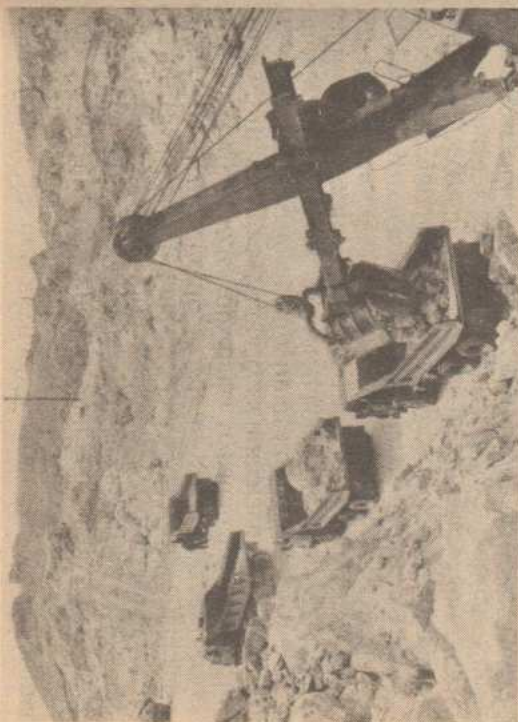
Термизда ҳиндистонлик ишбилармонлар билан бир-

га ташкил этилган «Сурхон-Ажанта Лимитед» фирмаси дори-дармон ишлаб чиқариб, халқимиз саломатлигини мустаҳкамлашда катта ёрдам бермоқда. Фирма 1996 йил-нинг биринчи яримида 44 миллион 800 минг сўмлик маҳсулот ишлаб чиқаришга эришди. Худди шундай «Сур-хонпласт-ЛТД» фирмаси Канаданинг «РАНАНИ ХОЛ-ДИНГ» фирмаси билан ҳамкорликда тузилган қўшма корхона бўлиб, у ҳозирги пайтда сунъий толадан халқа-ро талабларга мос келадиган полиэтилен маҳсулотлар ишлаб чиқармоқда. Жумладан, корхона 1996 йилнинг би-танчи ярим йиллигида 8 миллион 376 минг сўмлик-баса маҳсулотлари ишлаб чиқаришга эришди. Корхона-ди. 1992 йили соатига 880 дона пирожки пиширадиган ва 2 минг дона коглет тайёрлаб берадиган 2 та аппарат ўрнатилиб ишга туширилди, бу аппаратлар Украина-дан олиб келинди. Сурхондарё вилоятида иккинчи гўшт комбинати 1991 йилдан қурила бошланди, бу йирик иншоотнинг лойиҳа-смета қиймати 7,5 миллион сўмлик бўлиб, уни 280-механизациялашган кўчма жамланма ишчилари бунёдга келтирмоқда.

1991 йилдан бошлаб Шўрчи дон ва ун маҳсулотла-ри корхонасининг қуввати янада ошди. Хусусан, бу-гунги кунда корхонада кунига 600 тонна донни қайта ишлаб, 50 тоннагача бугдойни торта оладиган тегир-монлар ишлаб турибди. 1994 йилда корхона 133 минг тонна ун ишлаб чиқарди, шунингдек, 319 тонна макарон маҳсулотлари, 571956 тонна омухта ем ишлаб чи-қарди. 1995 йилда бугдой чиқиндисининг таркибидан кунига 50—60 литр спирт ажратиб оладиган цех ишга тушди.

1991—1995 йилларда мазкур корхона тармоқларида муҳим ўзгаришлар бўлди, десак, муболага бўлмайди. Худди шу даврда кўллаб янги ун тегирмонлари ишга туширилди. 1995 йилда Қизилқоғда 4 тонна ун, 7 тонна кепак ишлаб чиқарадиган, Шеробода эса кунига 20—25 тонна «Ўзбекистон» новли ун ишлаб чиқарадиган дон тегирмонлари ишга туширилди.

Ушбу йилларда корхоналарни янги техника, техно-логия билан жиҳозлаш билан бир қаторда кўллаб янги цехлар ҳам ишга туширилди. Бу корхонани қуриб бит-казиш учун Шўрчи вино пункти 1993 йилгача маҳсу-лот тайёрлайдиган корхона сифатида фаолият кўрсат-ди. Тайер маҳсулотлар бошқа вино қуядиган ва қоп-қоқлаш заводларига жўнатилади, энди эса пункт қошида вино қуядиган ва қопқоқлайдиган корхона



Хўжаикон туз конида.

бунёд этилди. Бу корхона бунёд этилганидан бошлаб йилга миллион шишадан ортиқ вино етказиб бермоқда. Денов вино-ароқ заводида янги вино қуйиш цехи ишга туширилди, бу корхонани куриб битказиш учун 5000000 сўм сарфланди.

Хўжаикон туз конини айнан Мустақиллик неъматидесак муболага бўлмайди. Корхона 1942 йилда ўз фаолиятини бошлаган. Саноат асосида қазиб чиқариш айнан Мустақиллик йилларида ривож олди. Корхона АҚШда ишлаб чиқарилган замонавий тезкор технологиялар билан жиҳозланди. Натижада туз қазиб чиқариш ва уни экспорт қилиш бундан 5—6 йил илгариғига қараганда 20—30 фоизга ошди. Бугунги кунда Жанубий Корея, Афғонистон, Хитой, Туркия каби кўплаб давлатларда ҳам Хўжаикон туздан фойдаланилмоқда.

Ишчи ва хизматчиларнинг меҳнатга бўлган муносабатини ўзгартириш мақсадида кўплаб озиқ-овқат корхоналари ҳам ҳиссалорлик жамиятга айлантирилди бошлади. Вилоятдаги йирик консерва заводларидан бири саналган Сариосиё консерва заводи 1994 йилда ҳиссалорлик жамиятга айлантирилди. Мулкчилик шакли ўзгарган корхона қисқа давр ичида бозор шароитининг дастлабки синовидан ўтди. Бу аввало иқтисодий

зарар билан йилни якунлаб келган жамоада мулкка бўлган муносабатни ўзгартирди. Натижада маҳсулот турлари кўпайтирилиб, сифати яхшиланди, бутун корхонада 10 дан ортиқ турдаги мева-сабзавот маҳсулотлари қайта ишланиб харидоригар консерва тайёрланмоқда. 1995 йилнинг ўзида ҳиссалдорлар 5000000 банка маҳсулот ишлаб чиқарди, қарийб 70 тонна куруқ мева тайёрланди. Худди шу даврда корхонада мурabbo тайёрлашнинг янги усули жорий этилди, ҳўжаликлардан келтирилган беҳи, узум шарбати билан қайнатилиб, шифобахш қиём олинди. Шунингдек, узум донаклари ҳам исроф қилинмади, кичкина цех ташкил этилиб, донак ёгини олиш йўлга қўйилди.

Умуман олганда, қисқа вақт ичида Сурхондарё ўнлаб озиқ-овқат саноати корхоналарига эга бўлди. Мавжудларини эса замонавий техника ва технология билан жиҳозлаш ишлари олиб борилди, вилоят иқтисодиётида озиқ-овқат саноати етакчи ўринни эгаллай бошлади.

Вилоят миқёсида амалга оширилаётган барча ишлар битта масалага, яъни барча соҳаларда юз берган таназул ҳолатидан чиқишга қаратилди. Озиқ-овқат маҳсулотларининг камайиб бориши, биринчидан, қишлоқ ҳўжалигида, иккинчидан, уни қайта ишлашга мослашган тармоқларда туз ўзгаришлар қилинишини объектлар зарурагга айлантириб қўйди. Мустақиллигимизнинг биринчи кунидан бошлаб аҳолининг озиқ-овқат маҳсулотларига бўлган талабини қондириш чоралари кўрила бошлади. Республикамызда бўлгани сингари вилоятда ҳам кўплаб озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқарилган кичик корхоналар, шунингдек, хусусий корхоналар фаолият кўрсата бошлади.

70-йилларгача вилоятда кўплаб кичик корхоналар бўлганлигини тарих саҳифалари орқали билишимиз мумкин. Аҳолининг озиқ-овқат маҳсулотларига бўлган талабини қондиришда 1935 йили ташкил этилган Сурхондарё округи кўп тармоқли хунармандчилик иттифоқининг алоҳида ўрни бор. Йирик озиқ-овқат саноати корхоналари кам бўлган Сурхондарёда бу иттифоқ гўгурт, мой, туз, ун каби маҳсулотлар ишлаб чиқарган. Масалан, биргина Термиздаги саноат комбинати 37 турдаги маҳсулот ишлаб чиқаргани фикримиз исботидир. Аммо кейинги йилларда озиқ-овқат маҳсулотларининг мажбурлаштирилган тарзда келтирилиши оқибатида кичик корхоналар, хусусан, тегирмон, мойжувоз, хунармандчилик устахоналари каби тармоқлар иши

тўхтаб қолди. Аммо собиқ Иттифоқ парчалангандан кейин аҳолининг ун, мой, совун, гугурт сингари кундалик эҳтиёж молларига талабини қондириш оғирлашди. Худди шу даврдан эътиборан кичик корхоналар фаолиятини жонлаштириш зарурлигини республикаимиз раҳбарияти тез англаб, уларнинг иш фаолиятини ривожлантириш учун барча шароитларни яратиб бера бошлади.

Маълумки, Ўзбекистонга собиқ Иттифоқ ижтимоий мулкнинг фақат икки шакли, яъни умумхалқ мулки деб аталувчи давлат мулки ва колхоз-кооператив мулки мерос бўлиб ўтди. Мулк тузилишида давлат мулкнинг салмоғи 90 фоизни ташкил этган бўлса, колхоз-кооператив мулк ҳиссасига эга атиги 10 фоиз тўғри келган. Ўзбекистон давлат мустақиллигига эришгандан кейин унинг сиёсий ва иқтисодий ҳаётида туб ўзгаришлар рўй берди, эски чекланишлар ва тўсиқлар кун тартибидан олиб ташланди. Ёш мустақил Ўзбекистон давлатининг мавжуд имкониятларидан максимал фойдаланишга, халқ фаровонлигининг ўсишига имконият яратувчи ҳар қандай шаклдаги мулкчилик бўлишига рухсат берилди.

Бунинг учун, энг аввало, катта салмоққа эга бўлган давлат мулкини ўзгартириш ва самарали ҳамда ижтимоий йўналишга эга бўлган бозор иқтисодиётини вужудга келиши учун шарт-шароитлар яратиш лозим эди. Шу мақсадни кўзлаб Ўзбекистон Республикаси 1991 йил 29 ноябрда «Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида» қонун қабул қилди. Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш ўз навбатида республикада мулкчиликнинг хилма-хил шакллариغا ўтишда ва фойдаланишда зарур имконият яратиб берди. Бу эса Ўзбекистон Республикасининг «Мулк тўғрисида»ги қонуни билан янада мустаҳкамланди. Ушбу қонунга қура иқтисодиётнинг самарали амал қилишига ва халқ фаровонлигининг ўсишига имконият яратувчи ҳар қандай шаклдаги мулкчилик бўлишига рухсат берилди. Айни вақтда уларнинг барча шакллари дахлсиз бўлишига ва ривожланиши учун тенг шароит яратилишига кафолат бериш кўрсатилди.

1990 йилларда вилоят қишлоқларида кўплаб тегирмонлар қурила бошлади. Қизилқум туманида дон қабул қилиш корхонаси ишга тушди ва корхона қошида аҳолининг эҳтиёжига яраша ун ишлаб чиқарадиган катта тегирмон ҳам қурилди. Денов туманининг Қорақўл қиш-

логиди электр қуввати билан ишлайдиган янги тегирмон ишга туширилди. Худди шундай тегирмон Узунтуманининг «Гулистон» жамоа хўжалигида ҳам иш бошлади, тегирмон кунига 3—5 тонна буёдойни тортиб ун қилиш қувватига эга. Шўрчи туманининг Т. Бердиев номли жамоа хўжалигида «Бобоқул» кичик хусусий корхонаси ташкил этилиб, ўнлаб кишиларни фойдала меҳнатга жалб этди. Бу ерда 25 тонна ун ишлаб чиқариладиган тегирмон ишга туширилди. Бугунги кунда вилоятдаги барча қишлоқларда тегирмонлар иш юритмоқда.

Вилоят қишлоқларида тегирмонлар қурилатган бир паллада шаҳар аҳолисининг нон маҳсулотларига бўлган талабини қондириш мақсадида кичик нон цехлари қурилиб ишга тушди. Хусусан, Термиз шаҳрининг 5-даҳасида Германия Республикасининг «ВЕНКЛЕР» фирмасидан келтирилган асбоб-ускуналар ўрнатилган янги иссиқ нон цехи ишга туширилди. Бу цех «Сурхон дон маҳсулотлари» ишлаб чиқариш давлат ҳиссадорлик уюшмаси тасарруфида бўлиб, бир кеча-кундузда шаҳарликларга 5 тоннагача ҳар хил нон маҳсулотлари тайёрлаб бера олади. Мана шундай иссиқ нон цехи Денов, Жарқўрғон, Шўрчи, Музробод туманлари марказларида ҳам қурилиб ишга туширилди.

Шунингдек, вилоятнинг кўплаб матлубот жамиятлари қошида макарон, қандолат, яхна ичимликлар тайёрлайдиган кичик цехлар қурилиб, ўз маҳсулотларини бера бошлади. Қўмқўрғон туманидаги Сафар Бойматов жамоа хўжалигида маҳаллий саноатни ривожлантиришга кенг эътибор берилган. Айниқса, мустақиллик қўлга киритилгандан сўнг бу ерда бир неча кичик корхоналар бунёд этилди. Агар 1992 йилда консерва заводи қурилиб ишга туширилган бўлса, 1993 йилдан бошлаб жамоа бошқарувининг ташаббуси билан завод қошида шакар ишлаб чиқариш режалаштирилди. Хўжалик вилоятда биринчи бўлиб қанд лавлаги етиштиришга киришди.

Термиз шаҳрида Ҳамроқул Авлиёқулов ташаббуси билан ерёнғоқни магзидан ажратиб берадиган кичик корхона қурилди. Корхонада ерёнғоқ магзидан торт, пиног, ҳалво ва бошқа турли ширинликлар тайёрланади.

Жарқўрғон тумани кооператив тайёрлов савдоси ташаббуси билан консерва ишлаб чиқарадиган кичик корхона қурилди. У ишга тушган 1992 йилдан 1000000 банка миқдорида олма, помидор, бодринг ва бошқа турдаги консерва ишлаб чиқарила бошланди. Музробод

тумани деҳқонлари ҳўжаликларида тайёрланаётган маҳсулотларни исроф қилмаслик учун йилига 200000 шартли банка консерва ишлаб чиқарадиган кичик корхона бунёд этилди.

Термиз туманидаги матлубот жамияти ходимлари вермишел ишлаб чиқарадиган янги цех ишга туширишди ва у ерда бир кунда 100 км вермишел ишлаб чиқарилмоқда.

1992 йили Шерободда иш бошлаган кичик корхонада «Фанта», «Пепсикола» каби чанқоқбосди ичимликларни тайёрлаш ўзлаштирилган бўлса, Термиз отчопар худудида Термиз тумани матлуботчилари ташаббуси билан кичик консерва цехи ишга туширилди. Цехда бир кеча-кундузда 5000, йилига эса 300000 шартли банка консерва ишлаб чиқарилди. Агарда 1991 йилга қадар вилоят бўйича фақат Денов туманида консерва заводи мавжуд бўлган бўлса, бутунги кунда кўпгина туманларда янги-янги консерва заводлари ишга туширилди.

Денов туманидаги «Тожикистон» жамоа ҳўжалиги асосан мева-сабзавот ҳамда узум етиштиришга ихтисослашган. 1995 йилга келиб жамоа ўзига зарур керакли бўлган консерва заводига эга бўлди, унгача жамоа бозорга фақат хом ашё чиқарар эди. Бозор иқтисодиёти талабларидан келиб чиқиб, ҳўжаликнинг Ташкўртон участкасида Венгрия технологияси асосида ишлайдиган консерва заводи ишга тушди, худди шундай консерва цехи Ангорда ҳам иш бошлади. Очқ турдаги савдо харид ҳиссадорлик жамиятига қарашли Холмат Далабоев бошлиқ консерва цехи жамоаси истеъмол бозорини озиқ-овқат маҳсулотлари билан тўлдиришга муносиб улушларини кўшмоқдалар. Консерва цехида тузланган помидор, шафтоли, ўрик, қароли ва олча шарбатлари тайёрланмоқда. Бу ерда кунига минг шартли банкагача маҳсулот тайёрланмоқда, тайёр маҳсулотлар товар айирбошлаш учун республикамининг турли савдо шахобчаларига жўнатилмоқда.

Олтинсой туманида ҳам бу соҳада мақтовга лойиқ ишлар амалга оширилмоқда. Тумандаги кўп тармоқли «Ғолиб» кичик корхонасида тухумни қайта ишлайдиган цех фаолият юритмоқда. Бу ерда ҳусайни, қора шибиргон, тойфи, жовуз майизлари ва узум шиннис тайёрланмоқда. Корхона 1994 йилда 160 тонна узум бостириб, 40 тонна майиз олди.

Узун туманидаги «Боботог» давлат ҳўжалиги маркасида 1994 йилда замонавий усулда вино қуядиган цех

ишга тушди. Цех йилига 5000 тонна вино қуйиш имкониятига эга.

Республикамызда бўлгани сингари вилоятда ҳам озиқ-овқат саноатининг кўллаб қўшма корхоналари ташкил этила бошланди. 1994 йили Денов озиқ-овқат комбинати Германиянинг «Кронисаг» фирмаси билан ҳамкорликда салқин ичимликлар ишлаб чиқарадиган корхона қурилишини бошлади. Бу қўшма корхона қурилиб ишга туширилгач, юзлаб янги иш ўринлари юзага келди. Энг асосийси, жаҳон бозорида рақобатга бардош берадиган сифатли маҳсулотлар ишлаб чиқарила бошлади.

Шерободдаги «Хўжайкон» туз конида АҚШда ишлаб чиқарилган замонавий технология ўрнатилди. Натижанда туз қазиб чиқариш ва уни аксид қилиш бундан 5—6 йил илгаригига қараганда 20—30 баробарга ошди. Конда йилига 150 минг тонна сифатли туз қadoқланмоқда.

Термиздаги «Термиз-Мозор» қўшма корхонасида эсанон маҳсулотлари ишлаб чиқарилмоқда. Умуман олганда, бутунги кунда вилоятда 1700 га яқин хусусий, 700 га яқин кичик корхона фаолият юритмоқда.

Вилоят иқтисодиётидаги муҳим тармоқлардан яна бири бу ёқилғи-энергетика мажмуидир. Мажмуа ҳар қандай иқтисодиётнинг таянчи ҳисобланади. Чунки халқ ҳўжалигининг қайси бир тармоғини олманг, у энергиясиз, ёқилғисиз фаолият кўрсата олмайди. Иқтисодий тараққиёт ёқилғи-энергетика ривожини билан бевосита боғлиқдир. Шу маънода республика ёқилғи-энергетика балансида нефть, табиий газ ва нефть маҳсулотлари 81 фоизни, электр энергияси 13 фоизни ва кўмир 6 фоизни ташкил этиши бежиз эмас.

Сурхондарё вилояти нефтчилари ҳам нефть мустақиллигини таъминлаш соҳасида ўзларининг маҳсулотлари ва меҳнатлари билан катта ҳисса қўшиб келмоқдалар. Лалмикор, Миришоди, Қўштар, Амурлар, Ховдак деб аталадиган худудлардаги конларда «Жарқўргон нефть» бошқармасининг 400 га яқин ишчи-хизматчилари шижоат кўрсатиб хизмат қилиб келмоқда. Олтинсой туманидаги «Миришоди» нефть конида Шўрчи эстакадаси ишга туширилгач, имкониятлар янада кенгайди. Ҳар кун қазиб олинадиган 200 тонна нефть хом ашёси темир йўл орқали кўзланган манзилга етказиб берила бошланди.

Бу кон ишга туширилганидан кейин ўн икки йил

давомида мавжуд бўлган ташвишларга чек қўйилди. Тадбиркорлик туфайли махсус машиналар 40—45 километр масофа босиб, Қумқўрғон эстакадасига қатнамайди бўлди. Бу эса бозор шароитида самарадорликни оширишга хизмат қилди. 1998 йилда «Жарқўрғоннефть» бошқармаси нефтчилари етти ой ичида 78240 тонна ёки белгиланганидан 320 тонна зиёд нефть ишлаб чиқаришди. 1998 йилда жами 134500,0 тонна нефть қазиб олинди. Газ ишлаб чиқариш режаси 102 фоизга ёки 3 миллион 554 минг сўм зиёди билан удаланди.

1996 йилдан Сурхондарёдаги нефть конларининг оқова сувларидан йод олиш мумкин, деган тақлиф ўртага ташланди. 1997 йилга келиб Жарқўрғондаги Ховдак қудуқларидан 8 тонна оқова сув Тошкентдаги илмий-текшириш марказига олиб борилди. У ерда олимлар, муҳандис-техниклар, тиббиёт ходимлари, республика Давлат фан ва техника қўмитаси раҳбарлари ҳамкорликда ишга киришдилар. Орадан икки ой ўтгач, Ховдак йоди ишлаб чиқарилди. Бу маҳсулот сир сақланди. Энди нават бутун бошли ускуналарни Сурхондарёга кўчириб келишда қолди. Натيجида бир ойдан кўпроқ вақт мобайнида бу соҳадаги ишлар тўхтовсиз олиб борилиши натижасида 1997 йил ноябр ойининг охирида Ховдақдан дастлабки йод олинганлиги ҳақидаги хабар республикамиз бўйича тарқалди. Бу объектда кунига 1 килограмм йод пастаси олиш йўлга қўйилди. Шундай қилиб, республикада биринчи марта Сурхондарё вилоятида нефть қудуқларидан чиқаётган оқова сувлардан йод олинди.

Қимматбаҳо кимёвий модданинг Сурхон заминидатопилиши ва унинг тайёр маҳсулот сифатида ишлаб чиқарилишида Термиз Давлат Университети кимё факультети олимларининг ҳам муносиб улуши бор. Йод ҳақидаги гоё ҳам дастлаб ушбу олимлар томонидан билдирилган эди. Собиқ СССР салтанатида ўша йилларда бор-йўғи 3 та йод заводи бор эди, холос. Туркменистонда ишлаб турган иккитасининг ёпилиши йодга бўлган талабнинг ошишига сабаб бўлди. Ховдак нефть конларидан 2500 метр чуқурликдан чиқаётган нефть сувидан йод пастаси ишлаб чиқадиган асосий воситаларнинг қиймати 20 миллион сўмга етиб-етмайиган бу заводнинг ишга туширилиши натижасида йод бора-бора муаммоларни Ховдақдаги йод заводи ҳал қилди. Хозирги кунда заводда бир ҳафтада 50 килограмм йод пастаси олинмоқда. Бу йилга 3—3,5 тонна кристалл

йод тайёрланади, демакдир. Хозирги пайтда йод пастаси Тошкентга олиб борилиб, у ерда кристалл йодга айлантирилмоқда. Одамларнинг сихат-саломатлигига, ош тузи sanoatига, ўта тоза металллар ишлаб чиқаришга асқотадиган қимматбаҳо ашё шу йўсинда ишлаб чиқарилмоқда.

Мустақиллик арафасида республикани газлаштириш даражаси ниҳоятда паст эди. Лекин ўтиш даври мураккабликларига, молиявий тақчилликка қарамай, бу борада катта ишлар амалга оширилди. Мустақиллигимизнинг биринчи йиллаёқ қабул қилинган республика қишлоқ аҳолисини ичимлик суви ва табиий газ билан таъминлаш тўғрисидаги Президент фармони бу ишда дастуриламал бўлди, десак хато қилмаймиз.

Мустақиллик йилларида Сурхондарё нефть ва газ ходимлари ҳам республика ва вилоят аҳолисини газ билан таъминлаш ишларини яхши йўлга қўйиш мақсадида хизматларини аямдилар. 1991 йилнинг дастлабки тўрт ойида қийнчиликларга қарамасдан вилоятда 5 млн. кубметр табиий газ қазиб олиниб, истеъмолчиларга етказиб берилди. 1993 йилда газ олиш бўйича йиллик режа 101,3 фоизга бажарилди, режадан ташқари 122 минг кубметр газ қазиб олинди. Ушбу ютуқларни қўлга киритишда катта технолог Ж. Б. Кулбоев, 1-нефть қорхонаси бошлиғи Ж. К. Ашурматов, уста Б. Эшимов каби ишлаб чиқариш илғорларининг хизмати катта бўлди. Хозирги кунда биргина Лалмикор нефть конида йилга 2 млн. кубметр газ олинмоқда. Шунинг ҳам айтиш керакки, бугунги кунда конларда ишлаш мутахассислардан катта билим ва маҳоратга эга бўлишни талаб этади. Шунинг учун ҳам бу соҳада ишловчилар ўз билим ва савияларини, касб маҳоратларини мунтазам равишда ошириб борадилар. Хозир Лалмикор конида 8 нафар, Қўшморда 3 нафар, Мишодида 14 нафар олий маълумотли мутахассислар ишламоқда. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекнефтьга» нефть ва газ sanoati миллий корпорациясини «Ўзбекнефть» миллий холдинг компаниясига айлантириш тўғрисидаги 1998 йил 11 декабрдаги фармони мувофиқ, мамлакатимиз нефть ва газ sanoati соҳасида ташкилий ўзгаришлар амалга оширилди. Бу ўзгаришлар нефть ва газ қазиб чиқариш ҳажмларини кўпайтириш, нефть ва газни қайта ишлаш ҳамда ташиш самарадорлигини ошириш, хорижий сармояларни жалб этиш бора-борасидаги ишларни фаоллаштириш, республика нефть

ва газ саноатида бозор муносабатларини ривожлантириш ҳамда нефть-газ тармоғини бошқариш тузилмасини такомиллаштиришни мақсад қилиб қўйди. 1999 йил апрелидан бошлаб Сурхондарё вилояти «Жарқўрғон-нефть» акциядорлик жамиятига айлантирилди.

2000 йилда Сурхондарё саноатида муҳим ютуқлар қўлга киритилди. Вилоятда 43 та чет эл инвестицияси иштирокидаги 25 та қўшма корхонанинг устав жамғармаси 15 млн. 572 АҚШ долларини, республика ичидаги ҳамкорлар улуши эса 2 млрд. 221 млн. сўмни ташкил этди. Бугун мазкур қўшма корхоналардан 20 таси фаолият кўрсатмоқда. Улар томонидан 2000 йилда 2 млрд. 375 млн. 730 минг сўмлик маҳсулот ишлаб чиқарилиб, ўтган йилга нисбатан ўсиш 286,1% ташкил этди. Қўшма корхоналар ишлаб чиқарган жами маҳсулот ҳажмининг 48,8 фоизи саноат соҳасига, 44,9 фоизи алоқа соҳасига тўғри келади.

Вилоятда 2000 йилда қўшма корхоналарнинг ташқи савдо айланмаси 2555,4 минг АҚШ долларини ташкил этиб, таркибий қисми бўйича импортга 2469,2 млн. АҚШ доллари тўғри келади. Мазкур йилда вилоят саноат корхоналарида 44 млрд. 68 млн. 248 минг сўмлик саноат, 28 млрд. 178 млн. сўмлик истеъмол моллари ишлаб чиқарилди. Саноат корхоналарида ишлаб чиқарилган 15 млрд. 873 млн. сўмлик ёки ўтган йилга нисбатан 127,5 фоизлик маҳсулот экспорт қилинди. Шундан 205 млн. сўмлиги МДХ, қолганлари хорижий давлатларга экспорт қилинди. Умуман олганда, Сурхондарё республикамызнинг саноати ривожланиб, дадил одимлари кўзга ташланиб бораётган воҳалардан биридир.

ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ

Мустақиллик даврида қишлоқ хўжалиги мукаммал ривожланиш йўлига тушиб олиши учун бирмунча қийин ҳолатни ўз бошидан кечирди. Чунки режалаштириш, ишлаб чиқаришни аниқ бир тизимга солиш, иқтисодий имкониятларни ҳисобга олиш, давлат томонидан берилаётган маблағлардан тўғри фойдаланиш, техника таъминоти соҳасида мавжуд бўлган бебошликка чек қўйиш муҳим масала эди. Истиқлол йилларида қишлоқ хўжалик соҳасида амалга оширилган катта ишлардан бири мулкка бўлган муносабатни тубдан ўзгатириш, хусусий ва шахсий мулкка ҳаққоний муносабатни шакллантириш бўлди.

Дастлабки даврда қишлоқ хўжалиги моддий-техник таъминотининг оғирлиги, маблағнинг йўқлиги қатор муаммоларни юзага келтирди. Маҳсулот етказиб берадиган экин майдонлари мелиоратив ҳолатининг ёмонлиги, қўшлаб экин майдонларини шўр босиб, ернинг захилаши ҳаддан зиёд кучайганлиги, ариқ-зовурларнинг қўмилиб кетиши туфайли тупроқнинг аграр ҳолати жиддий бузилди. Собиқ совет даврида ҳукм сурган пахта яккаҳокимлигидан воз кечиш, экин майдонларининг асосий қисмини донли экинлар экадиган майдонга айлантириш, халқнинг озиқ-овқат маҳсулотига бўлган талаб-эҳтиёжини қондириш муҳим масала бўлиб қолди.

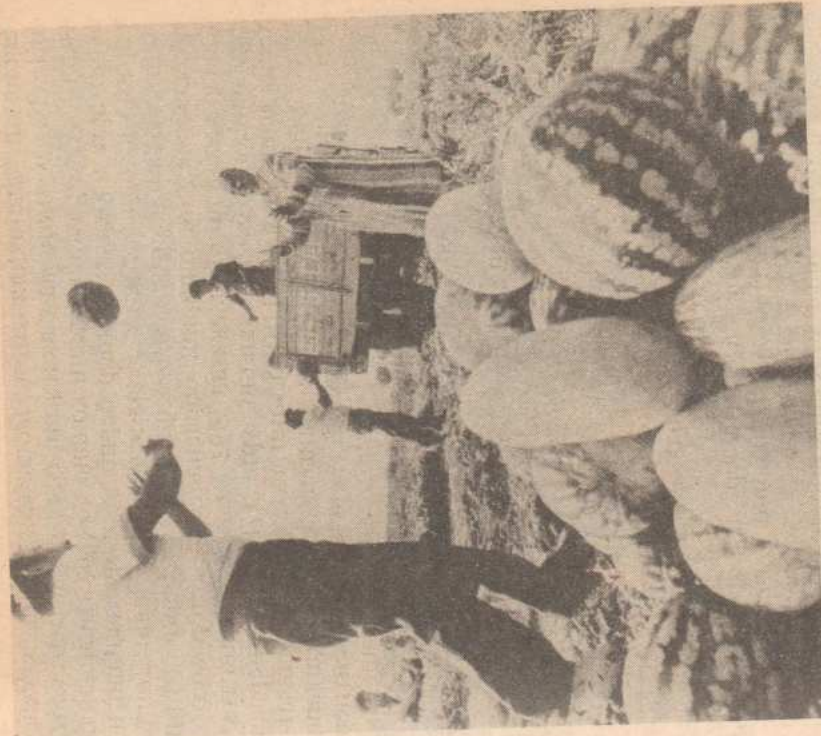
Ўзбекистонни иқтисодий жиҳатдан юксатиришда унинг аграр соҳадаги ютуғи ниҳоятда муҳимдир. Бунинг катта аҳамиятга эга эканлигини қайд этиб Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов шундай деган эди: «Бугун жамиятимиз шунни англаб олдики, ҳаётимизни яхшилаш, аҳоли турмуш даражасини кўтариш, иқтисодийётимизнинг самарадорлигини ошириш, халқимизни боқиб, истикболимизни режалаш, ҳуллас, қандай муаммо, қандай масалани кўрайлик, уларнинг аксарияти биринчи навбатда қишлоқ хўжалигига бориб тақалади. Ҳаммамизни боқадиган, озуқа берадиган соҳа—қишлоқ хўжалиги тармоқларидир». Шу кўрсатмалар асосида мустақил Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги ҳозирги босқичда тубдан қайта ўзгаришларни ўз бошидан кечирмоқда. Деҳқон меҳнатини қадрлаш, унинг меҳнатига ҳаққоний ҳақ тўлаш, совет турмуши даврида йўл қўйилган хато-камчиликларни бартараф этиш, аграр сиёсат соҳасида тўғридан-тўғри бериладиган кўрсатмалардан эҳтиёт бўлиш, хўжаликлар иқтисодий мустақиллигини ўз ихтиёрига бериш долзарб масала бўлиб турди. Собиқ совет даврида қишлоқ турмуш тарзининг нима сабабдан орқада қолганлиги, чексиз янги ерлар ўзлаштирилиб, катта экин майдонлари вужудга келтирилиб, юзлаб сугориш шахобчалари, ўнлаб сув омборлари қурилса-да, деҳқон турмушида ижобий ўзгаришлар бўлмади, қишлоқ хўжалигининг иқтисодий кудратини кўтариш борасида муҳим ижобий амалий ишлар қилинмоқда. Пахта ҳосилдорлигини ошириш, бу соҳа учун зарур бўлган моддий-техник таъминотни яхшилаш борасидаги ишлар туфайли Ўзбекистон ўзининг иқтисодий кудратини сақлаб қолди. Сурхондарё воҳасида 320 минг гектар сугориладиган ер бўлиб ҳар бир гектар ерга 12,5 минг кубметр сув

берилади. Мустақилликнинг дастлабки давридаёқ Ўзбекистон ҳукумати мамлакатнинг озиқ-овқат маҳсулотларига бўлган эҳтиёжларини қондириш мақсадида донли экинларга алоҳида эътибор бериб, дон мустақиллигини таъминлаш борасида кескин чоралар кўрди. Донли экин майдонларини кенгайтириш билан бирга, унинг ҳосилдорлигини ошириш борасида бир қатор муҳим ишлар қилинди. Мамлакатда 1992 йили 56,20 минг гектар майдонга буғдой экилиб, ўртача 19,6 центнердан ҳосил олинди, жами 110105 минг тонна буғдой давлатга сотилди. Айниқса, сугорилган экин майдонлари 34,13 минг гектарга етказилиб, ўртача 28,2 центнер ҳосил олинди. Давлатга 96,419 минг тонна буғдой сотилди. Бу кўрсаткичларга пахта экин майдонларини кенгайтириш ҳамда янги ўзлаштирилган ерларнинг асосий қисмига донли экинларни экиш ҳисобига эришилди.

Вилоят деҳқончилиги оғир иқтисодий шароитни бартараф этиб, 1994 йили 327 минг гектар сугорилган ерга экин экилиб, шундан 219,3 минг гектари насослар ёрдамида сугорилди. Ерларнинг мелiorатив ҳолати яхшиланиб, Бандихон, Жарқўрғон, Олтинсой, Сариев ва бошқа туманларда 2025 гектар янги ер ўзлаштирилди. Шунингдек, 41,5 км масофадаги магистрал ва хўжаликлараро каналлар, 23,5 км масофадаги очиқ қоллекторлар тозаланди. 1994 йил ноябр - декабр ойларида секундига 912 кубометр сув чиқариш қувватига эга бўлган 105 та насос станциялари, жумладан, 533 та насос агрегатлари сифатли қилиб таъмирланди.

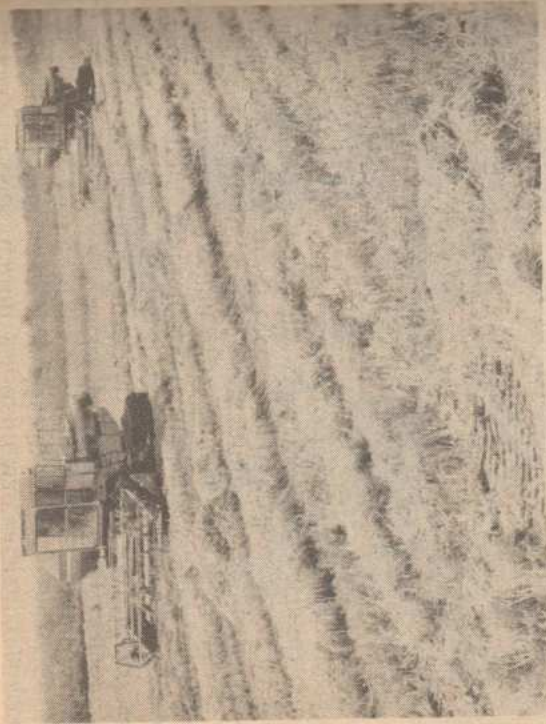
Вилоятда сабзавот, полиз ва картошка етиштиришнинг кўпайиши қуйидаги мисолларда ўз аксини топган. 1994 йили сабзавот экинлари 10,4 минг гектар майдонга экилди, ўртача ҳосилдорлик 170,0 центнерни ташкил этди, давлатга 177,60 минг тонна сабзавот сотилди. Шунингдек, картошка 2,9 минг гектарга экилиб, ўртача ҳосилдорлик 84,4 центнерни ташкил этди, давлатга 24,45 минг тонна сотилди. Полиз 2,5 минг гектар майдонга экилиб, ўртача ҳосилдорлик 141,8 центнерни ташкил этди, давлатга 35,62 минг тонна сотилди.

Сурхондарё вилоятида иқтисодий ислохотларнинг амалга оширилиши асосида халқ хўжалиги тармоқларида ижобий силжишлар ўз таъсирини кўрсатди. 1995 йилга келиб қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштириш анча сезиларли ўсди — пахта — 370,6 минг тонна, дон — 269,0 минг тонна, жумладан, буғдой —



Сурхондарё қовун ва тарвузлари донг тарагган.

200,8 минг тонна, сабзавот — 120,0 минг тонна, картошка — 18,4 минг тонна, полиз — 32,4 минг тонна, ҳўл мева — 25,1 минг тонна, узум — 75,1 минг тонна ни ташкил этди. Қишлоқ хўжалигида (барча тоифадаги хўжаликлар ва аҳоли билан биргаликда) маҳсулот ишлаб чиқариш 990,8 миллион сўмга етказилди. Дастлабки йилларда чорвачилик соҳасидаги қийинчиликлар, эътиборсизлик, айниқса чорва молларини талон-тоғрож қилиш, ем-хашак таъминотини издан чиқаришга доир одагларга чек қўйилиб, янги чорва-фермер хўжаликлари, давлат бўрдоқчилик мажмуаларининг ташкил топиши мавжуд муаммоларни бартараф этишга йўл очди. Айниқса, бу борада қабул қилинган қонун ва қарорлар ўз самарасини берди. 1995 йили давлат



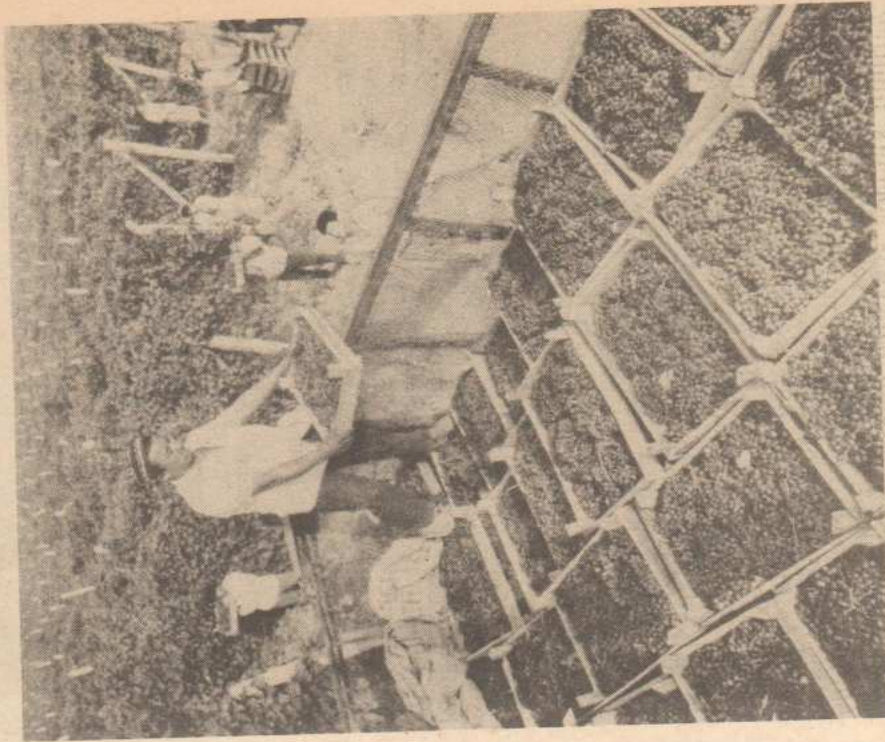
Дон ҳосили йиғиб олинимоқда.

ҳисобига 73,4 минг тонна мол ва парранда гўшти (тирик вазнда), 307,5 минг тонна сут, 68,2 миллион донатухум, 1515,8 тонна жун, 1023 минг тонна пилла топширилди. Ўз навбатида вилоятда қорамоллар сони 44,3 минг бошга, қўй ва эчкилар сони 906,3 минг бошга, паррандалар сони 692,0 мингтага етказилди. Давлат хусусий ва шахсий chorvachilikни ривожлантиришга алоҳида эътибор бериб, моддий-маънавий ёрдамни ҳамда ҳуқуқий ғимояни кучайтирди.

Вилоятда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқариш анча ўсиб ҳукуматимиз томонидан кўйилаётган кўрсатмалар ўз амалий натижаларини бермоқда. 1997 йилда қишлоқ хўжалигида ялпи маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми 32612,5 млн. сўмни ташкил этган бўлса, 1998 йилга келиб бу кўрсаткич 48361,6 млн. сўмни ташкил этди. Бироқ ҳали ҳам мавжуд бўлган ишга эътиборсизлик, қишлоқ хўжалигини ўз вақтида моддий-техник жиҳозлар билан таъминлашга жиддий қарамайдиган раҳбарларнинг мавжудлиги бу соҳанинг оқсаб қолишига олиб келмоқда. Президентимиз И. А. Каримов таъкидлаганидек, «Аграр сиёсатнинг асоси давлатнинг қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини тўғридан-тўғри бошқариб боришидан воз кечишдир. Хўжа-

ликлар, деҳқонларнинг ўзи экин майдонлари тизилмасини белгилашлари керак. Мажбурий маҳсулот етказиб беришлари улушини камайтириш йўли изчил давом эттирилади. Деҳқон маҳсулотларни тобора кўпроқ ўз хоҳишича эркин (шартнома) нархлар бўйича сотиши мумкин бўлади». Воҳада деҳқон-фермер хўжаликларининг ташкил топиши, хусусий фермер хўжаликларининг кенгайиб бориши бунга мисол бўла олади.

Республика Олий Мажлисининг 1998 йил 30 апрелда бўлиб ўтган XI сессиясида «Ер кодекси», «Фермер хўжалиги», «Қишлоқ хўжалик кооперативи (широкат хўжалиги) тўғриси»даги ва «Деҳқон хўжалиги тўғри-



Асалдан ширин Сурхон узумлари.

сида»ги қонунларнинг қабул қилиниши қишлоқ хўжалиги бўйича олиб борилаётган ишларнинг ҳуқуқий пойдевори бўлди. Вилоятда 1998 йили бешта жамоа хўжалиги қишлоқ хўжалиги кооперативларига (ширкат хўжата, 402 минг 774 тонна дон, 36709 тонна картошка, 51599 тонна полиз, 143145 тонна сабзавот етиштириб топширилди. Вилоятда давлат, хусусий ва шахсий хўжалиқлар ҳисобига чорва маҳсулотлари етиштиришга эътибор берилиб, халқнинг бу соҳага бўлган эҳтиёжини таъминлаш борасида муҳим ишлар қилинди. 1997 йили 70809 тонна мол ва парранда гўшти етиштирилган бўлса, 1998 йилга келиб 71834 тонна гўшт (тирик вазнда) давлат эҳтиёжларига топширилди. Шунингдек, ет 302286 тоннадан 309086 тоннага, пилла 965,2 тоннадан 980,7 тоннага етказилди.

Чорва тўёқ сонларини тиклаш ва кўпайтириш муҳим масалалардан бири бўлиб қолди. Айниқса, ниҳоят-сақлаш, кўпайтириш масаласига жиддий эътибор берилди. 1997—1998 йиллари вилоятда қорамоллар сони 425091 бошдан 433800 бошга, қўй ва эчкилар 940430 бошдан 951372 бошга етказилди.

2000 йилда вилоятдаги галла экилган майдонларнинг 79 фоизи 7233 та оилавий пудратчиларга, пахта экилган майдонларнинг 72,4 фоизи 20524 та пудратчи га, сабзавот ва полиз экилган майдонларнинг 60 фоизи оилавий пудратчиларга шартномалар асосида камидан уч йил муддатга тақсимлаб берилди. Ажратилган ер майдонлари ўртача ҳар бир оилага 5,9 гектардан тўғри келиб, пахтачиликда 4,2 га, дончиликда 11 га, бошқа экин турларида 1,15 га тўғри келди.

Вилоятда 3008 та фермер хўжаликлари фаолият кўрсатиб, уларда 48 минг киши меҳнат қилишмоқда. Фермер хўжаликлари қарамоғида 81270 га ер майдони бўлиб, шундан 60458 га экин экиладиган майдонлардир.

Вилоятда 2000 йилда барча тоифадаги хўжаликларда 118 млрд. 151 млн. 700 минг сўмлик ялпи маҳсулот ишлаб чиқарилиб, бу кўрсаткич ўтган йилга нисбатан қийсий нархларда 107,1 фоизни ташкил этди. Ялпи ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг 54498 млн. сўмлиги ёки 47 фоизи деҳқончилик, қолган 62653,7 млн. сўмлиги ёки 53 фоизи чорвачилик соҳасида ишлаб чиқарилди.

2000 йил март ойида вилоят кенгашининг навабдан ташқари сессиясида Юртбошимиз Сурхондарёда

давлатга пахта тайёрлаш режаларининг сурункасига барбод этилаётганлигини қаттиқ танқид қилган эди. Бунинг сабаблари битта-иккита эмасди, албатта. Аввало, қишлоқ хўжалигида агротехника тадбирларининг қўпол равишда бузилиши, ерларнинг мелиоратив ҳолати ёмонлашгани, қишлоқ хўжалигида ишлатилаётган техникаларнинг яроқсиз ҳолга келиб қолганлиги ва, энг муҳими, ер ўз эгаларига топширилмаётганлиги кескин танқид қилинган эди.

Президентнинг шахсан кўмаги билан ўтган йилнинг ўзида қарийб 80 та яқин экскаватор экин майдонларининг мелиоратив ҳолати бузилган Шеробод, Қизирик, Музробод, Бандихон каби турманларга сафарбар этилди. 10 йиллар давомида қазилмаган зовурлар тозаланди, ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш бўйича кенг кўламли иш бошланди.

Вилоятда қишлоқ хўжалик техникаларини таъмирлаш, мавсумга шай қилиш, янги техникалар олиб келиш бўйича ҳам анча ишлар уюлди. Биргина Қизирик туманига лизинг асосида 51 та янги трактор олиб келинди. Энг муҳими, 2000 йилнинг ўзида вилоятда 49 та жамоа хўжаликлари ширкат хўжаликларига айлантирилди ва уларнинг сони 125 тага етди. Пахта ва дон етиштириш бўйича 13500 га яқин оилавий пудрат аъзолари шартнома асосида меҳнат қилдилар. Умуман, мустақиллик йилларида бутун республикада бўлгани сингари вилоят қишлоқ хўжалигида ҳам мулкчиликнинг янги шакллари қарор топти, ер ҳақиқий эгасига сингирди. Қишлоқ хўжалигини вилоятда янги асосда беқилиш жараёни бошлаб юборилди.

ХАЛҚ ТАЪЛИМИ ВА МАДАНИЯТ

Республикамизнинг миллий мустақиллигини қўлга киритиши натижасида халқимиз маънавий ва маърифий ҳаётида ҳам чуқур ўзгаришлар содир бўла бошлади. Чунончи, ана шу даврдан эътиборан ёш авлодни тарбиялаш усуллари ва йўналишларида миқдорий имконият ва руҳиятимизга мос томонлар ишлаб чиқилди, ёш авлодни тарбиялашнинг янги тизими қарор топа бошлади. Халқимиз қўлга киритган истиқлол ҳамда мамлакатимизда амалга оширилаётган қатор ислохотлар туфайли ёш авлодга таълим ва тарбия беришнинг қўллаб-қувватловчи усуллари, миллий онгимизга ва имкониятларимизга ҳамоҳанг бўлган тизими қарор топа бошлади.

Жамиятнинг қанчалик даражада ривожланганлиги шу жамиятда истиқомат қилаётган ёшларга берилаётган таълим ва тарбиянинг қай аҳволда эканлиги билан белгиланади. Чунки ҳар томонлама ривожланган ёки ривожланишни ўз олдига қўйган давлат аввало бўлғуси авлоднинг юксак даражада малакага эга бўлиши учун ҳар томонлама ғамхўрлик қилмоғи лозим. Халқимиз кўлга киритган истиқлол шарофати билан республикада халқ таълими тизими ҳам ҳар томонлама янгиланиш жараёнини ўз бошидан кечирмоқда. Чунончи, ўтган ўн йил давомида халқ таълими ва тарбия беришнинг янги-янги усуллари ишлаб чиқилиб ҳаётга талбиқ этилди. Ёш авлодни жаҳон жамоатчилиги талабларига жавоб берадиган даражада қилиб тарбиялаш борасида қатор ишлар амалга оширилди. Таълим-тарбия масканларининг миқдор ва сифати ўзгарди, умумий мактаблар билан бир қаторда маҳсулс ихтисослашган мактаблар, лицей ва гимназиялар ташкил этилди.

Шуни қайд қилиб ўтиш жоизки, вилоятда фаолият кўрсатиб ёшларга таълим ва тарбия бераётган зиё масканлари ҳисобланган умумий таълим мактабларининг миқдори йилдан-йилга ортиб бормоқда. Чунончи, 1990/91 ўқув йилида вилоятда 652 та умумий таълим мактаби фаолият кўрсатди, 1991/92 ўқув йилида эса уларнинг сони 685 тага етди.

Вилоят халқ депутатлари кенгашининг навбатдан ташқари 1993 йил апрел ойида чақирилган сессиясида мамлакатимиз Президентини И. А. Каримов вилоятда йиғилиб қолган кўплаб ижтимоий-иқтисодий муаммолар қаторида таълим тизимидаги жумбоқларни ҳам рўй-рост кўрсатиб берган эди. Уларни бартараф этишга киришган халқ таълими ходимлари орадан бир йил ўтгач, Президентимиз таъкидлаб ўтган қатор камчиликларни бартараф қилишга эришдилар. Мамлакатимиз раҳбари вилоят фаолларининг йиғилишида сўзлаган нутқида вилоятдаги 43 та мактабнинг аҳоли хароб эканлигини, 483 та мактабда эса ўқиш икки сменала олиб борилаётганлигини қаттиқ танқид остига олган эди. 1993 йилдан 1994 йилга қадар ўтган бир йил мобайнида вилоят миқёсида 17 ўринли 38 та янги мактаб қад ростлади. Бу мактабларнинг 10 таси илгари хароб ҳолатда бўлган мактаблар ўрнида қурилди, 43 та мактаб қошида эса 3820 ўринли қўшимча синф хоналари қурилди, шунингдек, яроқсиз ҳолга келиб қолган 14

та мактаб ялпи таъмирланди. 1993—1994 йиллар оралиғида вилоятда қурилган мактаблар бутун республикада бунёд этилган мактабларнинг тўртдан бир қисмини ташкил қилиши ҳам ушбу бир йил мобайнида вилоят халқ таълими тизимига катта эътибор берилганидан далolat беради.

Янги турдаги таълим муассасаларини очишга ҳам алоҳида эътибор берилди. 1993/94 ўқув йили мобайнида вилоятда ташкил этилган 6 та лицейда 1000 нафар ўқувчи, мактаблар қошидаги лицей синфларида 541 нафар ўқувчи, 443 та мактабда эса чуқурлаштирилган режа асосида 1696 нафар ўқувчи тахсил ола бошлади. Бу даврда вилоят мактабларида ёш авлодга таълим-тарбия бериб келаётган ўқитувчилар сони ҳам йилдан-йилга ортиб борди. Буни қуйидаги мисол орқали ҳам билиб олиш мумкин. Агар 1990/91 ўқув йилида вилоятдаги жами умумий таълим мактабларида 25200 нафар ўқитувчи меҳнат қилган бўлса, 1992/93 ўқув йилида бу кўрсаткич 27700 нафарни, 1993/94 ўқув йилида эса 29100 кишини ташкил қилди. Шунингдек, ўтган давр мобайнида вилоят мактабларида фаолият кўрсатаётган ўқитувчиларнинг маълумот даражаси ҳам анчагина юксалиб борди.

Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги қонунини ҳаётга изчил жалб этаётган вилоят халқ таълими ходимлари ҳам кейинги йилларда қатор ютуқларга эришдилар. Хусусан, ана шу давр оралиғида янги, замонавий ҳамда жаҳон талабларига мос тарзда ёшларга таълим берадиган ўқув даргоҳлари бунёд этилди. Ана шундай ўқув даргоҳларидан лицей, гимназия ва чуқурлаштирилган мактаб-интернатларнинг очилиши юқоридаги фикримизнинг исботидир. Мана, бир неча йилдирки, Ал-Ҳаким ат-Термизий номидаги вилоят ёш математиклар ва физиклар мактаб-интернати мураббийлари ёшларга аниқ фанларни самарали усуллар асосида ўргатаётган бўлсалар, Термиз-иқтидорли болалар лицейи мураббийлари эса вилоятнинг юзлаб илмга чанқоқ болаларига жаҳон тили ҳисобланган инглиз тилини, информатика асосларини ҳамда иқтисодий билимларни ўргатишда қатор ютуқларни кўлга киритдилар.

1995 йилда Денов шаҳридаги М. Ломоносов номидаги 1-ўрта мактабда вилоятда биринчи марта ўқув марказий-боғча, мактаб-гимназия синфи ташкил этилди. Гимназия синфи ўқитувчилари билим савиялари ва иқтидорлари бўйича, айниқса бадиий, тасвирий санъат,

информатика ва ҳисоблаш техникаси ҳамда инглиз тили бўйича болаларга чуқурлаштирилган билим бера бошлади. Таълим беришнинг янги шакли ҳисобланган лицейлар ташкил қилиш борасида ҳам анчагина ишлар йўлга қўйилди. Жумладан, 1995 йилда Термиз шаҳридаги Навоий номили 11-ўрта умумий таълим мактабида кимё-биология фанларига ихтисослашган махсус лицей-синф ташкил қилинди.

Мустақиллик шарофати ила жаҳонга юз тутётган юртимиз учун ўзга халқлар тилларини, хусусан, жаҳон тили бўлмиш инглиз тилини ўз она тили сингари чуқур билидиган ёшлар ниҳоятда зарурдир. Бунга ҳис этган ҳолда Ўзбекистон Республикаси билан ҳамкорликда Тошкентда тузилган «Таълим ва тил ўрганиш бўйича Америка ҳамкорлик ташкилоти» (АКСЕЛС) вакиллари вилоятда ҳам бўлиб, инглиз тилини пухта ўрганган болалардан зехнлиларини синовдан ўтказиб, Америкага турли муддатларга ўқишга жўнатмоқдалар. Жумладан, 1994 йили вилоятда ўтказилган ана шундай кўриқда атиги 3 нафар ўқувчи ўтган бўлса, 1995 йилга келиб бу беллашувда қатнашувчилар ва улардан муваффақиятли ўтувчиларнинг сони анчага ортди.

Ўзбекистон Республикасининг «Жисмоний тарбия ва спорт тўғрисида»ги ҳамда «Таълим тўғрисида»ги қонунларини бажара бориш, шунингдек, ёш авлоднинг ҳар томонлама етуқ, жисмоний жиҳатдан бақувват қилиб тарбиялаш мақсадида вилоятда 17 та махсус спорт мактаби мавжуд бўлиб, уларда 8000 га яқин ўқувчи тарбияланади. 1995 йилнинг биринчи ярмига қадар ўтган давр мобайнида ушбу спорт мактабларининг иштирокчилари халқаро мусобақаларда иштирок этиб, улар орасида бир нафари спорт устаси, 25 нафари спорт усталигига номзод ва 100 нафари биринчи разрядли спортчи бўлди.

Вилоят халқ таълими тизимида амалга оширилаётган ўзгаришлар натижасида қатор лицей ва гимназияларнинг ҳам сони йилдан-йилга ортиб бормоқда. Ҳозирги кунда вилоятда 18 та лицей ва 3 та гимназия фаолият кўрсатмоқда, уларда 2500 нафар ўқувчи таҳсил олмақда. Термиз Давлат педагогика институтининг 1992 йилдан эътиборан университетга айланиши муносабати билан бу даргоҳдаги ўқув ва тарбиявий ишларнинг ҳар томонлама ижобий томонга қараб юз тутишига имкон яратилди. Маълумки, вилоят иқтисодиётида аграр соҳа муҳим ўринни эгаллайди. Қишлоқ хўжалиги-

ни замон талаблари асосида ислоҳ қилиш вазифаси аввало ушбу соҳа учун малакали мутахассислар етказиб беришни инobatга олган ҳолда Термиз Давлат Университетида тайёрланаётган мутахассисларни жойлардаги эҳтиёж ва талаблар асосида тайёрлаш мақсадида қатор янги ихтисосликлар ташкил этилди. Жумладан, университетнинг ташкил этилиши билан бевосита халқ хўжалиги билан боғлиқ бўлган мутахассислар тайёрлаш мақсадида қишлоқ хўжалигини механизациялаш, агрокимё ва туپроқшунослик, экология каби бўлим-хондарелик аскарлар тўғрисидаги «*агроэкология*» китоби Республика фахрийлар кенгаши ва Термиз Давлат Университети олимларининг ҳамкорлиги асосида дунё юзини кўрди (Муаллифлар: К. А. Авлиёқулов, Х. Кичилов, Б. Ёриев ва бошқалар). Тарих фанлари доктори, профессор С. Н. Турсунов ва тарих фанлари номзоди Т. Р. Пардаевларнинг Сурхондарё вилояти аҳолисининг уруш йилларида кўрсатган жасоратига бағишланган «Унутилмас жасорат», профессор Р. А. Кулматовнинг «Орол ҳавзасидаги дарё сувларида заҳарли элементларнинг тарқалиши ва мелиорация қонуниятлари» номли асарлар нашрдан чиқди.

Термиз Давлат Университети қатор халқаро илмий анжуманлар ўтказиладиган илмий даргоҳ ҳамдир. 1995 йил май ойида Халқаро халқ педагоглари ассоциацияси билан ҳамкорликда «Зараутсой — 95» халқ педагогикаси бўйича I Халқаро симпозиум, 1998 йилда «Зараутсой — 98» II Халқаро симпозиум бўлиб ўтди. Симпозиумнинг натижаси ўлароқ, тўртта маърузалар тўплами ўзбек, рус, немис ва тожик тилларида chop этилди. Ана шу анжуманларни ташкил қилиш, илмий маърузалар тўплами китобларини тайёрлаш, таҳрир қилиш, нашр эттириш бевосита академик Б. Қодиров ташаббуси ва раҳбарлиги билан амалга оширилди. 1995 йилда яна бир халқаро симпозиум, яъни аналитик кимё муаммоларига бағишланган халқаро симпозиум бўлиб ўтди. 1995 йил декабр ойида университет ва Ўзбекистон ФА Археология институти олимлари ташаббуси билан Ҳамдўстлик мамлакатлари ва бошқа хорижий олимлар ҳамкорлигида «Бақтрия — Тохаристоннинг шаҳар маданияти», 1997 йилнинг сентябр ойида «Термиз ва Бақтрия — Тохаристон шаҳарлари» мавзуида бўлиб ўтган халқаро илмий анжуманлар тарих фани ривожига муҳим роль ўйнади.

Мустақиллик йилларида олий таълим билан бирга

хўжалигини ҳар томонлама ривожлантиришдек шарафли ишга ўзларининг муносиб ҳиссасини қўшмоқда.

Кейинги йилларда республика миқёсида таълим соҳасида амалга оширилаётган ислохотлар жараёни вилоят халқ таълимида ҳам чуқур сифат ўзгаришларни вужудга келтирди. Бу хайрли ишларни амалга ошириш асосида таълимнинг мазмунини янгилашга, таълим ва тарбия жараёнида илғор педагогик технологияларни кенг қўллашга алоҳида эътибор берилди. Зеро, Президентимиз таъкидлаганидек, «Таълим тизимини ислох қилиш вазифалари муваффақиятли ҳал этилса ижтимоий-сўсий иқлим кескин ўзгаради, одамлар онгида демократик қадриятлар қарор топади. Инсон жамиятадаги ўрнини ўзи белгилайди».

1999—2000 ўқув йилида ҳам таълим-тарбия ишларини ислох қилиш вилоятдаги мавжуд 778 та умумий ўрта таълим мактаби, 19 та ихтисослаштирилган мактаб-интернат, 4 та истеъдодли болалар мактаб-интернати, 3 та футбол мактаб-интернати, 2 та санатория мактаб-интернати, 2 та махсус мактаб-интернати ва 1 та меҳрибонлик уйида самарали тарзда изчил давом эттирилди. Ушу ўқув йилида мавжуд таълим муассасаларида жами 453 минг 981 нафар ўқувчи таълим-тарбия олди. Иқтисодий ўқувчилар билан ишлашга мўлжалланган 19 та мактаб-интернатда 3644 нафар ўқувчи турли фанлар бўйича кенгайтирилган дастур асосида билим олди. Президентимиз Ислам Каримов Сурхондарё фаолларининг йиғилишида сўзлаган нутқида вилоятдаги умумий ўрта таълим мактабларига 1589 нафар ўқувчи етишмаслигини таъкидлаган эди. Йил сайин таълим муассасаларининг ўқитувчиларга бўлган эҳтиёжи ошиб бораётганлигини куйидаги мисолдан ҳам билиш мумкин. Агар 1997 йилда бу эҳтиёж 1276, 1998 йилда 1306 нафарни ташкил қилган бўлса, 1999 йилда эса бу кўрсаткич 1589 тага етди. Вилоят мактабларини ўқитувчилар билан таъминлаш муаммосини ҳал қилиш борасида ҳам самарали ишланишлар олиб борилмоқда.

Вилоят халқ таълими муассасалари республика миқёсида ўтказилган фан олимпиадалари, турли хил кўрик-танловлар ва мусобақаларда ҳам фаол иштирок этмоқдалар. Республика фан олимпиадасида вилоят халқ таълими муассалари ўқувчилари 17 та фан бўйича иштирок этиб, фахрли 5-ўринни эгаллашди. Республика «Китобхон» танловида Шеробод туманидаги 17-мактабнинг «Маънавият» гуруҳи 1-ўринни эгаллади. Таълим муас-

ўрта махсус ўқув даргоҳлари фаолиятида ҳам катта ўзгаришлар содир бўлди. Хусусан, халқ хўжалигининг турли ташкилот ва муассасаларини ҳар хил ихтисосдаги малакали мутахассислар билан таъминлашда вилоятда фаолият кўрсатаётган ўрта махсус ўқув юртларининг ҳам алоҳида ўрни ва роли мавжуд. Мавжуд барча ўрта махсус ўқув юртлари истиқлол шарофати туфайли янгилана бошлаган жамиятимиз ривожига ўзларининг алоҳида ҳиссасини қўшиш билан бир қаторда ўз фаолиятида ҳам қатор ижобий ўзгаришлар ва бурилишлар ясамолдалар. Бунни куйида келтирилган далиллар ва миқдорлар ҳам тасдиқлаши табиийдир. Чунончи, Термиз соғлар ҳам тасдиқлаши табиийдир. Агротадбиркорлик коллежига айлантирилди ва бу ўқув юрти ихтиёрида янги ихтисосликлар, хусусан, фермерлик, иқтисод, ишни ташкил қилиш каби бўлимлар ташкил этилди. Ёки Музробод туманидаги қишлоқ хўжалиги техникуми ҳам ўз ишини янги давр талаблари асосида ташкил қилиб, Коммерция техникумига айлантирилди ва янги-янги ихтисосликлар ташкил этилди. Вилоятдаги барча ташкилот ва муассасаларнинг ҳуқуқшунос маслаҳатчиларга бўлган эҳтиёжини инобатга олган ҳолда Термиз политехникуми қошида 1996/97 ўқув йилидан эътиборан ҳуқуқшунослик бўлими ташкил этилди.

Вилоятдаги 16 та ўрта махсус ўқув юртларининг халқ хўжалигининг турли соҳаларига қўллаб-қувватловчи сислар етиштириб бераётганлигини куйидаги далиллар ҳам исботлайди. Агар 1990/91 ўқув йилида ўрта махсус ўқув даргоҳларида жами 10092 нафар йигит-қиз, шундан 7494 нафари кундузги бўлимларда, 314 нафари кечки бўлимларда, 2284 нафари сиртки бўлимларда тахсил олган бўлса, 1991/92 ўқув йилида эса 9832 нафари йигит-қиз, шундан 7090 нафари кундузги, 241 нафари кечки, 2501 нафари эса сиртки бўлимларда билим олдилар.

1994/95 ўқув йилида вилоятдаги ҳунар-техника билим юртлари сони 29 тани ташкил этган бўлса, 1995/96 ўқув йилида уларнинг сони 30 тага, билим юртларида тахсил олиб турли хилдаги касб малакаларини ўзлаштираётган талабалар сони эса 12800 тага етди. Умуман, шунга қайд этиш жоизки, вилоятдаги мавжуд 1 та олий ўқув юрти, 16 та ўрта махсус билим юртлари ҳамда 30 та ҳунар-техника билим юртлари вилоят халқ хўжалигининг турли соҳаларига қатор ихтисосликдаги мутахассислар етиштириб бермоқда. Бу билан эса халқ

сасаларидаги илгор тажрибаларни оммалаштириш ва амалиётга татбиқ этиш мақсадида вилоятдаги кўлаб мактабларда мониторинг марказлари ташкил этилди.

1999—2000 ўқув йили якунида умумтаълим мактабларини таъмирлаш ишларига 41 миллион 300 минг сўм маблағ ажратилишига қарамасдан вилоят ҳокимлиги қўшимча 40 миллион сўм маблағ ажратди. Айниқса, вилоятда маориф-маърифатни қўллаб-қувватлаш борасида ҳомийлик ёрдами алоҳида аҳамиятга эга. Денов туманида фермер Аҳмад Нарзуллаев ўз ҳисобидан 9,5 миллион сўмга икки қаватли мактаб биносини қуриб берди. Қўмқўрғон туманидаги Н. Нормуродовлар оиласи 620 ўринли 24-мактаб биносини таъмирлашга 700 минг сўм миқдорида ёрдам берди. 2000 ўқув йилида Қўмқўрғон тумани халқ таълими ходимлари ҳомийлигида 13-мактабга қўшимча 6 та синфхона, 38-мактабга қўшимча 8 та синфхона қуриб берилди.

Ўзбекистон Республикасининг «Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури тўғрисида»ги ва «Таълим тўғрисида»ги қонунлари ҳамда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1997 йил 6 октябрдаги «Таълим-тарбия ва кадрлар тайёрлаш тизимини тубдан ислоҳ қилиш, баркамол авлодни вояга етказиш тўғрисида»ги фармони асосан Сурхондарё вилояти ҳокимининг 1997 йил 28 октябрда 308-сонли қарори қабул қилинди. 1999—2000 йиллар мобайнида вилоятда «Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури»ни амалга ошириш бўйича маълум ишлар амалга оширилди. Мавжуд 808 та таълим муассасаларини 2000—2001 ўқув йилига тайёрлаш ишлари муваффақиятли бажарилди. Вилоятдаги таълим муассасаларини янги ўқув йилига тайёрлаш бўйича махсус штаб ташкил этилди, режа ва тадбирлар аниқ ишлаб чиқилди. Мавжуд 778 та мактабнинг 89 тасини капитал, 689 тасини жорий таъмирлаш ишлари режалаштирилди. Шунингдек, 23 та мактабга тоза ичимлик суви ўтказиш, 46 та мактабни газлаштириш, 20 тасига телефон ва 37 тасига радио ўрнатиш ишлари олиб борилди. 1999—2000 ўқув йилида фаолият кўрсатган 778 та умумий таълим мактабларининг 70 фоизига, яъни 566 тасида дарслар икки сменала олиб борилди.

Ҳозирги кунда вилоят халқ таълими муассасаларида 33143 нафар педагог ходимлар меҳнат қилишмоқда. Тоифалар бўйича ўқитувчиларнинг 1491 (4,5%) нафари олий, 9110 (25,5%) нафари биринчи, 8911 (26,9%) нафари иккинчи тоифали ўқитувчилардан иборат бўлса,

1361 (41,1%) нафарини мутахассис ўқитувчилар ташкил этади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 5 январдаги «Ўзлуксиз таълим тизимини дарсликлар, ўқув адабиётлари билан таъминлашни таъминлаштириш тўғрисида»ги 4-сонли қарорига мувофиқ вилоят халқ таълими тизимида ҳам маълум ишлар амалга оширилмоқда. 2000 йилда вилоятдаги мактаблар кутубхоналари захираларидаги дарслик ва ўқув қўлланмалари сони 5 миллион 466 минг нусхага етди.

Вилоят ҳокимининг 1998 йил 12 мартдаги 76-сонли қарори билан вилоят ҳокимлиги таркибида ўрта махсус, касб-хунар таълими бошқармаси ташкил этилди. Бу бошқармага қарашли ўқув даргоҳларида фаолият юритаётган мураббийлардан 1537 нафари олий (70,5%), 555 нафари ўрта махсус маълумотли (25,5%), яъни 523 нафари ишлаб чиқариш таълими устаси, 508 нафари махсус, 600 нафари умумтаълим фан ўқитувчилари ва 200 нафари раҳбар ходимлардир. Вилоятдаги 2 та академик-лицейда 37 нафар ўқитувчи, 7 та касб-хунар коллежидан 222 нафар ўқитувчи (75 нафари ишлаб чиқариш таълими устаси) фаолият кўрсатмоқда, шулардан 15 нафари фан номзодидир.

1999—2000 йилларда ўрта махсус, касб-хунар таълими ўқув юртига 18751 нусхада 4 млн. 275 минг сўмлик, академик лицейлар ва касб-хунар коллежларига 17612 нусхада 9 млн. 750 минг сўмлик дарсликлар, ўқув қўлланмалари, турли бадий китоблар тарқатилди.

Янгиланаётган жамиятимизни ҳар томонлама етукликка олиб чиқувчи асосий омиллардан бири бу — маънавиятдир. Маънавиятнинг бойлиги келажак пойдеворининг мустаҳкамлигидан далолат беради. Бугунги истиқлол дамларида эзгу қадриятлар ва анъаналаримиз асосида яратилаётган мустақиллик мафураси ҳам бой маънавиятимизнинг бир томони ёки бир устунидир. Мафкура ва маънавиятни бойитишда халқимизнинг асрлар оша асраб ва бойитиб келинган боқий анъаналари ва қадриятларининг ҳам ўзига хос муносиб ўрни бор. Шунинг учун ҳам Республикамиз Президенти И. А. Каримов бу масалада тўхталиб: «Халқимиз асрлар оша яшаб келган анъаналари, урф-одатлари, тили ва руҳи негизига қурилган миллий мустақиллик мафураси умуминсоний қадриятлар билан маҳкам уйғунлашган ҳолда келажакка ишонч туйғусини, одам-

лар қалби ва онига етказиши, уларни Ватанга муҳаббат, инсонпарварлик руҳида тарбиялаш, ҳаллоликни, мадликни ва сабр-бардошлиликни, адолат туйғусини, билим ва маърифатга интилишни тарбиялаш йўлида хизмат қилмоғи лозим», — деб таъкидлаган эди.

Бу даврда вилоятда ўтмишда яшаб ижод этган кўплаб алломаларнинг ҳаётини меросини ўрганиш, уларнинг асарларини таҳлил қилиш ва нашр этириш мақсадида ҳам қатор ишлаб олиб борилди. Мозийга янгича нуқтаи назардан эътиборнинг ҳамда юртимиз ўтмишини ўрганишга бўлган чанқоқликнинг ошганлиги сабабли олим ва адиблар ташаббуси билан ўтмишда ўтган ўнлаб воқеоларимизнинг номлари халққа етказилиб, нашр қилина бошлади. Ана шундай алломалардан бири Алоуддин Аттормир. 1994 йил 10 июнда Денов шаҳрида Нақшбандия йўналишининг буюк намояндаларидан бири Баҳоуддин Нақшбанд (1318—1389)нинг биринчи шогирди, куёви ва халифаси Хожа Алоуддин Аттормир ҳаёти ва ижоди бағишланган илмий-назарий анжуман бўлиб ўтди.

1992 йилда вилоят қасаба уюшмалари кенгаши ўлкан шоир Адиб Собир Термизий номини абадийлаштириш ҳамда вилоятда ижод қилаётган қатор ижодкор ва санъаткорларни қўллаб-қувватлаш мақсадида «Адиб Собир Термизий» номли мукофот таъсис этди. Ушбу мукофот ҳар йили мустақиллик байрами арафасида жорий йил давомида вилоят телевидениесида намойиш этилган кўрсатув, газеталарида эълон қилинган мақола ҳамда театрда ўйналган асар ёки вилоят тарихи, адабиёти ёритилган рисола ва китоблар учун бўлаган танлов ғолибларига берилади. 1993 йили мукофотнинг биринчи соҳиблари сифатида вилоятнинг йирик адиби Менгзий Сафаров, расом Турсунпўлат Узоқов ҳамда бахши Шоберди Болтаевлар тақдирландилар. 1994 йилда эса воҳалик шоир Низомжон Парда, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг аъзоси, «Сурхон тонги» газетасининг масъул котиби Муҳаммаджон Азимов (ҳозирда шу газетанинг бош муҳаррири), Ўзбекистон халқ ёзувчиси Шуккур Холмирзаевлар Адиб Собир Термизий мукофотининг совриндори бўлдилар.

Мустақилликнинг ўтган ўн йили давомида вилоят маданияти ва адабиёти билан бир қаторда санъати ҳам жадал ривожланиш жараёнига ўтди. Хусусан, ана шу даврда вилоятнинг кутлуг санъат даргоҳларидан бири Маннон Уйғур номидаги мусиқали драма театрининг



Шоберди бахши Болтаев.

репертуари ранг-баранг мавзудаги ва жанрдаги қатор драматик асарлар билан бойиди. Театр жамоаси ўз иш-ни янги давр талаблари асосида қайта куриш жараёнида сахнасида ижро қилаётган асарларнинг кўпроқ миллий бўлишига, халқнинг руҳиятига, орзу ва истакларига ҳамроҳанг бўлишига ҳаракат қилмоқда. Жуда катта ижодий кучни ўз бағрига олган театр жамоаси ўз репертуарини воҳа ижодкорларининг асарларини сахнага олиб чиқиш орқали ҳам анчагина бойитиб бормоқда. Вилоят мусиқали драма театрида таниқли журналист Норкул Ҳайитқуловнинг «Юлдуз сўнди», Исомиддин Отакулнинг «Қамашган кўзлар», Хуррам Мақсадқуловнинг «Салоқатли арвоҳ», каби пьесаларининг сахналаштирилиши юқоридаги фикримизнинг ёрқин исботидир. Театрнинг ижодий жамоаси 1993—1994 йиллар оралиғида шоир ва драматург Низомжон Парда қаламига мансуб бўлган «Адиб Собир Термизий» номли пьесани сахналаштирди. Пьесанинг ҳар томонлама пи-

шиқ ва пухталиқ билан ижро этилиши воҳа санъат ихлосмандларининг қалбига олам-олам завқ олиб келди ва пьеса ижодкорлари кўлаб томошабинларнинг олқишига сазовор бўлди. Ижодий жамоанинг ушбу асарга сарфлаган меҳнати зое кетмади. Театрнинг меҳнатсевар аҳли бу асар учун 1994 йилда «Адиб Собир Термизий» мукофоти билан тақдирланди.

1995 йил 5 ноябрда Маннон Уйгур номидаги вилоят мусиқали драма театри ташкил этилганига 60 йил тўлди. Ўтган давр мобайнида театр ижодий жамоаси ниҳоятда сермашаққат, аммо шарафли йўлни босиб



Рўзи Чориев сурхондарёликларнинг кўндан-кўп портретларини яратган.

ўтиб воҳа маданияти тараққиётига ўзининг салмоқли ҳиссасини қўшди. Юбилей йилида театрда таниқли драматург Машраб Бобоевнинг «Ўчмасин чироқ» номли асари сахнага қўйилди. Театр ижодий жамоаси 1996 йилда Соҳибқирон Амир Темур таваллудига 660 йил тўлиши муносабати билан ўтказилаётган тантаналарда ҳам муносиб қатнашиб, «Темур ва Йилдирим Боязид» номли пьесани театр сахнасига олиб чиқди. Шубҳасиз, айтиш мумкинки, актёрлар томонидан маромига етказиб ижро этилган сахна асари томошабинларга жуда манзур бўлди. Театрнинг обрўйини кўтаришда ва доврагини ёйишда Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артистлар Гулнора Равшанова, Марям Маҳмудова, Тожимурод Эргашев, Амирулло Нарзуллаев, тажрибали актёрлар С. Муқимов, Р. Маматалиев, Х. Орипов, М. Шарипов, З. Боқиева, Й. Мирқурбонов ҳамда бошқа кўлаб ижодкорларнинг меҳнати беқиёсдир.

Республика мўйқалам соҳиблари дарғаларидан бири ҳисобланган Рўзи Чориев ҳам айнан шу замин фарзандидир. Истиқлол йилларида Рўзи Чориев ижоди янги ривожланиш босқичига қадам қўйди, расом янги-янги асарлар билан тасвирий санъатимиз хазинасини янада бойитди.

Вилоят маданиятини ривожлантириш ва тасвирий санъатини камол топиришда воҳада яшаб ижод қилаётган ўнлаб мусаввирларнинг ҳам ўзига хос ўрни бор. Х. Ҳасанов, Т. Ўроқов, С. Аҳмедов, А. Омонтурдиев, Х. Турсунов, О. Егай, Ч. Маматқулов, Д. Йўлдошев, Ш. Йўлдошева каби мўйқалам соҳиблари ўзларининг самарали ижодлари билан юртимиз маданияти равнақига муносиб ҳисса қўшмоқдалар. 1994 йили вилоятнинг таниқли мусаввири Холбой Ҳасанов «Адиб Собир Термизий» мукофотига сазовор бўлди. Ўтган йиллар мобайнида мўйқалам соҳиблари катта ютуқларни қўлга кириштириб, қатор асарлар яратдилар. Жумладан, ана шу давр ораллигида Х. Ҳасановнинг «Сурхондарёда баҳор», «Амударё соҳилида», «Куз», «Чегарада оқшом», Т. Ўроқовнинг «Жануб осмони», «Вахшворда куз», «Жанубий чегара», «Хўжайкон туз кони», О. Егайнинг «Оқшом», «Тоғ дарёси», «Тоғда боғ», А. Омонтурдиевнинг «Серкўш Сурхондарё» номли асарлари яратилди.

1994 йил 28 июнда вилоят ҳокимининг Республика «Маънавият ва маърифат» жамоатчилиқ марказининг вилоят бўлимини ташкил этиш тўғрисидаги қарори қабул қилинди. Вилоятда «Маънавият ва маърифат»

(1989—1996) каби жонкуяр журналистлар раҳбарлик қилдилар.

1985 йилнинг март ойида янги радио уйи учун пой-девор қазилга қиришди. Ўша кезларда маҳаллий телевиденислар ташкил этиш ҳақида ҳукумат қарори ҳам чиқди. Натижада телерадио қўмитаси бўлажак телевидениени янги қурилатган радио уйида joyлаштириш ташаббуси билан чиқди. Ўшбу масала бўйича 1987 йил 2 апрелда қақчилган техникавий келишув кенгаши ҳам бино қилинаётган радио уйида радиоэшиттириш ва телевидение хизматларини биргаликда joyлаштириш вариантыни тавсия қилди. Сурхондарё телерадио маркази қурилишини 1989 йил 1 декабр куни И. А. Каримов келиб кўрди ва бино қурилишининг сифати билан қизиқди. Ниҳоят, 1990 йилнинг 16 октябр куни кўшни Тожикистоннинг жанубий туманлари ва ҳатто Афғонистоннинг Балх вилояти аҳолиси хонадонларига «Сурхондарё телевидениеси кўрсатади» деган мусиқали титрлар кириб борди. Вилоят телевидениеси 1991 йил январидан тошкентлик мутахассислар кўмагида жонли мулоқотни эфирга узата бошлади. Дастлабки кўрсатувлар ҳафтада икки маротаба, кейинчалик март ойидан бошлаб ҳафтада уч маротаба, май ойидан эса ҳафтада тўрт мартадан намойиш этилди. Сурхондарё вилоят «Жайхун» телевидениеси билан бақамти равишда кейинги пайтларда «Ишонч», «Кўзгу», «Адолат», «Денов ва Шеробод жамоатчилик телевидениелари ҳам фаолият кўрсатмоқда.

Вилоятда санъат ва мусиқани ривожлантиришда М. Ашрафий номидаги вилоят мусиқа билим юрти жамоаси ҳам тинмай меҳнат қилиб келмоқда ва вилоятнинг ўнлаб санъат даргоҳларига ҳар йили кўплаб ёш санъаткорларни тайёрлаб жўнатмоқда. Бунини қўйидаги мисол орқали билиб олиш мумкин: 1990 йилда 33 нафар, 1991 йилда 30 нафар, 1992 йилда 27 нафар, 1993 йилда 23 нафар йигит ва қизлар кўлига диплом берилиб, улар вилоятдаги қатор маданият ва санъат даргоҳлари ва сафарбар қилинди.

Мустақиллик йилларида вилоят санъаткорлари ҳам қатта ютуқларни қўлга киритиб, воҳа санъатини дунёга ёйишда тинимсиз меҳнат қилдилар. Жумладан, Бойсун туманининг «Шалола» дастаси қатор хорижий мамлакатларда ижодий сафарда бўлиб, кўп минг сонли муҳлислар таҳсинига сазовор бўлди. Қолаверса, «Қуралай» фольклор этнографик ансамбли ижодий жамоаси

жамоатчилик маркази бўлимининг ташкил этилиши вилоят маънавий ҳаётида ясалган улкан ўзгаришлардан бири бўлди. Чунки Маънавият ва маърифат маркази вилоят аҳолисига маънавий, маданий ва маърифий жиҳатдан хизмат қилишга мўлжалланган бўлиб, ўз фаолиятини бошлаган дастлабки дамданок халқ орасида қатор тadbирлар бошлаб юборди. Ўтказилаётган бу маънавий ва маърифий тadbирлар ҳамда воҳа ижод аҳли билан учрашувлар ўлга аҳолисини юрт тарихини ўрганиш, миллий қадриятларни чуқурроқ англаш, кишини меҳр-оқибатли, инсоф-диёнатли қилиб тарбиялаш каби жараёнларга алоҳида ҳисса қўшди.

Вилоят аҳлига маданий жиҳатдан хизмат кўрсатиш, уларнинг дам олиш даamlарини мароқли ва сермазмун ўтказишда вилоят телевидениеси, газеталари, радиосининг ҳам ўзига хос хизмати беқийс даражададир.

Вилоят ижтимоий-сиёсий ҳаётида оммавий алоқот воситалари ичида радиоэшиттириш тизими алоҳида ўрин тутди. Архив маълумотларига қараганда, Сурхондарёда маҳаллий радиоэшиттиришлари 1947 йили амалга оширилган. Ўша йили вилоят радиокомитети тузилган, кейинчалик бу комитет бир неча бор қайта ташкил этилган. Вилоят радиосида ўзбек тилидаги эшиттиришлар муҳарририяти, рус тилидаги эшиттиришлар муҳарририяти мавжуд эди. Радиоэшиттиришлар шахар ва қишлоқ хонадонлари ва ташкилотларида ўрнатилган радио тармоқлари воситасида вилоятнинг жанубий ҳудудларида 4,39 метрли ультра қисқа тўлқин, шимоллий ҳудудларида 4,51 метрли ультра қисқа тўлқин орқали кунига бир соатлик миқдорда бериб борилган. 1988 йил сентябрда тожик тилидаги эшиттиришлар муҳарририяти ва 1990 йили вилоят радиосининг «Денов шаҳар радио муҳарририятига асос солинди. Вилоят радиоси эшиттиришларнинг мундарижасини ўзбек, рус ва тожик тилларидаги ҳар кун бериладиган муҳабботи, воҳанинг ижтимоий-сиёсий ҳаётидаги муҳим воқеаларни ёритадиган турли рухли эшиттиришлар, радиожурналлар, дам олиш дастурлари ташкил этиди. Вилоят радиосининг воҳа санъаткорлари ва маданий ҳаваскорлик жамоаларининг мусиқа санъатини оммалаштиришдаги ўрни алоҳидадир. Вилоят радиосининг фонотека хазинасида воҳа тарихига оид ҳужжатли, адабий-бадиий, мусиқали ва бошқа қимматли ёзувлар сақланмоқда. Вилоят радио комитетига Озод Авлиёкулов (1963—1989) ва Абдулла Холмирзаев

ҳам истиқлол йилларида ўз ижоди билан республика аҳлига танилди. Вилоятнинг Сайёра Қозиева, Равшан Намозов, Рустам Маҳмудов, Маҳмуд Намозов каби хушовоз хонандалари республика миқёсида ўтказилаётган барча санъат тadbирларида ва байрамларида ўз репертуарларидаги янги-янги кўшиқлар билан иштирок этиб келмоқдалар. 2000 йил 6 сентябрда вилоятнинг «Алпомиш» номли марказий ўйингоҳида «Ҳеч кимга бермаймиз сени Ўзбекистон!» шиори остида хайрия концертининг ташкил этилиши ҳам вилоят аҳлига ниҳоятда манзур бўлди.

Истиқлол шарофати билан маънавий қадриятларимизни тиклаш борасида амалга оширилаётган хайрли ишлар ҳам вилоятда маънавият ва маърифатни янада юксалтиришга қаратилгандир. Айниқса, «Алпомиш» достони 1000 йиллик тўйининг 1999 йил 6 ноябрда кенг миқёсда ЮНЕСКО ҳамкорлигида нишонланиши вилоят маданий ҳаётида чуқур из қолдири. Байрам тантаналарида Республика Президенти И. А. Каримов маъруза қилди ҳамда Сурхондарёнинг бахшичилик санъати анъаналарига юксак баҳо берди. Президентнинг бевосита ташаббуси билан «Халқ бахшиси» унвони таъсис этилиб, бу юксак унвонга биринчи бўлиб Сурхондарё булбули бўлган Шоберди бахши Болтабоев сазовор бўлди. «Алпомиш» достонининг 1000 йиллиги муносабати билан «Ўзбекино» давлат акционерлик қўмитаси томонидан суратга олинган икки қисмли «Алпомиш» бадий фильмида сурхондарёлик спорт устаси Азаматали Қаландаров Алпомиш ролини ўйнаб олқишга сазовор бўлди.

Истиқлол йилларида вилоятда маънавий ҳаётни юксалтиришда анчагина ишлар амалга оширилди. Ҳозирги вақтда 1 та марказий театр, 5 та халқ театри, 109 та ансамбль, 157 та клуб, 152 та кинотеатр, 16 та маданият уйи фаолият кўрсатмоқда. Шунинг таъкидлаш лозимки, мустақилликнинг ўтган ўн йили мобайнида воҳа адабиёти ва санъати ҳар томонлама ривожланиб, гоёвий жиҳатдан чиниқди.

Бу йилларда сурхондарёлик олимлар ҳам фаннинг турли йўналишлари бўйича илмий изланишлар олиб бориб самарали натижаларга эришдилар. Ана шу даврда жуда кўплаб монографиялар, илмий рисоалар, тўпламлар ва мақолалар эълон қилинди. Сурхондарё фанининг асосий ўзаги ҳисобланган Термиз Давлат Университети олимлари фаннинг турли соҳаларида

кўплаб қувонарли ютуқларни қўлга киритдилар. Табиий, аниқ ва ижтимоий-гуманитар фан йўналишларининг қирқдан ортиқ соҳаларида илмий-тадқиқот ишлари олиб борилди. Жумладан, физик олимлар қаттиқ жисмлар физикаси бўйича, кимёгар олимлар агрофмухит экологияси юзасидан олиб борган илмий изланишлар натижасида каттагина ютуқлар қўлга киритилди. Олиб борилаётган илмий-тадқиқот ишларига иқтидорли талабалар ҳам жалб қилинди.

Университет олимлари илмий-тадқиқот ишларини Фан ва техника давлат қўмитаси лойиҳалари ва ҳўжалик шартномалари асосида олиб бордилар. Республика аҳамиятига молик бўлган нефть, шўр ер ости сувлари таркибидан йод элементини ажратиб олиш технологиясини ишлаб чиқишда воҳа олимларининг хизматлари беқийсдир. Воҳанинг бир гуруҳ физик олимлари Фан ва техника давлат қўмитаси буюртмаси асосида ингичка толали пахта чигитига турли частотадаги лазер нуруларини таъсир эттириб, пахта ҳосилдорлигини 4—6 центнерга оширишга эришдилар. Биологлар олиб борган илмий изланишлар гўза зараркунандаларига қарши курашда самарали натижа бермоқда. Қолаверса, эколог олимлар томонидан олиб борилган илмий-тадқиқот ишлари сайёрамизда бутунлай йўқ бўлиб кетиш арафасида турган морхўр ва бухоро қўйини муҳофаза қилиш ва кўпайтиришга бағишланган. Ижтимоий фан соҳаси вакиллари олиб бораётган илмий-тадқиқот ишлари миллий маданиятимиз, ўтмиш тарихимиз ҳамда ўзбек давлатчилиги тарихини ўрганишга бағишланган.

Истиқлол йилларида университет олимларининг фаннинг турли соҳаларида амалга оширган тадқиқотлари самарали бўлди. Бу даврда хорижий давлатларнинг олимлари билан ҳамкорлик ҳам йўлга қўйилди. 1993 йили Голландияда Н. Тўраев ҳаммуаллифлигидаги «Теория рассеяния атомов средних энергий поверхности твёрдого тела» номли монография инглиз тилида chop этилди. Профессорлардан А. Н. Рузиевнинг «Сурхондарё вилояти», Х. Раҳмонқуловнинг «Бозор иқтисодиёти асослари», Ж. Холмўминовнинг «Эколого-правовые проблемы использования орошаемых земель в Республике Узбекистан», Э. И. Тўраевнинг «Аморф ва суёқ ярим ўтказгичлар ҳақида», Х. Х. Тўраевнинг «Закономерности трансформации в комплексных соединениях кобальта» номли монография ва ўқув қўлланмалари нашр қилинди. Шунингдек, доцентлар-

дан Т. Аннаевнинг «Сурхондарё тарихидан лавҳалар» (Ш. Шайдуллаев билан ҳамкорликда), С. Маҳматқуловнинг «Ўзбек тилида предикатив синтагманинг трансформацияси» китоблари чоп этилиши эътиборга молиқдир.

1994 йилда университетда «Археология-этнография» маркази ташкил этилган бўлиб, марказга доцент Т. Аннаев илмий раҳбарлик қилмоқда. Марказнинг мақсади узоқ давлатчилигимиз тарихида муҳим ўринлардан бирини эгаллаб келган Сурхондарё вилоятининг ўтмишини, бу ерда яшаётган халқлар ва элатларнинг этник тарихини ҳамда этногенезини ўрганишдан иборат. Бундан ташқари профессор Р. Қулматов раҳбарлигида Сурхондарё вилояти сув ҳавзаларининг ва афғон шамолли (бўрони)нинг кимёвий таркиби ҳозирги замон техник асбоблари билан текширилди. Текшириш натижалари орқали афғон шамолли таркибида ўсимлик, ҳайвон ва инсонлар учун зарарли кимёвий элементлар борлиги аниқланди. Ана шу муаммолар билан боғлиқ илмий хулосалардан келиб чиқиб Сурхондарё вилоят ҳокимлиги, соғлиқни сақлаш бoshқармаси ва Табиғатни муҳофаза қилиш комитетларига тавсияномалар берилди.



Сока университети профессори Като Кюэо кўҳна Далварзинтепа харобаларида.

Термиз шаҳрининг 2500 йиллик юбилейини нишонлаш тўғрисида Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 27 декабрда чиқарган қарори воҳа тарихчиларининг олдида ҳам жуда катта вазифаларни қўйди. Олимлар Термиз шаҳрининг қадимий тарихини ўрганиш юзасидан кенг қамровда илмий изланишларни бошлаб юбордилар. Археологлар шаҳарнинг археологик ёдгорликларини қазиб ўрганишда Франциянинг Миллий тадқиқотлар маркази, Япониянинг Соко университети ҳамда Германиянинг Берлин университети олимлари билан ҳамкорликда тадқиқот ишларини олиб бормоқдалар. Маълумки, Сурхондарё замини жуда кўплаб археологик ёдгорликларга бой, қолаверса, шу заминда қарор топан қадимги Бақтрия давлати ҳам ўзбек давлатчилигининг ilk босқичларидан бири ҳисобланади. 2000 йил 5—6 октябр кунлари ўзбек давлатчилиги тарихига бағишланган академик Яҳё Ғуломов номидаги илмий семинар 9-ййилишининг Термиз Давлат Университетида кўтаринки руҳда ўтказилиши, Сурхон заминининг ўзбек давлатчилиги тарихида тутган ўрнининг республикадаги етук тарихчи олимлар томонидан эътироф этилиши ҳам юқоридаги фикрнинг исботидир.

АДАБИЁТ

Воҳада мустақиллик йилларида бахшичилик ва адабиёт соҳасида маълум юксалишлар кўзга ташланади. Бу йиллар адиб ва шоирлар, бахшиларнинг сермахсул ижод даври бўлди.

Шоберди бахши Болта ўғли. Бўлажак бахши 1963—1965 йилларда ҳарбий хизматда бўлди, ҳарбий хизматдан қайтгач, ўзининг жонажон Мунчоқ қишлоғидаги Нодира номли мактабда ўқитувчилик қила бошлади. Шоберди 1968 йили Термиз Давлат педагогика институтини бошланғич таълим услубиёти факультетининг сиртки бўлимига ўқишга кирди ва уни 1972 йилда тамомлади. Шобердининг бахшичилик фаолияти айрича жихатларга эга. Унинг ижодида тааллуқли терма ва достонларнинг мавзуи ва мазмуни фалсафий мушоҳадаларга бой ҳамда долзарб муаммоларни қамраб олиши билан ўта муҳимдир. Унинг ижод бисотида тегишли «Алпомиш», «Олтин қовоқ», «Кунтуғмиш», «Малла савдогар», «Сулуҳон», «Санамгаҳар», «Ойпарчи» достонларини эл севиб тинглайди ва бу достонларни бахши мароқ билан куйлайди. Бахшининг «Меҳмондур»,

«Тилар», «Нима ёмон», «Кунларим», «Дўмбира», «Ой-пари» ва бошқа талай термалари аллақачон эл олқишига сазовор бўлган асарлар қаторига қиради. Бахший 1995 йилда Республика Президентининг «Фахрий ёрлиғи» билан тақдирланган бўлса, 2000 йилда Республикада биринчи бўлиб, «Ўзбекистон халқ бахши-си» номли юксак унвон соҳиби бўлди.

Вилоятда кўп йиллардан буён влоят халқ оғзаки ижодиёти намуналарини тўплаш, уларни нашр эттириш билан шуғулланиб келинмоқда. Бу соҳада фольклоршунос олимлар қишлоқ ва овулларни кезиб ёдкаш, зукко қариялар билан учрашиб, улардан халқимиз ўтмишининг руҳиятини, кайфиятини, маросимлар, удумларини, ҳар хил қизиқарли ўйинларини акс эттирувчи терма, қўшиқ, мақол-маталларни ёзиб олиб, тўпламлар. Олимлардан Ҳ. С. Оқбўтаев, Қ. У. Мамашукуров (марҳум), Р. Б. Мустафоқулов, журналист Н. Тўраевлар самарали ишларни амалга оширдилар. Р. Мустафоқулов халқ оғзаки ижодининг ўлмас намуналарини жамлаб «Халқ педагогикаси сарчашмаси» (1995) тўпламини, Чорша бахши Раҳматулла ўғлидан «Гашбосар» (1998), «Хурсеъна» (1999) достонларини ёзиб олиб китобхоналарга тақдим этди, «Алпомиш» талқинлари» (Б. Ёриев билан ҳамкорликда) номли рисолини нашр эттирди.

90-йилларга келиб Сурхон воҳаси ўз насри уфқида кескин бурилиш ясаган, ҳатто бу соҳада чинакам ирмоқ бунёд эта олган забардаст бир ижодкор билан бойиди. Бу ижодкор насри бошқалар насридан тубдан фарқ қилади, унинг асарларидаги инсон тақдири тасвири тамоман ўзгача. Бу ижодкор **Номоз Эргашев** бўлиб, унинг «Ўзанбий авлодлари» (1996), «Ҳалокат жари» (1997) романлари ўзбек адабиётида ҳодиса бўлди. Унинг қаҳрамонлари қисмати ўта содда ва ўта мураккаб қирраларни намоян этади.

Воҳа қадриятларининг жонкуяр тарғиботчиси, табиат муҳофазасини ўз бурчи деб билган бир аjoyиб ижодкор ҳақида алоҳида гапиришга тўғри келади. Бу ижодкор **Менгнор Олломурадов** бўлиб, унинг ижоди хусусида шоирлар Шафоат Термизий ва Ёшқобил Шукурлар фикр изҳор этган. Унинг шеърларининг мазмунини содда, самимий, аммо мавзуи мураккаб ва долзарб муаммоларни кашф этади:

*Япроқлар сарғайган богда кезар куз,
Қайдадир олисда йиғлайди баҳор.*

*Севгининг кўзлари эсовдирар бесўз
Хазонрез иштирлар, нимадир бедор.*

Шоирнинг шу кунгача «Юрагимда йиғлаб турган қиз» (1993) ва «Севги дарахтининг гули» (1997) шеърӣ тўпламлари китобхоналарга тўхфа этилган.

Сафар Омон (Музробот) шеърлари ўзига хослик касб этади, у дунё ташвиши, одам хасрати каби жумбоқларни ифодалашга интилади. Шоир шеърларида ички фалсафий туйғу устувор, инсон қалби, унинг нозик ҳиссиётлари акс-садоси устун туради:

*Умрлар мангудир, мангудир осмон,
Фақат ўзгаради гул ва япроқлар.
Мангудир дунёда ҳар бир тирик жон,
Ҳали қақнаб турар ёрқин чироқлар.*

Шоирнинг «Лайлатул қадр» («Ёзувчи», 1994) тўпламида жамланган шеърларда айни шу фазилатлар давом эттирилиб, дунё сирларига жавоб изланади.

Воҳада ёш умидли шоирлар егишиб чиқмоқда. **Анвар Омонтурдиев** (1970) ана шундай ижодкорлар сирасига қиради. У 1987 йили Термиз шаҳридаги Ҳамид Олимжон номли ўрта мактабни тугатиб, 1987—1992 йилларда Термиз Дунинг тарих-филология факультетида таҳсил олди. Айни пайтда Анвар университет аспирантурасининг биринчи қалдирғочи ҳамдир (1993—1996). Анвар Омонтурдиев филология фанлари номзоди (1997). Унинг ilk шеърӣ тўплами «Тонг» номи билан 1994 йили чоп этилган. Шунингдек, унинг қалами маҳсули бўлмиш «Авф» пьесаси Республика «Нихол—2000» театр фестивали танловида ўзи режиссёрлигида сахнага қўйилди ва гоъвий юксаклиги тан олиниб мазкур тadbир лауреати деб топилди. Анвар Омонтурдиевнинг «Асрдан асрга» (2000) деб номланган навбатдаги асари ҳам ўқувчиларга манзур бўлди.

Воҳа публицистикасида тубдан бурилиш ясаб, унинг эски қолиндаги ҳолатига болта урган янги қалам аҳлининг пайдо бўлиши қувонарли ҳодисадир. Бу жиҳатдан **Маҳмуд Абулфайзов** (1966) ва **Абдурашул Жумакул** (1966) ларнинг фаолияти эътиборни ўзига тортади. Маҳмуд Абулфайзовнинг «Оти қолган дунё» (1992), «Мард қолур майдон ичинда» (Ў. Иброҳимов билан ҳамкорликда, 2000) асарлари чоп этилган ва бу асарлардан ўрин олган турфа мақолаларда воҳа билан боғлиқ қатор жумбоқлар, ечимини кутаётган муаммолар теъарағида

Чу, ҳа! — деб отимни тезлаб қистайман,
Юлдузлар оёғи нурлар гардига,
Бир қатра бўлсам ҳам сингмоқ истаيمان,
Замондош наслимнинг уйу дардига.

Эътибор беринг, шоир юқоридаги мисралар орқали ўзининг фалсафий тасвирида замондош тақдирини ўзвий тасаввур этади. Умуман, шоир шеърларида яхшилик, эзгулик, адолат, меҳр-муҳаббат туйғулари ўзгача тараннум этилади. Шу кунгача шоирнинг тўпламлари олам юзини кўрди. Шоир тез-тез қатраларга муурожаат қилиб туради:

Савдогардан тарози,
Бир умрга норози.

* * *

Дардининг давосини дўстлардан сўра,
Дўстларинг табиидир табибдан кўра.

Хуррам Райим (Денов, 1950) Сурхондарё телерадиокомпаниясининг масъул муҳаррири, Ўзбекистон Журналистлар уюшмаси аъзоси, Адиб Собир Термизий мукофоти совриндори (1996). Хуррам Райим 1967 йили ўрта мактабни тугатади, 1968—1971 йиллари Й. Охунбобоев номли Тошкент Республика тиббиёт билим юртида ўқийди ва тиш даволловчи ихтисослигини эгаллайди. 1976—1981 йиллари Термиз Давлат Университетининг ўзбек тили ва адабиёти бўлимида сабоқ олади. Хуррам Райим — шеърятга мафтун инсон, у шеърни қалбдан ҳис этади, шундан бўлса керак, унинг кўплаб шеърлари ҳофизлар томонидан куйлаб келинмоқда. Шоирнинг «Хур халқлар шарафи-шонисан, диёр!» қўшиғи деновлик истеъдодли хонанда Кибриё Оқилова ижросида «Ўзбекистон — Ватаним маним» Республика кўрик-танловида ғолиб деб топилди. Яна унинг «Интизор боқаман йўлингга» лирик ашуласи Ботир Зокиров хотирасига бағишлаб ўтказилган Республика кўрик-танлови иштирокчиси Гулимоҳ Мелибоева ижросида олқишларга сазовор бўлди. Унинг «Китобим — офтобим» шеъри мазмун ва гоё аслиги тўғрисида синф ўқувчиларининг «Ўқиб китоби»га киритилди.

Шоирнинг дастлабки болаларбоп шеърлари муаллифлар жамоасининг «Ешлар овози», «Қирқ оёқ ва қирқ пайпоқ» тўпламларида чоп этилди. Шу залда унинг муштақил шеърий тўпламлари пайдо бўла бошлади, «Моҳитобоним» (1992), «Кўш қанот» (1994), «Меҳриғиё» (1998), «Бола билан капалак» (1998), «Мен

қизгин баҳсу мунозара юритилади. Абдурашул Жумакулнинг «Юракка сигмаган гаплар» (1993) китобидаги бадияларда воҳанинг бутунги кунига, бутунги замонига ташхис қўйилади. Бадиялардаги чизгилар билан танишган замондош барчамизни безовта қилган турли ҳолат-ҳодисаларга ҳайрат изҳор этади. Абдурашул Жумакулнинг куйинчак қаламидан оққан нидолари, ички ва ўткир дардли тўғёнлари бадияларда ошкор акс-садо беради. Абдурашул Жумакул яхшигина шоир ҳам. Яқинда унинг илк шеърлар китоби «Осмон бешиги» («Ёзувчи», 2000) босмадан чиқди.

Қўзибой Абдужалилов (Термиз, 1947) қатор китоблар муаллифи, ўта сермахсул ижодкор. Унинг ҳикояларининг барчаси ҳаётдан олинган, бор ва мавжуд воқеалар тизмасидан иборат. У ёзган ҳикояларнинг тили бир қарашда галати ёки ҳашакидек туюлиши мумкин, чунки у содда ва самимий халқ тилида ёзади. Ижодкорнинг ижодкорлиги ҳам унинг халқ тилига суянишида, халқ тилига қуйган меҳру муҳаббатиди.

Қўзибой Абдужалиловнинг илк ҳикоялар тўплами «Орзу» (1990), «Зулайхо» (1991), «Сенсан севарим» (1992), «Туташ қалблар» (1997, Б. Ёриев билан ҳамкорликда), «Тадбиркор бола» (1996, Б. Содиқов ҳаммуаллифлигида) китоблари чиқди. Унинг тўпламлари тартибдаги ҳикояларнинг мавзуи долзарб, мазмунли турфа хил, гоёвий жиҳатдан пухта тузилган. Ҳикояларининг қаҳрамонлари, асосан, болалар, ёшлар, ўсмирлар бўлиб, улар дунёни ўз тасаввурлари билан куради ва мушоҳада этади.

Ҳайдар Тўра (1950) Шеробод тумани, Деҳқонobod қишлоғида туғилган, ўрта мактабни 1968 йили Ангорда тугатган. 1968—1973 йиллари ТошДУ математика бўлимида тахсил олади, 1975 йилдан буён ТерДУ математик тахсил кафедрасида ишлайди. Унинг илк шеърлари талабалик йиллари ТошДУ газетасида, шунингдек, «Тошкент оқшоми», «Тошкент ҳақиқати» газеталарида чиқди. У 1990 йилдан бошлаб «Термиз университети» газетаси муҳаррири, 1991 йили номзодлик ишини ҳимоя қилди, 1993 йилдан Ўзбекистон Журналистлар уюшмасининг аъзоси.

Ҳайдар Тўра физика-математика фанлари номзоди, демак, у — математик, шоирлик ва математиклик аслида ноёб фазилат, боиси, математик учун ўткир тасаввур қанчалик зарур бўлса, шоир учун тасвирда аниқлик шунчалар муҳим.

кичик кашфиётчи» (2000) кабилар шулар жумласидандир.

Жамила Эргашева (Жаркўрғон, 1956) воҳа ижодкорлари орасида ўз услубига эга қалам соҳибаси сифатида айрича фазилатлар кашф этади. У 1974–1979 йилларда Тошкент Давлат Университетининг журналистика факультетида ўқиди. «Сурхон тонги» вилоят газетасида ишлади. Ҳозирда вилоят хотин-қизлар нашри «Аёл ва замон» газетасининг бош муҳаррири. Унинг кўплаб ҳикоялари республика матбуотида эълон қилинган. Адибанинг «Изҳор» (1992), «Интиқом» (1997), «Таназул» (1998) номли ҳикоялар мажмуи мавжуд.

Жамила Эргашева қаламга олган мавзулар аксар воҳа кишиларининг ҳаёт таъвишлари, меҳнат юмушлари, урф-одатлари, оддий турмуш тарзи воқеаларига бағишланган. Унинг ҳикояларида, энг қизиғи, воҳа аёлларининг ҳаёти, андиша-уйлари акс эттирилади. Аёл қалби, аёлларнинг нозик ҳиссиёти, гоҳо уларнинг синиқ кўнгли, гоҳо эркак қалби сидира олмаган дарду аламларга аёл бардоши сингарилар сирли сатрларда ифодаланиши адиба ҳикояларининг етакчи хусусиятларидан.

СОҒЛИҚНИ САҚЛАШ

Вилоятда асосан тиббиёт мутахассисларига бўлган эътибор мустақиллик йилларида бирмунча ўсди. Уларнинг тажрибалари умумлаштирилиб, республика илмий-услубий маркалари билан алоқаси мустаҳкамланди. Далилларга эътибор берсак, вилоят соғлиқни сақлаш тизимида 1990 йили 3399 нафар олий маълумотли шифокор ишлаган бўлса, 1991 йилга келиб бу кўрсаткич 3549 тага етди. Жумладан, Олтинсой туманида 1990 йили 157 та олий маълумотли врач ишлаган бўлса, 1991 йилга келиб уларнинг сони 170 тага етди. Тиббиёт ходимларининг сони ошиб бориши аҳолига бўлган хизматни яхшилаш билан бирга янги даволаш бўлимларининг ташкил топишига тиббиёт хизмати сифатини оширишга ҳам имконият яратди.

Юқорида қайд этилган рақамли кўрсаткичлар вилоятнинг қолган туманларида қуйидаги ҳолатда жойлашган. 1990 йилда олий маълумотли врачлар Ангорда 128 та, Бойсунда 131 та, Музрободда 131 та, Деновда 357 та, Жаркўрғонда 230 та, Қумкўрғонда 208 та, Қизирқда 104 та, Сарисийда 331 та, Шерободда 146 та,

Шўрчида 248 та, Термиз шаҳрида 885 та, Денов шаҳрида 179 тани ташкил этган бўлса, 1991 йилга келиб Ангорда 128 та, Бойсунда 144 та, Музрободда 110 та, Деновда 365 та, Жаркўрғонда 221 та, Қумкўрғонда 213 та, Қизирқда 105 та, Сарисийда 271 та, Термизда 152 та, Узунда 165 та, Шерободда 171 тани ташкил этди.

Инсон учун авваламбор соғлиқ керак, донишмандлар айтганларидек, «Инсон учун биринчи бахт унинг соғлиғи, иккинчиси эса гўзаллиги». Шу туфайли вилоят аҳолисининг соғлиғини сақлаш мақсадида тиббиёт ходимлари сидқидилдан меҳнат қилмоқдалар. 1990 йилда касалхоналар сони 107 та бўлиб, улардаги ўринлар сони 16185 тани ташкил этди. 1997 йилга келиб касалхоналар сони 110 тани, ўриндиқлар сони эса 16835 тани ташкил этди. Касалхоналар сони туманларда ҳам йилдан йилга ошиб борди, масалан, 1990 йили Олтинсойда 670 ўринли 6 та касалхона, Ангорда 3 та касалхона, Музрободда 626 ўринли 7 та касалхона, Деновда 1545 ўринли 12 та касалхона, Жаркўрғонда 1340 ўринли 7 та касалхона, Қумкўрғонда 940 ўринли 7 та касалхона, Қизирқда 615 ўринли 5 та касалхона, Сарисийда 1985 ўринли 16 та касалхона, Термизда 1190 ўринли 5 та касалхона, Шерободда 1150 ўринли 6 та касалхона, Шўрчида 990 ўринли 5 та касалхона, Термиз шаҳрида 3315 ўринли 18 та касалхона, Денов шаҳрида 630 ўринли 4 та касалхона бўлган.

1992 йилга келиб мустақиллик шарофати ила тиббиёт соҳасига бўлган эътибор янада кучайди. Вилоятдаги кўпгина касалхоналар қайта таъмирдан чиқарилди. Аҳолига бўлган тиббий хизматни яхшилаш мақсадида хорижий мамлакатлардан замонавий тиббиёт асбоб-ускуналари келтирилди. Бозор иқтисодиёти шароитида аҳолини ижтимоий ҳимоялаш борасида тиббиёт ходимлари ҳам четда қолмадилар.

Ўрта маълумотли тиббиёт ходимларини тайёрлаш ва уларнинг малакаларини ошириш масалаларига катта эътибор берилди. Бу ишларни амалга оширишда Термиз, Шеробод тиббиёт билим юртларининг ҳиссаси катта бўлди. Ўз навбатида Тошкент ва Самарқанд тиббиёт институтлари малака ошириш ва услубий ишлари билан ёрдам берди.

1992 йили вилоятда ўрта маълумотли тиббиёт ходимлари 13283 тани ташкил этди. Туманларда эса бу ҳолат қуйидагича бўлди: Олтинсой туманида 678 тани,

Ангор туманида 876 тани, Бойсун туманида 514 тани, Бандихон туманида 47 тани, Музробод туманида 597 тани, Денов туманида 1530 тани, Жарқўрғон туманида 787 тани, Қумқўрғон туманида 625 тани, Қизирқ туманида 443 тани, Сарисийё туманида 107 тани, Термиз туманида 923 тани, Узун туманида 602 тани, Шеробод туманида 852 тани, Шўрчи туманида 826 тани, Термиз шаҳрида 2456 тани, Денов шаҳрида 421 тани ташкил этди.

1989—1990 йилларда вилоят соғлиқни сақлаш ишларига 1 миллион 220 минг сўмдан зиёд пул ажратилди. Шифохоналарнинг моддий-техник аҳоли яхшиланди. Япония фирмаларида ишлаб чиқарилган 5 та ультратовушли, 85 та эндоскопик аппарат, «МТ—322» маркали автокардистогрф, чақалоқлар учун интенсив терапия блокти, «ВХ—5» маркали аксиметрлар ўртанилди. Дастлабки йиллардан бошлаб тиббиёт хизматини яхшилаш мақсадида пуллик хизмат жорий этилди. 1990 йили меҳнат аҳлига 2.086.100 сўмлик пуллик хизмат кўрсатилган бўлса, 1991 йили бу кўрсаткич 1,7 мартага ошди. Энг муҳими шарқ табобатининг қадимги тажрибалари асосида даволаш мақсадида 1990 йилдан «Шарқ табобати» маркази ташкил этилди. Албатта, мустабил жамият даврида собиқ Иттифоқнинг чекка ўлкаларига бошқа соҳаларда бўлгани каби тиббиётда ҳам кам эътибор берилиб, тиббий муассасалар моддий-техника базасининг етарли ривожланмаганлиги, дори-дармонлар ва тиббий асбоб-ускуналар, қаттиқ ва юмшоқ жиҳозлар билан етарли таъминланмаганлиги натижасида жойларда профилактика-даволаш ишларини кўнгилдагидек ташкил этишнинг имконияти бўлмади. Натижада аҳоли ўртасида юқумли сариқ касаллиги 1990 йилга нисбатан 1991 йил июн ойида 78 фоизга кўпайиб, 4372 нафар киши касалланди. Оғир экологик шароит, турли хил кимёвий дори-дармондан кўп фойдаланиш туфайли жигар, буйрак, ўпка, рахит, кўз касалликлари кўп тарқалди. Вилоятнинг Термиз, Денов, Шеробод ва Шўрчи туманларида бу ҳолат оммавийлашди. 1991 йил июнига келиб вилоятда вирусли гепатит 32, сил касаллиги 31 фоизга, бундан ташқари педикулез, бруцелёз касалликлари ўсди. Мустақилликнинг дастлабки ойларида буларнинг олдини олиш соҳасида катта амалий тадбирлар ўтказилди. Нафақат соғлиқни сақлаш ходимлари, балки барча зиёлилар олдида ушбу хасталикларни келтириб чиқарувчи манбани аниқлаш ва

унга қарши аниқ чоралар кўришдек муҳим масала қўйилган эди. Жойлардаги маҳалла кўмиталари, давлат ташкилотлари тиббий муассасаларнинг моддий-техника базасини ривожлантириш, махсус муассасаларни малакали ходимлар билан таъминлашга эътиборни кўчатиришга киришди.

1991 йил охирида вилоятда ҳар 10 минг аҳолига 90 нафар тиббий ходим тўғри келди ёки меъёрига нисбатан 29,5 фоизни ташкил этди, холос. Бойсун, Музробод, Қизирқ, Олтинсой туманларида аҳоли ачинарли бўлиб, аҳолига хизмат кўрсатувчи мутахассислар етишмас, тажрибали мутахассислар кам эди. 1992—1993 йилларда вилоят аҳолисининг ўсиши ва аҳолининг соғлиги масаласида кўпгина ишлар амалга оширилди. Ўриндиқларнинг сифат даражасига эътибор берилди, беморлар учун қулай шарт-шароитлар яратила борилди. 1992 йилда вилоят аҳолисининг ҳар 10 минг кишига 81,5% ўриндиқлар тўғри келган бўлса, 1993 йилга келиб 79,3% ни ташкил этди. Бу кўрсаткичларни вилоят туманлари мисолида кўрсак, 1992 йилда Олтинсой туманида 56,6%, Ангор туманида 61,3% бўлган бўлса, 1993 йилда Олтинсой туманида 65,5%, Ангор туманида 58,6% ни ташкил этди. Бундан кўриниб турибдики, вилоятда аҳолининг ўсиб бориши натижасида ўриндиқлар сони фоиз ҳисобида аҳоли жон бошига кам ташкил этган.

Юқорида қайд этилган рақамли кўрсаткичлар вилоятнинг қолган туманларида қуйидаги ҳолатда жойлашган: 1992 йилда Бойсунда 65,3%, Бандихонда 66,6%, Музрободда 56,1%, Деновда 63,9%, Жарқўрғонда 63,0%, Қумқўрғонда 52,2%, Қизирқда 75,4%, Сарисийёда 87,3%, Термизда 172,1%, Узунда 43,3%, Шерободда 63,6%, Шўрчида 53,5%, Термиз шаҳрида 264,3%, Денов шаҳрида 72,4% ни ташкил этган бўлса, 1993 йилга келиб Бойсунда 55,9%, Бандихонда 59,8%, Музрободда 53,3%, Деновда 61,5%, Жарқўрғонда 57,1%, Қумқўрғонда 54,2%, Қизирқда 71,6%, Сарисийёда 87,1%, Термизда 176,6%, Узунда 47,3%, Шерободда 61,2%, Шўрчида 51,5%, Термиз шаҳрида 259,9%, Денов шаҳрида 67,6% ни ташкил этди.

Шу тўғрисида вилоят соғлиқни сақлаш бўлими бу масалада жиддий ўзгаришлар қилишни кун тартибидagi асосий масала деб тушуниб, бир қатор тадбирларни ишлаб чиқди. 1993 йили вилоятда соғлиқни сақлаш соҳасида катта амалий ишлар бажарилиб, 605 беморга

мўлжалланган касалхона курилиб, фойдаланишга топширилди. 100 ўринли касалхона қайта жиҳозланиб, унинг атрофида 200 минг турли хил гул ва мева кўчатлари экилди. Термиз, Денов шаҳарларида ободонлаштириш, кўкаламзорлаштириш ишлари юқори даражада олиб борилди. Термиз шаҳар «Тез ёрдам» касалхонаси бош ҳақими Қ. Мадартовнинг бу соҳадаги ишлари анча ибратли деб қабул қилиниб, унинг ишлари оммалаштирилди. Вилоят кўз касалликлари касалхонаси айниқса ибратли ишларни бажара бориб, 5000 туп гул ва турли хил дарахт кўчатлари ўтказди. Вилоятнинг 1-касалхонасидаги янги 3 та катта бино мустақиллик йилларида қад кўтариб, 300 та беморни даволаш янги замонавий бино ва янги тиббий техник асбоб-ускуналарни қабул қилиш билан бошланди. Умуман, дастлабки 3 йил ичида тиббиёт муассасаларини жиҳозлаш учун 30 миллион сум миқдорида пул ажратилди. Вилоят соғлиқни сақлаш бўлими беморларни соғайтириш билан бирга маданий-маърифий ишларни ҳам амалга оширди ҳамда бу соҳада қатор ижобий ишлар бажарилди, беморларга хизмат қилувчи маданий бўлимлар ташкил этилди. Мустақилликнинг иккинчи-учинчи йилларида малакали мутахассисларни ишга қабул қилиш ва уларни моддий-маънавий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш учун бир қатор тadbирлар ўтказилди. Шунинг учун мутахассисларнинг сони ва салмоғи ошиб борди. 1992 йили вилоятда 3318, 1993 йилда эса 3395 нафар олий маълумотли ҳақимлар аҳолига тиббий хизмат кўрсатди.

Бу кўрсаткичлар вилоят туманларида қуйидагича ўсиб борди: 1992 йили Олтинсойда 158 та, Ангорда 136 та, Бойсунда 124 та, Бандихонда 37 та, Музробода 211 та, Деновда 406 та, Жарқўрғонда 220 та, Кумқўрғонда 211 та, Қизилқоғда 104 та, Сарисийда 271 та, Термизда 143 та, Ўзунда 182 та, Шеробода 152 та, Шўрчида 262 та, Термиз шаҳрида 998 та, Денов шаҳрида 203 тани ташкил этди. Юқоридаги рақамлардан кўриниб турибдики, вилоят туманларида олий маълумотли ҳақимлар сони йилдан-йилга маълум даражада ўсиб борган. Ўз навбатида бу мутахассисларнинг ишлаши ва яшаши учун етарли даражада имкониятлар яратилмади. Чунки мутахассисларга етарли иш ҳақининг камлиги, моддий манфаатдорликнинг йўқлиги бу соҳада жиддий изланишлар қилишни талаб этди. Айниқса, ёш мутахассисларни рабаатлантириш, қўллаб-қув-

ватлаш ишлари ўз ҳолига ташлаб қўйилиши натижасида уларнинг ишга бўлган қизиқиши сусайиб қолди.

Президентимиз И. А. Каримов соғлом авлод Ўзбекистоннинг келажаги эканлигига тўхталиб, қуйидаги фикрни таъкидлаган эди: «Биз соғлом авлодни тарбиялаб, вояга етказишимиз керак. Соғлом киши деганда фақат жисмоний соғломликни эмас, балки шарқона ахлоқ-одоб ва умумбашарий ғоялар руҳида камол топган инсонни тушунамиз». Кишининг тан соғлиғидан кўпроқ унинг руҳан камол топиб ўзини соғлом тутиши муҳим эканлиги ҳаммамизга маълум. Бунинг учун беморнинг касаллигининг олдини олишнинг асосий йўли тиббиёт йўли билан тушунтириш ишларини олиб боришдир. Бу соҳада вилоятда тиббиёт маорифи соҳасида ҳам катта ишлар қилиниб, туман ва шаҳарларда тарғибот ишлари кўнгилдагидек олиб борилган.

1990—1993 йилларда вилоятда 2 та республика миқёсида, 10 та вилоят ва 20 та туман-шаҳар миқёсида катта ижобий ишлар қилинди. Ўзбекистон шундаки, вилоятнинг Тожикистон ҳамда Афғонистон билан chegaradoshлиги бу давлатлардаги оғир иқтисодий вазият ҳамда турли-туман юқумли касалликларнинг тарқалиши бизга ҳам хавф солиб туради. Бунинг учун ана шу



Денов туманидаги «Юлдузча» болалар боғчасида.

хавфли касалликларнинг келиб чиқишига йўл қўймаслик чора-тадбирлари кўрилмоқда. Тегишли чора-тадбирлар вилоят миқёсида бажарилиб, унинг натижалари мунтазам текширилиб борилмоқда.

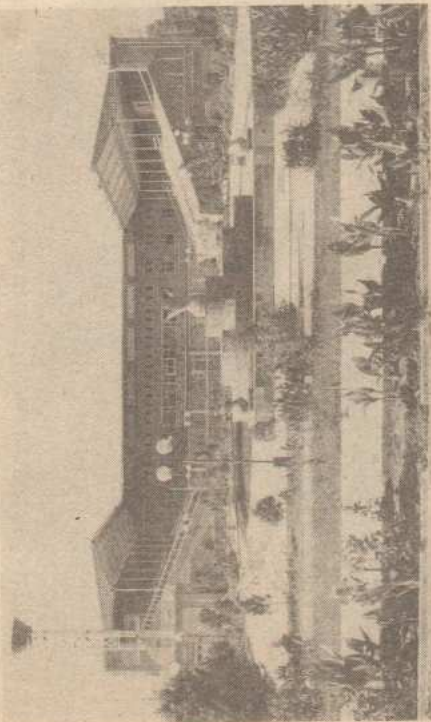
Врачлик касби улуғ, эл назарига тушган, эл ардоқлайдиган касб, уларнинг ҳар бир қилган шарафли иши кишиларнинг меҳр-муҳаббатига сазовар бўлиши муқаррардир. Шу туфайли қадим даврлардан бошлаб бу касб ўз обрў-эътиборига эга. Энг оғир вазиятда кишилар тан соғлиғи ҳимоя қилинди ҳамда ҳаёти сақлаб қолинди. Вилоятда шифокорлик касбининг нечоғлик шарафли ва масъулиятли эканлиги бу соҳада виждонан хизмат қилаётган кишилар шаънига битилган «Эл соғлиғи — юрт бойлиғи» эътиқод рамзидан билса бўлади, чунки инсонга саломатликдан ортиқ бойлик йўқ. 1993—1994 йилларда бу борада анча ишлар бажарилди. Бозор иқтисодиёти муаммоларига қарамай 1994 йили «Вандоб» вилоят алергология ва пульмонология шифохонаси, 25 ўринли «Омонхона» шифохонаси, Денов марказий шифохонасида 12 ўринли тирилтириш бўлими, 1-вилоят шифохонасида 30 ўринли, аёлларни соғломлаштириш ва 30 ўринли алергология бўлимлари ташкил этилди. Хўжайконда эса 500 ўринли шифохонанинг пойдевори ташланаиб, бинони тиклаш ишлари давом этмоқда.

Тиббиёт ходимлари ўз зиммаларидаги вазифасига масъулият билан қараб ижобий ютуқларга эришдилар. 1994 йилда вилоятда ўртача 69 ёшга етди, болалар ўлими 1989—1992 йилларга нисбатан 25 фоизга, оналар ўлими

эса 20 фоизга камайди. Бу борада халқ меҳр ардоғига сазовор бўлган 1-вилоят шифохонасининг бош ҳақими Т. Бердиев, вилоят травматолог шифохонасининг бош ҳақими Х. Зокиров, Шеробод марказий шифохонасининг бош ҳақими Х. Раҳмонов, вилоят болалар шифохонасининг бош ҳақими Ю. Рўзиев, Сарисий тумани шифохонасининг бош ҳақими А. Мирзаев, Кумкўрган тумани терапия бўлими муdiri Б. Беккамов, Шўрчи туманидаги қўли гул жарроҳ А. Абдурахмонов кабиларнинг алоҳида ўрни бор. 1994 йили Шеробод туманидаги қишлоқ врачлик амбулаториясининг болалар ҳақими Аҳмедов ва вилоят шифохонаси ҳамшираси Амирова-ларга касб байрами арафасида «Соғлом авлод учун» ордени берилди.

1994 йили вилоятда янги замонавий усуллар билан даволаш, кундузги шифохоналар, уйга бориб хизмат кўрсатадиган шифокорлар, амбулатория шариотида хизмат кўрсатадиган жарроҳлик кабинетлари сони ортди. Бироқ, вилоятда 1994—1995 йилларда тиббиёт соҳасида эскича ишлаш ҳолати сақланиб, касалларга эътиборсизлик, дори-дармонларга нисбатан эгрилик, янги асбоб-ускуналар билан таъминлашнинг естулиги сезилиб туради. Ўз навбатида тасодирий ўлим, суиқасд натижасида, оғир тан жароҳатларидан кейин ҳаёт билан видолашиш, ошқозон ва бачалардан қон кетиш асоратлари туфайли ўлим ҳоллари кўп бўлди. «Экосан», «Соғлом авлод» каби жамиятлар аҳолига намунали хизмат кўрсатмади. Натижада вилоятда касалликнинг олдини олиш ишлари атиги 79,3 фоизга бажарилди.

Шунга қарамасдан, қишлоқ аҳолисига берилаётган тиббий ёрдам ҳали сифатли ва юқори даражада эмас, қишлоқ аҳолисининг соғлиғи шаҳарга нисбатан паст эканлиги маълум. Болалар ва оналар ўлими юқориларга, юқумли ва сил касалликлари ҳамда ногиронлар сонининг ўсаётганлиги қайд этилди. Айниқса, сил касаллигининг кўпайиши, оилавий касалланиш безовга қилмоқда, қишлоқ аҳолиси орасида меъда-ичак, камқонлик, асаб, таянч бўғин, тери ва бошқа касалликлар кўпайди. Республика қишлоқ аҳолисининг 90—95 фоизиди камқонлик касаллигининг ҳар хил турлари борлиги, болаларнинг 45—50 фоизиди витамин етишмовчилиги аниқланди. Қишлоқ аҳолисига амбулатория-клиник ёрдам паст даражада бўлиб, тиббий муассасаларга бўлган 160 миллиондан ортиқ мурожаатнинг 53,4 миллиони ФАПларга бўлган мурожаатлардир.



Термиз теннис корди.

Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлигининг ташаббуси билан 1994 йилнинг 30—31 май кунлари Андижон вилоятида тиббиёт ходимлари анжумани бўлиб, унда бозор муносабатларига ўтиш даврининг энг долзарб муаммоларидан бири «Қишлоқ аҳолисида тиббий хизмат кўрсатишнинг сифати ва маданияти, савияси, самарасини янада ошириш масаласи» кўриб чиқиш муҳокама этилди. Ушбу анжуманда Сурхондарё вилояти шифокорларидан вакиллар иштирок этиб, тиббий ёрдам кўрсатишдаги янгиликлар, таклиф, истаklar ҳамда мутахассислар билан ишлашга доир фикрлар алмашилди. Мажмуд камчиликлар ва муаммоларни бартараф этиш чоралари кўриб чиқилди. 1994 йилда республикада 163 та туман марказий шифхонаси, 26 та туман ва 451 та қишлоқ участка шифхонаси фаолият кўрсатаётганлиги қайд этилди. Хар йили касалхоналарда даволашиб чиқаётган беморларнинг 58—59 фоизи қишлоқ аҳолисини ташкил этиди, уларнинг 70 фоизга яқини марказий туман, қишлоқ ва участка шифхоналарида даво олди. 1993 йилда қишлоқ амбулаторияларига бўлган қатнов 20,6 млн. кишига етди.

Сурхондарё вилоятида соғлиқни сақлаш ишлари 1999—2000 йилларда янада яхшиланиб, бу борадаги Президент фармонлари ва Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари изчил ҳаётга қўлланилди.

Вилоятнинг 1 та шаҳар ва 14 та туманида 1999 йили 1740200 киши истиқомат қилган бўлса, 2000 йилнинг ўрталарида 1758600 ни ташкил қилди. Шулардан 816200 нафари эркалар, 926000 нафари аёллар, 715155 нафари 14 ёшгача бўлган болалардир. Вилоят аҳолиси 1999 йили 290 та амбулатория поликлиника муассасалари хизмат кўрсатган бўлса, 2000 йилнинг 6 ойида бу муассасалар 281 тани ташкил этади. Вилоят даволаш-профилактика муассасаларида ўринлар сони 9035 та бўлган бўлса, 2000 йилнинг 6 ойида 8823 тани ташкил қилди. Шифохоналарда 1999 йили 211861 бемор даволанган бўлса, 2000 йилнинг 6 ойида 142908 бемор даволанган.

Халқ соғлигини яхшилаш, замонавий усуллар билан даволаш масаласи бўйича вилоятда сезиларли ишлар қилинди. Тиббий муассасаларнинг асбоб-ускуналар билан таъминланиши эса бу ишлар сифатини янада ошириб юборди. Айниқса, Германиянинг «Сименс» фирмаси билан алоқалар ўрнатилди. «Сирскоп ЦХ» модели рентгендиагностик аппаратида 2 донна ўрна-

тилди. Сунъий буйрак гемодиализ, сунъи филтрлайдиган ва одам организми учун мос суюқлик етказиб берадиган филтрлаш аппарати, бир неча ўнлаб автоклавлар, кардиоманитор, стоматологик комплекс фойдаланишга топширилди. Шунингдек, Финландия, Германия, Япониядан келтирилган биохимик анализаторлар, барокамера ва бошқа замонавий аппаратуралар шифокорларга янада самарали ишлашлари учун қулай имкониятлар яратмоқда.

Вилоят соғлиқни сақлаш бошқармаси Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1998 йил 10 ноябрдаги 2107-сонли «Ўзбекистон Республикаси соғлиқни сақлаш тизимини ислох қилиш давлат дастури» асосида анчагина ишларни амалга оширди. Бу борада тиббиёт ходимларидан Мадартов Қувондиқ, Абдуллаев Нодир, Дўсбоев Раҳматулла, Тўлаев Комил, Нурматов Урал, Давлатов Шокир каби қўллаб қидойи инсонлар номларини кўрсатиб ўтиш мумкин.

2000 йилда соғлиқни сақлаш соҳасида вилоят аҳолиси 91 та касалхона (шу жумладан, 85 таси бюджет, 6 таси бюджетдан ташқари, шундан 5 таси хусусий) хизмат кўрсатди. Вилоят маркази Термиз шаҳрида замонавий тез тиббий ёрдам маркази ҳамда она ва бола маркази қуриб фойдаланишга топширилди.

Бундан ташқари вилоят аҳолиси 345 та қуввати бир сменада 19,4 минг қатновга мўлжалланган врачлик амбулатория-поликлиникалари (шундан 51 таси хусусий, қуввати бир сменада 1,7 қатновга мўлжалланган) тиббий хизмат кўрсатди. Барча тоифадаги тиббий муассасаларда 4,5 минг та врач ва 16,1 минг нафар ўрта тиббиёт ходимлари фаолият кўрсатди.

253 та дорихона (шулардан 325 таси хусусий мулк эгаларига қарашли дорихоналар) аҳолининг дориларга бўлган эҳтиёжини қондириб турди.

Бугунги кунга келиб вилоят аҳолиси хизмат кўрсатувчи қишлоқ врачлар амбулаториялари сони 111 тани, фельдшер-акушерлик пунктлари сони 548 тани, қишлоқ врачлик пунктлари сони 100 тани ташкил этади.

2000 йилда тиббиёт соҳасида 75 млн. сўмлик ёки ўтган йилга нисбатан 206 фоиз ортиқ миқдорда пуллик хизмат кўрсатилди.

Ўзбекистон халқлари тарихини ўрганиш ва мукамал яратиш, халқимизнинг ижтимоий-иқтисодий, маданий-сиёсий ҳаётига оид воқеа-ҳодисаларни таҳлил этиш муҳим аҳамиятга эга. Ватан тарихини ўрганиш туфайли ўтмиш авлод-аждодаларимиз меросини, қадриятларимизни таҳлил этиш, халқимизнинг умумжаҳон цивилизацияси тараққиётига қўшган ҳиссасини келажак авлодларга етказиш ҳозирги тарихшуносликнинг асосий вазифасидир. Сурхондарё вилояти тарихи ўзининг қадимийлиги билан алоҳида ажралиб туради, чунонки сунъий сугориш деҳқончилигининг дастлабки манбалари, ҳунармандчилик манзилтоҳлари, илк шаҳар маданиятининг вужудга келиши, тўқимачилик дасттоҳлари, кулолчилик устахоналарининг археологик олимлар томонидан аниқланиши бунинг ёрқин исботидир.

Юртбошимиз И. А. Каримовнинг: «Сурхон жаҳон цивилизациясининг қадимий бешиклари — милотдан аввалги Бақтрия ва Кушон давлатларига замин бўлгани билан оламга машхур» деган баҳолари алоҳида аҳамиятга эгадир. Сурхондарё тарихига оид солнома-ларда энг қадимги тошёзувлар, қўлёзмалар, тарих, адабиёт, турли фанга оид манбалар, термизийларнинг маънавий-илмий, бадий қарашларини ўрганиш, бу ҳақда келажак авлодга етарли тарихий маълумотлар тақдим этиш тарихчилар учун муҳим масаладир. Вилоят тарихини ёритишда халқимизнинг ватанпарварлик соҳасида олиб борган кураши, миллий-озодлик ҳаракати, феодализмнинг келиши ва унинг оқибатлари, бу воқеаларга оид маданий турмуш даражаси алоҳида таҳлил этилгандир. Энг муҳими, советлар сиёсатининг асл моҳияти янги давр талаблари асосида талқин этилиб, бу даврда ижтимоий, маънавий, иқтисодий турғунлик сабаблари, унинг илдиэлари тарихий манбалар билан асосланган. Мустақиллик йилларида Сурхондарёда амалга оширилган ишлар, халқ орзу-умидларининг рўёбга чиқиши ўз ифодасини топган.

Ушбу китобни ёзишда тарихий, илмий, архив манбаларидан кенг фойдаланиш билан бирга, бу соҳада муҳим изланишлар олиб борган тарихчи, иқтисодчи, файласуф, адабиётшунос ва тилшунос олимларнинг асарларига ҳам катта эътибор қаратилди.

Фойдаланилган адабиётлар ва манбалар рўйхати

1. Каримов И. А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. — Тошкент: «Ўзбекистон», 1995.
2. Каримов И. А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларини чуқурлаштириш йўлида. — Тошкент: «Ўзбекистон», 1995.
3. Каримов И. А. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболнинг асосий тамойиллари. — Тошкент: «Ўзбекистон», 1995.
4. Каримов И. А. Бунёдкорлик — фаровон ҳаёт асоси. — Тошкент: «Ўзбекистон», 1995.
5. Каримов И. А. Халқимизнинг йўли мустақиллик, озодлик ва туб ислохотлар йўлидир. — Тошкент: «Ўзбекистон», 1996.
6. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. — Тошкент: «Ўзбекистон», 1997.
7. Каримов И. А. Қишлоқ хўжалиги тараққиёти — тўқин ҳаёт манбаи. — Тошкент: «Ўзбекистон», 1997.
8. Каримов И. А. Ўзбекистон буюк келажак сари. — Тошкент: «Ўзбекистон», 1998.
9. Каримов И. А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. — Тошкент: «Шарқ», 1998.
10. Каримов И. А. Оллоҳ — қалбимизда, юрагимизда. — Тошкент: «Ўзбекистон», 1999.
11. Каримов И. А. Баркамол авлод орзуси. — Тошкент: «Шарқ», 1999.
12. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI асрга интилоқда. — Тошкент: «Ўзбекистон», 1999.
13. Абу Исо ат-Термизий. «Суннани Термизий». — Т.: 1999.
14. Абдуллаев И. Бухоронинг арабийнавис шоирлари. — Тошкент: «Фан», 1965.
15. Абдуллаев А. Адабиёти форсу тожик дар нимаи аввали асри XI. — Душанбе: «Дониш», 1979.
16. Авлиёқулов К. Эргашев Р. Исмоилов Й. «Сурхон юлдузлари». 1995 йил.
17. Альбаум Л. И. «О толковании каратепинских комплексов (в свете раскопок Фаяз-тепе)» // Каратепе. М.: «Наука», 1982.
18. Альбаум Л. И. «К вопросу об исторической топографии городов Старого Термеза // Творческое наследие народов Средней Азии в памятниках искусства, архитектуры и археологии». Ташкент, 1985.
19. Амир Темур. Темур тузуқлари. — Тошкент: «Ўзбекистон», 1991.
20. Аминжонова Т. М. «Қадимий ёдгорликлар қиссаси». Т.: «Ўқитувчи», 1977.
21. Аниязов А. Г. Орошение Шерабадской долины реки Сурхона. — С. Петербург, 1911.
22. Аниязов Т. Д. Раннесредневековые поселения Северного Тохаристана // Автореф. дисс. канд. ист. наук. Л., 1984.
23. Аниязов Т., Жүраева Л. «Кўхна Термиз тарихидан лавҳалар». — Термиз, 1991.
24. Аниязов Т., Шайдуллаев Ш. Сурхондарё тарихидан лавҳалар. — Тошкент, 1997.
25. Аниязов Т. «Ал-Ҳаким ат-Термизий». — Тошкент: 1998.
26. Аниязов Т., Қобилов Э., Холиқов З. «Термиз ва Чагонийн Темур ва темурийлар дарида» // Амир ва унинг дунё тарихида тугган ўрни. — Т.: «Фан», 1996.

54. Грек Т. В. Новые индийские надписи из раскопок Каратепе // Каратепе 4. — Москва: «Наука», 1975.
55. Грек Т. В. Каратепе — буддийский пещерный монастырь в Старом Термезе. — Москва: «Наука», 1964.
56. Городская культура Бактрии — Тохаристана и Согды. Материалы советско-французского коллоквиума. — Ташкент: «Фан», 1987.
57. Гревер К. В. Памятники греко-бактрийского искусства в собраниях Эрмитажа. — Л.: 1940.
58. Гумилов Л. Н. Древние тюрки. — М.: 1967.
59. Гумилов Л. Н. Эфгаиты и их соседи в VI в. // Вестник древней истории. — 1959. № 1.
60. Давидович Е. А. Новые данные по истории Саманидов // Средняя Азия в древности и средневековье (история и культура). — М.: «Наука», 1977.
61. Давлатишох Самаркандий. Шоирлар бустони. — Ташкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981.
63. Дьяконов М. Н. Путешествие в Среднюю Азию. От древнейших времен до наших дней. — Л.: 1932.
64. Древняя Бактрия. — Л.: «Наука», 1974.
65. Древности Южного Узбекистана (каталог). Токио, 1991.
66. Жаббаров И. Узбек халқи этнографияси. — Ташкент, 1994.
67. Жуков В. Д. Развалины ансамбля дворцовых зданий в пригороде средневекового Термеза // Труды ТАКЭ, 1. Т.: 1940.
68. Жуков В. Д. Археологическое обследование в 1937 г. Дворца Термезских правителей // Труды ТАКЭ, 2. Т.: 1945.
69. Зеймаль Е. В. Северный Тохаристан в кушанскую эпоху // Бактрия—Тохаристан на древнем и средневековом Востоке. — М.: «Наука», 1983.
70. Зеймаль Е. В. Кушанская хронология. — М.: «Наука», 1968.
71. Зеймаль Е. В. «Политическая история древней Трансоксианы по нумизматическим данным // Культура Востока: Древность и раннее средневековье». — Л.: «Аврора», 1976.
72. Зеймаль Е. В., Луконин В. Т. Монеты из раскопок Каратепе 1961—1971 гг. // Буддийский культурный центр Каратепе в Старом Термезе. М.: «Наука», 1972.
73. Ибрагимов Н. Путешествие ибн Баттуты (1333) как источник по истории Средней Азии. В книге Средняя Азия в древности и средневековье (история и культура). — М.: «Наука», 1977.
74. Ибрагимов Н. Ибн Баттута ва унинг Ўрта Осиёга саёхати. — Т.: 1993.
75. История Узбекистана в источниках. — Т.: «Фан», 1998.
76. История Узбекской ССР (с древнейших времен до наших дней). — Т.: «Фан», 1974.
77. История Узбекской ССР. I—IV том. — Т.: «Фан», 1968.
78. История народов Узбекистана. Том 1. — Т.: «Фан», 1950.
79. История и культура народов Средней Азии (древности и средневековье). — М.: «Наука», 1976.
80. Каратепе 1—5. — М.: «Наука», 1965—1982.
81. Кашит Курий Риф. История Александра Македонского, сохранившиеся книги. Под ред. В. С. Соколова. — М.: Изд. МГУ, 1963.
81. Кошнев Б. Д. Термез и Караханиды // Творческое наследие народов Средней Азии в памятниках искусства, архитектуры и археологии. — Т.: 1985.
82. Козловский В. Л. Термиз шахрининг тарихи. — Ташкент: 1959.

27. Аннаев Т., Турдиев Б. Термиз ва Чагонийнинг сўнгги ўрта асрлар даври малаянтини ўрганишга доир // Узбекистон қадимги ва ўрта асрларда. Республика ёш тарихи олимлари анжуманининг маърузалар баёни. Самарканд: ЎзРФА Археология институти нашриёти, 1992.
28. Аннаев Т., Тилолов Б., Эгамбердиев Б. Термиз ва Чагоний XVI—XIX асрларда: сийси ва маданий ҳаёт. Бактрия Тохаристон қадимги ва ўрта асрларда. Сурхондарё вилоят ўлкашунослик музейининг 60 йиллигига бағишланган илмий анжуман маърузалари баёни. — Самарканд: ЎзФА Археология институти нашриёти, 1993.
29. Античные и раннесредневековые древности Южного Узбекистана. Ташкент: «Фан», 1989.
30. Аршаевская З. А., Ртвеладзе Э. В., Хакимов З. А. «Средневековые памятники Сурхандарьи». — Ташкент: Изд-во лит. и иск., 1982.
31. Аршаевская З. А. «К эволюции типологических схем «двор с обводным из коридорообразных помещений» в Северном Тохаристане и Согде. // АСУ. — 1987. — № 4.
32. Арциховский А. В. Археология асослари. — Ташкент: Ўқитувчи», 1970.
33. Ахмедов Б. Тарихдан сабоқлар. — Ташкент: Ўқитувчи», 1994.
34. Бартольд В. В. Термиз // Соч. Т. 11 М.: «Наука», 1965.
35. Бартольд В. В. Сочинения. Т. У. — М.: «Наука», 1970.
36. Бартольд В. В. «Худуд ал-алем». — Москва—Ленинград, 1930.
37. Бердиев А. Э. Биринчи одам вилояти. — Ташкент: 1991.
38. Бердиев Х., Эрматов Х. Сурхондарё тарихидан лавҳалар. — Ташкент: 1991.
39. Белецкий А. М., Бентович И. Б., Большаков О. Г. Средневековый город Средней Азии. — Ленинград: «Наука», 1973.
40. Бейхаки Абу-л-Фазл. История Маъсула. Пер. с перс., А. К. Арендса. — Москва: «Наука», 1968.
41. Бертельс Е. Э. История персидско-таджикской литературы. — Москва: «Наука», 1960.
42. Бируни А. Избранные произведения. Т. 1. — Ташкент: «Фан», 1957.
43. Бобур З. М. Бобурнома. — Ташкент: «Фан», 1990.
44. Брагинский И. С. Из истории персидской и таджикской литературы. — Москва: «Наука», 1972.
- 44а. Бухинич Д. Д. «Каналы древнего Термеза». Том 11, Т.: 1945.
45. Бухинич Д. Д. «Краткие предварительные соображения о водоснабжении и ирригации Старого Термеза» // Серия. Вып. 11. Т.: УзФАН, 1940.
46. Ысков А. Очерк переправ через Аму-Дарью. — Ташкент: 1979.
47. Вайнберг И. И. Некоторые вопросы истории Тохаристана в IV—V вв. // Каратепе III. — Москва: «Наука», 1972.
48. Вайнберг Б. И., Ставиский Б. Я. История и культура Средней Азии в древности. — Москва: «Наука», 1994.
49. Вилберт Х. Бухоро ёхуд Мовароуннахр тарихи. — Ташкент, 1990.
50. Вертоградов В. В. Об одной индийской надписи на сосуде из Каратепе // Каратепе V. — Москва: «Наука», 1982.
51. Вертоградов В. В. Индийские надписи на керамике из раскопок 70-х годов на Каратепе 5. — Москва: «Наука», 1982.
52. Грантовский Э. А. Бактрия и Ассирия // Бактрия—Тохаристан на древнем и средневековом Востоке. М.: «Наука», 1983.
53. Грек Т. В. Индийские надписи на керамике из Каратепе // Каратепе 2. — Москва: «Наука», 1964.

83. Кармышева Б. Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. — М.: Наука, 1976.
84. Кошаренко Г. А. Греческий полис на эллинистическом Востоке. — М.: «Наука», 1979.
85. Лившиц В. А. К открытию бактрийских надписей на Каратепе в Старом Термезе. — Т.: «Наука», 1969.
86. Лившиц В. А. Кушаны: письменность и язык // Центральная Азия в кушанскую эпоху. — Т.: «Наука», 1974.
87. Литвинский Б. А. Кушанский город. Индийско-среднеазиатские параллели. // Древний Восток и мировая культура. — М.: «Наука», 1981.
88. Логотет Д. И. Бухарское ханство под русским протекторатом. Том I. СПб. 1911.
89. Логотет Д. И. Страна бесправия. Бухарское ханство и его современное состояние. — СПб. 1912.
90. Литвинский Б. А., Соловьев В. С. Средневековая культура Тохаристана. — М.: «Наука», 1985.
91. Лукин Б. К истории города Термеза // Исторический журнал. Кн. 4. 1944.
92. Мавв Н. А. Очерки Бухарского ханства // Материалы для статистики Туркестанского края. Вып. 5. — СПб. 1879.
93. Мандельштам А. М. К предкушанскому чекану Бактрии // ЭВ. 1966. № 14.
94. Мандельштам А. М. Памятники кочевников кушанского времени в Северной Бактрии. — Л.: «Наука», 1975.
95. Массон М. Е. Находка фрагмента скульптурного карниза персидских времен. — Т.: Узкомстар, 1933.
96. Массон М. Е. Городища Старого Термеза и их изучение // Труды УЗФАН. Серия. Вып. 2. — Т.: 1941.
97. Массон М. Е. Проблемы древнего города и археологические памятники Северной Бактрии // Древняя Бактрия. — Л.: «Наука», 1974.
98. Массон В. М. Кушанские поселения и кушанская археология. Бактрийские древности. — Л.: «Наука», 1976.
99. Махмуд ибн Вали. Море тайн. Пер. с перс. Б. Ахмедова — Т.: «Фан», 1977.
100. Мерзжан Л. Н. Керамика XII—XIII вв. из Старого Термеза // Тр. ТашГУ. Новая серия. Вып. 1972.
101. Мирзо Улубек. Турк улус тарихи. — Ташкент, 1994.
102. Мирзохода Х. Тарихи алабети тожик. Китоби 1, 2. — Душанбе: «Маориф», 1989.
103. Монгадская Е. А. О правителях Бактрии и Согдианы VI—IV вв. до н. э. Тр. Гос. Эрмитажа Т. У. ... 1961.
104. Наршах. Бухоро тарихи. — Ташкент: «Камалак», 1991.
105. Нафасов Т. Узбекистон топонимларининг изоҳли дугати. — Т.: 1988 г.
106. Нежматов Н. Давлати Сомониён. — Душанбе: «Ирфон», 1989.
107. Низомхон П., Темирий А. Термиз ога. Т.: 1989.
108. Нор Хайит, Тохир Усмон. Кураш йиллари. — Т.: «Меҳнат», 1992.
109. Норбоев Н. Ўзбек элининг қабил ва уруғлари ҳақида. — Т., 1997.
110. Омонмурдиев Ж. Ал-Ҳаким ат-Термизий таълимоти. — Т.: «Университет», 2000.
111. Пидяев Ш. Р. Поселение кушанского времени Северной Бактрии. Т.: «Фан», 1978.

112. Пидяев Ш. Р. Материалы к изучению древних памятников Северной Бактрии // Северная Бактрия. Предварительные сообщения об археологических работах на юге Узбекистана. — Л.: 1974.
113. Пидяев Ш. Р. Новые материалы к исторической топографии Старого Термеза // Творческое наследие народов Средней Азии в памятниках искусства, архитектуры и археологии. — Т.: 1985.
114. Пугаченкова Г. А. Бронзовое зеркало из Термеза // Советская этнография. — 1961. — № 1.
115. Пугаченкова Г. А. К истории античной строительной техники Бактрии—Тохаристана // СА 1963.
116. Пугаченкова Г. А. Термез. Шахрисабз. Хива. — М.: «Искусство», 1976.
117. Пугаченкова Г. А. Искусство Бактрии эпохи Кушан. — М.: «Искусство», 1979.
118. Пугаченкова Г. А., Ртвеладзе Э. В. Северная Бактрия—Тохаристан. Проблемы истории и культуры. — Ташкент: «Фан», 1990.
119. Пугаченкова Г. А. Очирк осмон остидаги музей. — Ташкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981.
120. Пугаченкова Г. А. Ртвеладзе Э. В. Новые монетные находки из правобережной Бактрии // ВДИ — 1971. — № 4.
121. Пугаченкова Г. А., Ртвеладзе Э. В. Об обращении греко-бактрийских монет в Северной Бактрии. ОНУ 1983, № 5.
122. Пьянков И. В. Бактрия в античной традиции. — Д.: 1982.
123. Ртвеладзе Э. В., Пидяев Ш. Р. Каталог древних монет южного Узбекистана. — Т.: «Фан», 1981.
124. Ртвеладзе Э. В. Новые древнебактрийские памятники на юге Узбекистана // Бактрийские древности. — Л.: «Наука», 1976.
125. Ртвеладзе Э. В. К локализации «греческой» переправы на Оксе // ВДИ. — 1977. — № 4.
126. Ртвеладзе Э. В. О генезисе кушанских поселений Северной Бактрии // ВДИ. — 1978. — № 4.
127. Рузиев А. Н. Сурхондарё вилоти. — Т.: 1996.
128. Садуллаев А. С. Древние пути на юге Узбекистана // ОНУ 1981. — № 17.
129. Садуллаев А. Бактрийская легенда. — Ташкент: «Узбекистон», 1990.
130. Сафаров Ш. Термиз ва термизийлар. — Термиз: «Жайхун», 1993.
131. Семенов А. А. Происхождение термезских сейидов и их древняя усыпальница «Султан Саодат» // ПГКЛАТ: 1914. Вып. XIX.
132. Ставиский Б. Я. Древности Каратепы. — М.: 1981.
133. Ставиский Б. Я. Кушанская Бактрия: проблемы истории и культуры. — М.: «Наука», 1977.
134. Ставиский Б. Я. Основные итоги изучения Каратепы в 1974—1977 гг. // Буддийские памятники Каратепе в Старом Термезе. — М.: «Наука», 1982.
135. Ставиский Б. Я., Вайнберг Б. И. Сасаниды в правобережной Бактрии в IV—V вв. // ВДИ. — 1972. — 3.
136. Стрелков А. С. Доисламские памятники Термеза // Культура Востока. Вып. М.: 1928.
137. Табари. Тарихи Табари. — Ташкент: «Фан», 1987.
138. Турон У. Туркий халқлар мафкураси. — Ташкент, 1995.
139. Тургунов Б. А. Новый буддийский памятник на территории Узбекистана // ОНУ. — 1984. — № 8.

140. Турсунов С. Н. Денов ёр-экстракция заводининг тарихидан лавҳалар. — Денов, 1992.
141. Турсунов С. Н. ва бошқ. Сурхондарё вилоятида тарихий, археологик ва маданий ёдгорликларни муҳофаза қилиш. — Термиз, 1993.
142. Турсунов С. Н. Шеробод тарихидан лавҳалар. — Денов, 1993.
143. Турсунов С. Н. Сафаров З. Темури ҳақида тарихий фикрлар. — Термиз, 1993.
144. Турсунов С. Н., Пардаев Т. Р. Улуғ Ватан уруши йилларида Шеробод меҳнаткашларининг жасорати. — Термиз, 1993.
145. Турсунов С. Н., Пардаев Т. Р. Унутилмас жасорат. — Тошкент, 1995.
146. Турсунов С. Н. Ўзбекистон қишлоқ хўжалигини ривожлантиришнинг шартлари ва пасайиш омиллари (1946—1965). — Тошкент, 1996.
147. Турсунов С. Н. Сурхондарё вилояти тарихини ўрганиш. — Т.: «Мерос», 1997.
148. Турсунов С. Н. ва бошқ. Этнологиядан ўқув-методик қўлланма. — Тошкент, 1999.
149. Хакимов З. А. Памятники архитектуры в Южном Узбекистане // Художественная культура Средней Азии IX—XIII вв. — Т.: 1982.
150. Хакимов З. А., Шваб Ю. З. «Султан Саодат» в сборнике искусства зодчих Узбекистана. Вып. IV, Т.: 1969.
151. Ходжа Самандар Термизий, Дастур ул мулук. Форс. тарж. Эсенов Ж. — Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1997.
152. Шарофиддин Али Язидий. «Зафарнома». Т.: 1994.
153. Шишкин В. А. «К исторической топографии Старого Термеза». Сер. I. Т.: 1940.
154. Хасанов Х. Ўрта Осиё жой номлари тарихидан. — Тошкент: «Фан», 1965.
155. Хасанов Х. Сайёх олимлар. — Тошкент: «Ўзбекистон», 1981.
156. Ўзбекистон Республикаси Энциклопедияси. Т.: 1997.
157. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. Том I. — Т.: 2000.

Чет элларда нашр қилинган адабиётлар рўйхати

1. Устод Халлий. Салтанати Газнавийн. — Кобул, 1333.
2. Мавлоно Муҳаммад Хусайн Озод. Суҳандони форс. — Кобул, 1315.
3. Шибби Нуъмоний. Шеърул Ажам. Жилди аввал. — Техрон, 1362.
4. Мухсин М. Тарихи адабиёти дариёи Афғонистон. Жилди аввал. — Кобул, 1349.
5. Сафо З. Тарихи адабиёт дар Эрон. — Техрон, 1388.
6. Умар ул Родуёний. Таржимон ул балога. Техрон: «Асотири», 1362.
7. Зарриқуб А. Бо корвони ҳулла. — Техрон: Энтэшоротэ илми, 1374—475.

Архив материаллари

1. Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат Архиви материаллари: 3, 9, 17, 25, 37, 39, 46, 47, 88, 90, 268, 297, 303, 361, 703, 735, 737, 837, 1619, 1701, 1970, 2099, 2325, 2433, 2579, 2723-фондлар.
2. Сурхондарё вилояти давлат архиви материаллари: 5, 12, 13, 17, 18, 34, 58, 65, 68, 70, 77, 89, 261, 312, 322, 361, 511, 811-фондлар.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
Биринчи бўлим	
Сурхондарё вилояти тарихининг энг қадимги даври	
Сурхон воҳаси тош даврида	5
Тасвирий санъатнинг пайдо бўлиши. Зараутсой сири	8
Жез даврида Сурхон воҳаси: сугорма деҳқончилик манзил-гоҳлари ва илк шаҳарларнинг шаклланиши	9
Илк темир даврида Сурхондарё: давлатчиликнинг шаклланиши	16
Бақтрия ерлари Эрон аҳамонийлари ва Искандар Зулқарнайн салтанати таркибида	19
Юнон-Бақтрия ва Кушон подшоҳликлари даврида Сурхон воҳаси	27
Иккинчи бўлим	
Ўрта асрларда Сурхон воҳаси	
Ижтимоий-иқтисодий ҳаёт	39
Маданий ҳаёт (шаҳарсозлик ва меъморчилик)	52
Илм-фан	63
Чатониён адабиёти (X—XI асрлар)	76
Тарихнавислик ва хаттотлик	78
Термиз саййидлари	104
Учинчи бўлим	
XVI—XIX асрларда Сурхон воҳаси	
Бухоро амирлиги ҳукмронлиги даврида	109
Адабиёт	115
Сурхон-воҳасининг чоризм томонидан истило қилиниши ва унинг оқибатлари	118
Тўртинчи бўлим	
Совет мустақил тузумининг ўрнатилиши (1917—1941)	
Совет ҳокимиятининг ўрнатилиши ва миллий-озодлик ҳаракатининг бошланиши	128
Миллий камситиш ва қатағонлик йилларида воҳадати ижтимоий-сиёсий ҳолат	140
Мустақил тузум даврида Сурхондарё санъати	148
Сурхондарё қишлоқ хўжалиги (20—30-йиллар)	155
Сурхон воҳасида маориф ва маданият	178
Сурхондарёда солиққни сақлаш тизими (20—30-йиллар)	187

Бешинчи бўлим
Сурхондарё Иккинчи жаҳон уруши йилларида
(1941—1945 йиллар)

Фашизм агрессиясининг бошланиши	192
Уруш йилларида вилоят қишлоқ хўжалиги	200
Сурхондарёликларнинг фронтдаги қаҳрамонликлари	208
Сурхон воҳаси аҳолисининг уруш йилларида муҳофаази	
ташқил қилинган моддий ёрдами	214

Олтинчи бўлим
Сурхондарёда ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаёт
(1946—1990 йиллар)

Урушдан кейинги йиллар саноати	224
Қишлоқ хўжалиги	235
Маориф ва маданият	264
Воҳа адабий ҳаракатчилиги (1940—1990 йиллар)	278
Тиббиёт хизмати	301

Еттинчи бўлим
Сурхондарё Мустақиллик йилларида

Вилоят саноати	313
Қишлоқ хўжалиги	334
Халқ таълими ва маданият	341
Адабиёт	361
Соғлиқни сақлаш	366
Х у л о с а	376
Фойдаланилган адабиётлар ва манбалар рўйхати	377



